

ARHIPERA

ARHITECTURA SOCIALĂ PARTICIPATIVĂ

Lorin Constantin Niculae

Editura universitară "Ion Mincu"
București, 2023

Volum publicat în cadrul proiectului
**ExcelDR – „Promovarea excelenței în cercetarea
doctorală de arhitectură și urbanism”**
Proiect finanțat prin Fondul pentru Finanțarea Cercetării
Științifice Universitare – FFCSU UAUM 2023

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

NICULAE, LORIN CONSTANTIN

Arhipera : arhitectura socială participativă / Lorin Constantin

Niculae. - București : Editura Universitară "Ion Mincu", 2023

ISBN 978-606-638-310-3

72

Lucrarea de față reprezintă strict punctul de vedere al autorului. Responsabilitatea lucrării îi revine în întregime autorului, atât în ceea ce privește conținutul, cât și forma.

Toate drepturile rezervate. Nicio parte din această publicație nu poate fi reprodusă, stocată sau transmisă prin orice mijloace de natură electronică, mecanice, de copiere, înregistrare sau alte forme fără permisiunea scrisă a autorului și a editurii.

© 2023, Editura Universitară „Ion Mincu”, Strada Academiei, nr.18-20,
sector 1, București, cod 010014, tel. 40.21.30.77.193

Cuprins

PREFAȚĂ	7
Dedicatie	13
Introducere	18
PROLEGÓMENE	42
Dreptul la locuire. Politici publice actuale.....	42
Comunitate	48
Sărăcia extremă	52
Locuința socială în Europa	59
Context economic mondial.....	62
ELEMENTE DE TEORIA ARHITECTURII SOCIALE PARTICIPATIVE	67
Contextul apariției arhitecturii sociale participative în Europa. Reacția la Modernism.....	69
Gândirea fondatoare europeană	80
Contextul dobândirii drepturilor civile în America	91
Gândire fondatoare americană	95
Concluzie.....	100
TEORII ALE PRACTICII.....	102
Concluzie.....	128
SINTEZA TEORETICĂ PRELIMINARĂ	131
pentru o arhitectură a libertății	131
Definirea arhitecturii sociale participative.....	136
PARTICIPARE, METODE ȘI TEHNICI	150
Participare publică în arhitectură	153
Metode și tehnici ale participării publice în arhitectura socială.....	159
CONSTRUIRE COMUNITARĂ	183
Principii ale construirii comunitare	187
SINTEZA TEORETICĂ ȘI PRACTICĂ	202
Funcțiile teoriei.....	202
Structura teoriei	204
Evaluarea teoriei	207
Noul cadru al practicării arhitecturii.....	209
Demonstrarea ipotezei	213
ÎN LOC DE CONCLUZIE: PROIECTUL SOCIAL ARHIPERA.....	216
Manifestul Arhipera.....	216
Grupul de arhitectură socială participativă ARHIPERA	218
Pentru o arhitectură a interesului public în România.....	220
Anexa 1 Elemente de teoria arhitecturii sociale participative	224
John Habraken, 1961, <i>Structuri Suport: o alternativă la locuirea de masă</i>	224

Jane Jacobs, 1961, <i>Viața și moartea mărețelor orașe americane</i>	229
Paul Davidoff, 1965, <i>Advocacy și pluralism în proiectarea urbană</i> ..	232
Giancarlo De Carlo, 1969, <i>Publicul arhitecturii</i>	235
John Turner, 1976, <i>Locuințe de oameni. Pentru autonomia mediului construit</i>	241
Christopher Alexander, Howard Davis, Julio Martinez, Don Corner, Center for Environmental Structure, Berkeley, <i>Producția caselor</i> , 1982	245
Nabeel Hamdi, 1995, <i>Locuire fără locuințe</i>	249
<i>Noua Cartă de la Atena</i> , 2003	252
Anexa 2 Teorii ale practicii arhitecturii sociale participative	253
Hasan Fathy	253
Peter Land, coordonator	255
Frans van der Werf	257
Giancarlo De Carlo	259
Ralph Erskine, Vernon Gracie	262
Nabeel Hamdi	264
Christopher Alexander	265
Helmut Schulitz	267
John V. Mutlow, Frank Villa Lobos	269
José Antonio Paradela, Luis Gravata Filipe, Alvaro Costa	272
Álvaro Siza Vieira	274
Alvaro Siza Vieira, João Gomes da Silva	277
Elemental: Alejandro Aravena, Andrés Iacobelli, Alfonso Montero, Tomás Cortese, Emilio de la Cerda	278
Anexa 3 Studiul identității culturale locale din Ursărie, Bălțești, 2007	280
O tipologie a vagului	280
Situl	281
Parcelarul	283
Spațiul public - spațiul privat	284
Curtea	287
Casa	287
Concluzie	290
Anexa 4 Studiul reprezentărilor sociale ale locuirii în așezări afectate de sărăcia extremă	291
Necesitatea abordării psihosociale	291
Reprezentarea Socială	291
Organizarea și Structura Reprezentării Sociale	292
Metodologia De Studiu	294

Anexa 5	Studiu de caz: modificări participative ale design-ului locuințelor din Ursărie	295
	Suprafețe.....	296
	Dimensionare.....	297
Anexa 6	Colectarea datelor în vederea analizei și evaluarea preliminară	
	298	
	Alegerea localității unde este necesară derularea unui astfel de program	298
	Evaluarea densității locuirii și maparea cazurilor extreme	298
	Evaluarea problemelor urbane și de racordare la utilități	299
	Evaluarea fondului construit existent și nevoii de locuințe noi și/ sau reabilitate	299
	Evaluarea complementării programului de construire de locuințe sociale cu alte funcțiuni cu caracter social (sănătate-igienă, educație, recreație, cultură etc). Maparea nevoilor în teritoriu.	299
	Colectarea datelor cu caracter social se va realiza prin interviuri cu membrii comunităților	300
	Întocmirea documentarului fotografic, video, audio.....	300
	Stabilirea indicatori și modului de evaluare	300
	POSTFAȚĂ LA EDIȚIA DIN 2023	304
	BIBLIOGRAFIE	306
	Cărți, publicații și articole	306
	URL	323
	LISTA ILUSTRAȚIILOR.....	327
	INDEX	332

PREFAȚĂ

În peisajul deschis și divers al studiilor legate de domeniul arhitecturii, lucrarea lui Lorin Constantin Niculae – teza sa de doctorat – face figură absolut aparte pe mai multe planuri. Fără să încerc să stabilesc o ierarhie, le voi menționa aici într-o ordine care mi se pare semnificativă, deci eficace pentru înțelegerea corectă a valorii sale de excepție. Altfel spus, propun aici lectura acesteia printr-o lentilă mai curând axiologică, punând accentul pe elementele de originalitate și de interes care o recomandă, decât pe o abordare taxonomică, privind organizarea materialului și construcția demersului.

Cred că un prim considerent care face diferența este faptul că lucrarea a fost generată printr-un parcurs invers: de la practică, la teorie, de la proiectul de construire socială și apoi comunitară, înțeles ca set de programe integrate de locuire, ocupare, formare, educare, sănătate, cultură, la teoria care le instituie. Partea aplicată din tot ceea ce constituie baza teoretică, organizatoare și explicativă, și anume practica profesională a lui Lorin Niculae în domeniul pe care îl sistematizează în cuprinsul acestor pagini constituie unul din pilonii de rezistență ai cărții, precum și îndreptățirea ei.

Având ca moment de pornire anul 2009, această direcție de practică, materializată în proiect sub patronajul Fundației Soros România, evoluează, se amplifică, își precizează ideile configurative și, la inițiativa lui Niculae, generează înființarea în martie 2011, a grupului ARHIPERA, al cărei manifest începe, în chip clarificator, astfel:

„Arhipera este manifestarea arhitecturii în Peras (gr. - limită). Este intersecția dintre arhitectură și limită. Iar limita poate fi spațială, temporală, conceptuală, morală; poate fi de natură fizică, incluzând tehnologicul și biologicul; poate fi impusă sau asumată; poate fi mobilă sau fixă. Arhipera se așază pe margine, hotar, graniță, construită pe linia unde două entități separate se ating, fără a se contopi. Rolul ei este să devină posibilă și să aparțină ambelor. Altfel spus, să deschidă limita.(...) Arhipera va acționa acolo unde este nevoie de arhitectură, dar grupul uman beneficiar al arhitecturii nu este capabil să o genereze ”.

În cadrul acestui ansamblu concis de definiții și principii, ARHIPERA desfășoară, în țară și în străinătate, inițiative care au în vedere nu doar derularea unor programe de intervenție la nivelul fondului construit, al locuirii, ci și educarea, așezarea pe baze culturale înnoite, consolidarea comunităților aferente.

Lucrarea de față ia naștere în paralel cu această activitate, din nevoia autorului de a descoperi gândirea întemeietoare și curentele filosofice care au fost de natură să conducă la acțiuni anterioare de acest tip, apoi de a crea o metodologie coerentă, aptă să gestioneze viitoare intervenții comunitare operative și sustenabile.

Astfel: „(...) cercetarea este atât o încercare de a defini un domeniu din punct de vedere teoretic și practic, cât și un manifest în sprijinul fenomenului cercetat. La nivel teoretic, lucrarea definește paradigma arhitecturii sociale participative și structurează teoria acesteia în scopul aplicării efective, prin proiectare. (...) Totodată, cercetarea integrează experiența studiilor de caz interne și, mai ales, internaționale prezentate în cuprinsul acesteia.

(...) Scopul cercetării este constituit de precizarea domeniului, teoriilor, metodelor, tehnicilor și instrumentelor arhitecturii sociale participative; totodată, lucrarea va demonstra faptul că doar printr-o astfel de arhitectură se poate interveni eficient în așezările aflate în sărăcie extremă, și/sau pentru grupuri aflate în excluziune socială. În sfârșit, cercetarea are și o componentă militantă și argumentativă, puțin specifică unei lucrări de doctorat, care vizează înțelegerea necesității economice, sociale, politice și istorice de a construi democratic pentru demos. Mai mult, lucrarea militează pentru o arhitectură care garantează libertățile individuale și protejează grupurile vulnerabile și minoritățile.”

Pe de altă parte, odată cu introducerea în discurs a conceptului – nodal pentru teză, așa cum se observă încă din titlu – de arhitectură socială participativă ca segment aparte al domeniului arhitecturii, net delimitat de curentul dominant, dar cu justificări de natură să îl așeze la un moment dat în prim-planul activității sociale și de breaslă, ceea ce argumentează în fond întregul studiu este postulatul asanării sociale pornind de la rezolvarea disfuncțiilor și eliminarea tarelor de la baza ei:

„Acționând pentru eradicarea sărăciei extreme și împotriva privării individului de capacitățile sale (Sen), arhitectura socială participativă își asumă un ideal care urmărește egalitatea de șanse împreună cu potențialul de împlinire a acestora, precum și incluziunea socială, ca manifestări ale libertății în cadrul sistemului filozofic și forme de guvernare care le ocrotește: democrația.

Arhitectura socială participativă nu își propune doar schimbarea mediului construit și, eventual, impunerea unui stil, ci schimbarea socială care să genereze o mutație în sfera producției locuințelor sociale, pornind de la echitate ca premisă a realizării libertăților individuale”.

În această ordine de idei, obiectivul care se afirmă în orizontul lucrării este acela de a restaura relația dintre arhitectură și libertate, angajând-o pe prima de-o manieră care să îi dea posibilitatea să fie modelată și se desfășoare sub auspiciile celei de-a doua.

Și: „...poate că importanța ultimă a cercetării constă în demonstrația că arhitectura trebuie să devină profesia care generează schimbarea socială atât de necesară în lume, în general, și în România, în particular, înfăptuind-o cu mijloacele democrației și într-o societate deschisă. Dacă arhitectura pe care o vom practica în deceniile care urmează va fi echitabilă, solidară, și va consolida libertățile individuale și colective, atunci și societatea în care vom proiecta va deveni la fel, iar acest lucru ține doar de asumarea responsabilității cu care arhitectul face uz de libertatea care i-a fost conferită (...).”

E de subliniat aici că, din punct de vedere istoric, contextul obiectiv care a generat necesitatea susținerii unei practici arhitecturale în spiritul principiilor enunțate anterior, cu diferențe în funcție locul geografic de referință are, în principiu conexiuni clare. La origini se află mișcările pentru drepturi civile apărute pe orbita modificării de paradigmă culturală generată de revoluția industrială și, în avangarda lor, de ideologiile de stânga lansate în Europa și America, precum și eșecul neprevăzut al modernismului de a rezolva disfuncțiile esențiale ale societății organizate spațial prin arhitectură.

În acest punct, intențiile și premisele lucrării se precizează și devine vădit că ceea ce construiește Lorin Niculae, armonizând filozofii ale libertății și acțiunii sociale, este, de fapt, o proclamație – un manifest altminteri extrem de coeziv și solid – pentru o lume a libertății, echității și solidarității, realizată prin asumarea teoriei, tacticilor și strategiilor arhitecturii sociale participative.

Tot aici se conturează o altă trăsătură de foarte mare impact profesional și anume faptul că studiul lui Niculae nu se limitează, ca majoritatea lucrărilor de acest nivel, la circumscrierea și cercetarea unui segment al fenomenului arhitectural, ci, prin modul de abordare și problematizare a temei alese, el pune în discuție, cu seriozitate și metodă, domeniul însuși al arhitecturii pe care îl resemantizează, chestionându-i atent fundamentele morale, rolul și rostul în viața obștii, în paralel cu obiectivele și exigențele sale reale, mai mult sau mai puțin frecvent dezbătute în agora.

Lucrarea se organizează și se desfășoară în considerarea acestor enunțuri fondatoare, de mare anvergură, generozitate și curaj, încercând să demonstreze teoria pe care o propune cu mijloacele proprii cercetării, dar și cu instrumente suplimentare. În acest sens, ea își poate asuma pionieratul în legătură subiectul cercetat și mai cu seamă, în legătură cu soluțiile elaborate.

Definită prin aceste trăsături funciare, lucrarea este întocmită nu doar cu acribie, maturitate și capacitate de sistematizare în câmpul vast și destul de nebulos al domeniului pe care îl subîntinde, dar și cu multă combativitate și nerv.

Privită global, ea se structurează aproape matematic, între un spațiu complex al ipotezelor de lucru și o secțiune de concluzii. Se aduc aici în prim plan, pe de-o parte, fundamentele teoretice ale arhitecturii sociale, cu accent asupra celei sociale participative, iar pe de altă parte se alcătuiește metodologia de adoptat în slujba realizării acesteia din urmă. Merită subliniată interdisciplinaritatea abordării chestiunilor de metodă, pentru clarificarea cărora au conlucrat istoria domeniului, filozofia socială, sociologia, psihosociologia, politica. Cele două componente ale zonei ipotezelor de lucru, aflate într-o puternică și perpetuă relație de *feed-back*, au ca rezultat o viziune validată de practica efectivă asupra arhitecturii puse în slujba interesului public.

Relația dintre secțiunile cercetării este una de mare versatilitate: *„este relația dintre o teorie reflexivă și practică, în care teoria este parte a practicii, poate genera noi practici și este influențată, modificată, actualizată de practică.”*

Mai departe, sinteze ale fiecărei secțiuni rezumă concluziile lor într-o manieră concisă și limpezitoare. Un capitol de sinopsis teoretic și practic încheie investigația, punând în lumină parcursul epistemologic pe care aceasta l-a urmărit, anume:

1. *„a precizat problema societății contemporane – sărăcia extremă – și a avansat ipoteze potrivit căreia în astfel de situații se poate interveni sustenabil la nivelul locuirii doar prin mijloacele arhitecturii sociale participative (asp).*

2. *a colectat din manifestele întemeietorilor fenomenului arhitecturii sociale participative acele concepte definitorii pentru domeniul cercetat, punându-le în legătură cu conceptele filozofice în raport cu care a putut fi stabilită o filiație certă.*

3. *a verificat prezența conceptelor în practica arhitecturii sociale participative și în teoriile practicii enunțate de arhitecții practicieni.*

4. *a efectuat o sinteză teoretică preliminară a conceptelor (legilor) fundamentale, bazată pe verificarea prezenței conceptelor de la pct. 1 în cadrul practicii de la pct. 2 și le-a păstrat doar pe acelea care apar în ambele stadii ale cercetării. A propus o definiție a arhitecturii sociale participative.*

5. *a enunțat metodele orientate către obiective și succesiunea aplicării acestora în vederea îndeplinirii scopului programului de construire comunitară, care înglobează proiectul de arhitectură socială participativă.*

6. *a detaliat principiile construirii comunitare care se regăsesc în toate componentele procesului, inclusiv la nivelul arhitecturii.*”

Rostul acestui capitol este „*triangularea conceptelor cheie și sistematizarea acestora în vederea structurării teoriei reflexive a arhitecturii sociale participative potrivit funcțiilor sale: referențială, explicativă, predictivă, praxiologică.*”

Concluziile finale se regăsesc concentrate în descrierea proiectului social Arhipera, care este, el însuși, un model inițial, o rezultată, dar și un spațiu de regrupare și reconsiderare pentru viitoare atitudini și acțiuni de tip comunitar. Acesta este locul în care activitatea de arhitect social cu calități carismatice și de aglutinare profesională deținute de Niculae ni se înfățișează cu claritate. Căci trebuie spus: la Arhipera funcționează benevol sau *pro bono* un număr de arhitecți și studenți arhitecți care, cucerți de munificența acestei întreprinderi, au fost mobilizați să lucreze efectiv prin puterea de convingere și energia pozitivă degajate de personalitatea autorului. În consecință, ei produc arhitectură socială realizată în paradigma participativă și cred cu tărie în ceea ce fac.

O bibliografie extrem de consistentă și intens citată, împreună cu un copios corp de anexe încheie lucrarea, întregind-o în chip deosebit de util pentru studii și detalieri ulterioare. Merită adăugat în această idee că anexele sunt conținătoare ale unor rezumate de cercetare bibliografică, ale unor exemple de arhitectură socială participativă citate în lucrare, ale unor investigații personale ale autorului, legate de tema cărții, precum și ale lucrărilor Arhipera de până în prezent.

Studiul nu se încheie înainte de a prezenta seturi de propuneri concrete cu privire la pașii de urmărit pentru realizarea unei arhitecturi a interesului public în România. Propunerile, concise și clare, se adresează autorităților esențiale ale breslei din țara noastră: OAR, UAUIM, MDLPA și sunt aplicabile imediat.

Lucrarea nu ar fi atins elocința pe care o are dacă nu ar fi fost ilustrată cu grafice, scheme, dar și cu rafinate schițe după imagini ale diferitelor exemple de referință, schițe aparținând unor studenți din grupul Arhipera citați în text. Nu pot să nu mă opresc în acest punct la schema sinoptică privitoare la doctrinele sociale și curente arhitecturii sociale participative în secolele XIX, XX, XXI, care oferă o extrem edificatoare imagine de ansamblu asupra ideologiilor, tezelor, conceptelor și autorilor din care cercetarea își revendică filiația și care este o lucrare în sine.

Această cercetare aprofundată și temeinică, având la bază o practică prealabilă cu rezultate concrete deosebit de încurajatoare, se impune ca o lucrare foarte elaborată, bine documentată și argumentată cu tenacitate, care se bucură în același timp de atul de a fi succintă, cu un discurs laconic, plin

de forță și judicios articulat. În plus, cu veleitățile sale militante, la un nivel cultural deosebit de înalt, ea deschide perspective noi domeniului arhitecturii, dar și lumii în general, punându-ne în fața unor alternative de proiectare și de existență cu mare responsabilitate socială.

O face cu mențiunea necesară că *„pledoaria pentru arhitectura socială participativă nu elimină și nici nu minimalizează creațiile arhitecturale emblematice din discursul general al arhitecturii contemporane, ci reprezintă aplicarea profesiei la realitățile unei lumi care are nevoie de ea și pe care arhitectura încă nu o recunoaște.”*

Și, având în vedere realizările concrete de până acum ale lui Lorin Niculae, așa cum ne sunt ele cunoscute și cum se înfățișează în lucrare, trebuie să distingem neapărat spiritul ecumenic, înțeles în cel mai larg sens al cuvântului, marea reflexivitate și bunătate care, dincolo de orice, animă tot acest demers.

Prof. dr. arh. Gabriela Tabacu
octombrie 2023

Dedicație

“Și dacă tu, chiar tu, nu ai putea dovedi că ai o casă?”
(Hernando de Soto)

Am început să scriu această lucrare în 2009, după trei ani de cercetare și practică în domeniul arhitecturii sociale. Scopul pe care mi-l propusesem era atât de a sistematiza într-o formă aplicabilă metodologia decantată prin reușite și eșecuri, perfecționări succesive ale seturilor de metode utilizate, introducerea unora noi etc, cât și de a ușura misiunea viitorilor profesioniști arhitecți care vor aborda domeniul proiectării de locuințe pentru grupuri aflate în sărăcie extremă. În 2009, produsul acestei sistematizări era gândit să slujească drept îndrumar autorităților locale, centrale și europene, precum și funcționarilor publici activi în domeniu.

Pe măsură ce am aprofundat însă acest domeniu, teoretic și practic, am realizat că metodele de proiectare obișnuite, relația arhitect - client, relația arhitect - autoritate publică locală sunt diferite de practica obișnuită a arhitecturii și că alte metode trebuie găsite pentru a putea proiecta și construi eficient în sărăcie extremă. Studiind exemple de bune practici de pe tot globul, am observat o constantă a acestor proiecte, și anume faptul că proiectarea s-a făcut nu doar pentru utilizator, ci, mai ales, împreună cu utilizatorul. Această observație a fost de natură să-mi răstoarne conceptele puternice pe care le aveam despre arhitectură în general și să cercetez domeniul nou pentru mine al arhitecturii sociale participative și istoricul acesteia. Găsind metode de a implica și transpune o comunitate într-un proiect, mi-am dat seama că studiul arhitecturii sociale participative este unul imperativ necesar pentru formarea intelectuală a studenților arhitecți, nu numai prin produsul arhitectural obținut, cât, mai ales, prin prisma ideologiei care generează produsul (privită ca ansamblu de idei care stau la baza demersului arhitectural) și a drumului, a traseului, parcurs de la idee la produsul finit. Din acest motiv am început să structurez informația cercetării și să o prezint în forma unor posibile cursuri pe care am și început să le țin în cadrul serilor-atelier Arhipera, începând cu 2012.

Fără a încerca să definesc acum domeniul cercetării, trebuie precizat de la bun început că arhitectura socială practică în mod curent pentru grupurile confruntate cu sărăcia extremă, deși își asumă un rol important la nivel comunitar, nu este participativă decât în măsura în care comunitatea devine partener în procesul de proiectare și execuție. Modul prin care se poate realiza aceasta participare pentru a fi eficientă face obiectul componentei metodologice a cercetării.

Inițial, cercetarea a tratat despre proiectarea pentru condiții de sărăcie extremă; pe măsura derulării studiului, am realizat că nu sărăcia

extremă este cauza precarității fondului construit din comunitățile care se confruntă cu acest fenomen, ci este o consecință a unei realități mult mai dure, și anume excluziunea socială. În toate comunitățile confruntate cu sărăcia extremă pe care le-am vizitat sau în care am intervenit, aceasta era cauzată de excluziunea socială pe criteriul etnic (comunități de romi), pe criteriul economic (lipsă de proprietate), pe criteriul social (migranți, venetici). Prin urmare, cercetarea va trata despre proiectarea pentru grupuri vulnerabile¹ aflate în excluziune socială, fiind fidelă convingerii că o societate inclusivă este de dorit uneia închise, tot astfel precum una democratică este de preferat uneia totalitare.

Cercetarea care se înfățișează astăzi lecturii nu epuizează nici pe departe subiectul; dimpotrivă, mergând către esența fenomenului și micșorând pasul, ea pătrunde în multe teritorii în care arhitectul rămâne diletant și pe care nu trebuie să le practice neapărat (politică, filosofie, antropologie, sociologie, psihologie), dar pe care are datoria să le înțeleagă în contextul profesiei sale. Intenția lucrării nu este să închidă un subiect, să îl înscrie într-o sferă minimă care ulterior, prin disecție, să expună totalitatea cunoașterii din domeniul studiat ci, dimpotrivă, să lărgască universul arhitecturii de la tehnică la concept și idee și să-i călăuzească pe studenți către asumarea unui rol social diferit calitativ de cel pe care îl au arhitecții de astăzi. Acest demers își asumă o deschidere a informației care permite un dialog interdisciplinar fecund menit să genereze drumuri și direcții noi de cercetare.

Cu siguranță că anumite delimitări ar fi putut fi posibile și ar fi ușurat munca de cercetare și documentare. În forma actuală, studiul reprezintă o încercare aproape imposibilă de a înțelege arhitectura așa cum ar trebui înțeleasă viața însăși, adică la toate nivelurile. Îmi este greu să spun de ce am considerat că este necesar acest lucru. Îmi este mai ușor să explic printr-un pasaj al lui Noica, publicat în 1992:

„Am jucat și eu fotbal, acum vreo 50 de ani, și cea mai bună lecție din viață am primit-o de la antrenorul de atunci al echipei de juniori “Tricolor”, unde jucam. Antrenorul se numea Traian Paraschivescu, dar lumea îi zicea “Litră”, căci era mărunțel. La un meci cu echipa “Val-vârtej” (...) stătea pe tușă și ne urmărea cum jucam. La un moment dat am primit o pasă cam lungă și înaltă. Mi-am făcut socoteala că nu pot ajunge mingea și am rămas pe loc. “Litră” mi-a strigat de pe tușă: “Fugi după minge, măgarule! N-ai să faci nimic în viață !”

¹ grupurile vulnerabile sunt definite de legislația românească și europeană și includ familiile numeroase și monoparentale, femeile, bătrânii, minoritățile, imigranții, persoanele cu dizabilități, șomerii pe termen lung, locuitorii izolați etc. (n.a.)

M-am lăsat de fotbal, am mai jucat puțin tenis, pe urmă m-am apucat serios de carte. Am avut profesori buni, atât în țară, cât și în străinătate, ba mi s-a părut că învăț mare lucru de la ei. (...) Dar într-o zi, târziu, mi-am amintit de vorba lui “Litră” și mi-am zis: or fi fost bune lecțiile filozofilor, dar tot mai bună a fost lecția lui “Litră”. Căci știți ce m-a învățat el atunci ? M-a învățat că în viață trebuie să alergi și după mingile pe care nu ești sigur că le prinzi. Altminteri nu faci mai nimic în viață, sau faci alții din tine ce vor ei.”(1992 (1))

Teza își propune să furnizeze o privire de ansamblu asupra arhitecturii sociale participative realizate în sărăcie extremă, din perspective istorică, socială, politică și culturală, subliniind relațiile interdisciplinare și evidențiind filiațiile dintre discipline diferite. În același timp, studiul își propune să analizeze geneza fenomenului la nivel mondial, teoriile care au stat la baza acestuia și evoluția lor în timp, metodele și mijloacele utilizate în diverse circumstanțe socio-economice, tehnicile și instrumentele necesare punerii acestora în aplicare. Nu în ultimul rând, furnizează un cadru metodologic pentru construirea de locuințe sociale în așezări sau zone omogene de așezări aflate în sărăcie extremă, prin prisma principiilor dezvoltării durabile. Deja (într-o propoziție relativ scurtă) am enunțat câteva idei ce se cer lămurite. În primul rând, de ce este nevoie să se construiască locuințe sociale în astfel de așezări? Și, în măsura în care se construiesc, de ce este neapărată nevoie de un cadru metodologic? Ce este locuința socială și care sunt condiționările care acționează atunci când un program de construire de locuințe sociale trebuie implementat în sărăcie extremă? În fine, cum se poate aplica “dezvoltarea durabilă” în condițiile sărăciei extreme? Voi răspunde acestor întrebări, explicând termenii care au un înțeles specific în cadrul studiului de față și ilustrând enunțul teoretic cu componenta practică acolo unde acesta a fost aplicat și validat prin experiență directă.

Cu privire la prezentarea materialului, am evitat construcțiile elaborate și prolixă în favoarea unora cât mai simple și mai clare, menite să consolideze cultura de specialitate a studenților. Terminologia specializată a fost detaliată în textul cercetării, astfel încât aceasta să fie accesibilă și cititorilor din alte domenii, lucrarea situându-se la intersecția mai multor discipline sociale. În ajustarea prezentării ideilor, dar și a limbajului la receptor, m-au ajutat cu tot entuziasmul studenții și arhitecții-membri ai grupului Arhipera, fără de care această teză nu ar fi existat în forma actuală. Lor și tuturor celor care înțeleg esența democratică a arhitecturii, umanitatea și rolul ei social, le dedic această lucrare cu toată căldura, sperând ca proiectele lor să ducă mai departe arhitectura socială participativă.

Mulțumesc prof. dr. arh. Daniela Rădulescu-Andronic, îndrumătorul acestui doctorat, nu numai pentru dialogurile fertile și mijlocirea întâlnirii unor arhitecți și profesori care m-au ajutat să îmbogățesc cercetarea, ci mai ales pentru faptul că, în 1998, m-a invitat să-i fiu asistent și, astfel, am început o componentă a carierei mele profesionale fără de care nu m-aș putea imagina, aceea de îndrumător pentru studenți. Mulțumesc doamnei prof. dr. arh. Gabriela Tabacu pentru sprijin și cordialitate, doamnei prof. dr. arh. Anca Oțoiu, pentru bunele sfaturi și discuții despre locuire, domnului prof. dr. arh. Augustin Ioan pentru încredere și schimburile de idei începute în 1997, domnului prof. dr. arh. Mircea Ochinciuc pentru feedback-ul foarte aplicat și, nu în ultimul rând, colegului meu asist. dr. arh. Alexandru Călin pentru concursul în cadrul proiectului Arhipera și amicitie. Mulțumesc profesorilor mei care nu mai sunt printre noi, Mariana Stoian și Cosma Jurov care m-au îndemnat să încep doctoratul și m-au îndrumat cum să o fac.

Le mulțumesc prietenilor Ileana și Gabriel Tureanu pentru mentorat, Gabrielei Pop, Ruxandrei Fotino, lui Gheorghe Mularidis și colegilor de la București Internațional Proiect pentru rolul pe care l-au avut în evoluția mea profesională și în dezvoltarea capacității de a coordona proiecte complexe, așa cum este cazul prezentei cercetări.

Acest doctorat nu ar fi început și nu s-ar fi materializat fără Fundația Soros România (FSR). Practic, toate exemplele de arhitectură socială participativă pe care le-am proiectat și executat stau sub egida FSR. La fel și studiul fenomenului. Le mulțumesc pe această cale colegilor mei Gabriel George Petrescu, Director Executiv al FSR, prof. dr. Marian Popescu, Ileana Mușetescu și Mariea Ionescu pentru încrederea acordată, spiritul vizionar, susținerea cercetării și investirii într-un domeniu pe care, în urmă cu 4 ani, abia îl defineam. Îi mulțumesc domnului Kalman Mizsei pentru argumentațiile rafinate pe care le-am construit împreună. Teza sintetizează viziunea asupra arhitecturii pe care am construit-o în derularea programelor FSR de locuire pentru grupuri vulnerabile și reprezintă componenta de cercetare a acestor programe, fiind parte integrantă din produsele intelectuale și fizice ale FSR pentru o societate liberă, echitabilă, inclusivă și deschisă.

Filosofului francez André Glucksmann îi sunt recunoscător pentru încurajarea de a persevera în practica arhitecturii sociale participative. Profesorului dr. Vintilă Mihăilescu îi mulțumesc pentru perspectiva antropologiei pe care mi-a deschis-o în timpul Școlii de vară Arhipera de la Dor Mărunt, din iulie 2012, precum și pentru colaborarea dintre programul Arhipera și masteranzii antropologi ai SNSPA, pe care îi îndruma. Le sunt îndatorat tuturor prietenilor și cunoștințelor care m-au încurajat și ajutat, precum și tuturor dascălilor pe care i-am avut.

În încheiere, mulțumirile mele se îndreaptă către soția mea, Valentina, care m-a susținut și m-a înțeles într-o perioadă în care studiul s-a substituit timpului petrecut împreună, mamei mele, Viorica, al cărei suport în preluarea unei sume importante de activități de management familial mi-a creat spațiul explorărilor intelectuale și, în mod special, copiilor mei Silvia-Ioana, Olga-Maria și Gregorio-Petru care m-au lăsat să studiez, deși cu toții am fi preferat să ne jucăm.

În egală măsură, dedic această teză și tatălui meu Ion, care, la 30 de ani, avea deja două lucrări teoretice publicate, și care a reprezentat pentru mine un exemplu de excelență intelectuală, dăruire și altruism.

Întinderea conceptuală a tezei a impus o decizie greu de luat, cu privire la finalizarea sa. În forma în care se prezintă astăzi lecturii, cercetarea s-a oprit nu acolo unde toate argumentele au fost expuse și toate tehnicile precizate, ci acolo unde le-am promis copiilor mei că o să mă opresc, pentru a avea timp și pentru ei, adică 6 ianuarie 2013. Închiderea provizorie a lucrării este însoțită de promisiunea că cercetarea va continua și rezultatele care vor veni în anii ce urmează le vor completa pe cele de acum și vor duce mai departe domeniul studiat.

Introducere

Această carte are caracterul foarte particular al unei propuneri pentru profesia de arhitect din România, care pornește de la constatarea doamnei profesoare Gabriela Tabacu, dezbătută împreună cu filosoful Gabriel Liiceanu, potrivit căreia românii, chiar și cultivați, nu își cunosc arhitectii². Aceasta constatare reia o mai veche discuție legată de publicul arhitecturii, începută de Giancarlo De Carlo în 1969. De ce arhitecții români nu sunt repere intelectuale și artistice pentru poporul român? La această întrebare dificilă, încerc și eu un răspuns: pentru că arhitectura românească este foarte departe de publicul ei.

Românii înlesniți, care au comandat un proiect unui arhitect (categorie extrem de restrânsă), îl rețin pe acesta. Majoritatea românilor din mediul urban locuiesc la bloc și nu au, însă, nicio legătură cu vreun arhitect. Nimeni nu mai știe acum cine a proiectat blocurile în perioada comunistă, care a reușit să șteargă cu buretele până și identitatea creatorului de arhitectură. Românii (săraci) din mediul rural locuiesc în case construite de ei înșiși, iar pentru ei arhitectul este acea persoană care, doar pentru că are o ștampilă pătrată, le percepe sume mari de bani pentru a-și vedea locuința executată deja, intrată, în sfârșit, în legalitate. Nu în cele din urmă, marea masă de oameni care se zbate în sărăcie severă și, uneori, extremă, nu face încă obiectul profesiei de arhitect din țara noastră. Și atunci, care să fie publicul arhitecturii în România?

Paradoxal, există un public: organizațiile nonguvernamentale care au ca obiect de activitate protejarea patrimoniului construit și care denunță abuzurile administrațiilor publice locale consumate, prin intermediul unor proiecte semnate de arhitecți și urbanisti, asupra acestuia. Oricare ONG cu preocupări în câmpul protecției monumentelor istorice cunoaște cel puțin câțiva arhitecți a căror semnătură a girat fie distrugerea patrimoniului existent, fie nerespectarea legislației de mediu, fie agresarea vecinătății cu un obiect construit ieșit din scara (b)locului. În mediul ONG dedicat patrimoniului, arhitecții sunt priviți cu mefiență. Eu însumi, în cadrul multor întâlniri, am provocat o așteptare încărcată de neliniște cu privire la răul urban pe care aveam să-l săvârșesc mai devreme sau mai târziu, în pofida bunelor mele intenții, exprimate cu toată sinceritatea în cadrul reuniunilor. Din fericire, există și arhitecți care au câștigat încrederea organizațiilor nonguvernamentale, aceștia fiind (re)grupați în cadrul catedrelor de Teorie și Istorie a Arhitecturii ale UAUM.

² Interviu publicat în *Estul naivităților noastre*, Humanitas, București, 2012, pag. 356-75(n.a.)

Situația descrisă mai sus vorbește despre o serie de clivaje, de rupturi în societatea românească. Primul, între arhitecți și masa utilizatorilor de arhitectură: arhitectura nu se comunică, arhitecții sunt deasupra orașului, privind de sus machete și luând decizii “globale”, în timp ce utilizatorii încă nu știu ce li se pregătește. Al doilea, între arhitecți și societatea civilă: arhitectura s-a autoexclus din câmpul acesteia, prin acceptarea de a practica profesia într-un cadru adesea nedemocratic, dar cu un impact major asupra societății, în general. Al treilea, de un impact mai mic, dar nu mai puțin supărător, între arhitecți și clienții mai puțin educați, dar bogați, care, de multe ori, își impun un punct de vedere grosier asupra orașului, girat de arhitect.

Revistele de arhitectură românești sunt citite, cu mărunte excepții, de arhitecți. În media arhitecturii apar foarte rar, mai degrabă ca să răspundă unor acuze, decât pentru altceva. La bienale și anuale arhitecturii se premiază între ei. Și cu toate acestea, arhitectura este răspunzătoare de generarea spațiului social urban. Fără arhitecți nu se poate construi în România urbană și nicăieri, acolo unde există civilizație. Din fericire. Încă. Cum se poate concilia absența arhitecturii din sfera publică, cu importanța uriașă pe care aceasta o are în aceeași sferă? Există o diferență atât de mare, ireconciliabilă, între cultura arhitectului și cea a beneficiarului unei vile?

Teza mea propune ca profesia de arhitectură din România să “ia în proiect” (Liiceanu; 2009:152) utilizatorii ei, prin prisma conceptului de libertate. Libertatea de expresie pozitivă, adică acea libertate necenzurată a aspirației personale, autonomă (Berlin:214; Bobbio:119), pe care și-o dorește transpusă în locuire beneficiarul unei vile (cazul cel mai simplu), trebuie să coincidă, sau să se concilieze, cu libertatea negativă a actului de creație al arhitectului, cu libertatea de acțiune a acestuia în concordanță cu libertățile vecinilor, cu normele de construire existente, cu tehnologia și regulamentele de urbanism. Pentru a exista un dialog menit să concilieze puncte de vedere opuse, acestea trebuie în primul rând să existe. Din păcate, de multe ori arhitectul nu formulează judecați critice cu privire la dorințele clientului, de teamă să nu-l piardă, iar vitalitatea autohtonă virilă și tânără obține un nesperat teren de joacă. În alte cazuri, nici măcar nu trebuie conciliat nimic, pentru că arhitectul este la fel de incult ca beneficiarul său și nu observă nicio problemă în a-i transcrie acestuia preferințele “la teu și echer”, normele urmând să-și dovedească doar caracterul lax și ineficient prin incapacitatea de a trezi rațiunea din somn. Lipsa de cultură a arhitecților contemporani nu este un fenomen specific doar României. Bruno Zevi constata odinioară că:

(...) de altminteri, cei mai mulți dintre aceia care proiectează și construiesc astăzi se bălbăie, emit sunete nearticulate, golite de semnificație, nu vehiculează

niciun mesaj; ei nu știu să se exprime și, în consecință, nu spun nimic, pentru că nu au nimic de spus. (10)

În cazurile fericite, arhitectul și clientul au un nivel de educație înalt (care ar trebui să fie norma, nu excepția), împărtășesc aceleași valori, iar rezultatele prețioase, dar atât de rare, ale acestui tip de asociere, pot fi observate cu plăcere. Într-un anume sens, este adevărat că beneficiarul își alege arhitectul, așa cum arhitectul își alege beneficiarul. Această situație, relația directă arhitect-client, este cea mai simplă din punct de vedere social. Un efort de educare superioară a studenților arhitecți în universitățile de profil, coroborat cu o educare a publicului arhitecturii nu sunt de neimaginat, în pofida asaltului fioros al subculturii la care suntem supuși zilnic, căruia copiii și tinerii îi cad victime aproape sigur...

Planificarea urbană presupune să iei în proiect grupuri umane. Responsabilitatea arhitectului sau a urbanistului este mult extinsă, de la individual la colectiv și de la vecinătate la teritoriu. Libertatea creatoare a profesionistului de arhitectură trebuie să dialogheze cu libertățile și drepturile tuturor entităților implicate în proces: administrația publică locală, grupuri de locuitori, ONG-uri de profil, opinia publică pentru definirea *interesului public*. Imprecizia definirii acestuia, lipsa de transparență, carența de informare, absența consultărilor, fac din planificarea urbană contemporană din România o problemă acută pentru cetățean și pentru patrimoniu. Interesul public eșuează în a se suprapune *binelui comun*. Bunăoară, fluidizarea circulației poate apărea ca un demers atât de necesar încât câteva monumente istorice distruse și evacuările forțate nici nu mai contează, în ciuda opoziției vehemente a societății civile. Dezbaterile se realizează post-factum, consensul eșuează în nisipul noilor artere, sub șenila excavatoarelor.

Această cercetare pledează pentru proiectarea democratică pentru grupurile umane, prin *arhitectura socială participativă*, astfel încât libertatea creatoare a arhitectului să contribuie la sporirea libertății acestora. Cele două libertăți nu pot fi conflictuale, reciproc suprimatoare, ci consensuale, acceptate mutual și însușite. Numai astfel arhitectura poate să aibă legitimitate în sfera publică și, mai mult, să genereze schimbarea socială de care România are nevoie la ora actuală. Numai dacă arhitecții “se vor plimba” printre oameni, și nu pe deasupra lor, vor putea să-și argumenteze ideile, să-și însușească unele noi și să iasă din izolarea impusă de contingentele actuale. Deseori, discutând subiectul, am primit răspunsul că, făcând numai ce societatea acceptă, arhitectura renunță la capacitatea de a inova, căci societatea dorește să vadă doar ceea ce cunoștea deja în prealabil, în timp ce marile opere de arhitectură, cum spunea Bernard Tschumi, rezistă tocmai contrazicând spiritul epocii lor. Acestui argument îi opun metoda realizării

consensului, prin *acțiune comunicativă*, concept pe care îl voi detalia în capitolul dedicat metodelor. Arhitectura socială participativă nu imaginează utilizatorul ca pe un juriu pentru un proiect, nici pe arhitect ca pe un executant al voinței utilizatorului. Proiectul ia naștere prin deliberare, prin luarea de decizii parțiale comune. Cum se poate face acest lucru și ce acțiuni preliminare trebuie întreprinse, voi explica pe parcursul lucrării.

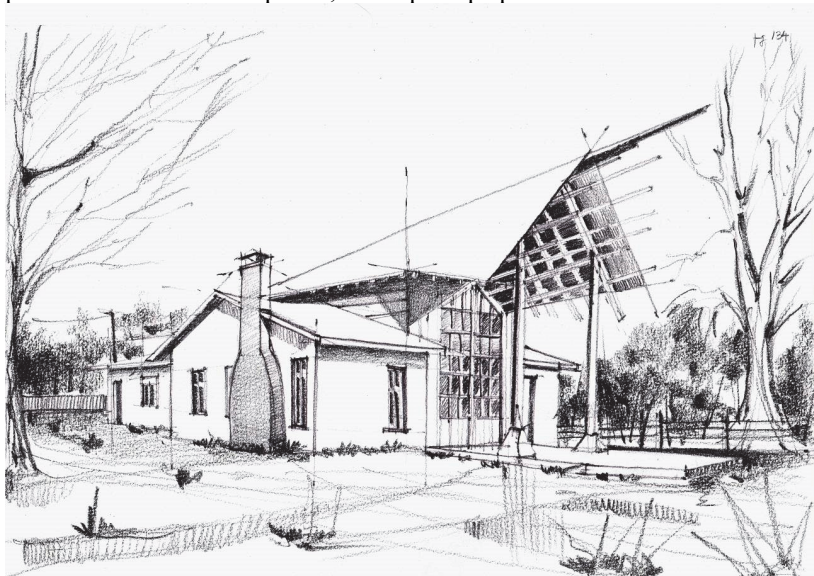

Figura 1 Inovație spațială la Casa Capră, arh. Samuel Mockbee, Rural Studio, schiță de stud. arh. Andreea Nițu

Cercetarea operează un decupaj în câmpul foarte amplu al arhitecturii sociale participative, ocupându-se doar de practicarea acesteia în condițiile sărăciei extreme, iar această decizie a venit în urma prioritizării nevoilor de schimbare din societatea românească. În opinia mea, prioritatea zero este *eradicarea sărăciei extreme*, situație incompatibilă cu un stat european în al doilea deceniu al celui de-al treilea mileniu după Hristos. De altfel, acesta este și câmpul situațional al componentei empirice a cercetării, începute în 2007. Eradicarea sărăciei extreme este un scop care extinde democrația pe întreg teritoriul național și conferă libertate grupurilor vulnerabile confruntate cu acest fenomen³. În cuprinsul lucrării, sărăcia

³ Trebuie să ne imaginăm teritoriul României ca pe o succesiune de straturi, din care cel mai de sus, cel mai întins și vizibil, vorbește despre un stat democratic. Coborând spre straturile de dedesubt, democrația este înlocuită cu autocrații locale; în straturile cele mai de jos, ascunse privirilor, sunt pugile de sărăcie extremă, unde sclavia modernă zdrobește spiritele multora (n.a.)

extremă, deși va fi prezentată foarte succint și sub aspect cantitativ, va fi comentată mai ales din punct de vedere al privării de libertate a individului. Libertatea creatoare a arhitectului, coroborată cu asumarea responsabilității sociale, poate anula privațiunea.

De aceea, lucrarea pune în relație arhitectura și libertatea, pe mai multe paliere epistemologice, menite să întemeieze arhitectura pe conceptul fundamental al societății contemporane. Deși pare un truism, acela că o profesie liberală se întemeiază pe libertate, arhitectura a făcut câțiva pași foarte importanți, începând cu 1960, pentru democratizare și pentru emanciparea de putere, pași pe care voi încerca să-i relievez corespunzător în cuprinsul tezei. Menținerea situației tradiționale a arhitecturii în sfera puterii (situare consolidată în comunism) poate să ofere perspectiva seducătoare a unor comenzi vaste și lipsite de grija relației cu economia de piață, însă ea este un anacronism incompatibil cu forma de guvernare contemporană, anume democrația. Comanda de stat, sau, mai nou, potrivit principiului subsidiarității, comanda autorității locale, trebuie balansată cu interesul public și consensul cetățenesc, altfel devine un lingou permanent incandescent pe care l-am moștenit. În aparență, ne îmbogățește, dar, în realitate, nu-l putem atinge, nu-l putem privi, nu-l putem tranzacționa. Dimpotrivă, nu putem să-l ținem decât în fundul unui cuptor, iar noi nu-l putem părăsi nicicând, de frică să nu ni-l fure cineva, pentru că, în timp, a ajuns să fie totul pentru noi.

Discuțiile despre arhitectură și libertate, despre arhitectură ca libertate și libertate ca arhitectură din cuprinsul tezei au impus relaționarea profesiei cu alte discipline sociale: sociologia, psihologia, economia socială și, nu în ultimul rând, filosofia socială. Cercetarea urmărește modul în care filosofii acțiunii sociale au generat apariția arhitecturii sociale participative și i-au modelat evoluția. Descoperirea filiațiilor a avut, în cadrul cercetării, un traseu invers, pornind de la practica actuală, ajungând la gândirea fondatoare a arhitecturii sociale participative și continuând până la curentul filosofic care a determinat-o. Prezentarea informației în cuprinsul tezei reface traseul în sens invers, urmărind un sens cronologic.

În sfârșit, relația dintre arhitectură și celelalte discipline a impus un efort interdisciplinar menit să cuprindă cât mai mult din universul cunoașterii, iar lucrarea încearcă să nu elimine din cuprinsul ei nicio idee care se poate dovedi fertilă pentru cercetări ulterioare.

Conținutul și structura lucrării dau seama de o serie de dualități. Prima dualitate este generată de faptul că subiectul tezei, *arhitectura socială participativă*, este și domeniul în care activez ca arhitect (nu singurul, dar,

cu siguranță, unul din cele mai importante). Practic, este vorba de o cercetare atât din exterior (atunci când abordez studii de caz externe), cât și din interior (atunci când detaliez metode și tehnici utilizate de mine în cadrul programelor de arhitectură socială participativă derulate până în prezent). Cercetarea bibliografică este dublată de cercetarea pe teren, iar raționalitatea construcțiilor teoretice este girată de empirismul analizei comparative a indicatorilor inițiali și de rezultat ai proiectelor executate. Efectul acestor dualități apare în scriitura tezei, unde distanțarea obiectivizată față de raționament este însoțită de apropierea psihologică față de situația reală și de oamenii în cane și oase care demonstrează ipoteza.

Din acest motiv, cercetarea este atât o încercare de a defini un domeniu din punct de vedere teoretic și practic, cât și un manifest în sprijinul fenomenului cercetat. La nivel teoretic, lucrarea definește paradigma arhitecturii sociale participative și structurează teoria acesteia în scopul aplicării efective, prin proiectare. Din punct de vedere practic, își propune să sintetizeze rezultatele cercetării întreprinse de autor pe teren în perioada 2007-2013, prin derularea unui program de intervenție la nivelul locuirii, constând atât din acțiunea directă asupra fondului construit cât și din acțiunea în planul consolidării comunităților. Totodată, cercetarea integrează experiența studiilor de caz interne și, mai ales, internaționale prezentate în cuprinsul acesteia.

În sistematizarea materialului am întâmpinat dificultăți legate mai ales de întinderea domeniului cercetat și întrepătrunderea lui cu alte domenii științifice. Astfel, din echipa de cercetare și intervenție, pe lângă arhitecți și urbaniști fac parte facilitatori comunitari, psihosociologi, antropologi, medici sociali. Am încercat să păstrez câmpul lucrării în sfera arhitecturii, enunțând doar domeniile conexe și palierul pe care acestea acționează și evidențiind structura sistemului de relații dintre domenii diferite.

O altă dificultate a fost legată de ramificarea procesului de intervenție și sincronia unor acțiuni din domenii diferite, necesar a fi pusă în evidență. Organizarea materialului pe axe metodologice a rezolvat situația fără riscul de a simplifica sau eluda vreunul din aspectele definitorii pentru metodologie. Structura lucrării este de tip arborescent deschis, fiecare capitol având subcapitole ce detaliază o acțiune sau etapă, detalieri necesară înțelegerii întregului. Așa cum se înfățișează lecturii, subcapitolele dau seamă doar de un nivel general de prezentare a informației, matricea lucrării fiind deschisă să integreze alte subcapitole sau detalieri succesive ale domeniului cercetat, pe diferite paliere. În cuprinsul fiecărui capitol există trimiteri la informația relevantă pentru etapa lecturii ce se regăsește în alte capitole.

Din punctul de vedere al prezentării informației, cititorul va observa că am evitat emiterea de sentințe sau judecăți cu caracter universal și definitiv. Dimpotrivă, informația îmbracă forma unor observații izvorâte din practică, utile și aplicabile la un moment dat, susceptibile de a fi interpretate și recodificate potrivit unor experiențe ulterioare. Fenomenul analizat este unul care se sustrage funciar oricărei forme de enunț apodictic. Statisticile care îl definesc, deși instrumente extrem de utile, sintetizează și cuantifică informația existentă, nu pe cea care lipsește. Fenomenul sărăciei este unul mobil, evolutiv, caracterizat de migrație, sensibil la factorii externi din sfera deciziei politice ori economici. Sărăcia unei familii poate migra într-unul sau altul din cele trei stadii de la o zi la alta, în funcție de găsirea unui loc de muncă, ori de migrația unor membri ai familiei. Întotdeauna este necesară o nuanțare, un acord fin, chiar și o opoziție în raport aplicarea unei soluții care și-a dovedit valabilitatea într-o împrejurare dată și care, mutată într-un context diferit și-ar pierde eficiența sau ar dăuna. De aceea, în cele ce urmează, deciziile luate în decursul derulării programului sunt însoțite de explicații privitoare la contextul care le-a generat. Multe sunt decizii “de proces”, de parcurs, decizii menite să rezolve o situație neanticipată și care și-au dovedit utilitatea și aplicabilitatea. Vom prezenta și deciziile eronate care pot prejudicia rezultatele vizate.

Deși operează cu termeni consacrați și nu inovează la nivel lexical, cercetarea utilizează construcții cu înțeles specific, care va fi precizat, chiar dacă, uneori, sensul acestora pare evident. Domeniul fiind unul de graniță, acordul fin este necesar pentru a evita confuziile și interpretările eronate. În același timp, câmpul studiat fiind unul experimental și, adesea, de pionierat, definițiile nou propuse reprezintă schițe preliminare care-și așteaptă împlinirea ulterioară.

Structural, cercetarea are două părți. Prima, dedicată schițării cadrului filosofic și teoretic-conceptual al apariției fenomenului arhitectural și consolidării teoriei domeniului cercetat, precum și verificării acesteia prin evaluarea corespondenței ei cu teoriile practicii. Capitolul care încheie prima parte propune o sinteză preliminară a teoriei, ce va fi triangulată în partea a doua cu practica actuală de arhitectură, în vederea obținerii unei sinteze teoretice coerente în concluzia lucrării. În partea a doua, studiul se axează pe sistematizarea cadrului metodologic și expune metodele, tehnicile și instrumentele derulării unui proiect de arhitectură socială participativă, evidențiind transferul conceptelor în managementul proiectului și în rezultatele acestuia.

Cu privire la bibliografia consultată, această lucrare a beneficiat de contribuțiile românești valoroase, atât din domeniul științelor umane cât și al

arhitecturii și urbanismului, împreună cu contribuțiile internaționale recente. Bibliografia cuprinde:

- bibliografie care tratează locuința socială și arhitectura participativă, comunitară, sub diferitele ei aspecte;
- bibliografie generală de arhitectură și urbanism care face referire la domeniul cercetat;
- bibliografie care detaliază practici și metode de consolidare comunitară;
- bibliografie generală, cuprinzând lucrările consultate din domeniile sociologiei, psihosociologiei, economiei, design-ului, antropologiei culturale etc.
- bibliografie care tratează problema romilor, aceștia fiind categoria din România cea mai vulnerabilă față de sărăcia extremă, excluderea generată de sărăcie suprapunându-se peste cea de ordin etnic.

Lucrarea folosește regulile de citare ale Modern Language Association⁴. Astfel, atunci când numele autorului nu este menționat în enunț, dar acesta face referire la un text al autorului, iar autorul are mai multe intrări bibliografice, am folosit forma (Krieger; 2013: 221), iar textul consultat poate fi identificat în bibliografie, după autor și an. Anul menționat în notă este anul apariției ediției consultate, acolo unde, la pagina indicată, poate fi găsită referința. Dacă autorul este menționat explicit în enunț, iar la bibliografie autorul are mai multe lucrări, atunci, la finalul enunțului, apar doar anul apariției lucrării la care se face referire și pagina, sub forma (2007: 110). Dacă autorul are o singură intrare bibliografică, și este menționat explicit în enunț, atunci apare la sfârșitul acestuia doar numărul paginii, în paranteze, sub forma (212). Dacă nu este menționat în enunț și are o singură intrare, atunci apare citat sub forma (Bobbio: 99). Dacă autorul are mai multe intrări bibliografice publicate în același an, atunci acestea au fost identificate sub forma (Noica; 2002 (1): 52), iar la bibliografie poate fi identificată lucrarea citată. Dacă enunțul se referă la un concept a cărui detaliere face obiectul unei întregi lucrări, atunci referința la pagină dispăre. În cazul citării unor surse publicate pe internet, unde nu se menționează pagina, am folosit notarea (*ibid.*) pentru a indica citarea aceluiași text. Scopul utilizării acestui sistem de citare este menținerea cursivității textului, fără adăugarea de cuvinte inutile al căror rol ar fi fost, cel mult, acela de a crește numărul total de cuvinte al tezei. *Non multa, sed multum.*

Sistemul de note, existent în subsolul paginilor, a fost utilizat preponderent pentru comentariile autorului și trimerile la site-uri ori legislație.

⁴ <http://www.mla.org/>

Fotografiile și schemele care ilustrează lucrarea îmi aparțin. Schițele de arhitectură prezente în teză au fost realizate de participanții la activitățile Arhipera Andreea Nițu, Rodica Hălălău și Andrei Ardeleanu, cărora le sunt îndatorat pentru ținuta grafică a lucrării, așa cum îi sunt și Anei-Dora Matei pentru inițierea în tainele editării documentelor complexe ca această teză. Atunci când fotografiile, ilustrațiile și schemele îmi aparțin, nu apare nicio mențiune privitoare la autor.

Lucrarea face referire la multe concepte teoretice și teorii ale practicii, a căror citare mi s-a părut fundamentală. Recursul la discursul prim furnizează o întemeiere “puternică”. Bibliografia consultată este, în proporție covârșitoare, în limbi străine, iar anumite texte (în olandeză și germană, de exemplu) au fost consultate și traduse de autor din alte limbi de circulație internațională. Din acest motiv, sunt sigur că traducerea în română a unei traduceri engleze din olandeză, de exemplu, poate introduce o anumită doză de imprecizie lingvistică, dar am fost mereu atent ca sensul să se păstreze. O ediție ulterioară a acestei lucrări va face, cu siguranță, apel la traduceri autorizate ale textelor prime.

Câteva subcapitole ale prezentei teze au fost publicate sub formă de articole în revistele Urbanismul și Argument, cu scopul de a populariza arhitectura socială participativă, iar conținutul teoretic al tezei a folosit ca suport pentru cursurile pe care le desfășor în cadrul sesiunilor Arhipera.

Scopul cercetării este constituit de precizarea domeniului, teoriilor, metodelor, tehnicilor și instrumentelor arhitecturii sociale participative; totodată, lucrarea va demonstra faptul că doar printr-o astfel de arhitectură se poate interveni eficient în așezări aflate în sărăcie extremă și/ sau pentru grupuri aflate în excluziune socială. În sfârșit, cercetarea are și o componentă militantă și argumentativă, care vizează înțelegerea necesității economice, sociale, politice și istorice de a construi democratic pentru *demos*. Mai mult, lucrarea militează pentru o arhitectură care garantează libertățile individuale și protejează grupurile vulnerabile și minoritățile.

Prima componentă propune realizarea unei sinteze teoretice a arhitecturii sociale participative, capabile să susțină și să întemeieze practica pornind atât de la principii universale, cât și de contextul local.

Componenta metodologică a lucrării de față urmărește sistematizarea și analiza seturilor de metode utilizate în cadrul programelor de construire de locuințe sociale în așezări aflate în sărăcie extremă, propunând o metodologie interdisciplinară capabilă să asigure adecvarea lui la felurile situații din teritoriu.

Acest lucru este necesar din cauza particularităților pe care locuirea în sărăcie extremă le generează și care trebuie avute în vedere în cadrul punerii în aplicare a Planurilor Integrate de Dezvoltare Urbana (PIDU),

regulamentelor urbanistice de tip PUG (Plan Urbanistic General), PUZ (Plan Urbanistic Zonal), precum și pentru realizarea proiectelor de locuințe individuale sau colective. Totodată, trebuie precizat că acest cadru de referință, în măsura în care este complex, nu este cu siguranță unul exhaustiv, el putând (și trebuind chiar) să fie completat pe măsura avansării cercetărilor propriu-zise, evoluției proiectelor ce vor fi derulate și, nu în ultimul rând, prin prisma rezultatelor concrete ale acestora care pot modifica și restructura obiectivele fixate.

Dar, presupunând că, într-adevăr, astfel de programe de investiții vor avea efectul și ecoul scontat, iar modelul va fi scalat la scară națională, ce garanție avem că sărăcia extremă va fi astfel combătută *definitiv* în zona de intervenție? Mai concret, simplificând discursul, după ce construiești o locuință socială și i-o înmânezi clientului (în cazul nostru o familie atât de săracă încât nu ar fi putut avea niciodată o locuință prin mijloace proprii), cu ce va reuși respectiva familie să întrețină locuința? Altfel spus, este sustenabilă o asemenea acțiune?

Este limpede că doar simpla intervenție arhitecturală cu scopul creării unor locuințe ce oferă condiții și un confort minimal pentru astfel de comunități nu poate avea succes, acest lucru datorându-se nu neapărat intervenției în sine, cât ignorării premiselor care au generat sărăcia extremă. De aceea, în cele ce urmează, fenomenul locuirii nu va fi disociat de fenomenul urban și arhitectural asociat, nici de o serie de procese socio-economice ce stau la baza fenomenelor de sărăcie, între acestea existând o relație de interdependență.

Figura 2 Sărăcie extremă în Bălțești, Ursărie, jud. Prahova, 2007

Proiectarea și execuția unor locuințe adecvate, înțelegând prin aceasta o locuință conform legislației și normelor în vigoare, nu va fi privită ca o premisă pentru dobândirea unui nivel de viață acceptabil. Nu ajunge să construiești o casă pentru ca ea să și funcționeze. Doar un mod de trai bazat pe producerea de bunuri materiale poate să susțină locuirea și, de aceea, cercetarea propune consolidarea potențialului de acțiune al comunității,

precum și schimbarea paradigmei comunitare prin *metoda construirii comunitare*.

În fapt, aceasta este una din mizele studiului de față: schimbarea metodelor de intervenție folosite la ora actuală în România în condițiile locuirii în sărăcie extremă și pentru grupuri aflate în excluziune socială. Locuirea și intervenția asupra ei pot fi un motor pentru integrarea urbană și socială a comunităților afectate, așa cum vom demonstra pe parcursul cercetării. Doar lăsând în teritoriu o comunitate cu potențial de acțiune consolidat, după desfășurarea programului de construire de locuințe sociale, se poate garanta viitorul acelor familii și acelor locuințe, se poate garanta sustenabilitatea intervenției și dezvoltarea durabilă a așezării, dar, mai ales, se pot consolida libertățile obținute prin construirea comunitară și împlini *capabilitățile*.

Pe parcursul cercetării voi prezenta arhitectura sociala participativă în antiteză cu arhitectura autoritară practică la nivel de locuințe de masă și cu tendințele acesteia în contextul radicalizării discursului politic referitor la resursele administrațiilor și posibilităților eficiente de a “rezolva” problema locuirii în sărăcie extremă.

Așa cum am menționat, accentul cercetării va fi pus pe locuire, ca o condiție *sine qua non* a vieții, fără a nesocoti însă implicațiile pe care o intervenție asupra locuirii le are asupra țesutului urban/ rural în integralitatea lui, precum și modul în care locuirea influențează și este influențată de ceilalți factori socio-urbani care acționează în teritoriu. Caracteristicile distincte ale modului de locuire al populației aflate în sărăcie extremă trebuie să genereze un răspuns arhitectural capabil nu numai de a răspunde necesităților și nevoilor unei locuiri adecvate, ci și de a modela comportamentele utilizatorilor. Într-adevăr, este inutil, de exemplu, să construiești o baie pentru niște oameni care nu au folosit niciodată una, fără a dubla construirea acesteia cu un program educațional adecvat.

Deși așezările din România studiate pentru realizarea prezentei cercetări sunt locuite eminamente de romi, am încercat să sintetizez acele metode care să poată fi aplicate indiferent de substratul etnic al utilizatorilor (acolo unde acesta ar putea fi depistat), dar care să se poată adapta la acesta, din motive ce țin de conotația etimologică negativă a etniei și discursului etnic (Fabietti; 1995).⁵ Dimpotrivă, mă voi referi la grupuri umane și

⁵ Provenind din peiorativul grecesc *ethnos*, adică străin de dincolo de zidurile cetății (*polis*), uneori asimilat barbarului (*barbaros*, cuvânt onomatopeic, semnificând vorbirea nearticulată, de neînțeles), conceptul de etnie își păstrează, la ora actuală, caracterul segregacionist și conotația negativă. Referindu-ne la etnie, nu putem să nu gândim la un fond primar, originar și specific, diferit de la o etnie la alta și periculos, tocmai de aceea pentru că este diferit. Prin urmare, nu vom considera localnicii ca aparținând unei etnii, ci, pur și simplu, ca fiind oameni,

individualități aflate într-o situație socială și economică dată. Cu toate acestea, atunci când grupurile dovedesc o coeziune și un sentiment de apartenență la o cultură, atunci când vorbesc o anumită limbă (așa cum este cazul unor comunități de romi, iar acest lucru apare în cursul etapei colectării datelor în vederea analizei), trebuie evaluate și integrate caracteristicile culturale particulare în propunerea de intervenție. Apartenența culturală a fiecărui grup/ comunitate va fi studiată distinct, căci nu se poate vorbi de o cultură globală a romilor, unitară și fără să cuprindă importante caracteristici regionale. În 2011 grupul de arhitectură socială Arhipera a primit solicitarea de a proiecta pentru o comunitate aflată în sărăcie extremă din Uganda; acest lucru a generat nevoia de a ajusta seturile de metode pentru un grup uman constituit din migranți în urma războiului civil, aparținând unei culturi total diferite și, până la momentul demarării proiectului, total necunoscute membrilor grupului de arhitecți.

Cele două componente ale cercetării (teoretică și metodologică) furnizează o viziune asupra arhitecturii validată de practică, pe care lucrarea o propune mediului profesional din România: *o arhitectură a interesului public realizată prin participarea beneficiarilor în proiect.*

Așa cum am arătat, cercetarea sintetizează rezultatele experienței de teren, ale construirii efective de locuințe sociale în așezări aflate în sărăcie extremă. Aceste rezultate au fost obținute prin feedback succesiv cu privire la derularea programelor de construire, altfel spus, reprezintă rafinarea procesului de implementare, menținând metodele dovedite ca utile și corectând erorile. De exemplu, în primii ani de exercițiu am acționat individual, antrenând în proiectare doar beneficiarii direcți ai locuințelor sociale; comunitatea fost doar informată cu privire la proces. Consecința a fost segregarea comunității în “norocoși” și “mai puțin norocoși”. O alta a fost neimplicarea totală a beneficiarilor în procesul de construire, antrenând o pasivitate a acestora și transformând comunitatea într-una semi-asistată.

Ipoteza cercetării este că, pentru a fi sustenabile, programele de construire de locuințe sociale în așezări aflate în sărăcie extremă trebuie să urmeze principiile arhitecturii sociale participative și să se desfășoare în cadrul unui program de construire comunitară. Arhitectul care proiectează în astfel de situații trebuie să fie arhitect social. Este vorba, nici mai mult, nici mai puțin decât de o schimbare de paradigmă a practicii arhitecturale.

În paradigma instrumentală actuală, evoluția unui proiect de construire de locuințe sociale pentru beneficiari aflați în sărăcie extremă pornește de la încercarea de a eradica o așezare cu un fond construit

individualități distincte care pot avea înrudiri comportamentale și culturale datorate faptului că au evoluat în cadrul aceleiași grup social. (n.a.)

inacceptabil și care reprezintă o problemă pentru autoritatea publică locală. Odată luată decizia la nivelul primăriei, aceasta comandă un PUZ unui birou de urbanism care va prelua tema de la autoritatea locală, folosind pentru proiect terenul pus la dispoziție de aceasta. Urmează procedurile de avizare, detalierea de arhitectură, autorizația de construire, proiectul tehnic, licitația cu antreprenorii și construirea efectivă a cartierului de locuințe sociale, urmată de strămutarea voluntară sau nu a săracilor din *slum* în noul cartier. Practic, autoritatea publică locală este și beneficiarul și finanțatorul proiectului, iar acesta nu poate decurge decât în termenii stabiliți de aceasta. Nivelul de control și autoritate de-a lungul intervenției este extrem de ridicat, iar rolul urbanștilor și arhitecților implicați rămâne marginal, având în vedere bugetul extrem de limitat al unor astfel de acțiuni. Este urmat modelul tipic “de sus în jos”, ierarhizat și instrumental.

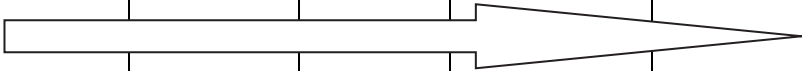
Paradigma instrumental-normativă	Autoritatea publică locală <i>Rezolvă problema</i> <i>Profit</i> <i>Finanțare</i> <i>Setează instrumentele</i>	Arhitect <i>Normativitate</i> <i>Standardizare</i> <i>Prescriere</i>	Antreprenor <i>Calitatea execuției</i> <i>Producție centralizată</i> <i>Rentabilitate</i> <i>Rapiditate</i>	Utilizator <i>Consum</i> <i>Lipsă de posesie</i> <i>Conformitate</i> <i>Anonimat</i> <i>Nomadism</i>
Intervenție	TEMA	PROIECT	EXECUȚIE	LOCUINȚĂ
				
Paradigma participativă	<i>Analiza de nevoi existente și proiective</i> <i>Managementul resurselor</i> Utilizator+ Arhitect	<i>Adaptabilitate</i> <i>Flexibilitate</i> <i>Evoluție</i> <i>Neterminare</i> <i>Diversitate</i> <i>Comunicare</i> Utilizator+ Arhitect	<i>Participare</i> <i>Construire progresivă</i> <i>Producție descentralizată</i> Utilizator+ Arhitect+ Antreprenor	<i>Dezvoltare</i> <i>Posesie</i> <i>Autoreferențiere</i> <i>Unicitate</i> <i>Antreprenor</i> Utilizator

Figura 3 Tablou ilustrând etapizarea unui proiect de construire de locuințe sociale în cele două paradigme.

De partea cealaltă, arhitectura socială participativă propune în primul rând pornirea “de jos în sus” prin procesul democratic al consultării cetățenilor care urmează să fie implicați în proiect. Chiar dacă autoritatea

publică locală poate fi inițiatorul proiectului, procesul consultativ implică crearea unei rețele de decizie, a unui consorțiu de decidenți în care urbanismul și arhitectul au un cuvânt mult mai greu de spus. De altfel, arhitectul poate să demareze singur un astfel de proiect, aducând comunității ideea de schimbare și lucrând împreună cu aceasta la proiect. În această situație el devine un arhitect social. Domeniul și teoria arhitecturii sociale participative vor fi detaliate în cadrul capitolului dedicat definirii paradigmei.

Construirea comunitară, înțeleasă ca set de programe integrate (locuire, ocupare, formare, educare, sănătate, cultură) menite să asigure schimbare socială, va fi explicată în cadrul capitolului privitor la metodologie.

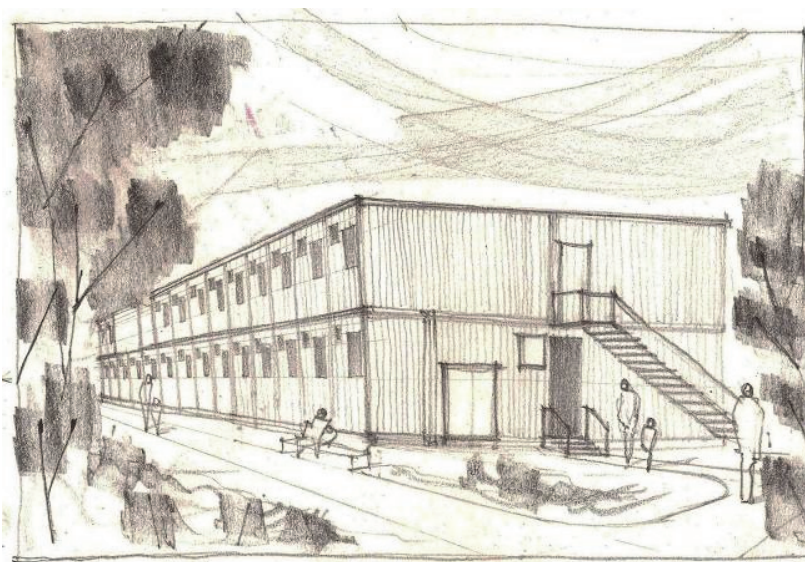

Figura 4 Propunerea pentru rezolvarea problemei lipsei de locuințe sociale în municipiul Constanța. Urmău să fie amplasate în 2012, într-o primă etapă, 1000 de containere în cartierul Tomis Nord. Locuința socială devine “modul social”. “⁶ schiță de stud. arh. Rodica Hălălău

Ipoteza enunțată implică un corolar mai puțin evident și care, chiar în cadrul practicii, a fost dificil de “scos din ascundere”. Încercând o soluționare a locuirii în sărăcie extremă și confruntându-mă, mereu, cu

⁶ “Modelul constănțean” a fost preluat de Grupul consilierilor PNL din Bistrița care a propus mutarea în containere a nevoiașilor care nu-și pot plăti chiria în apartamente aflate în proprietatea primăriei, în 2012. Întâlnim aici o formă tradițională de gentrificare, de excludere a săracilor extra-muros.

bugete mici⁷, am căutat într-o primă etapă să găsesc formule de locuit minime pentru familiile cuprinse în program. De altfel, aceasta a fost o căutare a arhitecților de când a început să se proiecteze pentru categorii defavorizate, s-a decantat în cuprinsul lucrărilor C.I.A.M. II⁸, prin conceptualizarea “spațiului existenței minime”, a lui *existenzminimum*, ajungând în contemporaneitate sub forma “locuirii extreme”, a lui *extreme housing*, formulată de arhitecții americani Deborah Gans și Matthew Jelacic, în încercarea rezolvării locuirii de urgență pentru refugiații din Bosnia.

Dar locuința socială nu este și nu trebuie să fie o locuință de urgență. Chiar dacă bugetul unui proiect nu permite construirea unei locuințe sociale noi pentru o familie cu 12 membri, este importantă căutarea construirii unui minimum care să poată oferi adăpostirea necesară, concomitent cu oferirea unui potențial de dezvoltare maxim și accesibil pentru beneficiarii proiectului care, inițial, se confruntau cu privarea de libertate. *Acest potențial de transformare a obiectului de arhitectură în împliniri personale reprezintă misiunea arhitecturii practicate pentru a spori libertățile beneficiarilor.*

Locuința socială, proiectată împreună cu beneficiarul în sărăcie extremă, este un organism viu, a cărui naștere înseamnă adăpostirea, iar creșterea înseamnă adaptarea la nevoile familiei și la modul de locuire preferat de către utilizatori. Locuința trebuie proiectată astfel încât să conțină în nuce posibilitatea creșterii. Locuința socială în sărăcie extremă trebuie să fie o locuință evolutivă. Voi demonstra acest lucru pe parcursul lucrării.

Figura 5 Concept ARHIPERA pentru o locuință socială evolutivă în Sărulăști (jud. Călărași). schiță de stud. arh. Andreea Nițu.

⁷ Bugetele sunt mereu mici în raport cu dimensiunea problemei. (n.a.)

⁸ Critica congresului poate fi găsită în *Publicul arhitecturii* al lui Giancarlo De Carlo, comentată în cadrul cercetării.

Lucrarea furnizează o privire de ansamblu asupra dreptului la locuire și a fenomenului sărăciei locative la nivel național și internațional. Metoda realizării acestei secțiuni a constatat în cercetarea bibliografică și analiza secundară a statisticilor celor mai recente cu privire la amploarea fenomenului sărăciei extreme în România și în lume. Scopul ei este să justifice necesitatea intervenirii cu mijloacele arhitecturii participative și urbanismului inclusiv pentru stoparea acestui fenomenul. Din acest motiv secțiunea are un caracter sintetic și rezumativ, fără a intra în detaliile anchetelor sociologice și mijloacelor de analiză statistică.

Totodată, secțiunea prezintă și cadrul politic actual din punctul de vedere al legislației europene și naționale în vigoare, punând accentul pe politicile publice privitoare la locuire și direcțiile de urmat pentru absorbția corectă a fondurilor europene.

Definirea teoriei arhitecturii sociale participative prin redescoperirea gândirii fondatoare în domeniu și actualizării acesteia se realizează în cuprinsul lucrării prin comentarea și analiza comparativă a manifestelor și lucrărilor exemplare ale unei pleiade de arhitecți care și-au pus toată vigoarea intelectuală și energia fizică pentru schimbarea socială instrumentată de o arhitectură democratică. Analiza istorică și critică a teoriilor practicii aplicate momentelor esențiale ale arhitecturii sociale participative care au generat locuințe sociale în sărăcie extremă, pune în evidență curentele existente la nivelul practicii, precum și conceptele cu care operează acestea. Multe dintre exemple, datând din perioada de început a fenomenului (1960-1980) au putut fi consultate în publicații ale perioadei și, în acest scop, materialul bibliografic a fost căutat și achiziționat din anticariate internaționale.

Metoda analizei comparative a textelor prime parcurge o direcție istorică, arătând filiația și evoluția gândirii teoretice a domeniului cercetat. Am analizat documentele programatice ale CIAM și am evidențiat doctrinele contestate de arhitecții care au provocat schisma Modernismului și au înființat Team X. Actualizarea s-a realizat prin derularea de programe de arhitectură socială participativă, analiza rezultatelor și integrarea feed-back-ului. În cadrul acestui capitol sunt prezentate contribuțiile românești și internaționale la evoluția domeniului cercetat, iar metoda cercetării este, din nou, analiza comparativă, direcția acesteia nemaifiind una istorică ci una orizontală, rizomatică, de rețea. Obiectivul acestei analize este extragerea seturilor de concepte cheie și a valorilor fundamentale ale domeniului cercetat. Secțiunea cuprinde și o discuție cu privire la critica adusă arhitecturii sociale participative. Ulterior, în cuprinsul lucrării, conceptele identificate, validate de practică, vor fi triangulate cu experiența directă și actuală, iar rezultatul va face obiectul concluziei cercetării.

Metodele prezentate și analizate în cuprinsul secțiunii au fost probate și rafinate de practica personală a autorului. Din acest motiv, structurarea acestora este independentă de alte metodologii existente și nici nu face referire la acestea decât în măsura preluării unor principii sau metode și a integrării lor în întreg. De asemenea, atunci când un principiu practic observat își găsește corespondent în lucrările teoretice cercetate ori în exemplele practice studiate, acest lucru este menționat.

Seturi de metode aparținând altor profesii, cum ar fi psihologia socială de exemplu, au fost detaliate și comentate în vederea înțelegerii lor de către arhitecți, dată fiind importanța aplicării lor în cursul intervenției. Sondajele, observarea participanților și măsurătorile discrete sunt metode întrebuințate în vederea stabilirii reprezentării sociale a locuirii pentru grupurile țintă în cadrul cercetării. Metoda de cercetare experimentală folosită este una interdisciplinară.

În cadrul acestei secțiuni se va realiza și verificarea conceptelor și metodelor arhitecturii sociale participative, identificate în cadrul sintezei teoretice preliminare. Validitatea fiecărei metode analizate a fost testată în cadrul cercetării experimentale. Așa cum am precizat încă din introducere, metodele prezentate nu au caracter normativ, aplicarea lor depinzând de context și de acordul fin care trebuie realizat în cadrul unei intervenții la nivelul comunităților.

Sinteza teoretică prezintă funcțiile teoriei, structura acesteia și prezintă o evaluare a teoriei, iar concluzia cercetării este ilustrată de grupul român de arhitectură socială participativă Arhipera, fondat în martie 2011, și se constituie într-o pledoarie pentru o arhitectură a interesului public în România, punând accentul pe reforma legislativă și crearea unei infrastructuri de centre de proiectare comunitară afiliate instituțiilor de învățământ superior cu profil de arhitectură și urbanism.

Am utilizat 4 tehnici pentru a asigura **coerența cercetării** și a verifica rezultatele acesteia:

1. triangularea informației relevante pentru domeniul cercetat, realizată prin corelarea i) informației colectate din textele prime, cu ii) teoriile practicii dezvoltate ulterior și cu iii) practica personală din domeniu. Am reținut pentru definirea domeniului și pentru metodologie doar acele concepte și teorii care sunt validate de toate cele trei motoare de cercetare.
2. furnizarea de date negative, neconcordanțe cu ipoteza cercetării și/sau informații cu privire la erori de aplicare a metodologiei. Cercetarea prezintă în mod obiectiv limitele domeniului cercetat și critica adusă acestuia, definindu-i câmpul de acțiune. Totodată, am prezentat în cuprinsul metodologiei și erorile de aplicare prin a căror corectare proiectele de arhitectură socială participativă au avut mai multă eficiență.

3. precizarea *bias*-ului⁹ cercetătorului. Am făcut acest lucru încă dintru început, menționând practica și afilierea la subiectul cercetării. Totodată, balansând practica participativă cu practica profesională *de piață*, am menținut *bias*-ul la un nivel care să nu afecteze negativ concluziile cercetării.
4. corespondența dintre teorie și practică. Am relaționat cele două domenii prin corespondențe orizontale, astfel încât relația biunivocă creată să susțină practica prin recurs la teorie și să amendeze teoria prin feedback. Teoria prezentată are o *natură reflexivă*.

Relația dintre secțiunile cercetării este relația dintre o teorie reflexivă și practică, în care teoria este parte a practicii, poate genera noi practici și este influențată, modificată, actualizată de practică; am ilustrat-o în schema de mai jos:

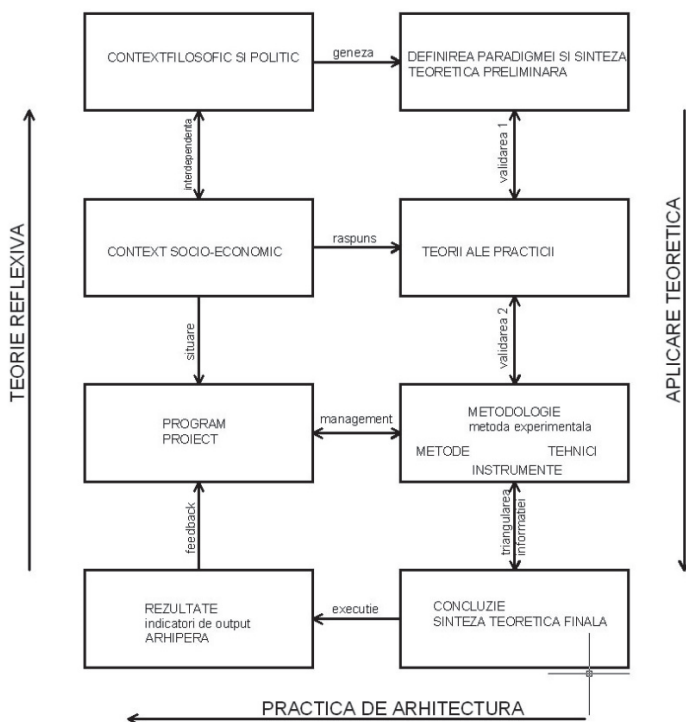

Figura 6 Aplicarea teoriei reflexive în practica de arhitectură. Tablou de relații.

⁹ *bias* este un termen anglosaxon greu de tradus în română, care se referă, în contextul unei cercetări, la prejudecățile cercetătorului față de subiect, interferența propriilor asumptions, înclinarea spre un argument în defavoarea altuia, pe scurt la subiectivismul naturii umane care poate afecta obiectivitatea cercetării (n.a.)

Spre deosebire de practica locuinței sociale care vine de obicei să se insereze într-un mediu neconstruit, generând dezvoltările de cartiere sociale pe care le evocam mai devreme, situația acestei practici în lucrarea de față este diferită. Locuința socială pe care o propun se inserează într-o așezare existentă aflată în sărăcie extremă, pe o parcelă existentă sau nou trasată, lângă o casă improprie locuitului, într-un țesut urban cel mai adesea destructurat, adresându-se, de regulă, unui grup aflat în situație de excluziune socială. Deși de preferat, așa cum voi arăta pe parcursul lucrării, această situație în țesut existent este uneori imposibilă, atunci când o comunitate a ocupat un teren impropriu locuirii (fie poluat, fie cu risc de inundații, alunecări de teren etc), acest lucru antrenând relocarea familiilor.

Ce se întâmplă atunci când construiești pentru un utilizator generic, ale cărui nevoi le cunoști la nivel de anchetă și al cărui mod de locuire poți, cel mult, să-l observi și să-l studiezi, eventual să-l experimentezi, dar niciodată să-l trăiești organic? Există riscul ca locuințele sociale proiectate să nu corespundă nevoilor de locuire, concepțiilor și judecăților rezistente, înrădăcinate, cu privire la locuire ale utilizatorilor și atunci mecanismul de adaptare la nevoi să fie unul devastator din punct de vedere arhitectural. De aceea, modelarea ce urmează a fi propusă trebuie să țină cont, în mod necesar, de prezența acestei matrice cognitive, specifice colectivităților unde se intervine. Necunoașterea ei ar însemna acceptarea unei posibile ineficiențe a demersului arhitectural și social, istoria confirmând faptul că, ori de câte ori intervenția arhitecturală nu a fost generată de nevoile sociale ale potențialilor utilizatori, ea nu a reușit să-i modeleze, ci a sfârșit prin a fi adaptată în conformitate cu tradițiile, obiceiurile și, nu în ultimul rând, rolului și utilității pe care aceștia îl conferiseră locuinței. Mai mult, o arhitectură alogenă, impusă, poate fi percepută de potențialii utilizatori ca restrictivă, rezultatul imediat fiind distrugerea ei sau alterarea acesteia până la limita dincolo de care nu mai răspunde cerințelor pentru care a fost gândită. A fost cazul intervenției din Pessac, care l-a făcut pe Le Corbusier să constate, probabil cu amărăciune, că: "L'architecture a tort, c'est la vie qui a raison".¹⁰ A fost, de asemenea, cazul ghetourilor contemporane, refuzate de utilizatorii pentru care fuseseră concepute.

Cercetarea pune la dispoziția arhitecților o modalitate de a realiza și promova proiecte capabile să schimbe fundamental mediul construit existent.

¹⁰ Proiectând un cartier de locuințe fidele pentalogului modernist, Le Corbusier a fost silit să-și vadă opera adaptată la condițiile climatice ale zonei de către utilizatorii prea practici pentru a pune esteticul dinaintea confortului. Mă voi referi la cazul Pessac în cadrul definirii arhitecturii sociale participative (n.a.)

A fi arhitect social nu înseamnă să renunți la practicarea profesiei pentru a proiecta cotețe ci, dimpotrivă, să o practici astfel încât să schimbi în bine lumea în care trăiești. Poate părea naiv dacă n-ar fi adevărat. În contextul crizei actuale a creditării, mulți arhitecți au fost nevoiți să-și închidă birourile de proiectare din lipsă de comenzi. Dacă în anii ce urmează locuințele sociale vor presupune numai contracte foarte profitabile ale primăriilor cu furnizorii de containere sau elemente prefabricate, atunci vom asista la amputarea arhitecturii românești, prin renunțarea la sectorul foarte important al locuirii sociale. Mai mult decât atât, astfel de soluții “radicale” generează segregare iar singurul efect pe termen lung este mutarea pungilor de sărăcie din centru spre periferiile orașelor, acolo unde se poate realiza o supraveghere, o coerciție și un control corespunzător, operând o *gentrificare*, adică recuperând, în același timp, terenurile centrale valoroase imobiliare.

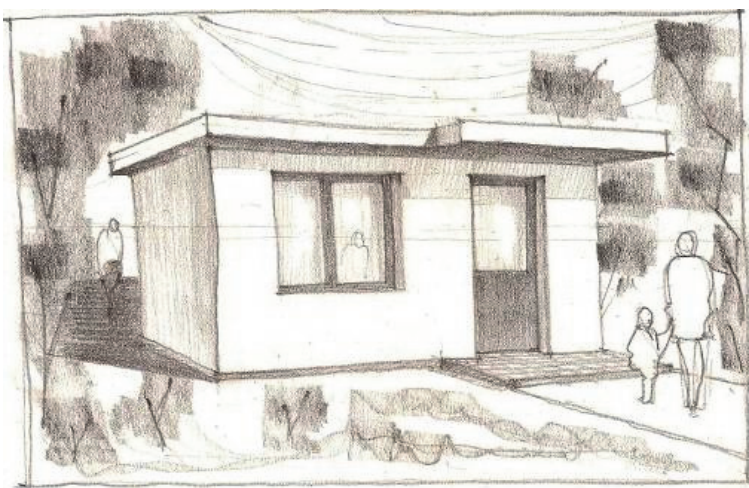

Figura 7 Exemplul negativ furnizat de primăria municipiului Baia Mare cu propunerea pentru realizarea de locuințe sociale înșiruite începând cu 2012. Este vorba de unități prefabricate de 2,5m x 6m ce oferă posibilitatea de a fi montate în trei variante: un singur modul, pentru o familie mică; două module pentru o familie mai numeroasă; trei module pentru familii extinse. Vedem aici o încercare autoritară de a crea spațiul existenței minime criticat de Giancarlo De Carlo în 1969 în care o familie poate trăi în 15mp, având doar o ușă de acces, o fereastră și dormind în bucătărie. Schiță de stud. arh. Rodica Hălălău.

Dacă, dimpotrivă, arhitecții își vor pune cizmele de cauciuc să genereze arhitectură acolo unde ea nu apare de la sine, atunci arhitectura va începe să conteze nu numai ca un sector destinat elitelor (din ce în ce mai puține), ci și maselor sărace (din ce în ce mai numeroase), iar munca și efortul lor vor contribui la diminuarea sărăciei și realizarea unei societăți mai libere

și mai echitabile. Cercetarea își propune să demonstreze că această schimbare necesară este și posibilă și furnizează arhitecților instrumentele și metodele necesare pentru a interveni eficient și durabil pentru beneficiarii aflați în sărăcie extremă.

În același timp, definind rolul arhitectului social în cadrul profesiei, dar și la nivelul raporturilor de putere, cercetarea îl plasează pe acesta în postura de mediator între vectori adesea opuși: pe de o parte administrația care dorește să rezolve problema și săracii care ei înșiși sunt problema. Arhitectul are rolul să înțeleagă ambele puncte de vedere, ambele sisteme de gândire și să furnizeze un răspuns arhitectural capabil să “deschidă limita”, să concilieze contrariile. Iar acest rol nu este imposibil câtă vreme opoziția vectorilor este dată de inaccesibilitatea sistemelor de gândire opuse. Altfel spus, arhitectul este un intelectual al sferei publice a cărei activitate poate produce schimbare socială, iar o arhitectură bună face bine cât mai multora.

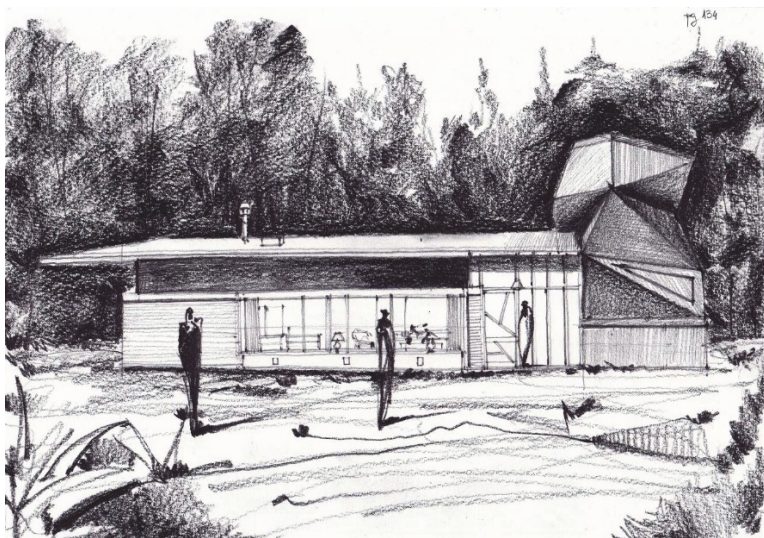

Figura 8 Casa Lucy, 2002, Samuel Mockbee. Exemplu pozitiv de locuință socială în sărăcie extremă unde creativitatea spațial-volumetrică se îmbină cu ingeniozitatea reciclării, ca rezultat al practicării arhitecturii sociale participative. schiță de stud. arh. Andreea Nițu.

Această viziune mută arhitectul din sfera autorității în agora, în spațiul public definit de nevoile și aspirațiile comunităților. Nu este, cu siguranță, o decizie ușor de luat. Însă recompensa de a genera schimbare acolo unde aceasta pare imposibilă, de a aduce speranță acolo unde nu există niciuna și de a-ți pune toată creativitatea în joc pentru a face arhitectură cu foarte puțin, este una pe măsură, iar membrii grupului de arhitectură socială

participativa Arhipera, fiecare în parte și toți împreună, pot confirma acest lucru.

În mod tradițional, începând cu Imhotep, arhitectul a fost plasat în sfera puterii, acționând la comanda acestora și pentru a-i servi scopurile. Arhitectura democratică este un concept relativ recent, prefigurat de utopiile sociale ale secolului al XIX-lea și apărut în secolul al XX-lea, odată cu Patrick Geddes, ca reacție la inumanele locuințe înșiruite ale urbanismului britanic din perioada Revoluției Industriale. Dar poate o arhitectură care se adresează maselor să fie democratică, fără a le consulta pe acestea în mod direct? Esența democrației este participarea *demos*-ului la luarea deciziilor care îl privesc. Cum poate arhitectura, care folosește un limbaj codificat și inaccesibil, să se consulte cu beneficiari care, de multe ori, nu știu să scrie sau să citească? Nu cumva discutăm despre încă o utopie, iar arhitectura ar trebui să continue să fie ceea ce a fost dintotdeauna, o disciplină care e practică de o elită (arhitecții), în general pentru o altă elită (beneficiarii, clienții)?

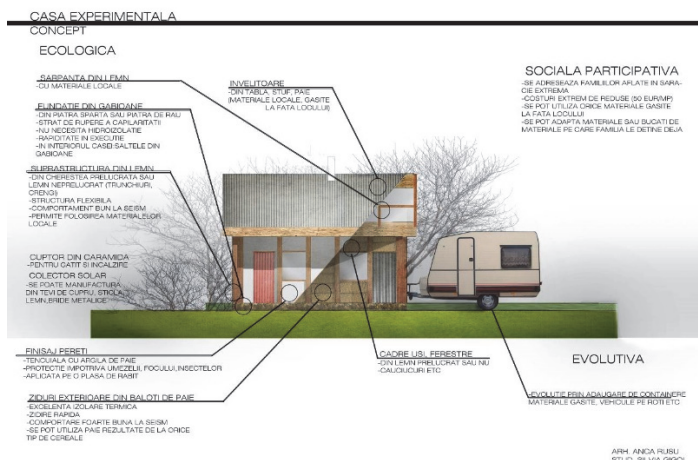

Figura 9 Proiect de locuință experimentală, evolutivă, ecologică, Arhipera, autori: arh. Anca Rusu, Silvia Gigoi

Cercetarea de față furnizează răspunsuri la aceste întrebări prin recurs la exemple de arhitectură democratică practică începând cu a doua jumătate a secolului al XX-lea și la gândirea fondatoare a arhitecților care au democratizat disciplina și au descoperit metodele prin care aceasta se poate comunica. Mai mult decât atât, aceștia au dovedit că rezultatul arhitecturii, care include decizia grupului pentru care se proiectează, poate fi unul de cea mai înaltă calitate estetică și care inovează la nivelul funcțiunii și folosirii

materialelor. Domeniul și aplicabilitatea arhitecturii sociale participative trebuie precizate cu atât mai mult cu cât, apărând în anii 1960, aceasta nu a fost practică niciodată în România. Fiind o arhitectură care făcea recurs la vocea comunităților, deci a cărei esență era democrația, ea nu putea interesa regimul totalitar din România. În egală măsură, fiind o arhitectură orientată către locuința socială și mediile sărace, nu putea interesa un regim în care sărăcia nu mai exista în nicio statistică, ea rămânând un flagel al capitalismului. De altfel, probabil că nici nu ar fi existat structurile administrative capabile să preia și să implementeze procesul. Se poate despre contextul socio-politic din România comunistă, puternic politizat, că a fost impermeabil la conceptele arhitecturii sociale participative. Între arhitectura în care cetățenii participă la proiectare și execuție, astfel încât rezultatul să le reflecte unicitatea și varietatea nevoilor și aspirațiilor, și arhitectura practică la nivel de comandă de stat, exista o diferență categorială. În fond, omul nou avea o singură aspirație și aceea era comunismul.

În plus, sistemul totalitar din România a mai avut un efect pervers și de lungă durată asupra participării cetățenești, în general: este vorba despre *participarea forțată* la care erau obligați cetățenii, fie la “munca voluntară” sau “patriotică”, fie la exercitarea dreptului la vot în condițiile unui candidat unic, fie la “ședințele de partid” unde hotărârile autoritare, luate deja cu privire la managementul întreprinderii, erau însușite de țărani, proletari și intelectuali deopotrivă, sub forma unor mascarade de deliberări publice. Sechelele acestor practici, observabile în societatea românească de astăzi, sunt direct răspunzătoare de pasivitatea cetățenească, de dificultatea exercitării dreptului fundamental cu privire la libertatea de asociere, inclusiv de repulsia pe care ideile de participare și voluntariat le stârnesc încă. Repulsia mimării îndelungate a democrației se transferă în prezent asupra practicării ei.

Pe lângă restituția necesară a fenomenului original al arhitecturii sociale participative, cercetarea examinează geneza și evoluția conceptului modern de participare publică, prin reflectarea acestuia în practica profesiei.

Metodologia expusă operează în actualitate și în imediat, iar aplicarea conceptelor, metodelor și tehnicilor reprezintă o necesitate pentru revitalizarea fondului construit sărac pe fundamente democratice, mai degrabă decât doar o opțiune. Cercetarea reprezintă un îndrumar care răspunde la câteva întrebări fundamentale. Partea întâi își propune să clarifice un prim set de 3 întrebări inițiale:

1. De ce trebuie intervenit prin programe sociale în comunitățile aflate în sărăcie extremă?
2. De ce o astfel de intervenție trebuie realizată democratic, prin consolidarea libertăților indivizilor și nu prin limitarea acestora?

3. De ce arhitectura socială participativă poate fi motorul prim care pornește un angrenaj de schimbări de natură socială, economică și politică, capabil de dezvoltare durabilă în astfel de comunități?

Partea a doua operează cu întrebările “cum” și “ce”:

4. Cum se poate derula eficient un program de arhitectură socială participativă? Care sunt metodele și tehnicile intervenției?
5. Ce trebuie întreprins, care sunt acțiunile de întreprins și instrumentele de aplicat?

În sfârșit, poate că importanța ultimă a cercetării constă în demonstrația că arhitectura trebuie să devină profesia care generează schimbarea socială atât de necesară în lume, în general, și în România, în particular, înfăptuind-o cu mijloacele democrației și într-o societate deschisă. Dacă arhitectura pe care o vom practica în deceniile ce urmează va fi echitabilă, solidară și va consolida libertățile individuale și colective, atunci și societatea în care vom proiecta va deveni la fel, iar acest lucru ține doar de asumarea responsabilității cu care arhitectul face uz de libertatea care i-a fost conferită, adică de “preluarea în proiect” a libertății sale individuale, cum spune Gabriel Liiceanu (2009: 154). Este aceasta o responsabilitate prea mare pentru arhitectură, așa cum se întreabă același filosof (2012:375)?

PROLEGÓMENE

“Libertatea este condiția ontologică a eticii.
Dar etica este forma deliberată, asumată de
libertate.” (Michel Foucault¹¹)

Dreptul la locuire. Politici publice actuale

Una dintre cele mai presante probleme urbanistice la nivel mondial și, cu precădere, la nivel național, este locuirea pentru categoriile de persoane aflate în sărăcie și, mai ales, în sărăcie extremă. Creșterea demografică globală are loc mai ales în mediile defavorizate, acolo unde resursele sunt puține sau lipsesc. Pe lângă excluziunea socială provocată de sărăcie, grupurile defavorizate sau aflate în diferite tipuri de vulnerabilitate nu pot accesa servicii de bază și, ceea ce interesează în cadrul cercetării, nu au acces la arhitectura practică de arhitecți, cu repercusiuni directe asupra calității mediului construit și a vieții. Deja, în 1995, jurnalul *Philadelphia Inquirer* semnală că doar 2% din populația care utilizează locuințe lucrează direct cu un arhitect (Bell; 2004:13).

Explozia unui mediu construit precar, expansiunea fără precedent a zonelor construite aflate în sărăcie extremă provoacă, în 2013, o presiune socială enormă la nivel global și ridică multe întrebări privitoare la echitate. Arhitectura practică astfel (în măsura în care adăposturile improvizate pot fi considerate arhitectură și vom nuanța aceste concepte în cadrul discuției despre John F. C. Turner) pune probleme serioase de stabilitate și de sănătate a utilizatorilor. Nu în ultimul rând, copleșește prin volum, întindere și expansiune.

Economistul peruvian Hernando De Soto evidențiază faptul că această situație globală specifică lumii a treia, dar și țărilor ex-comuniste¹², se datorează importării unor modele legislative occidentale referitoare la proprietate, care nu pot fi însă aplicate (2000: 5-7). Locuințele informale proliferază mai ales acolo unde proprietatea are statut comun sau incert și unde controlul asupra acestora este lax și inefficient. O locuință informală apare, spune De Soto, printr-un proces invers: o familie ocupă un spațiu aducându-și cele trebuincioase locuirii, apoi construiește o casă de jur împrejurul acestora. Cu timpul, rezidenții acceptă prezența, iar noua locuință capătă un statut semilegal.¹³

¹¹ Foucault; 1987: 115, trad.a.

¹² În urma crizei creditării începute în 2009, situația pare să se generalizeze la nivel mondial. (n.a.)

¹³ Cu privire la acest statut, trebuie spus că, atunci când autoritățile decid demolarea unor astfel de locuințe, situație pe care am întâlnit-o în 2012 la Baia Mare, după înmănarea ordinelor de

Ce se întâmplă însă atunci când proprietarul încearcă intrarea în legalitate? De Soto arată că în Filipine, acest lucru ar dura până la 25 de ani, fiind necesari 168 de pași; în Haiti ar fi necesari 11 pași în 11 ani, iar în Egipt doar 77 de pași, posibili în 10 ani. În România, procedura este anevoioasă, durează circa 2 ani, dar problema cea mai importantă nu este timpul ci costul exorbitant al acestei proceduri, coroborat cu imposibilitatea documentării în avans a procesului¹⁴. Practic, o întreagă categorie socială, mereu mai numeroasă, este exclusă de la legalitate; în România, ca și în multe alte țări, când discutăm despre fondul construit din zone afectate de sărăcie extremă, *“legalitatea este marginală, iar extralegalitatea a devenit normă”*, cum foarte corect observă De Soto.

În ultimele decade, a devenit necesar ca arhitectura să-și redefinească domeniul de acțiune, să devină o arhitectură a schimbării care să aibă relevanță nu numai în plan estetic ci și etic, social. O arhitectură care este bună din punct de vedere al calității design-ului și standardelor profesionale trebuie în mod necesar să facă bine unui număr cât mai mare de utilizatori, să fie permeabilă și flexibilă. Această arhitectură mută accentul de pe proiectarea construcției pe proiectarea unui sistem de relații economice, politice și sociale capabile să producă schimbarea cadrului construit din sărăcie extremă și, odată cu el, să schimbe în bine comunitățile foarte sărace, material și social.

Este momentul ca arhitectura *mainstream* să ia în considerare “fața nevăzută” a profesiei și să caute resursele și energia necesară pentru a se implica în mod responsabil în ceea ce urmează să devină fondul construit predominant. Este momentul să caute soluții reale la probleme reale. A menține discursul arhitectural la un nivel elitist și, de multe ori, pur conceptual sau formal, în România anului 2012, echivalează cu discuția episcopilor despre sexul îngerilor, atunci când tunurile otomane bombardau Constantinopolul, pentru că, în lipsa unei implicări active a arhitecților în dezvoltarea fondului construit pentru grupurile aflate în sărăcie extremă, alți vectori preiau această problemă. Este vorba de autoritățile locale care, în

evacuare, familiile trăiesc cu lunile într-un stadiu de provizorat, cu mobila strânsă și bagajele făcute, în așteptarea buldozerelor. Atunci când trebuie schimbat copilul, hainele curate sunt luate din valiză și nu din dulapul golit. (n.a.)

¹⁴ Procedura de autorizare a unei construcții existente presupune colaborarea beneficiarului cu un birou de arhitectură care, în vasta majoritate a cazurilor, ar refuza bucuros o astfel de solicitare, în cazul în care aceasta ar ajunge la el. Dacă ar accepta-o, legalizarea terenului ar presupune o măsurătoare și un cadastru. Legalizarea construcției ar presupune un relevu, un studiu geotehnic, o expertiză structurală, solicitarea de avize și de autorizație de construire. Într-un scenariu umanist și pozitiv, toate aceste proceduri ar costa cel puțin dublul locuinței care se legalizează și ar epuiza resursele familiei pe o perioadă de cca 6 luni, în condițiile în care o familie compusă din 8-10 membri subzistă cu cca 10 dolari pe zi. (n.a.)

căutare de soluții și lipsite de know-how, încearcă soluții autoritare, chiar totalitare care, departe de a rezolva nevoia, o adâncesc.

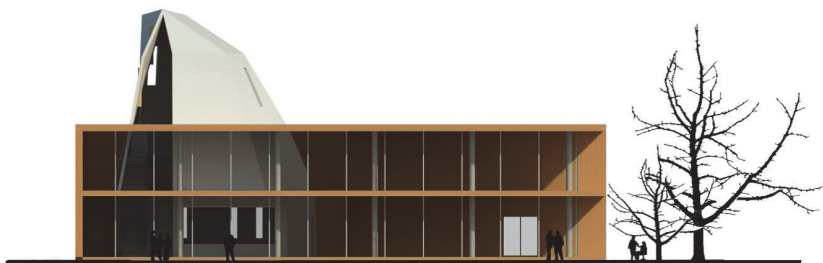

Figura 10 Proiect de cantină socială, autor stud. arh. Ana Ivan Gurzu, proiect de atelier, grupa 33B, UAUIM, prof. dr. arh. Gabriela Tabacu, asist. Alexandru Călin și Lorin Niculae

Articolul 25 din Declarația Drepturilor Omului, aliniatul 1, precizează că:

„Orice om are dreptul la un nivel de trai care să-i asigure sănătatea și bunăstarea lui și a familiei sale, cuprinzând hrana, îmbrăcăminte, locuința, îngrijirea medicală, precum și serviciile sociale necesare (...).”¹⁵

Acest articol integrează accesul la locuire în sistemul de factori care determină performanța socială a oamenilor și familiilor. Încă din 2007, Carta drepturilor fundamentale ale Uniunii Europene consfințește, la articolul 34, alineatul 3, faptul că:

„Pentru a combate marginalizarea socială și sărăcia, Uniunea recunoaște și respectă dreptul la asistență socială și la asistență în ceea ce privește locuința, destinate să asigure o viață demnă tuturor celor care nu dispun de resurse suficiente, în conformitate cu normele stabilite de dreptul Uniunii și de legislațiile și practicile naționale.”¹⁶

Pe 21 ianuarie 2010, Comisia Europeană și Președinția spaniolă a UE au lansat “Anul european 2010 de luptă împotriva sărăciei și excluziunii sociale”. Cu această ocazie comisarul european pentru ocuparea forței de muncă, afaceri sociale și egalitatea de șanse, Vladimír Špidla, a reliefat că:

¹⁵ http://www.onuinfo.ro/documente_fundamentale/declaratia_drepturilor_omului/, consultat la data de 22.11.2011

¹⁶ <http://eur-lex.europa.eu/ro/treaties/dat/32007X1214/hm/C2007303RO.01000101.htm>, consultat la data de 22.11.2011

„O persoană din șase în Europa trăiește cu greu de pe o zi pe alta, dar sărăcia ne poate afecta și pe noi, ceilalți - și societatea noastră în întregul ei. Majoritatea instrumentelor de luptă împotriva sărăciei se află la nivel național, dar trei sferturi dintre europeni se așteaptă la ajutor și din partea UE. Anul european plasează această problemă pe prima pagină a agendei, pentru ca întreaga Europă să își unească forțele în lupta împotriva sărăciei și excluziunii sociale.”¹⁷

Declarațiile reprezentanților CE arată că, din punct de vedere politic, nevoia de a interveni în situații de sărăcie extremă este conștientizată și asumată. Angajamentele președinției UE au generat linia politică la nivelul Parlamentului European și Comisiei Europene în vederea combaterii sărăciei prin alocarea de linii de finanțare. Începând cu 2014, acestea vor include și locuirea, privită atât sub aspect etic, ca premisă pentru ameliorarea unor situații sociale, dar și economic.

În contextul politic, social și economic evocat, devine vital pentru România să fie capabilă să absoarbă în mod corect fondurile structurale destinate accesului la locuire pentru categoriile defavorizate, a căror accesare și gestionare va fi, conform principiului subsidiarității, de competența autorităților publice locale. Acestea vor fi nevoite ca, pentru a accesa fondurile europene, să elaboreze politici locale de locuire, din postura de reglementator (ca și până acum), dar și de implementator. Însă posibilitatea de a absorbi fondurile structurale destinate locuirii nu înseamnă automat și capacitatea autorităților locale de a concepe și redacta proiecte eligibile, neexistând o metodologie, un îndrumar și nici un model de intervenție privind construirea de locuințe sociale.

Această lipsă predispozează autoritățile publice locale la luarea unor măsuri greșite, nu din rea-voință, ci din necunoașterea metodelor și tehnicilor eficiente de intervenție la acest nivel, în România neexistând un fond construit semnificativ care să poată sugera existența unui răspuns adecvat

¹⁷ 23% dintre români erau la limita sărăciei în 2008, țara noastră fiind pe locul al doilea din UE privind riscul de sărăcie după Letonia (26%). Pe locul al treilea este Bulgaria (21%), urmată de Grecia, Spania și Lituania cu câte 20%. Cel mai mic risc de sărăcie îl aveau cehii (9%), dar și olandezii și slovacii cu 11% fiecare. În UE, procentul este stabil de câțiva ani și se ridică la 17%, arată [statistica Eurostat](#). Cei mai amenințați de sărăcie sunt copiii și persoanele în vârstă arată studiul. De altfel, România are cea mai ridicată rată a sărăciei în rândul copiilor din toate cele 27 de țări ale Uniunii Europene (33%). Urmează Bulgaria (26%), Italia și Letonia (25%), în timp ce cel mai bine stau Danemarca (9%) și Slovenia și Finlanda cu câte 12%. Persoanele în vârstă riscă mai mult să ajungă la limita sărăciei decât populația totală. Procentul este de 19% în rândul celor peste 65 de ani. conform http://www.euractiv.ro/uniunea-europeana/articles/displayArticle/articleID_19234/Eurostat-Aproape-un-sfert-dintre-romani-se-afla-la-limita-saraciei.html

problemei. Cele câteva exemple pozitive, insuficient mediatizate, reprezintă doar o picătură într-un ocean și este foarte puțin probabil ca autoritățile din Baia Mare, de pildă, să aibă acces la experiențele din Sărulești (jud. Călărași), iar preluarea unor exemple de bune practici din mediul rural și încercarea de a adapta metodologia la contextul urban se poate dovedi nefolositoare iar rezultatul incert.

De altfel, așa cum voi arăta pe parcursul lucrării, fiecare situație de intervenție urbană în sărăcie extremă necesită o analiză individuală, căci extrapolările neverificate și gândirea deductivă sunt riscante. Existența unui model de intervenție este cu siguranță necesară pentru a îndruma și coordona o intervenție, dar nu sub forma unui set de norme imuabile, obligatoriu de respectat, ci prin crearea unei matrice de principii și metode aplicabile fiecărei situații în parte.

Modelul și metodologia propuse prin cercetarea de față reprezintă însumarea seturilor de practici validate prin experiență directă atât la nivel rural cât și urban și care prezintă o mare flexibilitate în raport cu grupul țintă, identitatea sa culturală, condițiile specifice de locuire și potențial comunitar. Ansamblul de metode, cu adaptările de rigoare, va putea fi utilizat pentru elaborarea de proiecte în concordanță cu politica de coeziune a Comisiei Europene pentru 2014-2020, adoptată pe 6 octombrie 2011.

Viziunea noii politici de coeziune, concordantă cu Strategia 2020¹⁸, prevede orientarea investițiilor Uniunii Europene către creșterea economică și ocuparea forței de muncă, iar unul din obiectivele generate de strategie este realizarea de “investiții pentru creștere și locuri de muncă”. Obiectivele tematice pentru o creștere favorabilă incluziunii sociale cuprind cercetarea, inovarea și eliminarea sărăciei. Această viziune reprezintă o evoluție politică la nivelul Uniunii Europene cu privire la incluziunea socială, iar acest lucru se reflectă în propunerea a trei noi tipuri de instrumente pentru intervalul de programare 2014-2020:

1. Planul comun de acțiune¹⁹ reunește mai multe proiecte derulate sub responsabilitatea beneficiarului finanțării;
2. Investiția teritorială integrată²⁰ se referă la investiții din axe prioritare diferite care se subsumează unui scop comun de dezvoltare urbană și la nivelul teritoriului;

¹⁸ Obiectivul strategic nr. 5 al strategiei Europa 2020 prevede: promovarea incluziunii sociale, în special prin reducerea cu cel puțin 20 de milioane a numărului de persoane aflate în risc de sărăcie și excluziune socială, până în 2020”. consultat la http://ec.Europa.eu/europe2020/index_ro.htm

¹⁹ Joint Action Plan (versiunea engleză)

²⁰ Integrated territorial investment (versiunea engleză)

3. Dezvoltarea comunitară locală plasată în responsabilitatea comunității (dezvoltare locală LEADER)²¹ acționează la nivel subregional și se bazează pe grupurile de dezvoltare locală formate din lideri comunitari formali sau informal, investitori locali etc. Pentru a întări importanța acestui tip de dezvoltare locală comunitară, un astfel de proiect poate beneficia de o mărire a ratei de cofinanțare cu până la 10%, cu condiția să fie finanțat dintr-o axă prioritară unică, fie FEDR²², fie FSE²³.

Cercetarea aderă din punct de vedere axiologic la valorile Uniunii Europene și furnizează cadrul metodologic al derulării proiectelor de intervenție comunitară integrată care au ca axă centrală construirea de locuințe sociale, aducând exemple concrete provenite din derularea unor astfel de proiecte. Totodată, ea pune în evidență și riscurile unor intervenții lipsite de metodă, precum și pericolul absorbirii greșite a fondurilor europene dedicate incluziunii sociale.

²¹ Community-led local development (versiunea engleză)

²² FEDR, acronim pentru Fondul European de Dezvoltare Regională

²³ FSE, acronim pentru Fondul Social European

Comunitate

Pe tot parcursul cercetării voi folosi cuvântul comunitate în diferite împrejurări care dau seama de plurisemantismul cuvântului, manifestat în contexte deosebite, aparținând unor discipline distincte, iar acestea trebuie precizate dintru început, pentru claritatea lecturii și interpretării.

Sociologul și filosoful german Ferdinand Tönnies definește sensul modern al cuvântului comunitate (*Gemeinschaft*) prin raportare la societate (*Gesellschaft*):

„Toate tipurile de co-existență socială care sunt familiare, confortabile și exclusive, trebuie înțelese ca aparținând lui *Gemeinschaft*. *Gesellschaft* înseamnă viață în sfera publică, în lumea de afară. În *Gemeinschaft* suntem uniți din momentul nașterii noastre cu ai noștri, la bine și la rău. Intrăm în *Gesellschaft* ca într-un teritoriu străin. Un tânăr este avertizat să nu se amestece într-o societate proastă: dar “comunitate proastă” nu are sens în limba noastră.” (Tönnies; 2001: 18, trad. a.)

Tönnies construiește ideea de comunitate pornind de la familie, ca model exemplar pentru relațiile de ocrotire (maternă), afinitate, “afirmare reciprocă”, recunoaștere, proprietate comună și autoritate (paternă) (*ibid.*: 24-25). Locuința este și loc, dar mai ales “corpul viu al înrudirii”. Ea asigură satisfacerea nevoilor, este un lăcaș al intimității, dar este și depozitarea memoriei celor decedați. “Omul obișnuit (...) o să se simtă cel mai bine și cel mai fericit atunci când este înconjurat de familia sa, în cercul său propriu. Este acasă (*chez soi*)” (*ibid.*: 28). Statutul este dobândit prin naștere, iar scopurile urmărite de individ sunt colective. Un membru al comunității înțelege toate mecanismele acesteia.

Vecinătatea reprezintă pentru sociologul german “caracterul general al vieții trăite într-un *sat*.” (*ibid.*: 28). Relațiile dintre locuințe, dintre acestea și spațiul public, dovedesc existența unor norme comune și obiceiuri. Transferate la oraș, aceste sisteme de relații generează corporațiile, ghidele, congregațiile și confreriile (*ibid.*: 36). Posesia este văzută de Tönnies ca “dorința de a păstra ceea ce ai” (*ibid.*: 36)²⁴, iar viața comunitară nu poate fi disociată de locuință (*ibid.*: 37).

Societatea, similar comunității, este formată tot din indivizi care nu își încalcă drepturile dar care nu sunt uniți (*ibid.*: 52). Statutul este construit prin urmărirea scopului individual. Un membru al societății are doar o înțelegere parțială a sistemului.

Comunitatea este astfel o structură de relații stabilite între indivizi care au aceleași obiceiuri și împărtășesc aceleași norme, într-un teritoriu

²⁴ Vom vedea importanța posesiei în câmpul arhitecturii sociale participative la Habraken (n.a.).

definit. Pe parcursul cercetării, voi folosi accepțiunea lui Tönnies pentru a mă referi la comunități existente și voi folosi cuvântul *comunitate* chiar și atunci când normele comune nu sunt atât de evidente, dar există obiceiuri comune sau o cultură comună, fie ea și *cultura sărăciei*. Astfel, atunci când voi face referire la intervenția în comunități, ori la comunități situate într-o anumită sferă socială, sau la o comunitate care trebuie consolidată, trebuie luat în considerare sensul dat de Tönnies, acela de *comunitate tradițională*.

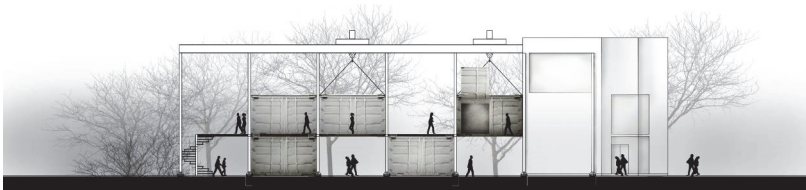

Figura 11 Centru comunitar Hala de vechituri, autor stud. arh. Silvia Gigoi, proiect de atelier, grupa 33B, UAUIM, prof. dr. arh. Gabriela Tabacu, asist. Alexandru Călin și Lorin Niculae.

Procuparea lui Tönnies pentru fenomenul observat al dispariției comunităților în favoarea societății asociative, sub presiunea Modernismului, industrialismului și globalizării, rezonează cu discursul lui Nisbet (1953) despre disoluția spiritului comunitar și, în consecință, a autorității exercitate în comunitate (Etzioni; 1998: x), însă ceea ce pierde din vedere atât Tönnies, cât și Nisbet este faptul că autoritatea exercitată într-o comunitate poate să se transforme cu ușurință în totalitarism și să genereze excluziune socială, așa cum arată Etzioni (*ibid.*: xi, xiv). În plus, dreptatea poate căpăta forme particulare într-o comunitate (judecată urmată de sentință, fără recurs sau apel), neconcordanțe cu legile care guvernează societatea.

Comunitățile tradiționale, prin exercitarea ierarhizată a puterii, pot deveni comunități închise, îngrădind libertățile indivizilor care le compun. Aderarea la o altă comunitate nu se poate face în această situație decât prin renunțarea la apartenență, prin autoexcluziune. Idealizarea comunității tradiționale ar fi un demers paseist și lipsit de finalitate epistemologică.

Identitatea comunității tradiționale are ca specific “faptul că nu are nevoie de nimic altceva decât de ea însăși pentru a se defini și nu implică nicio relație a actorului cu alt actor (Wieviorka; 1994: 151). În plus, identitatea comunitară poate să conducă la omogenizarea grupului, prin “expulzarea elementelor impure” (*ibid.*: 152). În fapt, excluziunea socială este un mecanism de păstrare a “purității” comunităților tradiționale.

Max Weber utilizează și el *Gemeinschaft* cu sensul de grup social, dar respinge concepția lui Tönnies cu privire la tranziția de la comunitate la societate și propune un model de evoluție comunitară prin raționalizare

continuă, capabil să transcadă epoci și forme de organizare (Weber; 2003. Banton; 2007: 21).

Deși au perspective diferite și, uneori, chiar divergente, filosofi Dworkin, Sandel, MacIntyre, Watzer, Etzioni, Taylor,²⁵ concep comunitatea ca pe o structură complexă ce pune în balanță responsabilitățile sociale cu drepturile și libertățile individuale, binele colectiv și autonomia personală (*ibid.*: xi).

Figura 12 Centru comunitar de resurse romani, autor stud. arh. Diana Chițulescu, proiect de atelier, grupa 33B, UAUIM, prof. dr. arh. Gabriela Tabacu, asist. Alexandru Călin și Lorin Niculae

În 1990, Armitaï Etzioni înființează *The Communitarian Network*, afiliată Institutului pentru Studii Politice Comunitare (The George Washington University), al cărei rol este să dezvolte din punct de vedere conceptual *comunitarismul*. În timp ce liberalismul prevede că fiecare individ trebuie să-și definească binele, comunitarismul susține că societatea ar trebui să facă acest lucru, definind binele comun și acționând pentru acesta (Krieger; 2013: 221). Extinderea comunitarismului la nivelul societății reprezintă transformarea lui *Gesellschaft* în *Gemeinschaft* și, mai mult, modelul comunitar se transferă la nivel național, generând “Comunitățile de comunități”. Așa cum o familie posedă o locuință, aflată în relație de vecinătate cu altele și formând o comunitate rezidențială (Tönnies), mai multe comunități rezidențiale formează o comunitate urbană; consecutiv, mai multe comunități urbane pot forma o comunitate națională și chiar comunitate de națiuni: Uniunea Europeană (*ibid.*: 223). Etzioni definește comunitățile ca fiind “rețele de relații sociale care cuprind înțelesuri comune și, mai presus decât orice altceva, valori comune.” (Etzioni; 1998: xiii).

Apărut ca o reacție la liberalism, comunitarismul contemporan încearcă să concilieze echitatea și justiția socială cu libertățile individuale și, prin aceasta, “reconstruiește din temelii teoriile și politicile

²⁵ Vezi critica lui Dworkin (14 aprilie) la cartea de căpătâi a lui Walzer, *Sferele justiției...* precum și răspunsul lui Walzer (21 iulie), publicate în revista *The New York Review of Books*, 1983 (n.a.)

liberale”(Selznick; 1998: 3) Idealul liberal pentru egalitate (morală și de șanse), libertate (cultură a libertății) și raționalitate este subsumat “binelui colectiv”, sau “binelui public”, sau “interesului public” (*ibid.*; 11), iar comunitarismul preia proiectul liberal, adăugându-i vocea și nevoile comunităților.

Comunitarismul liberal apare în anii 1990, contemporan cu partidul *New Labour* al lui Tony Blair care, începând cu manifestul din 1996 și apoi, prin programul de guvernare, încearcă și reușește aplicarea unei politici social-liberale de sorginte giddensiană, în care conceptul de *egalitate* este înlocuit cu cel de *dreptate socială*. Aceasta presupune egalitate morală, drepturi egale, egalitate de șanse și echitate. Dreptatea socială se constituie în prima premisă pentru dobândirea libertăților economice și politice ale cetățenilor. Decizia la nivel comunitar se ia prin participarea membrilor la deliberarea decizională și, prin această caracteristică, comunitarismul poate fi interpretat ca un *comunitarism democratic* (opus procedural comunitarismului tradițional unde autoritatea era ereditară, conducând la autocrație).

Atunci când comunitatea este legată intrinsec de țesutul urban și ocupă un teritoriu (spațiu privat și spațiu public), ea devine un sistem de relații capabil să asigure manifestarea libertății individuale cu privire la spațiul său privat (locuința), echității (egalitatea de capacități (Sen) și justiției spațiale (Lefebvre)); libertatea și echitatea se subsumează binelui comun, care se manifestă atât la nivelul vieții publice și spațiului public, cât și ca sistem de valori acceptat și validat de membrii comunității. Dar comunitatea contemporană nu este neapărat legată de teritoriu (există comunități profesionale, comunități on-line, comunități religioase transnaționale, comunități de interese, *fan-club*-uri etc, iar apartenența la mai multe astfel de comunități este un fenomen obișnuit), ceea ce face ca acestea să se constituie în comunități deschise, adică sisteme care pot utiliza și integra seturi de valori diferite.

Această concepție contemporană cu privire la comunitate și comunitarism va fi utilizată în lucrare atunci când mă voi referi, de exemplu, la procesul de consolidare comunitară, sau construire comunitară, sau la arhitectură comunitară, altfel spus, la viziunea și scopul practicării arhitecturii sociale participative.

Sărăcia extremă

Voi defini în cadrul acestui subcapitol termenii lucrării care relaționează cu sărăcia, printr-o raportare critică la definițiile cele mai uzuale.

Sărăcia extremă, în raport cu sărăcia, se atinge atunci când veniturile unei familii ajung să fie mai mici decât un minim, stabilit prin măsurare, utilizând indicatori. Pragul sărăciei extreme determinat de Banca Mondială a fost stabilit la 1,25 USD/ persoană/ zi, iar pragul de subzistență calculat de ICCV prin metoda normativă este de 1,9 USD/ persoană/ zi în mediul urban și 1,75 USD/ persoană/ zi pentru mediul rural (la cursul valutar din decembrie 2002) (Mihăilescu, Adina; 2004). Folosit în cadrul programelor finanțate de Banca Mondială, acest barem este neoperant în condițiile în care majoritatea populației care trăiește în astfel de condiții lucrează “la negru”, realizând venituri neimpozabile. Luând în calcul doar latura financiară “vizibilă”, baremul diluează problema prin extindere. În majoritatea *pungilor de sărăcie* din România vizitate, o mare parte a locuitorilor nu realiza niciun venit oficial tocmai pentru a beneficia de venitul minim garantat de legea 416/ 2001, consolidată în 2009²⁶. Posibilitatea încadrării membrilor familiei în câmpul muncii a fost privită cu suspiciune, câtă vreme antrena pierderea venitului minim garantat (a *vemegeului*, în jargon).

Economistul indian Amartya Sen, laureat al premiului Nobel în 1998, definește sărăcia prin prisma privării individului de a-și realiza potențialul, de capacitățile pe care le-ar putea înfăptui (Sen, 1992: 110), aducând o perspectivă a echității. Sărăcia îngrădește libertatea individului de a-și realiza sinele. Sen arată că indicatorii economici, deși utili, sunt relativi la context, iar conceptul de sărăcie ca “incapacitate de a satisface nevoi de bază” trebuie înlocuit cu “incapacitatea de a împlini capacitățile” (ibid.: 109). Noțiunea de capacitate, introdusă de Sen, se referă la “aptitudinea pe care o au indivizii de a utiliza bunul pentru a-l transforma în acțiune concretă”(Nay, 2008: 608). Repartizarea egală a bunurilor, ideal promovat de social democrație și apoi de filosofii dreptății de inspirație rawlsiană, nu ia în calcul ce se întâmplă cu aceste bunuri, ceea ce este mult mai important decât bunurile în sine.²⁷ De aceea, discursul lui Sen cu privire la capacități

²⁶ Articolul 4 al legii 416/2001 prevede nivelul lunar al venitului minim garantat: “a) 196 lei pentru familiile formate din 2 persoane; b) 272 lei pentru familiile formate din 3 persoane; c) 339 lei pentru familiile formate din 4 persoane; d) 402 lei pentru familiile formate din 5 persoane; e) câte 27 lei pentru fiecare alta persoana peste numărul de 5 persoane (...)” și completează, la art. 5: “Cuantumul ajutorului social se stabilește ca diferență între nivelurile prevăzute la art. 4 și venitul net lunar al familiei sau al persoanei singure.”

²⁷ de exemplu, o persoană analfabetă și care nu știe să calculeze, chiar dacă primește o sumă de bani, sub forma venitului minim garantat, nu o poate folosi corespunzător, întrucât nu poate

se constituie într-o perspectivă extrem de utilă pentru cercetarea de față, interesată de potențialul de acțiune pe care o locuință îl constituie pentru o familie. Aceasta poate fi tranzacționată, deci se poate constitui într-un bun de schimb. Poate să se constituie în garanția unui credit care să genereze acțiuni benefice în plan familial, deci se poate constitui într-o capacitate generatoare de libertăți.

În lucrarea sa din 2005, Jeffrey Sachs distinge trei grade ale sărăciei: relativă, moderată și extremă sau absolută. Sărăcia extremă are următoarele caracteristici:

„(...)familiile afectate nu au mijloacele necesare supraviețuirii. Suferă de foame cronică, nu au acces la servicii de sănătate publică, nu dispun de apă potabilă și igienă, nu-și permit educarea unora sau tuturor copiilor și, uneori, sunt privați de un adăpost rudimentar (un acoperiș să protejeze coliba de ploaie, un coș să evacueze fumul cuptorului) și de articole de bază de îmbrăcăminte, cum ar fi pantofii. (...)” (trad. a.)

*Planul Național Anti Sărăcie și de Promovare a Incluziunii Sociale*²⁸, elaborat de Comisia Națională Antisărăcie și Promovare a Incluziunii Sociale și aprobat prin HG 829/ 2002 definește sărăcia ca “lipsa resurselor financiare necesare unei vieți normale, la nivelul standardelor existente în respectiva colectivitate.” În continuare, făcând distincția între sărăcia relativă, severă și extremă, documentul definește sărăcia extremă ca fiind:

„(...)o lipsă atât de gravă a resurselor financiare încât condițiile de viață ale respectivei persoane sunt absolut inacceptabile pentru o societate civilizată; alterează grav demnitatea ființei umane, producând degradări rapide și greu reversibile ale capacităților de funcționare socială normală; în cazul copiilor, blochează dezvoltarea normală a personalității, reducând spre zero șansele unei evoluții adulte normale. Sărăcia extremă tinde să se fixeze cronic în marginalizare și excluziune socială, șansele de ieșire din situația de sărăcie devenind nesemnificative.”

Să ne oprim pentru început asupra acestor două definiții. Dacă în distincția lui Sachs accentul cade pe mijloace și privațiunile pe care lipsa mijloacelor le antrenează în cazul sărăciei extreme, Planul Național Antisărăcie accentuează implicațiile de ordin etic (condiții inacceptabile pentru o societate civilizată), umanitar, social și psihologic pe care existența

planifica cheltuirea progresivă a acestora până la următoarea încasare. Am întâlnit frecvent această situație. (n.a.)

²⁸http://www.gov.ro/planul-national-anti-saracie-si-promovare-a-incluziunii-sociale_11a100022.html

fenomenului sărăciei extreme le presupune. Definiția lui Sachs face recurs la o enumerare de lipsuri cuantificabile și observabile, dintre care cel mai evident este locuința. Definiția românească realizează o enumerare a efectelor privațiunilor din definiția lui Sachs, neavând un caracter operativ sau funcțional. Mai mult, definiția din Planul Național Antisărăcie reia teza lui Amartya Sen cu privire la blocarea capabilităților (“dezvoltarea normală a personalității”) și face referire la “Indicele Multidimensional al Sărăciei”, introdus de economistul indian în cultura mondială (Morell, 2011: 1)

Figura 13 Craiova, Baia Mare, 2011

Strategia guvernului României de incluziune a cetățenilor români aparținând minorității romilor pentru perioada 2011-2020, elaborată de Guvernul României și Agenția Națională pentru Romi (ANR), precizează ca obiectiv al strategiei, la capitolul D, *locuire și mică infrastructură*: “Asigurarea condițiilor decente de locuit în comunitățile defavorizate din punct de vedere economic și social, precum și asigurarea accesului la servicii publice și mică infrastructură.”²⁹ Acest document, la fel ca multe alte documente oficiale și analize, face referire la asigurarea unor condiții de

²⁹ “Direcții de acțiune în domeniul locuirii și micii infrastructuri:

1. Dezvoltarea de centre sociale, în special în zonele din mediul rural, care au ca scop acordarea de servicii sociale integrate, axate pe formare și ocupare în zonele/comunitățile locuite preponderent de romi;
2. Construirea de locuințe sociale sau reabilitarea unor clădiri aflate la dispoziția comunităților locale folosind și mâna de lucru, calificată și necalificată a viitorilor beneficiari pentru asigurarea unei locuințe pe perioadă determinată, până când persoanele aflate în dificultate, inclusiv romii, vor intra pe piața muncii și vor dispune de un venit suficient pentru a închiria sau a cumpăra propriile locuințe.”

locuit decente, folosind un termen împrumutat din limba engleză, care are însă un sens diferit, deși apropiat.³⁰ De aceea, în toate notele privitoare la strategie trimise către ANR, am militat pentru înlocuirea acestui cuvânt lipsit de orice aplicabilitate și care naște confuzii cu “locuință adecvată criteriilor și nivelurilor de performanță prevăzute de legile în vigoare”.

Eurobarometrul Comisiei Europene pentru opinie publică³¹ o spune tranșant: aproape 80 de milioane de europeni (16% din populația totală a Europei) trăiesc în sărăcie, România fiind pe poziția a treia în ceea ce privește răspândirea sărăciei, din punctul de vedere al percepției propriilor locuitori (după Ungaria și Bulgaria)³². Mai mult decât atât, fenomenul sărăciei în România se află într-o creștere accelerată, exponențială³³, căpătând caracter generalizat în anumite zone ale țării și cuprinzând așezări întregi. Raportul Eurostat pentru 2008, publicat la 24 februarie 2011 plasează regiunea nord-estică a României pe penultimul loc din punct de vedere al produsului intern brut raportat la PIB-ul mediu calculat pe Uniunea Europeană, cu un procent de 29%. Nici celelalte regiuni ale țării nu stau mult mai bine: regiunea sud-vest (Oltenia) cu 36%, regiunea sud-est cu 39%, regiunea sud (Muntenia) cu 39% , regiunea nord-vest cu 41% și regiunea centru cu 45%.

La nivelul locuirii, sărăcia extremă generează așezări cu caracteristici specifice, întâlnite în literatura de specialitate sub diferite forme, în funcție de țară: *slums* în America de Nord, *barriadas* în Peru, *favellas* în Brazilia, *gecekondu*, în Turcia, *musseques*, *bidonvilles*, *jhungi*, *kijiji*, *kartonsko naselje*, *ranchos*, *cantegriles*, *ciudades perdidas*, *shanty town*, *villas miseria*, *mahala*, cu pletora ei de semnificații, în România ș.a.m.d. Sociologul american Herbert Gans, definește slum-ul ca fiind o zonă care “prin natura mediului său social, se dovedește că produce probleme și patologii.”(în Jacobs:272) Din punctul său de vedere lipsa calității spațiului construit este o problemă doar în măsura în care afectează negativ viața socială și generează infraționalitate, instabilitate și nesiguranță. Un cartier, oricât de sărăcăcios ar fi, nu este slum dacă viața socială este bogată, ci este “o zonă stabilă, cu costuri de închiriere reduse”.(ibid.)

Una dintre cele mai recente, dar și mai semnificative contribuții la aprofundarea teoretică și metodologică a domeniului cercetat este teza de doctorat a lui Cătălin Berescu, cu siguranță unul din pionierii arhitecturii în

³⁰ Caz tipic de “false friend”, “Decent” în limba engleză înseamnă corespunzător, suficient de bun, acceptabil. În română el este înțeles ca antonimul lui indecent, nerușinat, deșănțat.

³¹ http://ec.europa.eu/public_opinion, publicat în februarie 2010 și realizat în perioada 28.08-13.09.2009

³² Special Eurobarometer 321 “Poverty and social exclusion”, pag. 22

³³ Eurobarometrul, documentul ebs_321_fact_ro_ro, pag. 1

sărăcie extremă din România. Apărută în 2010 și precedată de publicarea, în 2006, a lucrării colective *Locuirea și sărăcia extremă. Cazul romilor*, avându-i ca autori pe Cătălin Berescu și Mariana Celac, ea se constituie într-o sinteză a cercetărilor arhitectului și reprezintă un punct de plecare, un reper pentru lucrarea de față.

În primul rând, Cătălin Berescu definește termenii importanți ai domeniului, cum ar fi locuirea în sărăcie extremă și vulnerabilitatea, văzută ca “riscul de a cădea în starea de sărăcie locativă, prin reducerea standardului de locuire (...) sau în sărăcie locativă extremă, prin pierderea locuinței, prin degradarea ei gravă sau prin distrugerea ei totală.” (2010:26) Continuând cu definirea sărăciei comunitare, a noii sărăcii și excluziunii sociale, lucrarea furnizează o bază taxonomică importantă pentru cercetările din domeniu, în vederea utilizării unor cuvinte și noțiuni cu aceeași semnificație de către toți actorii din câmpul locuirii în sărăcie extremă.

În lucrare, este prezentată situația particulară a romilor unde, pe lângă marginalizarea rezultată în urma plasării în sărăcie, acționează și rasismul, ceea ce face ca așezările romilor să dobândească unele caracteristici tipologice și topologice importante. Astfel, așezările acestora pot fi izolate, satelite, tangente, periferice, înglobate dar neintegrate, diseminate, enclave. (*ibid.*: 57-58)

Discriminarea raportată la locuire este un concept care generează “segregare rezidențială, condiții improprii de locuit (...), expunerea la riscuri de mediu și evacuare forțată.” (*ibid.*: 88)

Lucrarea lui Cătălin Berescu furnizează o metodologie de evaluare a discriminării locuirii prin evidențierea gradului în care fenomenele generate de aceasta sunt prezente în teritoriu.

Teoria zonelor de locuire defavorizată realizată de autor cuprinde ipoteza că

„(...) zonele de locuire defavorizată (ZLD) sunt generate de trei vectori formați din elemente cu caracter determinant pentru formarea și utilizarea spațiului (...). Cele trei mulțimi care duc la formarea acestor zone (...) sunt sărăcia, discriminarea și diferența. (...) Pentru constituirea unei ZLD este suficientă prezența uneia din condiții în cazul sărăciei sau discriminării sau a două dintre determinări în cazul diferenței.” (*ibid.*: 119)

Cele șapte zone rezultate în urma compunerii vectorilor sunt descrise de autor din punct de vedere conceptual, fizic, nominal și administrativ, diferențele dintre acestea fiind subtile și, prin prisma cadrului vag în care se desfășoară orice astfel de analiză, greu de identificat. Distingem astfel zone de locuire săracă, de locuire discriminată, de locuire a

unei minorități, de sărăcie minoritară, de locuire indecentă, de locuire segregată, de excluziune multidimensională.

Aplicând principiul piramidal introdus de Maslow la locuire, Berescu distinge astfel cinci niveluri de locuire, dintre care primele două, situate la baza piramidei, reprezintă o criză a locuirii.

Există un stereotip cultural care spune că săracii sunt săraci pentru că nu vor să muncească, judecată menită să accentueze diferența dintre societate și comunitatea aflată în sărăcie, justificând astfel lipsa de solidaritate. Efectul stereotipului este închiderea societății față de comunitate, *excluziunea socială*. Un studiu realizat asupra săracilor din Boston în 1989 a pus în evidență faptul că 44% dintre aceștia munceau la momentul interviului, 38% ar fi vrut să lucreze dar nu aveau unde, 13% aveau afecțiuni care îi puneau în imposibilitatea de a munci și doar 5% nu au putut justifica de ce nu muncesc sau nu erau interesați de muncă (Naparstek; 1997: 30). O situație similară am întâlnit și în comunitățile pe care le-am vizitat, excepție făcând ghetto-urile italiene, unde statul plătește nemunca rezidenților doar pentru a obține o aparentă “liniște socială”. Problema veniturilor realizate de cei care muncesc în comunități aflate în sărăcie extremă este că ele nu ajung să se transfere în capacități, din cauza privării indivizilor de libertate și independență.

Arhitecții chileni Alejandro Aravena și Andrés Iacobelli definesc *slum*-ul ca fiind “o așezare fără apă curentă, fără canalizare, fără acte de proprietate, fără durabilitate structurală și supraaglomerată. Dacă doar unul singur din cele cinci criterii există, atunci avem de-a face cu un *slum*.” (Aravena; Iacobelli: 2012) Într-adevăr, cele cinci criterii sunt corelate pe paliere diferite și se generează reciproc.

Expresia sărăciei extreme la nivelul teritoriului locuit de comunitate este *slum*-ul, sau zona de locuire defavorizată (Berescu). Pentru cercetarea de față, acesta este doar un indicator care, coroborat cu alții, generează programul de intervenție. Din punct de vedere al libertății, apartenența la o comunitate în sărăcie extremă antrenează o privare de libertate similară și, uneori, chiar mai severă decât privarea de libertate (închisoarea). Indivizii sunt supuși ierarhiei și lipsei de independență, iar autoritatea este înlocuită de putere³⁴, exercitată fie de lideri informali (cămătari, bulibașă), fie de cei locali (primari care transformă autoritatea cu care au fost investiți democratic în putere exercitată liber și discreționar). Forma de guvernare locală în astfel de comunități nu este democrația, ci autocrația, concentrată în mâna unei persoane sau asocieri de persoane. Libertatea cea mai importantă de care individul este privat este imposibilitatea aderării la o altă comunitate, în

³⁴ Distanța dintre putere și autoritate este dată de legitimitate. Autoritatea este expresie a puterii investite cu legitimitate (Giddens; 2000: 623)

condițiile menținerii apartenenței la comunitatea de bază. Situația individului într-un *Gemeinschaft* inacceptabil pentru *Gesellschaft*, dar care face imposibil accesul liber și echitabil la societate, la *Gesellschaft*, iată efectul cel mai inuman al sărăciei extreme.

Am prezentat pe scurt dimensiunea, caracteristicile și conceptele care stau la baza definirii sărăciei extreme pentru că aplicarea principiului echității la nivelul arhitecturii presupune accesul la locuire pentru categoriile dezavantajate și grupurile vulnerabile, coroborat cu ameliorarea gradului de privare de libertăți în care aceste grupuri trăiesc. Acestea vor putea fi realizate prin mijloacele arhitecturii sociale participative, așa cum voi arăta pe parcursul cercetării.

Locuința socială în Europa

În continuare voi prezenta o analiză comparativă la nivel european cu privire la practica locuinței sociale, ca răspuns etic al arhitecturii la problemele ridicate de privarea de libertate a grupurilor confruntate cu sărăcia. Am extins sfera studiului de la arhitectură la filosofia socială, politică, sociologie și psihosociologie, luând în discuție concepte fundamentale pentru atitudinile și practicile care creează cadrul în care se manifestă arhitectura. Accentul lucrării este pus pe locuire și, în cele ce urmează, voi analiza modul în care lipsa accesului unei categorii importante de populație a României la locuire se răsfrânge asupra practicii de arhitectură.

În primul rând locuința: nu voi defini termenul în cadrul lucrării, nici nu-l voi redefini, ci mă voi referi la el ca la un mijloc prin care se realizează locuirea, înțeleasă ca o

„(...)condiționare a unui loc (spațiu, teritoriu - prin extindere) prin ocuparea, folosirea, amenajarea lui de către o colectivitate (în extremis - de către om), în concordanță cu modul de viață, dezvoltarea socioeconomică, organizarea politică a acesteia, și într-un anumit raport cu mediul natural, în contextul unui continuu proces de intervenție asupra spațiului.” (Sandu; 1984)

Nu voi intra în universul taxonomic al tuturor tipurilor de binoame locuințe/ locuire existente și a raporturilor complexe ce se stabilesc între ele. În raport cu locuința care, încă din faza de proiectare și execuție, are un beneficiar/ utilizator cunoscut, locuința socială este concepută pentru a răspunde unor nevoi sociale ale unei categorii de utilizatori (fie ei tineri fără mijloace sau oameni prea săraci pentru a putea comanda o locuință).

În literatura de specialitate, locuința socială este definită, în general, ca locuința construită prin finanțare parțială sau totală de către guvern, agenții guvernamentale sau alte organizații pentru familiile cu venituri insuficiente, fără să existe însă un consens universal cu privire la aceasta. În funcție de țară, locuința socială este privită în raport cu forma de proprietate (Olanda, Suedia), cu cel care construiește locuințele (Austria și Franța), cu nivelul chiriei față de prețul pieței (Marea Britanie, Irlanda, România), cu finanțatorul (Franța și Germania), cu scopul pentru care astfel de locuințe sunt construite, în toate țările europene (Whitehead; Scanlon; 2007: 8).

De cele mai multe ori, în Europa, autoritatea responsabilă de accesul la locuințe sociale este autoritatea publică locală, furnizorii fiind însă diferiți: municipalitatea, în țări ca Marea Britanie și Suedia, organizații sociale specializate în Olanda, Franța, sau investitori privați care beneficiază de sprijinul financiar al statului în țări ca Germania.

În România, legea 114/ 1996 definește locuința socială ca fiind “Locuința care se atribuie cu chirie subvenționată unor persoane sau familii, a căror situație economică nu le permite accesul la o locuință în proprietate sau închirierea unei locuințe în condițiile pieței” (art. 2, alin. c). Definiția românească nu face referire la cine construiește, ci doar la forma de luare în folosință.

În toate așezările umane cu o evoluție continuă, vernaculară sau reglementată, construcția de locuințe este un fenomen normal, liberal, bazat pe comanda privată. Altfel spus, beneficiarul este acela care o construiește sau o comandă/ cumpără iar locuința rezultată corespunde, cel puțin la nivel psihologic, orizontului de așteptare și imaginii, reprezentării pe care beneficiarul o are în raport cu locuirea. Ea poate să difere de aceasta la nivel de *ustensil*, definit în sens heideggerian, ca instrument prin intermediul căruia omul locuiește (și cel mai adesea diferă, cel puțin la început, până când locuirea modifică locuința, făcând-o să fie instrumentul cel mai potrivit al faptului de a fi în lume (Mihali; 2001: 37)).

Locuința socială, așa cum a fost practică încă de la apariția programului în timpul Revoluției Industriale, este o locuință proiectată pentru un utilizator definit de statistică. Nu voi face aici istoricul locuinței sociale, ci mă voi opri doar asupra perioadei semnificative pentru situația românească actuală. În perioada socialistă, în care atât comanda cât și construcția erau apanajul statului, locuința socială a însemnat “locuință de stat”. După 1990, sub presiunea pieței, dar și pentru obținerea capitalului electoral pentru guvernul postdecembrist, statul a început privatizarea locuințelor pe care le avea în proprietate. În 1990, statul închiria 32,7% din totalul locuințelor; în 2000 procentul a devenit doar 2,7%, aceasta însemnând că 91,7 din locuințele aflate în proprietate de stat au fost privatizate în răstimp de 10 ani, procent care plasează România pe locul al treilea în topul privatizării locuințelor după 1990, în urma Albaniei, cu un procent de 97,2%, și Lituaniei, cu 96,1% (Whitehead; Scanlon; 2007: 167).

Acest efort de descentralizare a antrenat, așa cum era și firesc, un declin al investițiilor publice imobiliare, pe fundalul dezvoltării unui sector privat ale cărui legitați au eliminat din start preocuparea pentru locuințe sociale în spiritul legii 114. Astfel, s-a ajuns în situația în care, în 1998, au fost construite doar 249 de locuințe sociale, în 1999 doar 201, în 2000 numai 93, în condițiile în care nevoia estimată în 1996 era de cca 1 milion de locuințe (Dan; 2011: 59).

În 1998 a luat ființă Agenția Națională pentru Locuințe (ANL) sub autoritatea Ministerului lucrărilor publice și amenajării teritoriului și care funcționează la momentul actual în subordinea Ministerului Dezvoltării Regionale și Turismului. Prin cele trei programe ale sale (construcția de

locuințe cu credit ipotecar, construcția de locuințe pentru tineri, destinate închirierii și construirea de locuințe pentru tinerii specialiști care își desfășoară activitatea în mediul rural), ANL vizează construirea de locuințe sociale pentru cei care nu le pot construi singuri, dar își permit să le închirieze sau să le cumpere. Din acest motiv, locuințele ANL rămân locuințe relativ scumpe care nu pot fi accesate de membrii comunităților aflate în sărăcie extremă. Odată cu înființarea agenției, numărul de locuințe sociale construite a crescut semnificativ, ajungându-se ca între 1998 și 2007 să se construiască cca. 22.500 de locuințe sociale. În 2008 au fost soluționate doar 6.222 de cereri de locuințe sociale la nivel național, reprezentând 17,2% din totalul acestora (*ibid.*: 60).

Începând cu 2008, măsurile de austeritate impuse au contribuit la diminuarea finanțărilor pentru locuințele sociale. Raportul pe 2010 al MDRT precizează faptul că au fost finanțate 1217 apartamente sociale, din care au fost finalizate 234.³⁵

Figura 14 Poluarea mediului în care cresc copii din felurite comunități vulnerabile din România

Preocuparea internațională pentru locuințele sociale din România a apărut în ultimii ani ca urmare a degradării continue a condițiilor de locuire a segmentului de populație aflat în sărăcie, acesta ajungând într-o proporție foarte mare în sărăcie extremă, în contextul unei polarizări sociale din ce în ce mai acute, cu consecințe dintre cele mai nefaste: segregare socială, marginalizare, discriminare, excluziune socială. Apariția așezărilor și a zonelor omogene sau discontinue de așezări aflate în sărăcie extremă trebuie să genereze un răspuns social, urban și arhitectural pe măsură în condițiile în

³⁵ http://www.mdrt.ro/userfiles/Raport_activitate_2010.pdf, pag. 16

care deocamdată, nu există un Program Național Operațional pentru îmbunătățirea condițiilor de viață ale persoanelor dezavantajate care se confruntă cu această situație gravă.

Context economic mondial

Problema locuirii, enunțată începând cu 1960 de fondatorii arhitecturii sociale participative, rezonază după 50 de ani într-o proporție neașteptată cu actualitatea, în care explozia *slum*-urilor, creșterea numărului de persoane fără adăpost și incapacitatea guvernelor de a răspunde acestor probleme în mod democratic solicită un răspuns arhitectural și urbanistic organizat și conștient. Revolta arhitecților împotriva locuințelor lipsite de identitate din anii '50 ai secolului trecut a generat un fenomen arhitectural foarte redus ca dimensiune, un epi-fenomen care nu a reușit să schimbe fenomenul dominant, *mainstream*, al construirii de locuințe de masă. Acestea au rămas tributare criteriului economic, statisticilor, standardizării și prefabricării. Utilizatorii locuințelor sociale și-au asumat rolul de consumatori oferit de agențiile dezvoltatoare, iar locuința socială a fost produsul pe care și-au întemeiat creșterea economică multe state. Exemplul lui Pruitt-Igoe a fost dat uitării și singura diferență la ora actuală este de formă: nu se mai construiesc blocuri, ci dezvoltări cu regim de înălțime mic care repetă în orizontal problemele cauzate de lipsa de identitate și referențialitate a blocurilor moderniste. Industrializarea a rămas răspunsul la cererea de locuințe din ce în ce mai mare, exact ca acum 100 de ani, exact ca acum 200 de ani. Eșecul Modernismului se repetă și în Post-Modernism.

În plan internațional, exemple de aplicare oarbă a unor programe insuficient corelate cu utilizatorii, ori care vizează cu predilecție doar unul din numeroasele aspecte care trebuie luate în calcul, abundă, mai ales în țările în curs de dezvoltare (categorie din care România încă face parte).

De exemplu, politicile neoliberale adoptate de guvernul mexican începând cu 2001 au generat numeroase proiecte de construire de locuințe sociale la periferia zonelor metropolitane, cea a orașului Monterey fiind a doua ca mărime după Mexico City (3.806.400 locuitori în 2007). Strategia de dezvoltare urbană a creat oportunitatea construirii de către investitori și asociații private a circa 300.000 de locuințe sociale noi în zona metropolitană ce include orașele Escobedo, Santa Catarina, Guadalupe, San Nicolas de Los Garza, San Pedro Garza Garcia și Apodaca. În 2008, institutul "Fondo Nacional de la Vivienda para los Trabajadores" a desemnat zona metropolitană Monterey ca zonă de dezvoltare prioritară pentru ajutorul mutual rezidențial și, pentru prima oară în istoria Mexicului, institutul a acordat 497.000 de împrumuturi pentru cumpărarea locuințelor sociale nou construite în toată țara (Cartagena González: 2011: 13).

Această conjunctură a favorizat, așa cum era de așteptat, un proces de urbanizare axat pe profit care a generat crearea unor vaste zone rezidențiale lipsite de funcțiuni elementare, cu un transport public deficitar și cu o lipsă acută de identitate și auto-reprezentare. Este un exemplu tipic de “mașinărie oarbă” în sensul precizat de Habraken³⁶, de canalizare greșită a investițiilor în sectorul locuințelor sociale și care demonstrează necesitatea folosirii unor modele participative de dezvoltare sustenabilă a comunităților.

O excepție de la regula dezvoltărilor hiper-raționale (din punct de vedere al planimetriei, planificării economice) dar, paradoxal, haotice (prin prisma utilizatorului) din Monterey este reprezentată de proiectul lui Alejandro Aravena, constând din 70 de locuințe construite în sistem participativ.

Figura 15 Alejandro Aravena, Locuințe sociale Monterey. schiță de stud. arh. Rodica Hălălău

Începând cu 2008, odată cu instalarea crizei creditării, urmată de criza datoriilor suverane, omenirea a început să recunoască faptul că există sărăcie și chiar sărăcie extremă nu numai în țările lumii a treia ci și în țările dezvoltate și că, pentru această problemă, momentan nu există soluții. Nu se pot construi locuințe sociale de masă în sărăcie extremă, iar acest lucru a fost pus în evidență de dezastrul intervențiilor eșuate care au pornit de la statistici și calcule financiare. Dimpotrivă, practica a demonstrat că doar intervențiile participative și la scară mică pot avea succes.

Răspunsul autorităților centrale și locale care încearcă să rezolve problema în paradigma instrumental-normativă, plecând de la evaluarea dimensiunii și naturii problemei, ajungând la stabilirea bugetului și, în cele din urmă, încredințând arhitectului un proiect prestabilit din punct de vedere

³⁶ Vezi capitolul “Elemente de teorie” al prezentei cercetări (n.a.)

al suprafețelor maxime admise, tipologiei și, uneori, chiar și al finisajelor este cel mai comun.

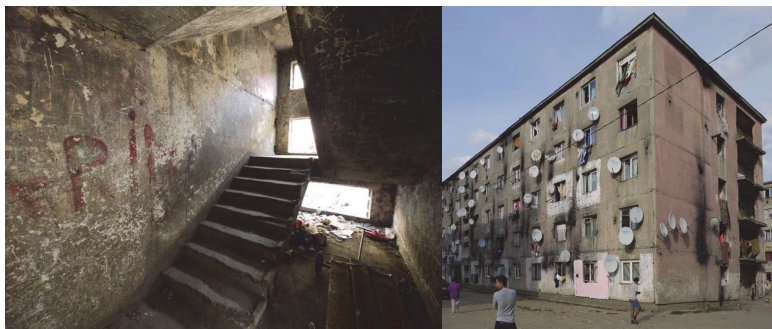

Figura 16 Baia Mare, str. Horea, imobil social locuit preponderent de romi. 2011.

Problema acută cu care se confruntă arhitecții, este că serviciile lor sunt solicitate atunci când jocurile sunt deja făcute, iar tema este primită de la autoritatea contractantă. Aceasta se constituie în client, când, de fapt, clientul este, în egală măsură, comunitatea care va ocupa locuințele sociale proiectate. Practic, arhitectul acționează în interiorul unui sistem “orb”, în care programul este definit de sociologi și economiști care definesc situația existentă, fără să poată lua în calcul schimbarea din teren care începe să se producă o dată cu demararea intervenției; beneficiarul real rămâne inaccesibil. Expresia cunoașterii, experienței, sensibilității și creativității arhitectului se rezumă doar la un exercițiu formal, în limita unui buget prestabilit, destinat unui beneficiar definit de medie, fără corespondent în realitate (de exemplu, familii de 3,5 persoane).

Dar situarea înăuntrul sistemului instrumental-normativ comportă un risc mult mai mare pentru arhitect, dar și pentru societate, în general. În încercarea de a grăbi gentrificarea, eficientiza adăpostirea săracilor și asistarea acestora, soluția logică, “rațională” din punct de vedere administrativ, este lagărul, sau ghetoul, cosmetizat de contemporaneitate sub nume interesante. Să zăbovim asupra lor:

- *i campi nomadi*, desemnează ghettouri construite la periferiile marilor orașe italiene de către primării, pentru a-i adăposti pe romi. Primul *campo nomado*, construit în 1967, Castel Romano, propune o adăpostire minimală, conform cu o lege italiană care îi clasifică pe romi drept nomazi care nu utilizează locuințe. Taberele, împrejmuite cu gard de 3 metri, are porțile păzite, iar accesul este limitat. Instalații nocturne ajută echipele de *vigilantes* să patruleze noaptea. Zeci de astfel de ghettouri împânzesc Italia.

○ *les villages d'insertion*, reprezintă un construct care nu este nici sat, pentru că nimeni nu produce nimic, și nici de inserție, pentru că sunt, de regulă, amplasate departe de orașele franceze care își expulzează acolo migrații ilegali, în majoritate romi.

Ceea ce îi face pe oameni să trăiască în condiții de libertate restricționată este faptul că ambele țări îi subvenționează pe locuitorii acestor ghettouri, doar pentru a sta acolo, cu costuri sociale fabuloase.

Având exemplele ilustre ale Italiei, creatoare a Umanismului și Franței, creatoare a democrației moderne, e de așteptat ca sora latină mai mică, România, să preia aceste modele și să le transpună în practică, și încercări ratate de construire a unor ghettouri sustenabile au început deja să apară. Filosoful francez André Glucksmann prevenea Europa că nici lagărul nazist, nici cel sovietic, nu au apărut din neant, ele fiind un concept adânc săpat în conștiința europeană (Glucksmann; 1991). Înregimentarea unor arhitecți români pentru proiectarea de *panopticoane*, în care suprafața construită a unei locuințe unifamiliale măsoară numai 15mp, exercitarea dreptului de semnătură ca instrument pentru îngrădirea libertăților unor persoane libere, iată o perspectivă inacceptabilă pentru profesia de arhitect.

Figura 17 Balțești (Prahova), locuință construită de Fundația Soros și Habitat for Humanity România, tot pentru o familie de romi. Se poate vedea grija utilizatorilor de a menține locuință curată prin amplasarea unui preș-covor la intrare și lăsarea încălțămintei în exterior. Interiorul curat și aerisit. La ferestre au fost montate perdele. Fotografie din august 2011. Locuința inaugurată în mai 2010.

Singura posibilitate de a “scăpa” din acest sistem de contingente defavorabil profesiei este practicarea unei arhitecturi care pornește de la comunitate și răstoarnă paradigma, conferind arhitectului un rol central, creator.

Din acest punct de vedere, cercetarea reprezintă o încercare de precizare a axiomelor arhitecturii sociale participative, așa cum rezultă din triangularea textelor prime ale fondatorilor, din istoricul practicării acestora de peste 50 de ani și din experiența directă, însoțită de detalierea metodelor, tehnicilor și instrumentelor necesare aplicării acestora.

ELEMENTE DE TEORIA ARHITECTURII SOCIALE PARTICIPATIVE

“Așa cum îți faci o casă în care să locuiești și să devii cu ai tăi, îți poți face și un gând-vatră, în care să te aduni cu toate celelalte gânduri și să intri în devenire.” (Noica; 1993: 103)

Acest capitol tratează primul obiectiv al cercetării, și anume identificarea câmpului teoretic al arhitecturii sociale participative. Metoda folosită este analiza istorică și critică a genezei fenomenului și dezvoltării acestuia, a decantării conceptuale survenite până în contemporaneitate. Definirea corpusului teoretic al arhitecturii sociale participative, prin detalierea conceptelor de bază, va fi un prim pas pentru crearea unei metodologii interdisciplinare în vederea construirii durabile de locuințe sociale în așezările afectate de sărăcia extremă, subiect care va fi tratat în partea a doua a acestei teze.

Contextul în care a apărut nevoia de a practica un alt tip de arhitectură, de a proiecta în interiorul unei paradigme diferite, este diferențiat în funcție de zona de urgență: în Europa, arhitectura socială participativă a apărut ca o reacție la eșecul Modernismului de a rezolva problemele fundamentale ale societății, alimentată de tezele sociale și comunitare ale lui Kropotkin și Bakunin, filtrate de Ward, precum și de neomarxismul școlii de la Frankfurt. În America, contextul social, politic și economic este indisolubil legat de mișcările pentru drepturi civile și ideologiile de stânga, neomarxiste, inspirate de filosofi europeni ca Labriola și Gramsci, precum și de filosofi americani care au dus mai departe gândirea acestora, ca Goodman și Alinsky. Capitolul va urmări evoluția fenomenului separat, în Europa și America.

Efortul de repoziționare a arhitecturii pe bazele echității și responsabilității sociale a generat polemici, convulsii și schisme la nivelul profesiei, arhitecții fiind nu numai autorii unor proiecte remarcabile, ci și ai textelor, manifestelor și operelor care au fundamentat axiologia arhitecturii participative. Domeniul a fost întâi intuit, apoi descoperit și fundamentat de către arhitecți.

Stabilirea unor începuturi pentru un fenomen urban și arhitectural presupune un anevoios și subiectiv efort de decupare din întregul pe care îl constituie practica urbană, istoria și filosofia. Cercetând domeniul, am parcurs istoria în sens invers, de la manifestele arhitecturii sociale participative, ajungând la arhitecții și urbanisti care le-au pregătit și influențat și terminând cu filosofii și oamenii politici ale căror idei au

inseminat gândirea acestora. În cele ce urmează, voi reface cronologia istorică, prezentând precursorii, în ale căror opere este atinsă participarea, dar fără ca aceasta să devină elementul central, apoi comentând pe larg textele care constituie gândirea fondatoare a fenomenului studiat.

Voi prezenta conceptele importante ale manifestelor întemeietorilor de școală, însoțite de comentarii critice, urmând ca influența lor în practica de arhitectură să fie ilustrată în cuprinsul capitolului dedicat teoriilor practicii. Nu întotdeauna aceste texte fac referire la sărăcia extremă și aceasta se întâmplă din cauza faptului că la momentul scrierii lor nu exista taxonomia precisă de după 2000 a lui Sachs sau a Băncii Mondiale. Dar referirile la contextul peruvian sau mexican al anilor 1970, la periferia metropolelor americane din sud, ne plasează fără echivoc în cadrul cercetării referitoare la practicarea arhitecturii sociale participative în sărăcie extremă și la soluțiile capabile să genereze o locuire sustenabilă în astfel de zone.

Din punctul de vedere al structurii, acest capitol va prezenta contextul european și gândirea fondatoare europeană, urmate de contextul american și, consecutiv, gândirea fondatoare americană. În final, cele două direcții vor fi coroborate în sinteza teoretică a arhitecturii sociale participative.

În cuprinsul Anexei 1 a tezei pot fi găsite comentarii ample cu privire la textele prime ale arhitecturii sociale participative. De aceea, recomand lectorului citirea în paralel a acestui capitol și a anexei 1 din lucrare. Am selectat acele texte care, îmbrăcând forma unui manifest, deci militând pentru o cauză, precizează și inovează domeniul, atât din punct de vedere ideatic, cât și al metodei. Am considerat importantă prezentarea acestora întrucât ele nu au fost niciodată traduse și publicate în limba română, deși sunt texte fundamentale pentru arhitectură, în general. Detalierea lor poate ajuta cititorul în descifrarea conceptelor enunțate de fondatorii domeniului. Comentariul include citate, acolo unde am considerat că textul original nu are nevoie de interpretare sau când acesta exprimă un punct de vedere militant.

Contextul apariției arhitecturii sociale participative în Europa. Reacția la Modernism

Apărând în Europa anului 1960, în contextul amplelor mișcări contestatatoare studențești, cu manifestul lui John N. Habraken și continuând cu Giancarlo De Carlo (1969), John Turner (1976), și Nabeel Hamdi (1995), arhitectura socială participativă a fost definită de munca teoretică dublată de practica unei pleiade de mari arhitecți care militează pentru egalitarism, pentru o arhitectură echitabilă cu toate păturile sociale, pentru unicitatea produsului arhitectural al locuirii.

Arhitectura socială participativă își întemeiază discursul din constatarea eșecului Modernismului de a împlini aspirația de democrație, libertate, echitate și raționalitate. Ceea ce Jürgen Habermas numea “proiectul modernității” trebuie înțeles în contextul social și politic care l-a generat: conflictele armate și revoluțiile secolului al XIX-lea, decantarea idealurilor Iluminismului, industrializarea, extinderea căilor ferate și maritime antrenând mobilitatea, urbanizarea (Habermas: 1981). Cesare Baccaria, citat de Zevi, afirma în 1764:

“Încercarea de a organiza o mulțime de indivizi într-un mod simetric și monoton, cum doar materia fără viață poate fi organizată, înseamnă a avea o concepție falsă asupra utilității” (Zevi; 2000:67).

“Imperativul industrial” a fost unul din principalele motoare care au animat creativitatea arhitecților moderniști, generând noi idealuri și viziuni cu privire la locuire, în încercarea de a eradica locuirea de proastă calitate, singura la care aveau acces muncitorii din perioada Revoluției Industriale.

Că Modernismul nu a reușit să îndeplinească acest deziderat e lesne de observat, iar vocile critice cu privire la cartierele de locuințe sociale din a doua jumătate a secolului al XX-lea au început să abunde în deceniul al șaptelea al aceluiași veac. Konrad Lorenz, părintele etologiei și laureat al premiului Nobel, notează că noile dezvoltări urbane rezidențiale sunt lipsite de informație, asemănându-se cu celulele maligne ale unei tumori. Locuințele sociale au pierdut informația genetică necesară integrării în țesutul urban, înțelegând prin acesta o structură complexă de relații evoluate, cu substrat istoric, în care celula nouă, lipsită de informație, se reproduce nelimitat, distrugând totul. Consecința este supraaglomerarea, lipsa de identitate, locuirea într-o ambianță în care “oamenii nu pot și nu vor să intre în contact social, ‘peste gard’, cu vecinii, temându-se să nu-și vadă reflectată propria imagine disperată.” (Lorenz; 1996: 30)

Critica locuirii în masă apăruse și se afirmase deja cu precădere în țările industrializate în secolul al XIX-lea, Anglia fiind țara în care Revoluția

Industrială și stagnarea economică de după războaiele napoleoniene au generat o locuire de masă extinsă, imundă și disperată. Robert Owen, animat de idealurile socialismului utopic, eșuează în crearea unui model bazat pe egalitarism la New Harmony (Indiana), în 1825. A doua jumătate a secolului al XIX-lea, reprezintă momentul când intelectualii încep să străbată cartierele muncitorești și să denunțe condițiile mizere de locuit pe care acestea le ofereau. Modelul tradițional al producției (agricole sau manufacturiere) în apropierea locuinței dispăruse o dată cu schimbarea raporturilor de producție, fiind înlocuit de zone rezidențiale separate de fabrică, acest lucru antrenând o regândire a locuirii și generând cartierele de locuințe sociale. Criteriile legate de randament și profit se substituieră celor legate de loc și familie; noul mediu construit al locuințelor a devenise, foarte curând, insalubru, irespirabil și inuman. În 1883 Andrew Mearns publică pamfletul ucigător *Plânsetul amar al Londrei proscrise: o anchetă asupra condiției sărăcimii mizerabile*. Citeze câteva paragrafe ilustrative:

„Puțini dintre cei care citesc aceste rânduri au vreo idee despre cum arată aceste cartiere de cocioabe, unde zeci de mii de oameni sunt adunați laolaltă, în mijlocul unor orori care ne aduc aminte de epoca sclaviei. (...) Un inspector sanitar a raportat că a găsit într-un demisol o familie formată din tată, mamă, trei copii și patru porci.(...) Dincoace, șapte oameni trăiesc într-o bucătărie la subsol și în aceeași cameră, zace trupul unui copil mic mort. (...) Mizeria copiilor care se poate observa în astfel de locuri este elementul cel mai dureros și șocant al acestor descoperiri.”³⁷

Dickens, Booth, Rowntree străbat ulițele disperate din Londra, Manchester și York și le descriu cu violență, acuzând inechitatea locuirii victoriene, în care suprafața medie a unei locuințe muncitorești era inferioară celei destinate unui deținut dintr-o închisoare (Hall, 1999: 35). Această situație mobilizează și filosofii și, mai mult decât atât, generează *filosofii ale acțiunii*. “Filosofii au interpretat până acum lumea în felurite chipuri; însă scopul este cum aceasta se poate schimba”(trad.a.), spune Marx în 1845, în teza a XI-a despre Feuerbach.

Problema nu era însă doar una londoneză, deși capitala Imperiului Britanic era cel mai mare oraș al lumii în secolul al XIX-lea. La Paris, în 1891, peste 330 000 de oameni trăiau în condiții de supraaglomerare. În Berlin, supraaglomerarea a încercat să fie rezolvată printr-un proiect de oraș realizat de șeful poliției, James Hobrecht, în 1858, iar Berlin Mietskasernen a devenit, curând, unul dintre cele mai insalubre și mai abuzive cartiere

³⁷ traducerea Laurențiu Staicu, publicată în Peter Hall, *Orașele de mâine*, All, București, 1999, pag. 29-32 (n.a.)

europene (*ibid.*:46, 47). Unele voci, ca cea a lui Charles Booth, în Anglia, sugerau, în mod total nedemocratic și nedemn, strămutarea muncitorilor și fabricilor laolaltă, adică nici mai mult, nici mai puțin, decât crearea de colonii muncitorești.

Soluția adoptată de administrațiile marilor metropole confruntate cu supraaglomerarea și insalubritatea locuințelor a fost construirea masivă de cartiere muncitorești la periferie, fenomen posibil o dată cu introducerea metroului și organizarea eficientă a transportului în comun supratran. Primele exemple de astfel de cartiere, proiectate în departamentul de arhitectură al London County Council de arhitecți talentați, sunt de bună calitate, iar modelul a fost aplicat și în York. În următorii ani, au fost construite la periferiile Londrei circa 1 milion de locuințe, conectate la oraș prin transportul în comun. Amploarea extinderii în teritoriu a dus la mărirea distanțelor de parcurs către centru, iar mulți dintre chiriași au părăsit noile case pentru a se muta înapoi în mahalalele de unde veniseră. Cu toate acestea, faptul că aveau apă curentă, grupuri sanitare, un petec de iarbă și, în general, o densitate mult mai mică a locuirii, i-a făcut pe rezidenții noilor cartiere să-și ia în posesie terenul și casa și să le particularizeze potrivit nevoilor fiecăruia, ceea ce a generat o reacție negativă și o ofensivă puternică din partea arhitecților conservatori, oripilați de “desfigurarea” Londrei, produsă de exhibarea subculturii săracimii. Începând cu anii 1920, cartierele periferice încep să fie comparate cu “creșterea unei tumori canceroase” (*ibid.*: 101), iar în 1937 este înființată o *Comisie regală pentru distribuția geografică a populației industriale*, al cărei scop era oprirea creșterii perimetrului metropolei și care recomanda soluția corbusiană a blocurilor de locuințe (*ibid.*: 101).

Orașul-grădină, propus de Ebenezer Howard în 1898 era, în egală măsură, și oraș social, în care dezideratele de *libertate și cooperare* ale lui Kropotkin stăteau la baza planificării urbane, bazate pe administrare locală și auto-guvernare (*ibid.*: 110). Au apărut astfel orașele Letchworth și Hampstead, urmate de sateliți periferici grădină, ca Ealing, unde arhitecții Unwin și Parker au cooperat cu locuitorii în vederea realizării zonelor rezidențiale, cele două orașe ilustrând în premieră aplicarea principiilor arhitecturii sociale participative (*ibid.*: 278).

În Europa, modelul orașului grădină a fost preluat, în Spania, de Arturo Soria y Mata, cu al său La Ciudad Lineal. În Franța, Tony Garnier elaborează independent proiectul *Cité industrielle*, în 1898, unde propunea zonificarea ce avea să facă o dubioasă carieră începând cu Carta de la Atena (1933); în Germania, Theodor Fritsch imaginează orașul viitorului în 1896, cu doi ani înaintea lui Howard.

Raymond Unwin publică în 1909 cartea *Town Planning in Practice. An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*, în care sintetizează viziunea sa cu privire la planificarea urbană. În capitolul XI, *Despre co-operare în planificarea urbană și despre cum satisfacția colectivă este în beneficiul individului*, Unwin afirmă că

„(...) într-o anumite măsură, proiectarea urbană și a clădirilor o să fie preluată, fără îndoială, de comunitate, organizată în propria municipalitate; dar nu trebuie să așteptăm până când dezvoltarea cooperării a atins stadiul în care să pară natural ca însăși comunitatea să se ocupe, pentru ea însăși și prin oficialitățile ei, de întreaga dezvoltare a orașelor și caselor; ar fi de preferat ca mici organizații, mai sensibile la munca pionierilor, să desfășoare munca de detaliu. „(376. trad.a.)

Unwin era adeptul declarat al genezei cooperative a spațiului urban și, pe parcursul cărții, exemplifică prin trimiterea la arhitectura germană. Declinul produsului arhitectural comunitar este pus de Unwin pe seama dispariției modului medieval de producție al arhitecturii, și anume de către comunități conștiente, agregate în bresle, ale căror construcții dădeau seama de “expresia a ceva din viața celor care le-au construit” (375); democrația recentă “l-a lăsat pe individ în izolarea fără speranță a propriei libertăți.” (375) În primele orașe grădină engleze, Unwin a realizat cooperarea cu comunitățile prin Societățile de Chiriași. În cartea sa, arhitectul englez deplânge faptul că, în anumite situații, cooperarea a funcționat în mod tradițional și s-a oprit doar la achiziția terenului, fără a beneficia de avantajele pe care o cooperare pe tot parcursul proiectării le-a adus în alte situații.

De altfel, abordarea lui Unwin la Hampstead, cu privire la gruparea locuințelor și la diferențele dimensionale ale străzilor a fost atât de novatoare, încât a avut nevoie de o decizie a Parlamentului pentru a-și duce proiectul la bun sfârșit. În sfârșit, în scrierile sale, Unwin previne urbanistii britanici cu privire la eroarea fundamentală de a umple periferiile cu exact același tip de locuință și la pericolul construirii pentru clase sociale, al cărui efect este “rău, atât din punct de vedere social, cât și economic și estetic.”

Spiritul vizionar al lui Unwin nu a făcut adepti într-o perioadă în care construirea în masă era mult mai convenabilă, din toate punctele de vedere, orașelor grădină, iar *sprawl*-ul urban a continuat, uniform, caduc, opresiv și lipsit de perspective până la izbucnirea celui de-al doilea război mondial. Deja, în 1918, reacționând față de dispariția tot mai accentuată a utilizatorului din gândirea și practica urbană promovate de viziunile paternaliste, urbanistul scoțian vizionar Patrick Geddes afirma că

„(...) planificarea urbană nu este doar o planificare pentru locuri, sau o planificare pentru muncă. Ca să aibă succes, trebuie să fie o planificare pentru oameni. (...) Sarcina ei nu este să-i pedepsească pe oameni în locuri potrivnice propriilor lor asocieri, dorințe și interese. (...) Dimpotrivă, sarcina ei este să găsească locurile potrivite pentru toate felurile de oameni; locuri unde aceștia vor înflori cu adevărat.”(1918. trad.a.)

Regăsim la Geddes gândirea prințului rus Pyotr Kropotkin, exprimată în lucrarea sa de căpătâi, *Ajutorul reciproc: factor de evoluție*, în care autorul argumentează că ajutorul reciproc și cooperarea sunt printre factorii cei mai importanți ai evoluției speciilor. Kropotkin arată că în secolul al XII-lea, orașul medieval dobândise un nivel ridicat de autoguvernare, prin organizarea parohială (103). Geddes îl întâlnește pe Kropotkin în timpul exilului acestuia la Londra, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, așa cum l-a întâlnit și pe Ebenezer Howard, iar tezele prințului despre capacitatea de autoguvernare și de căutare a binelui moral pe care orice individ le posedă³⁸, se regăsesc în scrierile urbanistului scoțian.

Cu toate acestea, urbanizarea periferiilor cu locuințe sociale, care continua în forță în toată Europa în special după sfârșitul primului război mondial, era dublată de un fenomen de ocupare a teritoriului de către săraci și construirea de adăposturi folosind materiale precare, reciclate, ceea ce a condus la apariția unor *shum*-uri lipsite de utilități de bază. În Anglia, acestea puteau fi întâlnite în Canvey și Sheppey, la Peacehaven și Jaywick Sands. Din cele 8500 de locuințe informale din Laidon (Essex), 75% nu beneficiau de confortul canalizării și 50% nu aveau electricitate (Hall;1999: 280).

Mișcarea modernă a încercat să obțină egalitatea socială prin intermediul industrializării și progresului. J. J. P. Oud spunea, preluând sintagma lui Le Corbusier, că doar atunci când locuința va deveni o mașină, aceasta va deveni relevantă pentru mase, pentru că numai prin intermediul realizării unei producții de serie locuința socială poate deservi societatea în ansamblul ei; producția manufacturieră rămâne să deservească un public mult mai restrâns și mai înlesnit (Stamm; 1978). Idealul de a construi suficiente locuințe pentru toți oamenii a generat al doilea CIAM (Congres Internațional de Arhitectură Modernă), în 1929, iar suma minimă a funcțiunilor obligatorii ale unei locuințe a început să primeze în raport cu aspectul acestora. Doctrina curentului *Noua Obiectivitate* (*Neue Sachlichkeit*) a făcut posibilă gândirea potrivit căreia un obiect funcțional, confortabil și eficient nu trebuie să fie în mod necesar și frumos, dar trebuie

³⁸ spre deosebire de Hobbes sau Rousseau, Kropotkin nu consideră omul o ființă decăzută și cu natura coruptă care să facă necesar statul ca autoritate constrângătoare în vederea realizării binelui colectiv. Regăsim aici teza principală a lui Pelagius, condamnată ca erezie cu 1500 de ani înainte. (n.a.)

să fie acceptat de societate, la fel precum obiectele industriale sunt frumoase prin simplitatea și eficiența utilizării. Tot Noul Obiectivism a făcut posibilă ideea demolării cartierelor rezidențiale sărace din centrele orașelor care să facă loc marilor proiecte metropolitane, antrenând fenomenul de gentrificare, adică relocarea în masă a locuitorilor săraci spre periferia urbană (Frampton, 1996: 289).

Idealul modernist situa ordinea, raționalitatea și accesibilitatea printre premisele obținerii libertății individului. Nu în ultimul rând, arhitectura era văzută ca modelatoare a societății. Hannes Meyer, directorul Bauhaus între 1928 și 1930, spunea:

„Arhitectura este procesul care dă formă și structură vieții sociale a comunității. Arhitectura nu este un act individual săvârșit de un artist-arhitect și încărcat doar cu propriile lui emoții. Construirea este o activitate colectivă.” (Sinclair, Stohr; 2006: 36, trad.a.).

Cu toate acestea, după împânzirea centrelor și periferiilor orașelor lumii cu cartiere de blocuri moderniste imune la context, ori cu covoare nesfârșite de locuințe sociale tipizate, identice, a devenit evident că aceste valori de finalitate nu puteau să concilieze adevărul universal cu particularitățile regionale, progresul cu tradiția, stilul universal cu identitățile culturale locale, schimbarea socială cu capitalismul. Sub conducerea lui Le Corbusier, CIAM au fost utopii în care arhitectul demiurg hotăra destinele multora cu intuițiile sale legate de disciplină și ordine. Articolul 22 din Charta de la Atena, document publicat de Le Corbusier în 1933, denunța suburbiile ca fiind

„(...) adesea doar agregări de bordeie care cu greu ar merita efortul păstrării lor. Căsuțe mici, precar construite, colibe de carton, șoproane încropite din cele mai nepotrivite materiale, sălașul sărmanelor creaturi azvârlite într-un mod de viață indisciplinat, aceasta este suburbia!” (61, trad.a.)

Se poate observa preocuparea lui Le Corbusier pentru unitate și disciplină, diversitatea fiind privită ca o consecință nefastă a sărăciei și lipsei de perspectivă.

Fascinat de progresul tehnologic, Le Corbusier era un dușman declarat al străzilor. Într-o epocă în care spera ca transportul să devină 100% aerian în doar câțiva ani, Le Corbusier plasa aeroportul în centrul orașului, iar strada și trotuarul urmau să devină o relicvă milenară, învechită și non-funcțională. De altfel, unul din articolele Chartei de la Atena prevedea ca nicio intrare în blocuri să nu se facă direct din stradă (art. 27); pietonilor

urmas să le fie prevăzute, redundant, pietonale de acces la locuințele colective enorme și identice.

În raportul său pentru modernizarea orașului colonial Lahore (Punjab, India), Geddes milita pentru utilizarea forței de muncă a rezidenților, iar întregul plan trebuia realizat printr-o “participare reală și activă a cetățenilor”, anticipând astfel, cu 50 de ani, urbanismul participativ. Abia în 1969, raportul Skeffington a fost primul document al guvernului britanic care pune problema participării publice în proiectare. Tot în 1969, Reyner Banham, Paul Barker Hall și Cedric Price publică în *New Society* un manifest pentru autonomia mediului construit, sugerând un experiment menit să vadăască cum își doresc oamenii să locuiască (Hall; 1999: 297).

În 1976 arhitectura participativă a fost acceptată oficial în cadrul profesiei prin crearea unui grup de lucru în cadrul Royal Institute of British Architects (RIBA), al cărui rol era să “examineze relația dintre profesie și comunități” (Hamdi, 1995: 20). Însă acest lucru nu s-a întâmplat sub forma unei revelații. Eforturile conjugate ale unei întregi generații de arhitecți l-au făcut posibil.

Inspirat de gândirea comunismului cooperativ, bazat pe consens și independent de ideile privind guvernarea centrală ale lui Bakunin, Kropotkin, Landauer și ale americanului Paul Goodman, căruia îi și dedică una din cărți, scriitorul Colin Ward influențează mediile universitare britanice cu o apologetică bine fundamentată pentru autonomia mediului construit și producției sale. După al doilea război mondial, Giancarlo De Carlo, deja una dintre vocile cele mai articulate ale arhitecturii sociale participative, este invitat de Architectural Association School of Architecture din Londra, unde militează pentru rezolvarea problemei locuințelor de jos în sus, iar ideea generoasă a arhitecturii sociale participative este însușită de studentul John Turner care îl redescoperă pe Geddes prin cartea lui Mumford, *The Culture of the Cities* (Hall, 1999: 282). În al șaptelea capitol al monumentalei sale lucrări, Mumford discută “Baza socială a noii ordini urbane” și detalizează conceptul “Locuirii moderne comunitare” (Mumford, 1998: 465), privit ca ansamblul de relații de schimb între agențiile guvernamentale însărcinate cu construcția de locuințe, arhitecți și utilizatori agregați în cooperative capabile de autoadministrare (*ibid.*, 471). La fel ca Pyotr Kropotkin, Mumford consideră burgul medieval ca fiind orașul ideal. În cadrul arhitecturii sociale participative, Colin Ward, De Carlo și Turner aveau să genereze curentul teoretic anarhist³⁹ care militează pentru o

³⁹ Anarhismul lui Ward, De Carlo și Turner, care se referă exclusiv la libertatea de a construi, nu trebuie confundat, sub niciun motiv, cu anarhismul violent și criminal care a îngrozit Europa la cumpăna dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea și care, pe bună dreptate, a fost reprimat fără ezitare de autorități și respins de societatea civilă (n.a.)

autonomie cvasi-totală a mediului construit în raport cu statul (exacerbare a libertății pozitive), singura formă de gestionare a autonomiei fiind contractul cooperativ dintre membrii comunității, similar breslelor medievale.

Giancarlo de Carlo (1919-2005) este unul din membrii marcanți ai celebrei Team 10, împreună cu Georges Candilis, Aldo Van Eyck, Alison și Peter Smithson și Jacob Bakema. Fondată în 1953, în cadrul congresului al 9-lea al C.I.A.M., Team X (sau Team 10) a provocat o schismă în sânul Modernismului. Dezamăgiți de separarea funcțională propusă de Charta de la Atena, și anume Locuire, Muncă, Recreere și Transport, generația tânără de arhitecți a căutat alte principii de dezvoltare structurală a orașelor. Răspunsul echipei la raportul celui de-al optulea CIAM din 1951 a fost simplu, condensat într-un singur paragraf:

„Omul se poate ușor identifica cu inima lui, dar nu tot atât de ușor cu orașul în care locuiește. ‘Aparența’ este o nevoie emoțională de bază, asocierile ei sunt primare. Derivând din ‘apartenență’, ‘identitatea’ vine să îmbogățească vecinătățile. Strada scurtă și îngustă a mahalalei câștigă acolo unde dezvoltările spațioase adesea pierd.” (Frampton, 1996: 271, trad. a.)

Team X pune în discuție însăși problema realizării echității cu prețul dispariției sentimentelor de apartenență și identitate, absente la nivelul locuirii de masă. În același timp, mahalaua, cartierul mărginaș și sărac sunt ridicate la rangul de exemplu pentru satisfacerea unui set de nevoi primare, fără de care nu se poate locui. În Manifestul de la Doorn (Olanda), din 1954, Team X formulează 8 principii; primul dintre acestea stipulează că “este inutil să consideri locuința altfel decât aparținând unei comunități, tributară interacțiunii cu aceasta.”

Ultimul CIAM X, ținut la Dubrovnic în 1956, a gravitat în jurul “diagramelor asocierilor” ale soților Smithson și diferitelor niveluri de asociere umană. Conceptele discutate au fost *identitatea*, *cluster-ul* și *mobilitatea*. Tot la Dubrovnic, Van Eyck a prezentat importanța *asocierilor umane*. Astfel, “Orașul funcțional” își încetează programatic existența. Nu întâmplător, Le Corbusier, împreună cu alți fondatori ai CIAM, nu au participat la congres.

Congresul din 1959, ținut la Otterlo face tranziția între CIAM și Team X. Aldo van Eyck prezintă diagrama “De noi, pentru noi” care ilustrează principiul “dacă omul este atât subiectul cât și obiectul arhitecturii, înseamnă că trebuie cu necesitate să îl creeze pe ultimul de dragul primului.”⁴⁰

⁴⁰ Van Eyck, *Projekten*, 1948-61, pag. 89, consultat la <http://www.cleandesign05.co.uk>

Modernismul a eșuat din punct de vedere democratic tocmai prin aservirea idealurilor lui la un sistem de putere (capitalist sau comunist, individual sau colectiv, nici nu contează) care a eliminat individualitatea utilizatorului din sfera arhitecturii (fiecare sistem cu mijloacele sale specifice) și a dus la înstrăinarea omului de propria locuință. Habermas, în articolul din 1989 *Arhitectura modernă și postmodernă* arată cum sistemul mobilizării forței de muncă, al organizării terenurilor, condițiilor generale de locuit în oraș și, nu în ultimul rând, al amplasării clădirilor a dus la concentrarea unor mase mari de oameni în cartiere mărginașe, proiectul modernist nereușind să integreze locuința socială în oraș, așa cum nu a reușit să integreze nici fabrica. Construcția de locuințe a început să se subsumeze unor factori de ordin economic, birocratic, detașați de conceptul de familie și tradiție.

Conceptual, eșecul Modernismului derivă din metoda utilizată pentru a produce arhitectură de masă, și anume industrializarea. Preluând modelul industrial care transformase produsele manufacturiere în produse de serie mare, acestea devenind accesibile unui public din ce în ce mai larg, Modernismul încearcă la scară mare producția de locuințe sociale identice, ca unică soluție pentru rezolvarea crizei locuințelor din mediul urban, fără a chestiona nevoia însăși de industrializare a orașelor. Practic, arhitecții moderniști au căutat metoda rezolvării unei probleme, în loc să-și concentreze atenția și creativitatea pe necesitatea rezolvării problemei, ori pe realitatea problemei. Astfel, problema nevoii de locuințe în mediul urban a primit rezolvarea cartierelor de locuințe sociale, menite să fie ocupate și folosite de “omul unidimensional” al lui Marcuse.

Filosoful german al Școlii de la Frankfurt influențează decisiv mișcările pentru libertăți din anul 1968 și legitimează, prin scrierile lui, ideea de revoluție pentru obținerea unor noi forme de libertate (Châtelet, Pisier; 1994: 586). Folosind “rațiunea critică”, Marcuse se distanțează de pesimismul Școlii de la Frankfurt, subliniind importanța de nu renunța la ideea conceperii unei societăți mai bune, oricât de utopic ar fi acest demers. În eseu *Toleranța represivă*, scris în 1965 și dedicat studenților săi de la facultatea din Brandeis, Marcuse afirmă că “a aminti și a păstra posibilitățile istorice care par să fi devenit utopice sunt datoria și sarcina intelectualului”(1969, trad.a.). Este exact fitilul aprins de care aveau nevoie mișcările studențești din perioada evocată.

A doua jumătate a secolului al XX-lea pune în lumină o caracteristică sumbră a Modernismului, derivată din afilierea acestuia la progres și nu la o ideologie proprie: pactul comunist. Preluând toate erorile

de sistem ale marxismului⁴¹, precum și violența suprimatoare a leninismului, arhitectura comunismului est-european a acceptat să se întemeieze pe distrugere, demolare și confiscarea proprietății private.

Marcuse face critica sistemelor totalitare, atât de la stânga (comunismul, leninismul), cât și de la dreapta (liberalismul utilitarist), privindu-le prin lentila a ceea ce au produs ambele, și anume “omul unidimensional”: conformist, alienat și cu nevoi false, create fie de un aparat ideologic, fie de consumism.

Alături de Baudrillard, Derrida și Lyotard, Michel Foucault a denunțat totalitarismul discursului universalist al Modernismului, a demască falsul conceptului de adevăr universal valabil, pledând pentru adaptarea metodelor la diversitatea existenței umane și punând accentul pe înțelegere, mai degrabă decât pe convertire. Poziția de izolare a filosofilor francezi nu a constituit însă un suport pentru arhitectura socială participativă, care avea nevoie de o filosofie orientată spre acțiune și schimbare socială, susținere pe care avea să o găsească în anii 1960 la Marcuse și Habermas și, începând cu anii 1980, în *teoriile dreptății* ale lui Rawls și în comunitarismul lui Sen, Dworkin, Walzer, Taylor și Sandel.

Bruno Zevi, fascinat de arhitectura organică pe care Wright o făcea în America și, influențat de Marcuse, de la care preia conceptul de *unidimensionalitate* a lumii contemporane, se revoltă împotriva noului dogmatism al Stilului Internațional și notează în 1981:

„Astăzi asistăm la o serie de fenomene în domeniul ‘demasificării’, la un refuz al unidimensionalului, al nevrozei generate de căutarea sistematică a productivității, un refuz al repetiției și al monotoniei abrutizante a muncii, al separării dintre activitatea intelectuală și cea manuală. Căutându-și cu disperare propria identitate, omul recuză concepțiile monolitice și modelele unitare de comportament, dorindu-și să fie în același timp producător și consumator, aspirând la împletirea muncii cu jocul, a abstractului cu concretul, a obiectivului cu subiectivul. Al treilea stadiu al istoriei este deja anunțat prin sintagmele *self help* și *do it yourself*.”⁴² (Zevi; 2000: 5)

La fel ca Pyotr Kropotkin, Howard, Unwin, Mumford și Ward, Zevi elogiază burgul medieval din punctul de vedere al exercitării libertății creatoare și, criticând Modernismul din interior, postulează: “casa standardizată și arhitectul demiurg sunt de acum înainte noțiuni anacronice”

⁴¹ Printre erorile de sistem marxiste aș enumera ideile de finalitate istorică, dictatură a proletariatului, violență a revoluției ca necesitate, abolire a proprietății private, de egalitarism funciar etc. (n.a.)

⁴² “A te ajuta singur și a face tu însuși (în engl. în text)”, nota traducătoarei Gabrielei Tabacu în textul consultat.

(*ibid.*), utilizatorul dorind “să participe la proiect din mediul în care trăiește, vrea să-i fie autor sau, măcar, coautor”(*ibid.*). Importanța lui Zevi pentru arhitectura socială participativă este mare, mai ales sub aspectul preluării din Modernism a ceea ce Modernismul a dobândit față de Clasicism, și anume “libertatea creatoare” a arhitectului.

Gândirea fondatoare europeană

În 1958, artistul austriac **Friedensreich Regentag Dunkelbunt**, cunoscut doar ca **Hundertwasser**, deschide seria, la doar 30 de ani, cu *Manifestul mucegaiului împotriva raționalismului în arhitectură*⁴³, un text la limita dintre pamflet și manifest, în care acuză privarea omului contemporan de capacitatea de a construi el singur pentru el însuși, pentru că “situația tangibilă și materială de nelocuit a *slum*-urilor este preferabilă situației morale de nelocuit a arhitecturii utilitariste și funcționaliste.”(op.cit.). Hundertwasser denunță 3 tare ale producției de locuințe, în special colective, asemuite unor cuști prismatice pentru pui sau iepuri:

1. arhitectul nu are niciun fel de relație cu viitorii utilizatori, proiectând pentru cetățeanul mediu, extras din statistici;
2. constructorul nu mai are nicio legătură de ordin creativ sau afectiv cu construcția, întrucât, dacă ar dori să-și manifeste ingeniozitatea prin abatere de la proiect, ar fi sancționat, și asta doar în cazul în care i-ar păsa vreun pic de felul în care va arăta sau va funcționa clădirea, ceea ce nu se întâmplă pentru că nu construiește pentru el;
3. utilizatorul este doar consumator, nu are nicio legătură cu spațiul pe care îl ocupă și care îi este străin (*ibid.*).

Refacerea triadei arhitect-constructor-utilizator și, eventual, unificarea lor în una și aceeași persoană, devine un act de restituție morală împotriva vandalismului funcționaliștilor (*ibid.*). O să observăm prezența aceleiași idei la Hassan Fathy și Christopher Alexander.

În completarea manifestului din 1959, Hundertwasser dă câteva exemple de arhitectură care înfrunchează libertatea pozitivă de a construi, adică autonomia: construcțiile lui Gaudi din Barcelona, *slum*-urile de la periferia orașelor, locuințele țărănești sau primitive, locuințele ilegale, autoconstruite, din America, locuințele lacustre și locuințele din bărci, proiecte de *anarhitectură* ale lui Lucien Kroll și Christian Hunziker.

În 1960, arhitectul olandez de numai 32 de ani, **John Nicholas Habraken**, deschide seria lucrărilor teoretice care fundamentează arhitectura socială participativă și îi formulează conceptele, publicând *Dragers en de Mensen (Suporturi și oameni, trad. a.)*. În 1967, Martin Pawley, una din cele mai autorizate voci în comentariul arhitectural european, publică în Interbuild Arena articolul *Barăcile perfecte și revoluția structurilor suport* (trad. a.), și foarte curând, o traducere neoficială în engleză a textului original olandez, legată cu spirală, a început să circule printre cei interesați să afle ideile cuprinse în articolul lui Pawley. Acesta, încă din paragrafele de început, anunța că tocmai când locuința de masă

⁴³ Hundertwasser, *Mouldiness Manifesto Against Rationalism in Architecture*, 1958/1959/1964

devenise un bun accesibil tuturor, un tânăr arhitect olandez, John Habraken, are curajul să spună că acest bun este, de fapt, un rău al lumii contemporane. Mai mult decât atât, el propune și schimbarea care trebuie făcută. Observăm filiația ideii lui Hundertwasser cu privire la preferarea barăcilor în detrimentul arhitecturii funcționaliste, idee care va apare cel mai pregnant la Turner.

Tot Pawley publică în 1970 un articol răsunător în *Architectural Design*, intitulat *Locuirea în masă: Stădania disperată a gândirii pre-industriale de a obține echivalentul producției de masă* (trad.a.). Cu această ocazie Pawley consolidează ideea de suport (*support*, în literatura de specialitate anglosaxonă).

Abia în 1972 este publicată o traducere oficială în engleză de către *Architectural Press* din Londra, cu titlul schimbat: *Structuri Suport, o alternativă la locuirea în masă* (trad. a.), iar acest interval de 12 ani, între prima apariție și traducere, vorbește de la sine despre modul în care viziunea cărții depășea potențialul de înțelegere și acceptare al epocii.

De fapt, cartea lui Habraken a parcurs exact traseul unei locuințe informale care, abia după ce este construită și validată de ani de utilizare, dobândește autorizările necesare: numai după ce a fost recunoscută informal prin multiplicare și circulație informală (lipsindu-l, ce-i drept, pe Habraken, de drepturi de autor, dar, în același timp, asigurându-i o notorietate europeană), cartea a fost tradusă oficial într-o limbă de circulație mondială.

În lucrarea sa *Structurile suport*, Habraken enunță 10 concepte fundamentale pentru cercetarea de față:

1. Implicarea beneficiarilor în procesul proiectării este o necesitate;
2. Criza locuințelor sociale derivă din neadecvarea metodei la utilizator: “mașinăria oarbă” a statisticilor și analizelor macroeconomice pierde din vedere individul și nevoile sale;
3. Expresia unei locuințe este dată de suma activităților pe care aceasta le face posibile;
4. Utilizatorii trebuie să aibă nu numai proprietate asupra locuinței, ci și posesie. Mediul construit oferit utilizatorilor trebuie să fie capabil de reînnoire;
5. Noțiunea de locuință este în întregime subiectivă și nu este dată de o formă oarecare;
6. Producția de locuințe sociale trebuie să se desfășoare la scară mică;
7. Locuința este un act, nu un produs, iar utilizatorul nu trebuie să devină un “consumator de locuință”⁴⁴
8. Locuința socială trebuie să fie sustenabilă;

⁴⁴ Se poate observa aceeași critică pe care Marcuse o face consumismului. (n.a.)

9. Relația dintre utilizator și mediul construit trebuie să fie o “*relație naturală*”;

10. Structurile suport, reprezentând matrice de dezvoltare urbană coerentă care permit utilizatorilor configurări personalizate ale spațiului locuit, pot asigura cadrul unei dezvoltări urbane coerente dar diverse.

Lucrarea lui Habraken trebuie privită prin lentila momentului când a apărut, în contextul avangardei anilor '60, ceea ce explică încrederea oarecum naivă a autorului în industrializare și în designul industrial. Să nu uităm că în 1957 a fost lansat primul satelit. Dar importanța lucrării nu constă în viziunea arhitectului de a pune în practică structurile suport, ci în discursul extrem de articulat prin care critică producția de locuințe sociale și în ideea promovării utilizatorului în câmpul creației arhitecturale, fiind, prin aceasta, documentul programatic al arhitecturii sociale participative.

Nu reiese foarte limpede din lucrarea lui Habraken care ar fi raportul dintre utilizator și structura suport care găzduiește locuința și care ar fi modalitățile de asigurare a coerenței urbane și arhitecturale. Cu siguranță viitorul preconizat în carte rămâne doar un scenariu. Dar ideile cuprinse în aceasta s-au decantat în anii ce au urmat și aplicarea ideii a făcut loc nuanțarilor necesare, născând noi teorii ale practicii, prin John Turner și Nabeel Hamdi dar, mai ales, prin entuziasmul stârnit în practica de arhitectură a locuințelor sociale.

Dragers en de Mensen nu conținea nicio ilustrație, autorul dorind o lectură eliberată de vizual, o concentrare pe concept și idee. Cu toate acestea, mulțimea cererilor primite l-au făcut să publice, în 1970, *Cei trei R ai locuirii* care furniza, pe lângă ilustrații, și scheme iconice care rezumau viziunea autorului cu privire la locuire, privită ca punctul de întâlnire dintre spațiul public și spațiul privat, dar și la alienarea individului în procesul producerii locuinței.

În 1965, Habraken înființează, pe lângă Universitatea Tehnică din Eindhoven, SAR (Stichting Architecten Research (Societatea pentru Cercetare în Arhitectură, n. trad.)), cu scopul de a dezvolta mijloace arhitecturale și, mai ales, instituționale, în vederea restituirii procesului de construcție utilizatorilor. În anii ce au urmat, SAR s-a ocupat de crearea unei metodologii adecvate producerii eficiente a celor două componente de bază ale sistemului, suporturile și umplutura.

Așa cum arată Richard Hatch, ideea de suport și umplură existase endemic în arhitectura secolului al XX-lea, începând cu Le Corbusier care, în Planul Obus pentru Alger, preconiza celebra “locuința viaduct” (22).

Foarte interesant, în schițele inițiale ale locuinței viaduct, în cadrul structurii enorme, virtual nesfârșite a viaductului, apartamentele și mobilarea urbană sunt de factură strict modernistă. Ulterior, Le Corbusier a integrat

multiculturalismul Algerului într-un design diferențiat al apartamentelor în funcție de apartenența la o cultură sau alta, apărând astfel, pe lângă locuințe cu plan liber și ferestre în bandă, și locuințe cu ferestre boltite în acoladă, cu o dominantă a plinului față de gol, cu geamlăc, inspirate de arhitectura tradițională arabă și otomană.

Tot Le Corbusier dezvoltase între 1914 și 1915 prototipul casei Domino care nu este altceva decât o structură suport formată din stâlpi, plăci și scară. Toate compartimentările, inclusiv cele aferente fațadelor, puteau fi executate de către utilizatori potrivit nevoilor acestora, datorită planului liber proiectat. Sistemul putea fi utilizat pentru construirea rapidă a zonelor bombardate în timpul Primului Război Mondial (Sinclair, Stohr; 2006: 35).

În 1947, influențat de Le Corbusier, Alfonso Reidy proiectează Pedregulho, un cartier de locuințe sociale în Rio de Janeiro în care clădirea principală, o bară ondulată, furniza structura pentru crearea unui număr variabil de apartamente, în funcție de ocupare.

Ideea structurilor suport a început să facă o ilustră carieră internațională începând cu anii 1970, fiecare decadă operând cu metodele ei, dar filiația rămânând evidentă. Herman Hertzberger la Delft, Frans van der Werf la Papendrecht (Olanda), Ottokar Uhl la Hollabrunn (Austria), Nabeel Hamdi la Londra, Georges Maurios lângă Paris duc mai departe ideea prefabricării suporturilor pentru locuire în diferite contexte socio-economice și pentru utilizatori diferiți.

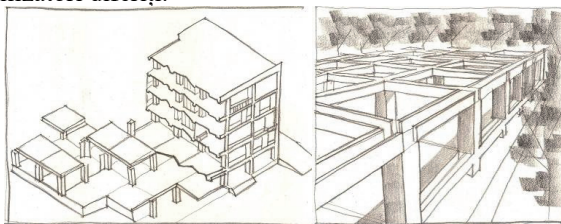

Figura 18 Structuri suport executate la Les Marelles, Boussy-St. Antoine, Franța, arh. Georges Maurios, 1974-1975. Schițe de stud.arh. Rodica Hălălău. (pagina precedentă și aceasta)

Plecând de la structurile suport, Habraken a dezvoltat între anii 1975 și 1981, pe când conducea departamentul de arhitectură al MIT, sistemul de construire deschis, așa numitul *open-building*.⁴⁵ Gândit în colaborare cu Bensonwood, compania de prefabricate lemnoase pentru locuințe înființată de Tedd Benson, conceptul de “construire deschisă” aduce un cadru pentru o modalitate mai bună și mai eficientă de a construi. Astfel, designul asigură flexibilitatea locuinței, făcând față evoluției nevoilor. Componentele locuinței sunt privite ca straturi succesive, posibil de înlocuit unul câte unul fără a afecta întregul, fără a fi necesare modificări ale structurii

⁴⁵ <http://www.openprototype.com/openbuilt.html>

sau anvelopantei. Prefabricarea, anunțată ca deziderat încă din 1960 devine un atu al construirii deschise, permițând un montaj rapid și precis.

Proiectarea este și ea deschisă, axată pe incluziune, pe participare, pe dialogul constant cu beneficiarii, acest lucru realizându-se prin studiul pe machete, pe modele 3-D, pe evaluarea studiilor de însorire, umbrire, expunere la vânt și așezare pe teren. Nu în ultimul rând, sustenabilitatea construcției și responsabilitatea față de mediu sunt luate în considerare ca factori primi ce influențează design-ul.

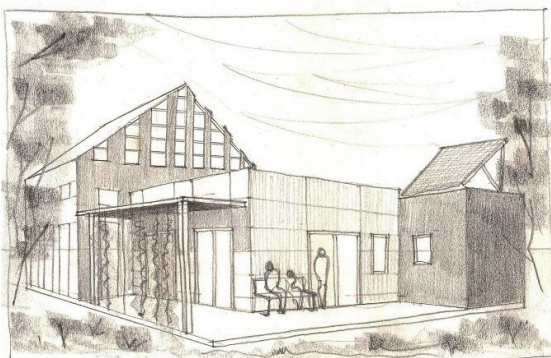

Figura 19 Open2. Schiță de stud.arh. Rodica Hălălău.

În contemporaneitate, reinterpretarea cea mai elocventă a structurilor suport vine din Chile, acolo unde Alejandro Aravena dovedește că utilizatorii pot face arhitectură, având la îndemână suportul potrivit.

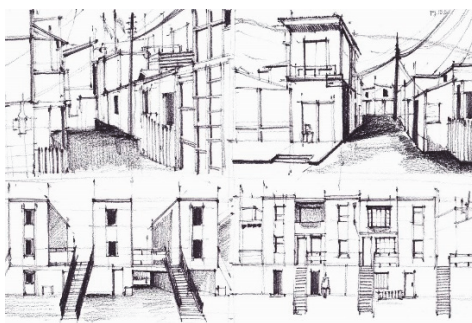

Figura 20 Alejandro Aravena, structuri suport la Quinta Monroy, Iquique, Chile, schiță de stud. arh. Andreea Nițu.

Deși metoda preconizată de Habraken părea utopică în textul original din 1960, arhitecții care au găsit în ea o sursă de inspirație pentru

rezolvarea problemelor arhitecturii sociale au demonstrat viabilitatea ei, dar și actualitatea metodei, iar ideea transformării utilizatorului din consumator pasiv de locuință în entitate implicată direct în actul construirii este conceptul care transcende metoda.

Revenind la perioada publicării *Structurilor suport*, Aldo van Eyck afirmă în 1969:

“În locul disconfortului mizeriei și confuziei, am dobândit plictiseala igienei. Mahalaua a dispărut... dar ce a înlocuit-o? Nimic altceva decât kilometru după kilometru dintr-un nicăieri organizat și nimeni care să simtă că “este cineva locuind undeva”. Nu a mai rămas niciun microb, dar fiecare cetățean este un pion dezinfestat pe tabla de șah, fără nicio provocare, duel sau dialog. Mahalaua a dispărut, dar iată apărând mahalaua sufletului.” (Mathew; Tiesdell; 2007: 213)

Împotriva determinismului modernist se ridică și **Giancarlo De Carlo** care, în ambianța revoltelor studențești din America și Europa anilor 1960, evidențiază nevoia exprimată a studenților arhitecți de a practica o arhitectură care să nu fie “de clasă, ori rasistă, violentă, represivă, alienantă, specializată sau totalitară” (2005(1969): 4), de a schimba rolul arhitectului în societate, de a democratiza profesia plecând de la ambiguitatea rolului arhitectului în societate. Într-adevăr, în diferite perioade istorice, rolul arhitectului a fost fie de mare preot, în Egiptul antic, fie de prim-constructor, în Grecia antică, Evul-Mediu și Renaștere. Dar în toate perioadele istorice, arhitectul s-a aflat în zona puterii, din moment ce arhitectura presupune materiale, teritoriu, finanțare și, mai presus de toate, autoritatea de a acționa. Cu timpul, aservită într-un fel sau altul puterii, profesia de arhitect s-a specializat în căutarea de soluții formale și tehnologice, renunțând la motivație și consecințe, arhitecții mulțumindu-se să răspundă la întrebarea “cum construim”, evitând întrebarea fundamentală “de ce” (*Ibid.*: 5).

Manifestul arhitectului italian *Publicul arhitecturii*⁴⁶, apărut în 1969, reia temele importante enunțate de Habraken în 1960 dar le privește prin prisma relațiilor de putere. În timp ce Habraken constată doar criza producției de locuințe sociale și încearcă să o rezolve prin tehnică, adică prin structurile suport, De Carlo merge la esența ideologică a arhitecturii și afirmă răspicat că numai o mutație fundamentală în ideologia profesiei poate antrena o schimbare a calității produsului arhitectural.

Operând însă doar cu binomul arhitect-utilizator, De Carlo elimină din discurs puterea, adică finanțatorul sau autoritatea locală și, din acest punct de vedere, se poate spune că viziunea lui este una idealizată. Privind

⁴⁶ comentat pe larg în cadrul anexei 1 a prezentei lucrări (n.a.)

manifestul său prin prisma practicii de arhitectură participativă desfășurate până în prezent, pot spune că arhitectul trebuie să devină un catalizator al relației dintre grupul aflat în sărăcie și autoritatea care dorește să rezolve problema cadrului construit necorespunzător pe care grupul îl utilizează.

Binomul arhitect-utilizator trebuie privit critic și dintr-un alt punct de vedere. Nu întotdeauna utilizatorul este capabil să-și exprime nevoile. Din dialogul cu arhitectul, ambii pleacă îmbogățiți, iar proiectarea participativă are și rolul de a educa grupuri supuse la privațiuni, inclusiv lipsite de o educație adesea elementară. Pentru că altfel, dacă libertatea individuală de a construi nu produce o unitate a discursului constructiv, atunci avem de-a face cu fenomenul promovat de Lucien Kroll *anarhitectură*, adică o exacerbare a libertății pozitive de creație.

Terminând critica Modernismului, privit ca fenomen “situat” în sistemul de putere existent și pactizând cu acesta, De Carlo se concentrează pe ce este de făcut pentru ca arhitectura să-și redobândească rolul de a asigura nevoia fundamentală a oamenilor, a utilizatorilor, pentru spațiu fizic organizat. O adevărată metamorfoză trebuie să se petreacă la nivelul practicii arhitecturii, antrenând noi comportamente. Dihotomia arhitect-utilizator trebuie abolită, în sensul în care arhitectura trebuie să renunțe la rolul autoritar normativ-prescriptiv și utilizatorul la pasivitate; proiectarea, execuția și utilizarea trebuie să fie fețe ale aceluiași proces. Arhitectura va înceta să fie o formă de represiune, înțelegând prin aceasta forțarea utilizatorilor de a accepta modele de locuit create în laboratoarele lui *existenzminimum*.⁴⁷

⁴⁷ Putem constata cu ușurință că acest deziderat nu s-a întâmplat, nici în socialism (unde, în România spre exemplu, oamenilor le-au fost demolate locuințele și au fost strămutați forțat în blocuri de locuințe opresive), nici în capitalism, acolo unde lupta pentru profitul maxim a antrenat coborârea suprafețelor minime sub minimul prevăzut de lege și privarea locuințelor de orice funcțiune care putea fi eludată, din punct de vedere legal. În socialism, “încarcerarea” oamenilor în arhitectură s-a făcut prin cuplul forță-ideologie. În capitalism, prin presiunea sistemului de creditare. Nouă, românilor, ne-a fost dat să experimentăm ambele sisteme. În România, critica relației dintre arhitectură și putere a lui De Carlo este mai actuală ca niciodată. Începând cu descentralizarea administrativ-teritorială, autoritățile publice locale au preluat rolul “Puterii” de dinainte de 1989. La nivel municipal, orașenesc și comunal, am asistat la încercări de a rezolva problema grupurilor aflate în sărăcie extremă într-un mod totalitar, prin strămutări forțate în noi condiții de locuit cu nimic mai bune decât cele la care grupurile vulnerabile aveau acces înaintea intervenției autorităților locale. Printre cele mai mediatizate sunt inițiativele primarilor de Constanța și Baia Mare de a crea cartiere pentru sărăcime cu condiții de locuit infame, unde *existenzminimum*-ul corbusian înseamnă 15mp pentru o familie formată din doi adulți și un copil (la Baia Mare, proiectul inițial pentru zona Postfînduș). (n.a.).

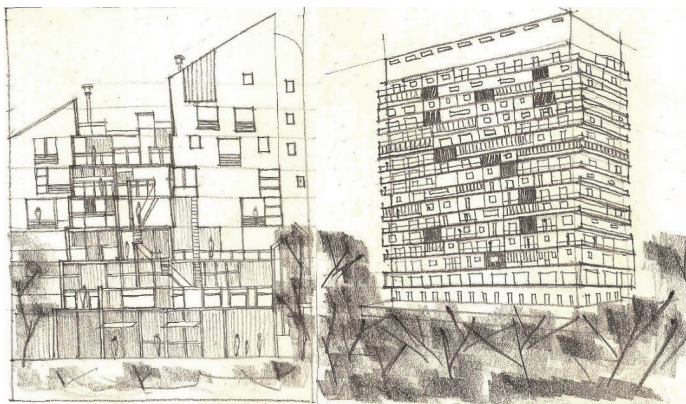

Figura 21 Anarhitectură: UCL Zone Sociale Wohuwe-St. Lambert, Bruxelles; Hotel Iveria, Georgia, convertit în apartamente pentru nevoiași. Schițe stud. arh. Rodica Hălălașu.

Manifestul lui De Carlo, în ciuda criticilor pe care o perspectivă istorică și practică asupra fenomenului le îndreptățește, are meritul uriaș de a pune bazele democratice ale proiectării participative, singura formă de a practica arhitectura capabilă să ofere un răspuns adecvat la problema locuirii în sărăcie extremă. Se poate observa în discursul anti-putere al lui De Carlo o filiație a ideilor anarhiste ale lui Colin Ward, pe care acesta le expusese deja în cadrul întâlnirilor pe care cei doi le avuseseră.

Arhitectul britanic **Rod Hackney** dobândește notorietatea în 1973 când, după achiziționarea unei case în Macclesfield cu doi ani înainte, află că aceasta, împreună cu alte 300 de locuințe din vecinătate, urmează a fi demolate. Hackney organizează un protest comunitar în urma căruia 34 de familii obțin subvenții pentru reabilitare. Lucrările de reabilitare a celor 300 de locuințe durează de trei ori mai puțin decât ar fi costat construirea unui număr egal de apartamente, conform afirmațiilor arhitectului; de asemenea, costă de trei ori mai puțin. În 1975, Rod Hackney este premiat cu *Good Design Award* de către Departamentul Mediului (Hall, 1999: 309). Activitatea sa ulterioară constă într-un *advocacy* bine focalizat pe instanțele legislative, reușind să modifice Legea Locuinței din 1974 în direcția măririi fondurilor alocate regenerărilor urbane realizate de către comunități, împreună cu arhitecți. “În anii ’60, noi, arhitecții, am mers pe o cale complet greșită. Arhitectura comunitară ne va ajuta să restituim integritatea profesiei de arhitect (...)” (*ibid.*: 310).

Exemplul lui Hackney a generat o intervenție participativă experimentală în Liverpool, soldată cu un succes social, iar la RIBA este înființat *Community Architecture Group*. În 1986, Hackney devine președinte al RIBA și, ulterior, președintele Uniunii Internaționale a

Arhitecților și aduce, astfel, arhitectura socială participativă în atenția organismelor profesionale și academice din întreaga lume, promovând-o ca pe “arhitectura politică a epocii post-industriale” (*ibid.*: 311).

La cinci ani de la mișcările studențești din 1968, **Bruno Zevi** operează o codificare a “limbajului democratic”(69) al arhitecturii prin lucrarea sa *Il Linguaggio moderno dell'architettura* și militează, în spiritul lui Adorno și Marcuse, pentru coborârea arhitecților “în *slum*-uri, în *bidonville*-uri, *favelas* și *barriadas*”(52). Arhitectul italian propune șapte “invarianți” care reprezintă libertăți de creație obținute de Modernism, dintre care patru interesează în mod deosebit arhitectura participativă: inventarul, asimetria ca disonanță, “spațiul timpului său, trăit, utilizat social, apt să primească și să pună în valoare evenimentele “(40) și reintegrarea edificiu-orăș-teritoriu, meniți să asigure “codul genetic” al unei arhitecturi democratice, împotriva “aproximărilor umaniste și a fenomenelor represive”(47).

John F. Charlewood Turner s-a născut la Londra în 1927. A studiat arhitectura la *Architectural Association (AA) School of Architecture* din Londra, pe care a absolvit-o în 1954. Între 1957 și 1965 a locuit în Peru, unde a dezvoltat programe de housing pentru agenții guvernamentale. Între 1965 și 1973 a locuit în Cambridge, Massachusetts și a predat la MIT și universitatea Harvard în cadrul departamentelor de Studii și Planificare Urbană. În 1973 s-a mutat la Londra unde a predat la AA School și la Colegiul Universitar pentru Studiul Mediului. În prezent conferențiază în toate colțurile lumii și este extrem de cunoscut prin prisma celor *trei legi ale lui Turner* care sintetizează viziunea lui socială, economică și psihologică, sistematizate de Colin Ward:

1. “Când oamenii nu au nici controlul, nici responsabilitatea construirii locuințelor, mediul construit al acestora poate deveni o barieră împotriva împlinirii lor personale și o povară pentru economie.
2. Importanța locuinței nu constă în ceea ce este, ci în ceea ce face pentru viețile oamenilor.⁴⁸
3. Defectele și imperfecțiunile locuinței tale sunt mult mai tolerabile dacă îți se datorează ție decât dacă se datorează altora.”

Deja, în 1952, Turner se întâlnește la Veneția cu Colin Ward, Giancarlo De Carlo și Pat Crooke pentru a discuta problemele arhitecturii locuințelor sociale, iar în 1976 șochează lumea academică a arhitecților și economiștilor prin publicarea cărții *Housing by People, housing, locuire*,

⁴⁸ A doua lege este extrasă din cartea lui Turner din 1972, “*Libertatea de a construi*” (“*Freedom to Build*”, titlul original, n.a.)

programe de locuire făcute de oameni, pentru oameni. Noutatea abordării lui Turner constă în aceea că el este nu numai arhitect, dar și un filosof al locuirii care inversează standardele obișnuite de analiză și obiectivizare. De altfel, la momentul publicării, arhitecții au întâmpinat cu reticentă experiența peruviană a lui Turner, câtă vreme urbanismul britanic exportase vreme de un secol modele, dar nu importase, încă, niciunul. Dar Turner aduce din Peru conceptul de utilizator-autor și pune în criză, prin scrierile sale, tocmai mecanismul dominant și atot-stăpânitor al locuirii în masă. În plus, scrierea lui vine din experimentarea *slum*-ului și *favellei* și, paradoxal, demonstrează că un adăpost improvizat poate fi mai util decât o locuință nouă, conform “standardelor”.

Importanța lucrării lui John Turner pentru cercetarea de față este foarte mare din cel puțin două puncte de vedere:

1. Este rodul activității practice a arhitectului și este un demers profund ancorat în realitățile programelor de construire de locuințe sociale din zonele unde acestea sunt derulate pe scară largă.
2. Lucrarea se referă la mediile construite în sărăcie extremă, din Peru și Mexic, furnizând o privire din interior asupra fenomenului și mutând perspectiva: punctul de vedere al autorităților centrale și locale, producătoare de locuințe ce pot fi opresive, este înlocuit de punctul de vedere al utilizatorilor, al producătorilor de adăposturi improvizate dar sustenabile.

Turner introduce în teoria arhitecturii sociale participative o serie de binoame antinomice, menite să sublinieze apartenența acestora la paradigme teoretice opuse: opresiv versus suportiv, prescriptiv versus proscriptiv, heteronom versus autonom.⁴⁹ Locuința, indiferent cât de modestă, trebuie să fie suportivă, adică să susțină viața și activitățile familiei. Dimpotrivă, o locuință scumpă poate absorbi bugetul familial, deturnându-l de la satisfacerea nevoilor familiale către plata impozitelor, taxelor, utilităților. În acest caz, ea devine opresivă. Regulamentele care trebuie să fie aplicate locuințelor sociale trebuie să lase utilizatorilor libertatea modificării acestora, în anumite limite. Astfel de regulamente proscriptive asigură libertatea de utilizare, sau posesia, pentru a folosi termenul explicat de Habraken. În sfârșit, autonomia mediului construit trebuie încurajată, în detrimentul heteronomiei impuse de o autoritate.

Influențat de teoria structurilor suport a lui Habraken, **Nabeel Hamdi** este arhitectul britanic care proiectează și construiește în Camden, Londra, ansamblul rezidențial Adelaide Road Estate în 1979. Unul dintre pionierii arhitecturii sociale participative, Hamdi este, poate, cel mai prolific

⁴⁹ Am detaliat aceste concepte în prezentarea detaliată a cărții lui Turner din cadrul anexei 1 (n.a.)

teoretician al fenomenului, preluând contribuția teoretică de la mijlocul anilor 1980 și aducând-o până în prezent. Hamdi sintetizează gândirea fondatoare a arhitecturii sociale participative și o organizează în ceea ce denumește “paradigma susținătoare” concentrată pe crearea cadrului producerii unui mediu construit adecvat și fundamental opusă “paradigmei furnizoare”, axată pe controlul construirii și profitul obținut ca o consecință a exercitării acestuia.

Hamdi creează un tabel comparativ al celor două paradigme⁵⁰, în care poziționează obiectivele, metodele, produsele și factorii cheie care intervin în fiecare din cele două sisteme teoretice. Dacă obiectivele paradigmei furnizoare converg spre control, creștere economică obținută prin producție, centralizare și sectorializare, paradigma furnizoare propune alocare de resurse, folosirea resurselor existente, susținerea inițiativelor și economiei locale, politici publice de ocupare pentru rezidenți. Totodată, Hamdi militează pentru revitalizarea zonelor sărace existente, *slum upgrade*, mai degrabă decât demolarea lor și construirea unora noi, preluând, așa cum vom vedea, gândirea lui Jane Jacobs.

În România, **Augustin Ioan** publică în 2005, în format electronic accesibil oricui, *Manifestul Poverist*, în care propune o arhitectură participativă pentru comunități dintr-o perspectivă creștină (Ioan, 2005: 7, art. 15), unică în câmpul studiat, după știința mea și, prin aceasta, cu atât mai valoroasă. Arhitectul român militează pentru voluntariat : “zeciuala datorată plătiți-o în proiectare pentru comunitate” (*ibid.*, art. 16), întemeindu-și discursul, la fel ca Alasdair MacIntyre, pe morala creștină, capabilă să ofere norme comune fără a anihila libertățile individuale. **Florin Biciușcă** publică *Manifestul Poverist* ca preambul al cărții sale Experimentul Cățelu.

⁵⁰ Reprodus în cadrul anexei 1 (n.a.)

Contextul dobândirii drepturilor civile în America

“Toate valorile arhitecturii trebuie să fie valori umane, altfel n-au nicio valoare” Frank Lloyd Wright

Critica locuirii de masă apăruse și în America, aproape concomitent cu cea de pe bătrânul continent. Exponentul său principal este tânărul jurnalist și fotograf al poliției Jacob Riis. Emigrant danez, Riis publică în 1890 cartea *Cum trăiește cealaltă jumătate*, pe care o ilustrează cu un bogat și emoționant material fotografic.⁵¹ Riis identifică problemele majore generate de mahalale și creionează o analiză urbană a fenomenelor de imigrație, supraaglomerare și delicvență.

În 1894 se estima că 3 din cinci newyorkezi locuiau cu chirie în imobile ca acela exemplificat de Riis, cu un procent de ocupare a terenului de peste 80%. Bariera lingvistică, sărăcia și supraaglomerarea generau o imobilitate a chiriașilor, un “prizonierat” (Hall; 1999: 51). În condițiile speciei imobiliare, au proliferat clădirile de tip halteră, care propuneau un design “optimizat”, cu 10 camere din 40 ventilate pe curțile de lumină centrale (de unde și denumirea de halteră) acestea fiind, de altfel, rezultatul unui concurs de arhitectură din 1879 (*ibid.*: 52, 53). Abia în 1901, a doua comisie de evaluare a locuirii din New York, a interzis locuințele colective de tip halteră, iar acest lucru a fost posibil prin eforturile și abnegația tânărului secretar de comisie Lawrence Veiller.⁵²

În anii 1920, urbanismul american se dezvoltă în două direcții opuse din punct de vedere social. Prima, de extindere urbană și de creare a unor sateliți deserviți de căi ferate, cu un nivel ridicat de confort. A doua direcție propune zonarea urbană, având rolul enclavizării pungilor de sărăcie din intravilan sau eliminarea lor în exteriorul orașelor, dar nu în sateliții grădină. Este un urbanism cu un nivel extrem de ridicat de control, exercitat cu pragmatism sub sloganul “Urbanizarea se plătește” (*ibid.*: pag. 79).

În lumea nouă, ideea de arhitectură socială participativă a apărut doar endemic în prima jumătate a secolului al XX-lea, iar unul dintre practicanții acesteia *avant-la-lèttre* a fost chiar Frank Lloyd Wright. Deși viziunea sa referitoare la Broadacre City din anii 1930, care încerca rezolvarea supraaglomerării printr-o dispersie infinită a locuitorilor în teritoriu, a fost considerată utopică și romantică, iar ultima sa scriere din 1958, *The Living City*, a fost primită cu scepticism de critica de specialitate, ideile sale referitoare la o arhitectură organică, democratică și descentralizată

⁵¹ în original “How the Other Half Lives”;

⁵² cu o formație multiplă de arhitect și lucrător social, Veiller a coordonat The New York Tenement House Commission între 1900 și 1901. A fondat și condus the National Housing Association între 1911 și 1936 (n.a.)

au influențat generațiile următoare de arhitecți. Mult mai consistentă decât opera sa teoretică, practica sa de arhitectură a început să plaseze arhitectura participativă în câmpul posibilului prin crearea unor tipologii de locuințe ieftine, ușor de realizat de către beneficiari și organice, adică posedând potențial de creștere și dezvoltare: locuințele *usoniene*⁵³.

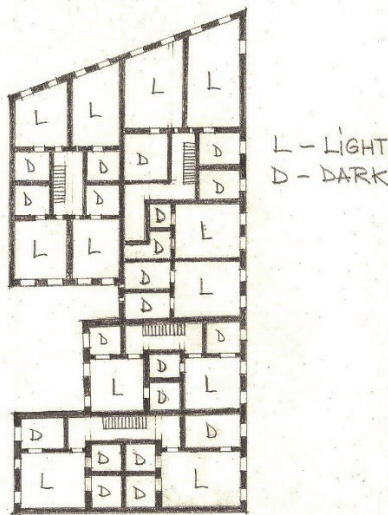

Figura 22 plan al unei clădiri de tip “halteră”, schiță de stud.arh. Rodica Hălălău.

În 1945, Wright publică volumul *Când democrația construiește*⁵⁴, în care critică gregaritatea locuirii urbane, în care “din ce în ce mai neajutorării cetățeni” trăiesc o “viață cu chirie, într-o lume cu chirie” condamnați să locuiască în clădiri “proiectate prostete”.(1945: 2, 3).

„Este deja evident că viața modernă trebuie să beneficieze de mai mult spațiu și lumină, de o mai mare libertate de mișcare și de o mai mare libertate generală în practica ideală a ceea ce numim civilizație. Un nou spațiu-concept este necesar. Este evident că am ajuns la ceea ce numim arhitectură organică: arhitectura democrației. (...) Când omul construiește pentru sine, el își construiește viața, își construiește societatea (...) Cetățeanul Usonian (...) trebuie să abandoneze ideea că banii plus autoritatea pot să conducă lumea; trebuie să aibă convingerea că ideile plus munca pot și vor conduce lumea.”(*ibid.*: 6, 7)

⁵³ Adjectivul *usonian* a fost creat de Frank Lloyd Wright pentru a specifica noua lui viziune organică și democratică aplicată *United States Of North America (USONA)* (n.a.)

⁵⁴ *When Democracy Builds*, titlul original (trad.a. în text)

Wright militează pentru subordonarea ideilor de bani, proprietate și guvernare ideii de ființă umană. Descentralizarea și schimbarea scării la care se proiectează trebuie înfăptuită de “interpretul esenței umanității, adică de arhitectul creator” (*ibid.*: 40), iar locuința usoniană răspunde la nevoile sociale ale indivizilor și oferă capacitatea manifestării acestora. Arhitectura organică oferă posibilitatea “exprimării sinelui”, înțelegând prin aceasta “rezultatele individualității adevărate și nu doar idiosincraziile personale înăuntrul unei gloate” (*ibid.*: 49).

Realizarea, începând cu anii 1930, a locuințelor usoniene și scalarea proiectului la nivel social și comunitar în 1947, odată cu construirea a nu mai puțin de 50 de locuințe în Pleasantville, New York, au dovedit capacitatea geniului lui Wright de a intuit și aplica o sumă de concepte care aveau să se decanteze două decenii mai târziu în America, dar și în Europa, prin Bruno Zevi.

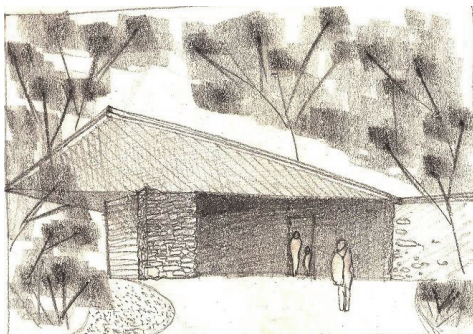

Figura 23 casa Reily, construită în 1948 de familia Reily, după planurile lui Frank Lloyd Wright, din banii strânși la nuntă. Schiță de stud.arh. Rodica Hălălău.

Din punct de vedere teoretic, înțelegând prin aceasta conturarea unei paradigme noi și aplicarea acesteia în practică, arhitectura socială participativă apare în America în contextul luptei pentru drepturi civile din anii 1960, emancipării femeilor și mișcărilor pacifiste (Sanoff; 2000: 2). Mișcărilor antisărăcie, bazate pe dreptul fundamental la un trai demn, au generat adoptarea de către președintele american în exercițiu, Landon Johnson, a *Actului de Oportunitate Economică*, în 1964, în cadrul căruia a funcționat *Oficiul de Oportunitate Economică*, organism însărcinat cu administrarea fondurilor federale împotriva sărăciei. Chiar dacă inițiativa legislativă, numită popular *Războiul contra sărăciei*⁵⁵, nu a reușit să devină

⁵⁵ *War on Poverty*, în original (n.a.)

populară, iar cheltuirea fondurilor nu a adus și bunăstarea, meritul principal al Actului a fost oferirea suportului instituțional pentru organizații de dezvoltare comunitară care și-au continuat activitatea și după încetarea programului guvernamental în 1996, de către Bill Clinton.

Cunoscut sub numele de *Model Cities*, programul de revitalizare a fondului construit sărac a început în 1966 și presupunea o activă implicare a cetățenilor în deciziile planificării urbane, prin intermediul unei structuri locale, numite *Community Development Agency*.

Una dintre personalitățile exponențiale pentru perioada respectivă este Saul Alinsky, considerat poate cel mai eficient organizator comunitar în plan mondial. Inspirat de doctrina neo-marxistă a lui Gramsci, Alinsky plasează lupta pentru drepturi cetățenești în câmpul războiului, al luptei de clasă. Cei ce au nu vor ceda niciodată puterea celor ce nu au decât prin luptă, spune Alinsky și, consecutiv, singura modalitate de a veni la putere este războiul. Foarte aplicat, Alinsky scrie în 1971, *Regulile pentru radicali*, lucrare în care își sintetizează gândirea, un *Principele* răsturnat în care nu este vorba, ca în textul machiavelic, despre cum cei la putere pot și trebuie să o păstreze, ci despre cum cei ce nu o au pot și trebuie să o dobândească. Asimilate adesea unui discurs comunist, ideile lui Alinsky au devenit un cult în SUA, fiind preluate de Jane Jacobs și Robert Goodman, iar în contemporaneitate de Hilary Clinton și chiar de Barack Obama⁵⁶. Din punctul de vedere al cercetării de față interesează metodele lui Alinsky de organizare comunitară, care au fost preluate de arhitecți precum Paul Davidoff, Christopher Alexander, John Mutlow, Juan Diaz Bordenave, Samuel Mockbee, Andrew Frear, Brian Bell etc.

⁵⁶ Teza de științe politice ale lui Hilary Clinton, din 1969, este "Nu există decât lupta" și face referiri consistente la Alinsky, iar Obama a fost el însuși organizator comunitar, aplicând metodele lui Alinsky. <http://www.crossroad.to/Quotes/communism/alinsky.htm>

Gândire fondatoare americană

În 1961, scriitoarea **Jane Jacobs** publică *Viața și moartea mărețelor orașe Americane*, ce avea să influențeze decisiv generații întregi de arhitecți și urbanisti americani, creând o atitudine față de metropolă pe care Wolf von Eckardt o numește “jane jacobism” (1967: 45). Deși fără studii de arhitectură, Jacobs reușește nu numai o radiografie precisă, dar și o critică tăioasă a orașelor americane, demonstrând cu statistici falsitatea conceptelor care au stat la baza proiectării metropolelor secolului al XX-lea⁵⁷. Apărută ca o reacție la urbanismul opresiv al comisarului lucrărilor publice al New-York-ului, Robert Moses, și demolărilor de cartiere pe care acesta le-a întreprins pentru crearea de autostrăzi și parcuri, precum și la tendința generală din urbanismul american al vremii de a crea întinse periferii capabile să preia populația strămutată din *slum*-urile centrale desființate și transformate în parcuri, lucrarea lui Jacobs, sintetizând activismul autoarei împotriva gesturilor urbane totalitare, rezistă timpului prin adevărurile general valabile exprimate cu privire la oraș. Construindu-și argumentația pas cu pas, Jacobs pornește de la analiza obiectivă a unor criterii ușor cuantificabile (siguranța, de exemplu, evidențiată de rapoartele poliției) și ajunge, treptat și metodic, la cauzele lipsei de satisfacere a acestora de către noile cartiere rezidențiale, pentru ca, la final, să furnizeze și metoda de intervenție urbană: arhitectura socială participativă.

În 1961, Jane Jacobs era deja una dintre cele mai autorizate voci ale comentariului critic de arhitectură, fiind editor asociat al revistei *Architectural Forum*, începând cu 1952. Din această poziție, Jacobs a observat atent metoda prin care proiectarea urbană era transpusă în realitate, mai ales în relație cu așa numitele asanări sau revitalizări urbane, iar editorialele sale denunțau urâtenia noilor cartiere, uniformitatea acestora, lipsa de perspectivă pe care locuințele sociale noi o aduceau, precum și lipsa de fundament economic real al unor astfel de intervenții.

Jane Jacobs revitalizează ideea de stradă tradițională, deserving un țesut urban validat de evoluția istorică, militând atât împotriva supradensificării propuse de Le Corbusier, care abolea strada în favoarea

⁵⁷ Jane Jacobs devine purtătoarea de drapel a intelectualilor care militau pentru un mediu de viață diferit de cel propus, cu argumentul autorității, de urbanistii vremii. Malvina Reynolds este o compozitoare care a denunțat dezvoltările suburbane Americane lipsite de suflet și identitate în anii 1960: “Cutiuțe pe dealuri,/ Cutiuțe făcute din rumeguș,/ Cutiuțe pe dealuri,/ Și toate cutiuțele la fel./ E una verde și una roz/ Și-un-azură și-una pală/ Și toate sunt din rumeguș/ Și-arată toate la fel.” Malvina Reynolds (1961) (trad. a.)

avioanelor, cât și împotriva densității minimale, promovate de Wright, care transforma strada doar în circulație auto.

Separarea funcțională a Chartei de la Atena trebuie înlocuită, în viziunea lui Jacobs de dezvoltarea multifuncțională, indispensabilă vieții urbane și vitalității comunitare. Alternativa la cartierul-dormitor, care concentrează oamenii pe verticală, îi privează de servicii indispensabile și îi împresoară cu ample spații verzi, făcând imposibilă comunicarea dintre două comunități învecinate, având densitatea de locuire controlată prin imposibilitatea oricărei extinderi spațiale, este locuirea densă, hibridizată de alte funcțiuni necesare și conectată de strada animată și vibrantă. Densitatea mare nu este un pericol, câtă vreme există spirit comunitar și viață în afara locuinței.

Jacobs militează pentru implicarea comunităților în sistemul decizional care antrenează schimbări majore pentru acestea și recomandă proiectarea inductivă, care pleacă de la situații locale și concrete; proiectarea deductivă, specific modernistă, trebuie abandonată pentru caracterul ei totalitar.

În articolul său din 1965, intitulat *Advocacy și pluralism în proiectare*, avocatul și arhitectul **Paul Davidoff** pune problema eticii în arhitectură:

„Un arhitect trebuie să încerce să mărească oportunitățile pentru toți oamenii și, recunoscând responsabilitatea socială, să proiecteze pentru nevoile grupurilor și persoanelor dezavantajate; el trebuie să grăbească amendarea politicilor, instituțiilor și deciziilor care militează împotriva unor astfel de obiective.”(citat în Sanoff; 2000: 4)

Preluând modelul de advocacy prin proiectare, adică de susținere argumentativă a unor soluții urbane multiple, în Statele Unite au apărut numeroase Centre de Design Comunitar (CDC) animate de arhitecți care au îmbrățișat ideologia participativă în detrimentul celei normative și care au reprezentat grupurile dezavantajate în raport cu autoritățile. Astfel, în 1963 a fost înființat primul CDC din America, și anume Comitetul pentru Regenerare Comunitară în Harlem, al cărui scop a fost schimbarea politicii urbane segregacioniste a lui Robert Moses care preconiza izolarea comunităților nu prin garduri ci prin construirea unei autostrăzi în Manhattan-ul de nord. Conducătorii erau Max Bond junior și format preponderent din arhitecți, dar și din avocați, editori (Richard Hatch, autorul faimoasei antologii *The Scope of Social Architecture*, prezentată în cadrul cercetării) și organizatori comunitari, grupul chestionează rolul arhitectului în societate: “suntem preocupați de schimbarea rolului arhitectului. Avem în vedere transformarea arhitectului care reprezintă un client bogat în arhitectul care

reprezintă săracii, ca individualități și ca grup de interese.” (citat în Tucker; 1969: 265) Comitetul, devenind exponentul multor intelectuali și artiști americani ai perioadei, milita împotriva marilor dezvoltări din suburbii, lipsite de identitate și referențialitate, în care era strămutată populația săracă din centrele urbane, ale căror locuințe erau desființate pentru a face loc parcurilor, parcărilor și autostrăzilor.

În 1972, pe 15 iulie, la ora 3.32 pm a început demolarea cartierului Pruitt-Igoe, ceea ce l-a făcut pe Charles Jencks să declare că aceasta este data precisă a decedului Modernismului. Lăudată la momentul proiectării, premiată de american Institute of Architects, dezvoltarea urbană a arhitecților George Hellmuth și Minoru Yamasaki din 1951 încerca soluționarea problemelor sociale prin planificarea rațională bazată pe studiul comportamentului uman, respectând cu fidelitate principiile Chartei de la Atena.

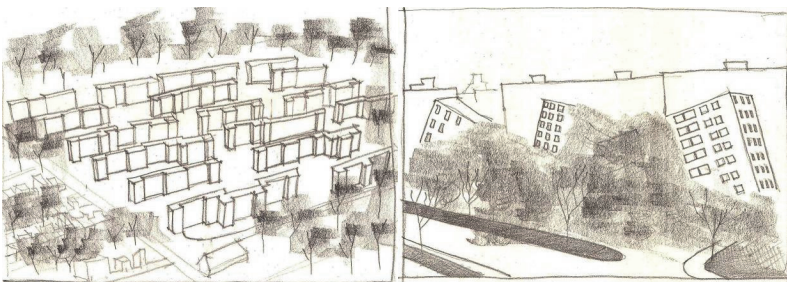

Figura 24 Proiectul Pruitt-Igoe, arh. George Hellmuth și Minoru Yamasaki 1956-1976. Moartea Modernismului, demolarea ansamblului Pruitt-Igoe. Schițe de stud.arh. Rodica Hălălău.

Cartierul a fost construit din fonduri guvernamentale pentru categoriile sărace din St. Louis. Cele 33 de blocuri cu 14 niveluri și-au deschis porțile în 1956. În mai puțin de 20 de ani au generat atâtea probleme legate de infraționalitate, insanitate, consum de droguri, încât au fost denumite de sociologul Lee Rainwater “un *slum* construit și întreținut de guvern”.⁵⁸

Christopher Alexander reia, în anii 1970 ideile lui Frank Lloyd Wright cu privire la construirea locuințelor de către utilizatori și le amplifică în proiectul “Cetățenii reconstruiesc Berkeley” unde propune “cartiere autonome și autoadministrate” (Hall, 1999: 295). Arhitectul american de origine germană propune o arhitectură care își extrage sevele din ingeniozitatea locală, completată de cea a arhitectului, militează pentru

⁵⁸ <http://www.umsl.edu/~keelr/010/pruitt-igoe.htm>

umanitate, pentru o relație directă între om și construcția locuinței. Asemeni lui Habraken și De Carlo, Alexander se revoltă împotriva aparatului birocratic excesiv care reglementează construcția de locuințe sociale și arată că acest model nici nu este viabil în sărăcie extremă.

În același an, Richard Sennet afirmă că “ eliberând orașul de controlul preplanificării, oamenii vor ajunge să aibă un control mai bun asupra lor înșiși și să fie mai receptivi față de ceilalți” (Sennet, 1992: 198). Atât Jacobs, cât și Sennet și Alexander exprimă critica la adresa modelului de sus în jos al planificării urbane Americane, în care viața socială era doar o rezultată a unor proiecte ce vizau exclusiv rațiuni legate de profit, chiar și când acestea îmbrăcau forma unor intervenții sociale, ca la Pruitt-Igoe, bunăoară.

Începând cu anii 1990, arhitectura socială participativă americană începe să-și extragă sevele din filosofia comunitaristă și filosofiele morale care marcau puternic perioada. *Teoria dreptății* a lui Rawls, din 1971, generează teorii care încearcă restabilirea dreptății și echității sociale, nu prin prisma unui adevăr universal valabil sau a dreptului natural, așa cum încercase, fără succes, Modernismul, nici prin prisma dobândirii de drepturi în raport cu sistemul de putere, ci prin lentila drepturilor cu caracter relativ la societatea existentă. Michael Walzer arată că individul este prins în anumite “sfere” în care valoarea aceluiași bun este diferită. Ronald Dworkin arată că “maximizarea bunăstării” este un principiu de evaluare necesar, potrivit căruia este important dacă indivizii reușesc să își sporească valoarea resurselor (Dworkin, 1980: 191). Amartya Sen merge mai departe, mutând discursul din sfera bunurilor în cea a capabilităților individuale, despre care am vorbit în capitolul privitor la sărăcie. Datele personale, intime și subiective ale fiecărui individ afectează utilizarea bunurilor. Nu repartitia uniformă a acestora în societate generează dreptatea, ci convertirea acestora în realizări individuale (Nay, 2008: 608).

Succedând teoriilor dreptății și inspirându-se din acestea, filosofia comunitaristă critică sistemul liberal care privește societatea ca pe o sumă de indivizi egali din punct de vedere al șanselor⁵⁹. Michael Sandel arată ca indivizii își construiesc subiectivitatea în funcție nu de *dreptate*, ci de *bine*. Dreptatea pentru o comunitate nu se poate înfăptui fără definirea prin proiect a binelui comun. (Nay, 2008: 615).

Transpuse în arhitectură, aceste concepții filosofice generează o poziție angajată a arhitecților pentru dreptate socială realizată prin realizarea de proiecte participative în comunități foarte sărace, din America sau de pe tot globul.

⁵⁹ Ronald Dworkin arătase că nici egalitatea de șanse liberală și nici egalitatea de situații socialistă, nu garantează respectarea drepturilor individuale (Nay, 2008: 604).

Acest interval de timp este tributar leadership-ului unor arhitecți ca **Samuel Mockbee**, Andrew Frear, Brian Bell, Cameron Sinclair, Alejandro Aravena, a căror atitudine față de arhitectură a reprezentat și reprezintă o opoziție față de modul tradițional de producție al acesteia, precum și o mutație la nivelul conceperii ei. Într-o perioadă a globalizării și dezindividualizării, acești arhitecți demonstrează forța individului. Atunci când acesta este un arhitect care își asumă rolul de organizator comunitar, el reușește să schimbe în bine mediul locuit, prin inovare, dăruire și putere de convingere. Atunci când este un localnic, acesta dovedește că poate construi bine, că, deși de cele mai multe ori marginalizat social, el posedă calitățile și capacitatea de care societatea are nevoie, dar pe care aceasta le respinge din cauza stereotipurilor ori prejudecăților. Mai mult decât atât, prin arhitectură el reușește împlinirea capabilităților sale.

În anul 2000, grupul de arhitectură socială participativă Design Corps din Pennsylvania, condus de profesorul **Brian Bell**, organizează la Universitatea de Arhitectură Princeton o conferință intitulată sugestiv “Structuri ale incluziunii: proiectând pentru cei 98% care nu au arhitect”. Manifestul conferinței afirmă că:

„(...)milioane de oameni trăiesc fără a beneficia de un design de calitate, neavând nicio contribuție la crearea spațiilor pe care le folosesc zilnic. Astfel, design-ul de calitate rămâne rezervat doar celor cu bani și putere care își permit să plătească onorariul tradițional. Pe măsură ce arhitectura evoluează către noi tehnologii, practicanții ei trebuie să continue tradiția susținerii comunității, pe care profesia se baza la început.” (Pearson, Robbins; 2002: 6).

În toamna lui 2005, 30 de profesioniști arhitecți, designeri, experți și cadre didactice s-au reunit la *Harvard Graduate School of Design*, având ca scop găsirea unor soluții pentru ca arhitectura să capete o relevanță crescută la nivelul comunităților în domeniile economic, social și ecologic, punând accentul pe situarea problemelor comunităților pe agenda publică. În cadrul întâlnirii, decanul facultății de arhitectură din Virginia a pus întrebarea cheie pentru direcția dezbaterii și anume cum o mișcare pentru designul comunitar poate să fie inclusă în agenda publică și cum proiectarea axată pe incluziune socială, identitate culturală și sustenabilitate poate deveni un obiectiv pentru proiectanți, practicieni și factori de decizie politică din câmpul arhitecturii.

Concluzie

“Ei au dorit să fie liberi pentru a putea fi egali și, pe măsură ce se instala egalitatea cu ajutorul libertății, ea făcea ca libertatea să devină tot mai dificilă” (Alexis de Tocqueville)

În miezul teoriei arhitecturii sociale participative stă libertatea, ca valoare individuală și colectivă supremă. Acționând pentru eradicarea sărăciei extreme și împotriva privării individului de capacitățile sale (Sen), arhitectura socială participativă își asumă un ideal care urmărește egalitatea de șanse împreună cu potențialul de împlinire a acestora, precum și incluziunea socială, ca manifestări ale libertății în cadrul sistemului filosofic și forme de guvernare care le ocrotește: democrația. Esența, nucleul domeniului cercetat este democrația modernă, filtrată, la nivelul arhitecturii, de Giancarlo De Carlo. Două concepte cheie, venite de la Kropotkin prin Ward și asociate ideii de libertate sunt exprimate de Turner: libertatea pozitivă, autonomia, privită ca alternativă la heteronomie și regulamentul proscriptiv, care lasă libertate de acțiune și nu impune o singură soluție, opus regulamentului de tip prescriptiv. Sub acțiunea proscripției (ce să nu faci), libertatea pozitivă se transformă în libertate de acțiune.

Habraken reliefează necesitatea posesiei individuale, privite ca o capacitate de a transforma mediul construit, atât prin regenerare, cât și prin relația naturală stabilită între om și mediu. Locuința nu mai este imaginată ca un obiect finalizat o dată cu terminarea execuției, ci ca proces, libertatea utilizării și transformării ei de către utilizator generând o nedeterminare asumată a formei care devine expresie a locuirii, generând sentimentul de apartenență. În sfârșit, abolirea segregării funcționale moderniste creează premisele apariției unui mediu construit variat și uman, cu locuințe suportive și viață urbană comunitară.

Davidoff pune bazele pluralismului și eticii în oferirea de oportunități egale prin arhitectură.

Zevi construiește un sistem de invarianți care să poată asigura transpunerea în libertate a libertății creatoare a arhitectului care nu se mai închide în obiect, ci se deschide utilizării, însușirii, modificării.

Hamdi detaliază paradigma participativă, numită de el susținătoare, și militează, ca și Jacobs, pentru acceptarea organicității istoriei ca factor de validare a existentului: numai ce este util și bun rezistă în timp.

Arhitecții clarifică suma conceptelor care formează teoria arhitecturii sociale participative și gândesc metode pentru atingerea obiectivelor. Implicarea utilizatorilor în proiectare, locuința ca proces, relația naturală a utilizatorului cu locuința, importanța posesiei, regenerarea

mediului construit asigurată prin regulamente proscriptive, comunitarismul, desegregarea funcțională, autonomia, nedeterminarea, sunt concepte care leagă indisolubil arhitectura de democrație și libertatea actului creator de libertatea utilizatorului, dobândită prin creație și însușirea acesteia. Integrând filosofii ale libertății și acțiunii sociale, conceptele arhitecturii sociale participative își extrag sevele în contemporaneitate din liberalismul social, ca doctrină politică și din comunitarism, ca viziune filosofică.

Arhitectura socială participativă nu își propune doar schimbarea mediului construit și, eventual, impunerea unui stil, ci schimbarea socială care să genereze o mutație în sfera producției locuințelor sociale, pornind de la echitate ca premisă a realizării libertăților individuale.

TEORII ALE PRACTICII

„Oricine, bogat sau sărac, are nevoie de un adăpost pentru suflet.” Samuel Mockbee

Am prezentat în capitolul precedent contextul apariției arhitecturii sociale participative și gândirea fondatoare care i-a definit bazele teoretice. În continuare, voi examina proiecte de arhitectură socială participativă, majoritatea realizate, care au adaptat teoria manifestelor la realitatea concretă a cărămizii și oamenilor care o pun în operă.

Selecția exemplelor din prezentul capitol s-a făcut prin prisma a trei criterii importante:

1. **Relevanța.** Am selectat doar exemplele care au produs o schimbare eficientă și durabilă în teritoriu, devenind astfel relevante nu numai pentru câmpul arhitecturii sociale participative, ci și pentru arhitectura locuințelor în general.

2. **Componenta teoretică aplicată.** În evaluarea exemplelor am urmărit modul în care principiile teoretice ale arhitecturii participative au fost transpuse în practică.

3. **Contribuția la dezvoltarea domeniului.** În sfârșit, am selectat cazurile care au dus mai departe teoria și practica, actualizând perspectiva și introducând metode noi de proiectare și execuție, dar menținându-se, în același timp, în lăuntrul paradigmei. Transpunerea teoriei în proiect și apoi în execuție a generat teorii ale practicii, cel mai adesea expuse de arhitecți în texte care sintetizează activitatea lor de șantier.

La fel ca în cazul capitolului precedent, exemplele ce urmează nu se constituie într-o înșiruire exhaustivă menită să epuizeze subiectul. Prezența lor în cadrul cercetării de față se datorează faptului că ele au devenit emblematice pentru arhitectura contemporană, nu datorită participării (nici nu ne putem aștepta la așa ceva prea curând), ci datorită calității arhitecturii, nuanțării răspunsului și, nu în ultimul rând, furnizării unui model replicabil la nivelul universităților de arhitectură, organizațiilor profesionale, firmelor de proiectare și autorităților locale și centrale de pretutindeni. Rămânând deschis, acest capitol se va putea îmbogăți cu exemple noi, pe măsură ce acestea vor continua să apară.

Proiectele beneficiază fie de texte ale autorilor care vorbesc despre aplicarea teoriei, despre conceptele cu care s-a operat, fie de o critică extinsă care pune în valoare teoria sau metodele utilizate. Succesiunea istorică, prezentată din perspectivă critică, conturează o succesiune de teorii ale practicii, situate într-o schiță de istorie a arhitecturii sociale participative. Fiecare proiect în acest capitol este documentat în cadrul **anexei 2**, unde sunt prezentate detaliile legate de întinderea lor, tehnologii și tehnici aplicate.

Participarea utilizatorului în arhitectură nu este un concept nou la nivelul locuirii. Din punct de vedere istoric, aş putea spune că absenţa ei este mai degrabă o noutate, câtă vreme, în mod tradiţional, oamenii şi-au construit de unii singuri casele vreme de milenii, până la instituţionalizarea meseriei de arhitect de locuinţe pentru proletariat, odată cu Revoluţia Industrială. Exceptând coloniile muncitoreşti sau religioase, cazărmile, fortăreţele, oraşele fortificate şi avanposturile militare, zonele rezidenţiale, urbane sau rurale, au luat fiinţă prin construirea de case, acolo unde terenul şi clima s-au dovedit a fi prielnice, chiar de către utilizatori, iar tramele stradale istorice ale oraşelor dovedesc acest lucru (Ward; 2009). În plus, din cele mai vechi timpuri, locuinţa a fost hibridizată de funcţiunea de producţie a familiei posesoare, ea asigurând nu numai adăpostirea, ci şi producerea mijloacelor necesare traiului. Sunt familiare locuinţele cu atelier meşteşugăresc la stradă, locuinţele cu tavernă (evolute din tipologia *domus*-ului), cu magazin, tipologii care au generat, de-a lungul timpului, imagini dinamice şi variate ale ţesutului urban, din moment ce fiecare ocupaţie era complementară celeilalte, generând, în afara schimbului economic, şi un semnificativ schimb social.

Deşi încercări de recuperare a participării utilizatorului în practica de arhitectură au existat şi înaintea schismei CAIM –Team X, acestea s-au desfăşurat în interiorul paradigmei consacrate, prefigurând *avant la lettre* arhitectura socială participativă. Am amintit în capitolul precedent despre Raymond Unwin şi Frank Lloyd Wright. Din perioada premergătoare manifestelor prezentate în capitolul precedent, mă voi opri doar asupra exemplului lui Hasan Fathy, considerându-l reprezentativ pentru gândirea de dinaintea apariţiei teoriei arhitecturii sociale participative, adică de dinainte de 1960.

Hasan Fathy, profesor şi conducător al Şcolii de Arhitectură din cadrul Universităţii din Cairo în 1954, şi-a dedicat întreaga viaţă redescoperirii tehnologiilor tradiţionale, privite ca posibil motor al dezvoltării şi regenerării fondului construit destinat locuirii din ţările sărace şi în curs de dezvoltare.

Publicată în 1969 şi tradusă în engleză în 1973, *Arhitectura pentru săraci* l-a făcut pe Hasan Fathy să fie, foarte curând, celebru în plan mondial. Textul narează experienţa profesională a arhitectului pentru construirea ansamblului rezidenţial rural de la Gourna şi detaliază, în cadrul acesteia, criteriile fundamentale ale demersului său arhitectural:

1. Reinterpretarea arhitecturii tradiţionale, la nivel de tehnologie, material, tipologie;

2. Restabilirea “treimii”: proprietar, arhitect și meșteșugar, idee prezentă și la Hundertwasser;

3. Crearea unei arhitecturi adaptate climei, ecologice și sustenabile *avant-la-lettre*.

Oriunde oamenii au construit, au făcut acest lucru într-un mod intim și particular, tot astfel precum portul și limbajul sunt unice și specifice, spune Fathy, ca niște “copii frumoși ai unui fericit mariaj între imaginația oamenilor și nevoile vieții lor rurale” (Fathy; 1976: 9). Valorificând tradiția bolții nubiene, Fathy creează o arhitectură de mare expresivitate, exponentă principală a curentului neo-vernacular.

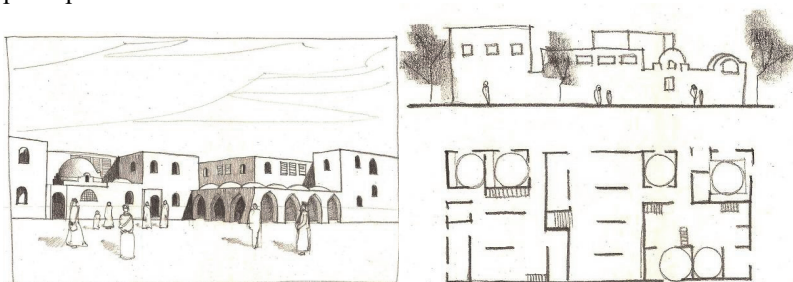

Figura 25 Noul El Gourni, schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.

Metoda folosită de Fathy interesează în mod particular cercetarea mea datorită procesului participativ utilizat. Arhitectul își vede transpus proiectul în operă nu prin intermediul unui sistem de coduri interpretate de un constructor, ci printr-un meșteșugar care e ancorat în tradiție și care nu are nevoie de o comunicare mai amănunțită decât elementele centrale ale unei locuințe. Autorul exemplifică: unitatea de măsură a proiectului este o cameră, care are dimensiuni prestabilite cu oarecare marje, beneficiază automat de o anumită însuleiere etc. Arhitectul se eliberează astfel de munca detalierei minuțioasă, *cunoașterea preexistentă și însușită la nivel colectiv* servind drept cod de comunicare, iar relația stabilită este una de încredere între arhitect și meșteșugar (*Ibid.*: 20). Vedem prefigurat principiul enunțat de Christopher Alexander referitor la “curtea constructorului” ca vector central în construirea comunității.

Noul El Gourni se constituie în primul mare exemplu de arhitectură socială participativă care reușește o intervenție comunitară integrată, rezolvând problema locuirii, a ocupării și conversiei profesionale. Caracterul exemplar al intervenției arhitecturale constă în gândirea regională și găsirea unei tehnologii constructive care poate utiliza un material nelimitat și care nu presupune costuri de producție și transport. În plus, tehnologia fiind accesibilă utilizatorilor și aceștia fiind implicați în construirea propriilor

locuințe, acest lucru pune bazele unui mediu construit capabil de regenerare și dezvoltare și, prin aceasta, sustenabil.

Din păcate, puțin din ce a reușit arhitectul să construiască la Gournu a supraviețuit și aceasta s-a petrecut din cauza faptului că principiile regionaliste de construire reprezentau un concept mult prea avansat la momentul respectiv, atunci când betonul armat, deși prea puțin potrivit pentru clima deșertică, era privit de localnici ca un privilegiu de care ideile arhitectului îi privau. Totodată, ideea de a construi fără bani, deși generoasă, nu putea fi văzută decât cu suspiciune de întregul mecanism birocratic al cărui interes era finanțarea și, consecutiv, încurajarea industriei și investitorilor în tehnologie.

Cu toate acestea, modelul creat de Fathy a fost preluat de elevii săi, iar arhitectura stațiunilor de la El Gournu și Hurghada reflectă tehnologia bolții nubiene reinterpretate de Fathy, iar pentru întreaga sa activitate și operă scrisă, arhitectul a primit premiul internațional Balzan pentru arhitectură în 1980.

În 1958, Turner lansează un amplu program de reconstrucție a 100.000 de locuințe distruse de cutremur în Peru și aplică suma de concepte referitoare la autonomia mediului construit, pregătind astfel terenul pentru primul important și semnificativ experiment de arhitectură socială participativă din domeniul locuirii. (Sinclair, Stohr; 2006: 44).

Acesta apare la Lima, Peru și se datorează unei conjuncturi politice, sociale și economice excepționale, probabil unice în istorie. Între 1930 și 1935, tânărul peruvian **Fernando Belaúnde Terry** studiază arhitectura la Miami, iar în 1935 absolvă University of Texas din Austin. Profesează întâi în Mexic, apoi în Lima, unde se specializează în locuire, apoi înființează revista *El Arquitecto Peruano*. Devine consultant pe probleme de locuire al guvernului de la Lima, iar în 1943 începe să predea la *Escuela Nacional de Ingenieros* unde, ulterior, devine decanul Departamentului de Arhitectură și Inginerie Civilă al universității. În 1963, în urma unei cariere politice prodigioase, devine președintele Republicii Peru. Din această poziție, Fernando Belaúnde Terry începe, în 1965, sub egida Organizației Națiunilor Unite, un program ambițios de rezolvare a problemei suprapopulării centrelor urbane cu migranți, problemă care luase o amploare atât de mare, încât programele guvernamentale existente se dovediseră a fi profund caduce și obiectiv insuficiente.

Arhitectul englez Peter Land devine directorul programului inițiat de președintele arhitect Fernando Belaúnde Terry și, din aceasta postură, organizează o competiție la care sunt invitați să participe cei mai recunoscuți arhitecți ai momentului din câmpul arhitecturii sociale la nivel mondial:

James Stirling, cu recentul său Runcorn New Town Housing⁶⁰, **grupul nipon al Metabolicilor**, inventatorii capsulei de locuit, **Charles Coreea** care tocmai crease modelul pentru arhitectura rezidențială din Gujarat, India, **George Candilis**, fost colaborator al lui Le Corbusier la Marsilia și autorul Orașului Orizontal, **Aldo van Eyck**, unul dintre membrii marcanți ai Team X, **Christopher Alexander**, **Herbert Ohl**, reputat arhitect și designer german, danezul Knud Svenssons, Atelier 5 din Elveția și spaniolii José Luis Iñiguez de Ozoño și Antonio Vázquez de Castro. Aceștia au fost secondanți de arhitecți peruvieni pentru realizarea proiectelor ansamblului rezidențial **PREVI**.

Arhitectura necesară în cadrul proiectului era una metabolică, având capacitatea de a prelua nevoile în schimbare în viața unei familii; modelul de reglementare adoptat pentru această viitoare creștere a fost de tip proscriptiv și nu prescriptiv, în sensul distincției lui John F. Turner, punând în evidență ce nu se poate face și lăsând la libera alegere a utilizatorilor ce se poate.

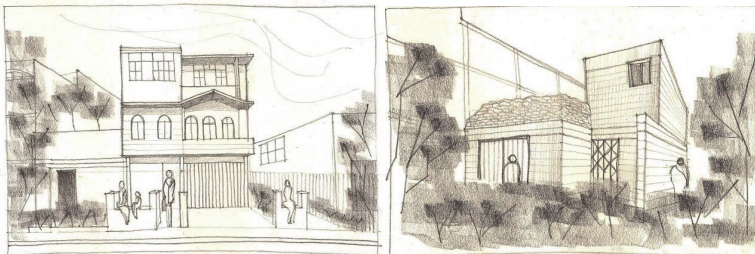

Figura 26 PREVI, casa Charles Coreea în stânga, casa Metabolicilor în dreapta. Schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.

Fideli filosofiei Team X referitoare la identitatea utilizatorului, toți arhitecții au acceptat provocarea de a lăsa un obiect de arhitectură neterminat și de a-și vedea opera desăvârșită de utilizatori. Fiecare arhitect a încercat să observe această identitate culturală prin propriile mijloace: Alexander, de exemplu, a locuit 2 săptămâni într-o *barriada* (cartier sărman) și a folosit puțini pereți de compartimentare, observând modul în care socializau peruvienii; van Eyck a plasat bucătăria în centrul de greutate al locuinței, încercând să dea acestui spațiu importanța observată și consfințind astfel rolul femeii în cadrul familiei (McGuirk; 2011).

Importanța experimentului Previ este majoră nu numai pentru arhitectura socială participativă, în particular, ci pentru arhitectură în general.

⁶⁰ Deși aplaudat la momentul proiectării, ansamblul de la Runcorn s-a dovedit a fi un “Pruitt-Igoe” al Marii Britanii. Viața socială s-a deteriorat rapid, locuințele au început să nu mai fie ocupate, costurile de întreținere au crescut în timpul crizei petrolului, iar cartierul a ajuns un focar de delincvență imposibil de controlat. Între 1990 și 1992 a fost demolat integral. (n.a.)

A fost al doilea experiment major după Weissenhof Estate, Stuttgart, datând din 1927, care îi reunise pe cei mai buni 17 arhitecți europeni ai momentului: Mies van der Rohe, în calitate de director de proiect, Le Corbusier și Pierre Jeanneret, Bruno Taut, Walter Gropius, Hans Poelzig, J.J. P. Oud, Hans Scharoun, Max Taut, Ludwig Hilberseimer, Richard Docker, Adolf Rading, Josef Frank, Peter Behrens, Adolf Gustav Schneck, Mart Stam, Victor Bourgeois.

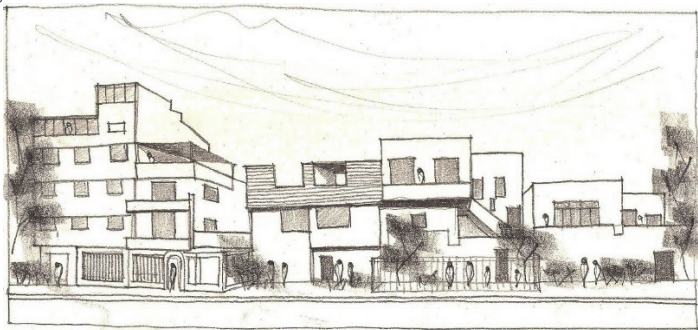

Figura 27 PREVI, panoramă de stud. arh. Rodica Hălălău.

Spre deosebire de Weissenhof, PREVI a făcut pasul către universalitatea profesiei, invitând arhitecți din Europa, Asia și America. Deși la Weissenhof s-a dorit crearea prototipului locuinței muncitorești, în realitate nu s-a întâmplat așa. Locuințele proiectate de pleiada de arhitecți moderniști au excelat în plan formal, generând arhitectura următoarelor decade, dar, în același timp, au depășit cu mult bugetele pe care familiile de muncitori le-ar fi putut avea vreodată. PREVI a renunțat programatic la ambiția de a realiza modele de arhitectură, asumându-și crearea unor modele de viață, de evoluție domestică a acesteia. Dacă momentul Weissenhof a încercat să închidă în formă sensibilă un curent, Modernismul, 40 de ani mai târziu, PREVI a încercat să deschidă limitele formale ale arhitecturii și să creeze o arhitectură metabolică, aptă de evoluție și reînnoire.

PREVI a rămas, din nefericire, ultimul mare experiment și concurs internațional⁶¹ capabil să reunească pe cei mai mari arhitecți ai momentului sub egida locuirii sociale: progresiv, turnul de birouri, muzeul, programele sportive, teatrul, au devenit vehiculele inovării în forma arhitecturală și reunindu-i pe starhitecți și generând arhitectura ca spectacol, sau, poate chiar mai mult, arhitectura ca vis. Dar practica lui Turner din Peru din anii 1950 a generat programele de suport pentru categorii defavorizate din Ghana (1950), conduse de Abrams și Otto Koenigsberger, și fondarea asociației de ajutor

⁶¹ Proiectul internațional Ordos 100 din 2010 rămâne un fenomen izolat și fără consecințe.(n.a.)

reciproc “Habitat for Humanity” în 1968, de către Millard și Linda Fuller (Sinclair, Stohr; 2006: 44).

Fidel gândirii lui Habraken că locuirea este un act și nu un produs, arhitectul olandez **Frans van der Werf**, proaspăt absolvent în 1969, câștigă concursul național de arhitectură pentru construirea cartierului Molenvliet, în Papendrecht, propunând un concept de locuire bazat pe dihotomia Suport/Umplutură. Suportul reprezintă trama structurală responsabilă cu coerența ansamblului, iar umplutura este contribuția utilizatorilor în a-și crea propria locuință, ca expresie a propriilor nevoi de folosire și reprezentare. Suportul reprezintă frumusețea colectivă, iar umplutura frumosul individual al oamenilor și locului (Hatch; 1984: 29). Suportul, împreună cu planul de situație aparțin deciziei în plan comunitar, în timp ce compartimentările, inclusiv fațadele, aparțin nivelului de decizie personal, individual. Această dualitate rezolvă compunerea celor doi vectori adesea opuși, anume coerența vizuală și stilistică a unui ansamblu și nevoia de identitate și unicitate a fiecărui utilizator în parte.

La nivel urban, compartimentările diferențiază o structură suport de o alta, în timp ce similaritatea structurilor suport generează coerența și lizibilitatea țesutului.

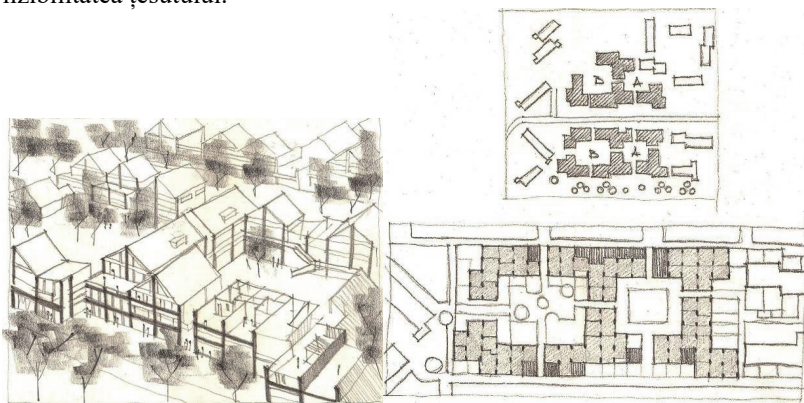

Figura 28 Molenvliet, schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.

Aderarea lui van der Werf la sistemul SAR s-a făcut pe fondul constatării uniformității locuințelor sociale, majoritar înșiruite, practicate în Olanda la momentul competiției și convingerii arhitectului că participarea este o nevoie umană, mai ales atunci când ea se referă la locuință. “Proiectarea unui suport reprezintă proiectarea unui cartier de locuințe atunci când dorința comunității pentru o structură urbană particulară este cunoscută, dar nevoile specifice ale utilizatorilor nu sunt”(ibid., 29), spunea van der

Werf. Se poate observa în acest citat diferența clară dintre conceptele de suport și cel de flexibilitate. Flexibilitatea era binecunoscută în epocă. Buckminster Fuller, cu casa Dymaxion (1929) (Stohr; 2006: 37) și Jean Prouvé cu conceptul de “coajă și miez” (Hamdi; 2011: xiv) o experimentaseră deja pentru construirea de locuințe de urgență. Frații Smitson, membri ai Team X, propuseseră “Locuința instalație”⁶² în 1958, iar proiectele care exploatau flexibilitatea oferită de planul liber abundaseră în Suedia și Elveția (*ibid.*). Spre deosebire de flexibilitate, sistemul structurilor suport propune în anii 1960 inclusiv realizarea fațadelor împreună cu beneficiarul, pentru satisfacerea unor nevoi necunoscute arhitectului.

Renumit în epocă pentru apartenența la grupul Team X și pentru manifestele sale pentru o arhitectură a democrației (dintre care manifestul *Publicul arhitecturii* a fost comentat de autor în capitolul dedicat paradigmei arhitecturii sociale participative), arhitectul italian **Giancarlo De Carlo** primește în aprilie 1969 comanda de a proiecta un cartier muncitoresc modern, *Noul sat Matteotti*, în locul celui construit între 1939 și 1946 de Societă Terni.

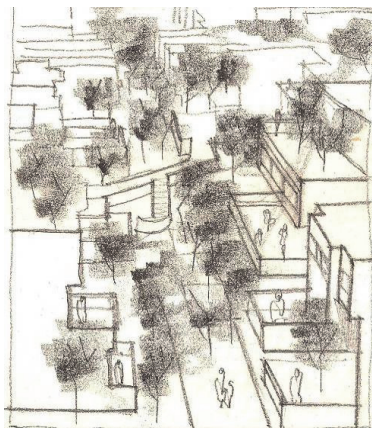

Figura 29 Nuovo Villaggio Matteotti, schiță de stud. arh. Rodica Hălălău.

Arhitectul italian abordează proiectul folosind un mixaj între arhitectura socială participativă și arhitectura modernistă: își formulează 6 principii care generează ansamblul, dintre care cel mai important este cel privitor la caracterul privat al spațiilor verzi cu care este prevăzut fiecare apartament. Deși prieten cu Ward și susținător al cooperativismului anarhist, De Carlo pune un accent considerabil pe proprietatea privată, singura formă de proprietate care poate garanta o peluză verde în fața casei, în locul unui

⁶² *Appliance House*, în original.

tăpșan sterp comun. Din compunerea peluzelor private, frumos întreținute de fiecare proprietar în parte, rezultă o imagine de ansamblu rezidențial-parc.

În spirit pur modernist, De Carlo propune o segregare a circulației pietonale de cea auto și îi convinge pe rezidenți de utilitatea ei. Procesul participativ a fost derulat de De Carlo prin intermediul interviurilor cu utilizatorii realizate de sociologul Domenico De Masi și prin lucrul pe machete ilustrând variate tipologii de locuire.

Prin proiectul *Nuovo Villaggio Matteotti*, De Carlo arată că participarea nu exclude o arhitectură de înaltă calitate estetică și nici inovația. Prin acestea, el anunță Modernismul participativ al brigăzilor portugheze SAAL.

Unul din exemplele cele mai frumoase ale perioadei este Byker Wall, proiect comunitar al lui **Ralph Erskine** și **Vernon Gracie**. Într-o epocă în care brutalismul părea să fie noua ortodoxie arhitecturală, Erskine are curajul să proiecteze pentru oameni împreună cu aceștia. Noutatea proiectului constă în hibridizarea mai multor curente de arhitectură pentru crearea unui ansamblu capabil nu numai să răspundă unor exigențe legate de amplasament, factorii de mediu și context social, ci și să transforme toate dezavantajele în avantaje. Din aceste motive, proiectul a obținut numeroase premii interne și internaționale, atât pentru calitatea locuirii, cât și pentru propunerea urbană. În prezent, ansamblul este monument protejat UNESCO.

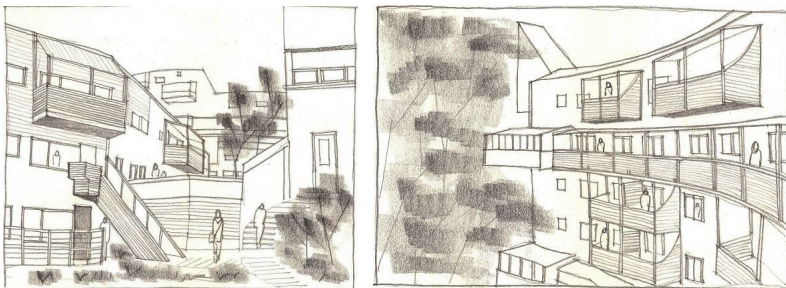

Figura 30, Byker Wall, schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.

Chiar după absolvire, **Nabeel Hamdi** încearcă o aplicare “pură” a teoriei structurilor suport a lui Habraken prin punerea în operă a unui proiect de școală pe care îl realizase împreună cu colegul lui Nick Wilkinson⁶³ la Adelaide Road Estate, în Camden.

⁶³ Este vorba despre proiectul *PSSHAK - Primary Support Structures and Housing Assembly Kits*, realizat de Hamdi în timpul studenției la Architectural Association School of Architecture din Londra. (n.a.)

Proiectul încearcă să furnizeze un răspuns adecvat crizei locuințelor experimentate de Greater London Council, publicate în raportul din 1977 al London Housing Aid Centre. Acesta menționa declinul pieței locuințelor închiriate, politici restrictive de împrumut, creșterea generală a costurilor de construcție etc și conchidea, pe ton alarmant că “numai dacă actualele politici sunt revizuite, Londra poate evita un dezastru al locuirii în anii 1980”. (Hammond; 1977)

Obiectivele proiectului au fost, de la bun început, legate intim de concluziile lui Habraken, și anume:

1. Locuința trebuie să dea seamă de actul de a construi și locui și nu trebuie privită ca un produs
2. Utilizatorul este “cheia” proiectării
3. Utilizarea resurselor producției de locuințe trebuie să susțină acțiunea utilizatorului, mai degrabă decât inițiativele centralizate

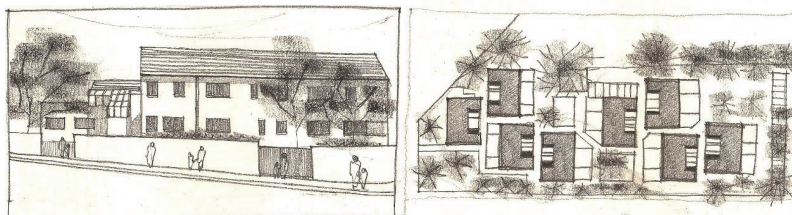

Figura 31 Camden, schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.

Proiectul lui Nabeel Hamdi propune realizarea unor kit-uri de montaj pentru locuințe care să poată fi particularizate de fiecare beneficiar în parte, reprezentând astfel o confirmare importantă a tezei lui Habraken privitoare la valabilitatea structurilor suport; totodată, arhitectul englez furnizează un model practic de a utiliza binomul structură suport- umplutură în viața profesională. În plus, reprezintă un exercițiu reușit de proiectare participativă, arhitectul lucrând cot la cot cu beneficiarii și realizând instrumente specifice de dialog și formare, inclusiv manualul *Proiectează-ți singur!*

Surprinzător sau nu, critica cea mai articulată la adresa proiectelor Molenvliet, Papendrecht și Adelaide Road Estate, Camden, a venit de la John Turner. Acesta arată că accentul pus pe industrializare în cadrul ambelor proiecte văduște utilizatorul de autoritate, văzută ca un motor al unei locuiri adecvate. Ce control are utilizatorul, atunci când kitul de asamblare vine tocmai din Olanda? Cât de familiar îi poate fi acest kit? Însăși situarea ideii de kit industrializat în premisele proiectului lui Hamdi denaturează

întregul sens al arhitecturii participative care are ca scop găsirea de soluții împreună cu utilizatorul și nu aplicarea împreună cu acesta a unei soluții gândite anterior. În această dihotomie subtilă găsește Turner deviația și îndepărtarea de sensul originar generos.

Mai mult decât atât, pornind de la critica celor două proiecte, Turner ajunge să condamne ideea însăși de structură suport, lansată de Habraken. Astfel, în separarea dintre structura suport și umplutură, Turner vede dihotomia dintre puterea centrală și cea locală. Împingând raționamentul la absurd, Turner prevede mari hale de structuri suport construite de guvern la periferiile orașelor, în care sunt detașați viitorii utilizatori printr-un proces asemănător “legării de glie”, în sensul obligativității ocupării unui spațiu determinat într-o structură suport preconstruită. Utilizatorii ajung astfel consumatori de subsisteme, ceea ce este de natură să anihileze responsabilitatea personală.

În plus, Turner le reproșează lui Van der Werf și Hamdi faptul că încearcă reformularea arhitecturii sociale fără a reformula cadrul instituțional în care aceasta se desfășoară.

Fără să nege importanța argumentelor lui Tuner, Nabeel Hamdi îi răspunde că, atunci când se proiectează o structură suport, accentul se mută de pe “utilizator” pe “comunitate”, aceasta fiind responsabilă cu conformarea și inserarea în sit real a structurii suport și nu o autoritate centrală. Validitatea structurilor suport va fi dovedită de timp, conchide Hamdi conciliant răspunsul său din 1984. Iar timpul a dovedit faptul că oriunde se pornește de la comunitate și consolidarea acesteia în vederea realizării de locuințe, ideea de structură suport funcționează și acționează ca un catalizator pentru inițiativa individuală și familială.

Cristopher Alexander preia și reinterpretează cu celebrul său proiect Mexicali din 1975 gândirea lui Habraken cu privire la participare, la proiectarea împreună cu utilizatorul și nu pentru utilizator. De fapt, ceea ce a reușit arhitectul a constatat nu numai în produsul finit și sensibil al celor 5 locuințe prevăzute prin proiect, ci și în consolidarea potențialului de acțiune al locuitorilor și crearea unor relații sociale stabile și sigure în teritoriu. Vorbind despre proiect și comunitatea lăsată în urmă, Alexander spune că se simte “umplut de ceva ce este mai apropiat de un sentiment religios decât orice alt act social”. (Hatch; 1984: 122)

În cartea a treia din lucrarea sa fundamentală *Natura ordinii* (Alexander;2005: 551-555), arhitectul descrie procesul construirii la Mexicali, plecând de la așezarea arhitectului în comunitate și înființarea “curții constructorului” (ideea refacerii triadei arhitect-constructor-utilizator) și continuând cu manufacturarea materialelor de construcție de bază (bolțari din ciment), utilizarea lor în cadrul construcției. Alexander sintetizează

procesul în 19 operații necesare construirii unei locuințe. Vedem aici preocuparea constantă a arhitectului (licențiat și în matematici) de a crea algoritmi și funcții generatoare de forme unice, prin combinarea rigorii matematice și structurale cu nedeterminarea adusă de unicitatea utilizatorului. Cele 19 operații, plecând de la prima, trasarea casei, continuând cu fundarea, palca parterului, stâlpii, pereții, învelitoarea și terminând cu operațiile 18 (văruire) și 19 (instalațiile sanitare și electrice) se constituie într-un manual al utilizatorului care vrea să-și construiască o locuință. Demersul său este similar într-o oarecare măsură cu ceea ce se întâmpla, cam în aceeași perioadă, în Anglia, unde Nabeel Hamdi lansa manualul *Proiectează-ți singur!*. Ulterior, în 1982, Alexander revine asupra algoritmului și introduce alte câteva operații esențiale construirii, ajungând la 23 (1982).

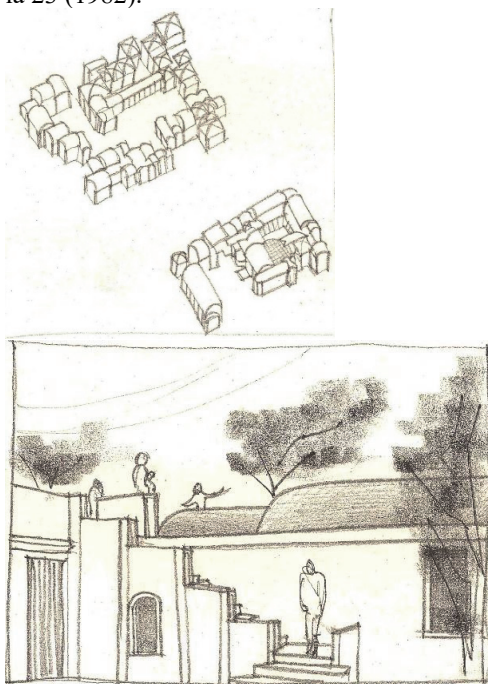

Figura 32 Mexicali, schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.

La fel ca la PREVI, Alexander a locuit efectiv în mijlocul comunității pe durata execuției, arhitectul ajungând să înțeleagă caracteristicile identității culturale locale a utilizatorilor, iar clusterelor de

locuințe executate dau seama de paradigma multiculturală în cadrul căreia a fost realizată proiectarea participativă.

Alexander este astfel unul din pionierii pluralismului cultural în arhitectura postmodernă, demolator al mitului modernist al unificării culturii locuirii în spații organizate de minți luminate care văd mai departe decât muritorii de rând.

Imaginea arhitectului demiurg promovată de Le Corbusier se estompează, făcând locul arhitectului membru de familie, dispus și capabil să asculte vocile cele mai de jos și să le amplifice astfel încât să se facă auzite.

Helmut Schulitz folosește în 1977 teoria structurilor suport a lui Habraken, proiectul său pentru El Centro fiind o încercare singulară de aplicare a S.A.R. în America. Scopul proiectului lui Schulitz a fost să furnizeze un cadru de dezvoltare urbană care să concilieze densitatea mare cu confortul locuirii, menținând, în același timp, aspectul urban coerent al zonelor din intravilan și împiedicând depopularea acestora prin strămutarea persoanelor.

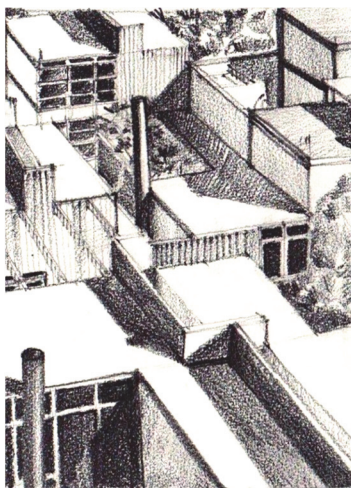

Figura 33 Reinterpretare modernă a vernacularului local la El Centro, schiță stud. arh. Andreea Nițu.

Teoria practicii lui Schulitz prevede ca arhitectul să preia componenta urbană a proiectului în întregime, utilizatorul intrând în discuție în momentul alegerii tipologiei de locuire. Mai departe, în etapa a doua, alegerea tipului de structură suport optim pentru tipologia selectată îi revine, din nou, doar arhitectului. În faza a treia de proiectare, utilizatorul determină numărul de camere necesare și dispunerea dorită, în funcție de

particularitățile culturale, generând astfel volumul construit. În această fază arhitectului îi revine conformarea spațial volumetrică și coordonarea specialităților. În sfârșit, în ultima fază de proiectare, utilizatorul alege materialele interioare și exterioare, arhitectului revenindu-i rolul compunerii fațadelor. Se poate observa faptul că arhitectul preconizează un mod de lucru foarte apropiat de cel cu un beneficiar real al unei locuințe unifamiliale, situație foarte comună în munca oricărui arhitect.

Dificultatea aplicării metodei lui Schulitz în proiectarea pentru comunități constă în coroborarea rezultatelor diferite obținute în urma procesului participativ în vederea obținerii unui rezultat coerent și unitar. Acestei probleme, arhitectul îi răspunde prin recursul la tehnologia preconizată prin proiect, și anume construirea în sistem *Open Building* (detaliat în capitolul referitor la definirea paradigmei arhitecturii sociale participative), folosind materiale prefabricate high-tech.

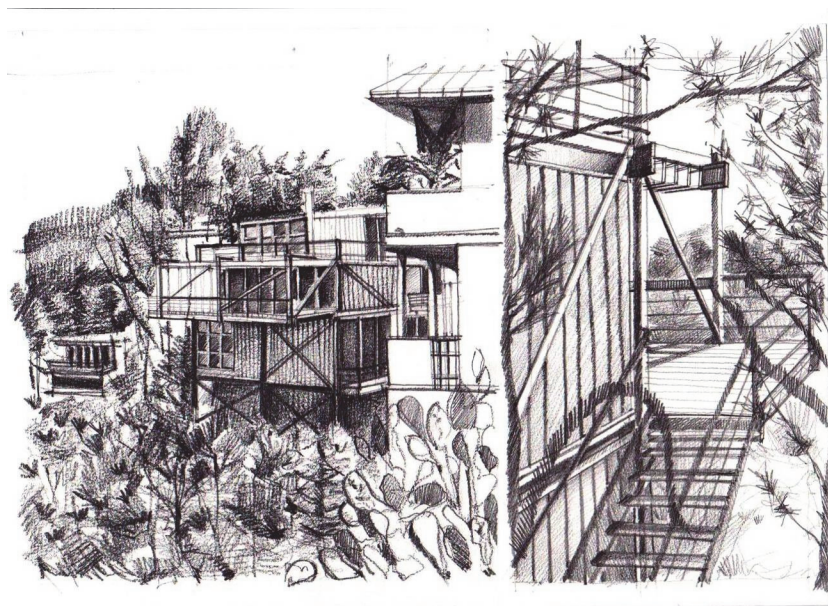

Figura 34 Casa Schulitz, schiță stud. arh. Andreea Nițu.

În cazul lui El Centro, arhitectul a optat pentru recrearea, prin intermediul tehnologiei celei mai recente, a tipologiei tradiționale a clusterelor de locuit de pe granița mexicană și a reușit acest lucru cu o expresivitate plastică extraordinară.

Critica lui John Turner adresată lui Van der Werf și Hamdi rămâne susținută și în cazul lui Schulitz. Nu cumva efortul de producție a unor materiale de construcție scumpe și costurile de transport ridicate, ar fi putut fi evitate printr-o gândire low-tech de utilizare a unor materiale locale și tehnologii tradiționale de prelucrare și punere în operă a acestora? În ce măsură s-ar putea identifica utilizatorii cu o arhitectură atât de străină din punct de vedere tactic, dar și formal? Revenind la arhitectura vernaculară a deșertului pe care Schulitz o propune în locul caselor cu acoperiș existente, nu cumva arhitectul distruge identitatea locală a orașelului american care, oricât de nepotrivită ar fi fost din punct de vedere climatic, constituia arhetipul arhitectural al primilor coloniști ai El Centro?

În 1975, arhitecții **John V. Mutlow** și **Frank Villa Lobos** vin în sprijinul unei comunități de culegători de lămâi mexicani, amenințați cu evacuarea, și proiectează un ansamblu rezidențial care pornește de la reabilitarea unor barăci existente, continuă prin realizarea unor locuințe noi și manufacturi capabile să furnizeze comunității veniturile necesare întreținerii locuințelor și, în final, creează unul din cele mai semnificative exemple de arhitectură socială participativă din California.

Arhitecții au început un proces participativ, constând în mai multe întâlniri cu membrii comunității, având un dublu scop: unul educațional, pentru a familiariza beneficiarii cu vocabularul de arhitectură și unul de “însușire biunivocă”, în care ambele grupuri dobândeau aptitudini unul de la celălalt. Un prim pas a fost completarea unui chestionar care definea tipul de locuință preferat în relație cu poziția bucătăriei față de zonele de zi ale casei, respectiv salonul și sufrageria.

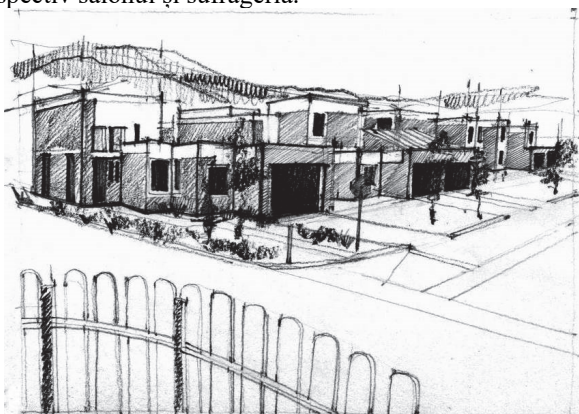

Figura 35 Recondiționarea barăcilor existente la Cabrillo Village, Cabrillo 2, schițe de stud. arh. Andreea Nițu.

Importanța proiectului din satul Cabrillo rezidă în exemplul pe care comunitatea l-a dat cu privire la rezistența în fața unei decizii care ar fi destrămat-o și, mai mult, transpunerea acestei rezistențe într-un proiect de reabilitare a unei zone degradate care a reușit să antreneze două firme de arhitectură și multe subvenții. Este vorba de o aplicare a ceea ce Turner numea “*slum upgrade*”, modernizarea, reabilitarea așezărilor informale sărace existente, mai degrabă decât demolarea lor și înlocuirea cu altele noi. Povestea cartierului de locuințe este prezentată pe larg în cadrul **anexei 2**.

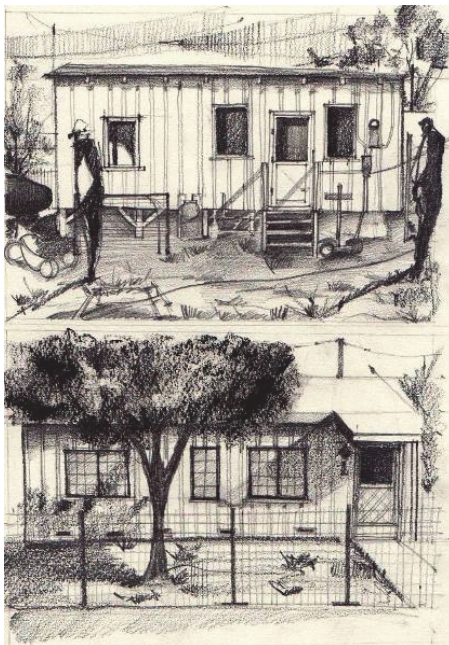

Figura 36 Recondiționarea barăcilor existente la Cabrillo Village, Cabrillo 2, schițe de stud. arh. Andreea Nițu.

În exemplele precedente care acoperă un interval de 40 de ani, de la New El Gourn al lui Hassan Fathy și până la Cabrillo Village al lui John Mutflow și o arie de răspândire a arhitecturii sociale participative din Europa până în America, am arătat metodele folosite pentru a realiza arhitectură acolo unde aceasta nu putuse să apară în mod tradițional, pentru a “muta” grupuri vulnerabile din sărăcie extremă într-un mediu construit capabil să le satisfacă nevoile dar, mai ales, să le ofere posibilitatea dezvoltării identitare. Acest lucru s-a putut întâmpla numai prin intervenții “la scară mică”, capabile să ofere un dialog direct între arhitect și utilizatori; atunci când unele

proiecte au fost gândite la scară mare, ca în cazul lui Molenvliet care propunea 2400 de locuințe, etapizarea acestora făcea posibil dialogul.

În continuare ne menținem în aceeași perioadă și ne îndreptăm atenția asupra unuia dintre cele mai interesante fenomene arhitecturale la nivel național, și anume crearea în Portugalia, în perioada imediat următoare Revoluției Garoafelor Roșii din 1974, a unui sistem coerent de arhitectură a interesului public care a reformat arhitectura cartierelor de locuințe și a generat, din punct de vedere ideologic, o arhitectură democratică, iar din punct de vedere formal, curentul minimalist.

Serviço Ambulatório de Apoio Local (SAAL), 1974-1981, arh. Nuno Portas

În Portugalia, la Lisabona și mai ales la Porto, echipele SAAL (Suportul Ambulatoriului pentru Rezidenții Locali), creează, începând cu 1974, nu numai cartiere de o înaltă calitate arhitecturală, dar și comunități bine consolidate pe parcursul procesului participativ de proiectare și construire (Hatch; 1984: 259).

Arhitectul Nuno Portas, secretar de stat al locuinței și planificării urbane la momentul Revoluției Garoafelor Roșii, încearcă reformarea sistemului locuinței sociale în Portugalia, plecând de la principiile arhitecturii sociale participative și aplicând principiul socialist al creării egalității de situații. Arhitecții (în special ai Școlii de la Porto), elită angajată în mișcarea revoluționară, preiau sărăcimea în proiect, urmărind schimbarea condițiilor de viață ale acestora printr-un amplu program național de construire de locuințe. “Șansa face că, în această perioadă, extremele istorice se pot întâlni din nou: cea mai avansată conștiință a umanității și cea mai exploatată forță” spunea Marcuse cu 10 ani înainte, referindu-se la intelectuali și la sărăcimea discriminată, locuitoare a ghettourilor. (Marcuse; 1964)

Importanța fenomenului SAAL este însă indisolubil legată de afirmarea școlii de arhitectură de la Porto ca entitate profesională colectivă care asumă arhitectura participativă ca nouă paradigmă de proiectare: numeroși profesori ai școlii, precum și colaboratori și studenți au format echipele de suport ambulatoriu (Fernandes; 2010: 428).

Fenomenul arhitectural este în strânsă legătură cu noul climat politic de după revoluție, când Portugalia trăia eliberarea de sub regimurile fasciste ale lui Antonio Salazar și, ulterior, al lui Marcelo Caetano, regimuri care generaseră zone extinse de sărăcie extremă în Lisabona și Porto. Răspunsul echipelor de arhitecți SAAL a constatat într-o propunere arhitecturală de mare calitate, dublată de integrarea programelor de ajutor social, acces la educație pentru grupurile dezavantajate și consolidarea

acestora. Prima sarcină asumată de SAAL a fost “organizarea preliminară a cererii”, adică crearea de leadership la nivel comunitar, astfel încât membrii grupurilor să-și poată identifica nevoile și chiar să propună soluții pentru rezolvarea acestora.

Deși Nuno Portas pierde șefia programului în martie 1975, iar la sfârșitul anului programul este oprit iar multe echipe SAAL nu mai primesc finanțare, majoritatea arhitecților continuă să lucreze și să genereze schimbarea mediului construit pe care Manuel Castells, prezent în Portugalia acelor zile o consemnează cu cuvintele: “o să fim cu toții portughezi pentru mulți ani. Exemplul Portugaliei trebuie să ne stimuleze gândirea”(Hatch; 1984: 258). Într-adevăr, SAAL a reușit o schimbare la nivelul general al transpunerii în realitate a unui proiect de arhitectură, reformând cadrul tradițional în care aceasta se desfășura. Practic, SAAL a operat schimbarea de paradigmă anunțată de Habraken și De Carlo, constând în abolirea dihotomiei clasice dintre constructor și beneficiar, dintre proiectare și construire și, în sfârșit, dintre expresie plastică și utilizare.

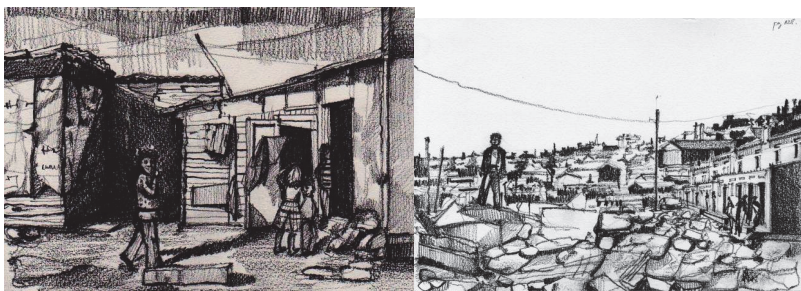

Figura 37 Imagini ale sărăciei și ruinării Portugaliei de după Revoluție, schiță stud. arh. Andreea Nițu.

Implicarea beneficiarului/ utilizatorului în procesul construirii de locuințe sociale începe, prin metodologia SAAL, încă din stadiul alegerii amplasamentului, tipologiilor de construire, alocarea bugetară și alegerea constructorului. Acest model participativ contrazice total, răstoarnă status-quo-ul în care beneficiarii primesc locuințe finalizate și singura relație cu dezvoltatorul este strict contractuală. Participarea, în metoda SAAL, precede decizia, în mod programatic.

Proiectele s-au adresat, în majoritatea lor, comunităților existente locuind în sărăcie extremă în ruine și barăci, private de accesul la servicii minime de sănătate, și, din acest motiv, una din componentele importante ale intervenției SAAL a fost la nivel comunitar, prin coagularea intereselor comunității pentru accesul la o locuire de bună calitate. Dar participarea

utilizatorilor a fost doar o componentă metodologică. Obiectivele programului SAAL au fost trei, enunțate de Nuno Portas:

- „1. Să transfere controlul proceselor administrative și tehnice către utilizatori (organizarea cererii), creând noi raporturi de forțe în administrarea proiectului. Aceasta necesită transferarea legală a unei capacități de decizie locală către utilizatori. Numai în aceasta zonă de autonomie se poate vorbi despre participare. Altfel, participarea nu este mai mult decât schimbare de politică.
2. Să lege fiecare program de housing de problemele situațiilor urbane specifice, astfel încât soluțiile tehnice ale proiectanților să ia în considerare reabilitarea construcțiilor existente, utilizarea totală a infrastructurii existente, a condițiilor de mediu și, nu în ultimul rând, a comunității structurate a utilizatorilor.
3. Să creeze condițiile pentru mobilizarea resurselor comunităților locale, nu numai de inițiativă și management, dar și materiale și de forță de muncă (șomaj, semi-ocupare, muncă voluntară etc), într-un proces pe termen lung, dându-ne posibilitatea să creăm forme mai adecvate de construire a locuințelor.” (*ibid.*: 259)

SAAL decantează în practică înlocuirea “marilor proiecte” cu “proiectarea la firul ierbii”, răsturnarea abordării de sus în jos și propune dialogul între autoritățile locale și finanțatori pe de o parte și comunitățile locale, pe de alta. În consecință, scopurile noii politici de locuire socială nu mai sunt rezolvarea globală a problemei locuințelor prin recurs la marii antreprenori privați în construcții, ori crearea unei agenții naționale, ci crearea unui sistem complementar de politici publice în care actorii principali să fie comunitățile structurate, serviciile statului și firme private de antrepriză.

Sintagma “comunități structurate” trebuie înțeleasă prin prisma efortului de organizare întreprins de SAAL în vederea creării de cooperative locale răspunzătoare de managementul și controlul proiectului. Este de la sine înțeles că o comunitate trăind în sărăcie extremă, cu un grad mare de șomaj, nu putea asigura nici managementul, nici controlul unor proiecte rezidențiale de anvergură. Pentru a dezvolta comunitățile și organiza până la nivelul necesar, politica susținută de guvernul portughez a prevăzut crearea a circa 100 de echipe tehnice conduse de arhitecți și formate din ingineri, economiști, sociologi, lucrători sociali și studenți de diferite profiluri, capabile să ofere comunităților: sprijin în alegerea terenurilor, folosind criterii de evaluare specifice arhitecturii și urbanismului, înființarea asociațiilor de locuitori, sub formă de cooperative sau întreprinderi, planificarea etapelor șantierului; consultanță tehnică și juridică în vederea obținerii terenurilor sau clădirilor de reabilitat și obținerea altor resurse;

conceperea împreună cu asociația a programului de construire de locuințe, din punct de vedere arhitectural dar și al rețelilor de servicii; proiectarea planului de situație în concordanță cu direcția stabilită împreună cu asociația cooperativă și obținerea avizelor și autorizațiilor autorităților locale și furnizorilor de servicii; asistență tehnică în evaluarea licitațiilor de oferte și selectarea antreprenorului general și managementului proiectului; urmărire de șantier și adaptarea participativă a proiectelor inițiale; ajutorul oferit asociațiilor în calcularea costurilor contractelor pentru servicii publice. (*ibid.*: 262)

Echipele SAAL erau plătite în baza unui calcul orar și nu cu onorarii stabilite contractual pe proiect și, din punct de vedere administrativ, erau împărțite în trei zone SAAL Nord (Porto), SAAL Algarve (Sud) și SAAL Lisabona. Scopul celor trei birouri centrale era monitorizarea implementării, controlul costurilor, personalului în toate amplasamentele.

Inovațiile metodologice ale SAAL, constând, printre altele, din implicarea arhitecților în dezvoltarea comunitară, în derularea programelor de asistență socială, culturală și educațională a comunităților, au dus la lărgirea perspectivei acestora în configurarea spațiilor de locuit și relațiilor acestora cu spațiul public, așa cum vom vedea în exemplele ce urmează.

Participarea comunitară în procesul de proiectare a fost obținută prin lucrul pe machete și pe generarea de feedback din partea utilizatorilor, lucru destul de dificil în condițiile în care, potrivit obiceiului, majoritatea beneficiarilor se mulțumeau să considere că ce propune arhitectul este excelent, pentru că, oricum, el știe mai bine, având la dispoziție limbajul codificat al planurilor. Uneori, această metodă a îmbrăcat forma prezentării mai multor tipologii, din care beneficiarii au ales una, în baza unor discuții referitoare la avantaje și dezavantaje. Foarte interesant, beneficiarii au ales de foarte multe ori să delege arhitectului responsabilitatea modelării fațadelor și alegerea culorilor, așa încât conformările spațial volumetrice ale locuințelor înșiruite produse de SAAL poartă amprenta Modernismului, curent străin identității culturale a beneficiarilor dar asumat de aceștia prin acordul asupra proiectului.

Înainte de a începe împreună cu SAAL cele două lucrări de referință pentru cariera sa și anume cartierele Bouça și São Victor din Porto în 1974, **Álvaro Siza** era cunoscut pentru câteva proiecte de locuințe, restaurantul Boca Nova, banca Pinto&Soto Maior și piscina din Leça da Palmeira.

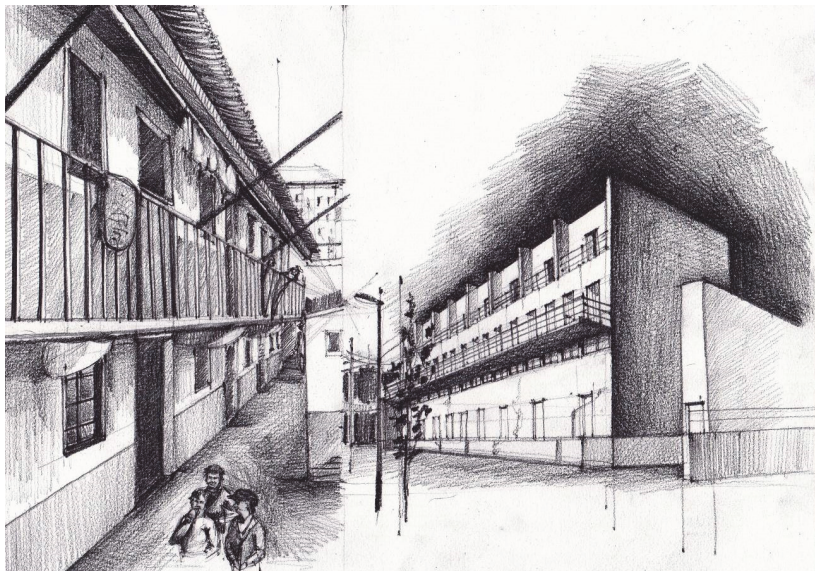

Figura 38 *Insulă tradițională stânga; proiectul lui Siza de la Bouça, dreapta, schiță stud. arh. Andreea Nițu.*

Cartierul Bouça din Porto ocupă un lot extrem de dificil, înconjurat de ruine și o cale ferată și, la fel ca în cazul lui São Victor, Siza aplică un concept propriu, și anume “a construi un întreg din ruine”, sau a pune ruinele împreună pentru a forma un întreg. De fapt, acest concept dă seama de filosofia aplicată de Siza pentru a proiecta împreună cu rezidenții mahalalelor Rua Merti Liberdade, Rua das Águas Feras, Rua de Boavista care ocupau așa numite “insule” de locuințe înșiruite cu 2 niveluri, accesul la cel de-al doilea făcându-se dintr-o cursivă. *Construirea întregului din ruine* (Siza), practică în perioada brigăzilor SAAL, dă seama nu numai de reconstruirea ruinelor fizice, ci și de reconstruirea comunităților portugheze, deteriorate de dictatură.

La fel ca la Bouça, proiectul pentru locuințele sociale din Rua de São Victor se înserează într-un amplasament extrem de dificil, cu vecinătăți felurite, dificil de gestionat, ruine ale unor clădiri desființate, circulații, maidane etc. Siza proiectează 20 de locuințe, ajutat de 6 studenți, printre care și **Souto de Moura**. Proiectat sub auspiciile SAAL, imediat după răsturnarea regimului lui Salazar, cartierul São Victor încearcă “recuperarea” urbană a insulei (“ilha”) de locuit muncitorești, la fel ca în cazul proiectului precedent.

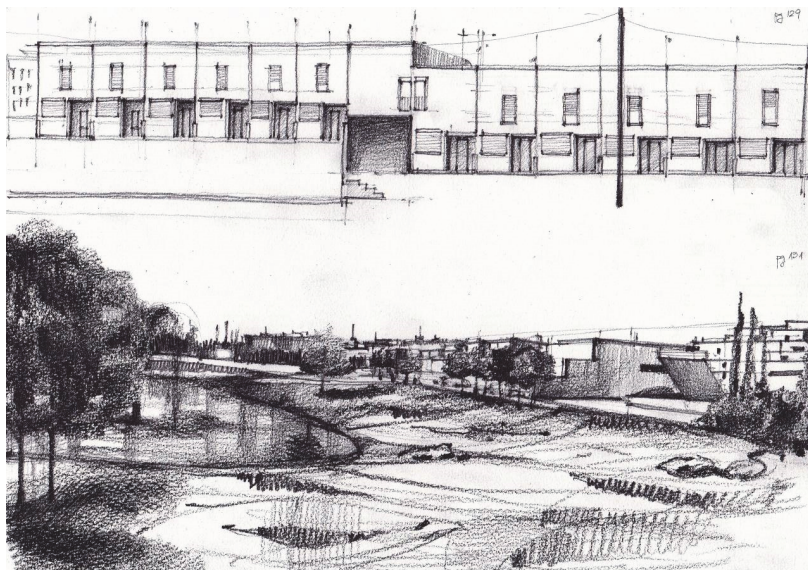

Figura 39 São Vitor sus și Malagueira, jos , schițe stud. arh. Andreea Nițu.

Locuințele propuse de Siza în cel de-al treilea proiect început sub auspiciile SAAL, la Malagueira, sunt înșiruite cu două niveluri, cu patio. Arhitectul a dezvoltat două tipologii similare care puteau fi combinate astfel încât imaginea creată să fie dinamică și variată, spre deosebire de Bouça și São Victor, unde repetarea aceluiași modul introducea o monumentalitate ritmată, similară dezvoltărilor moderniste de tip *Siedlung*. Astfel, deși bugetul a fost mic, imaginea urbană produsă de Siza este una specifică unor dezvoltări rezidențiale de un confort superior. Terasese au fost gândite astfel încât ocupanții să le poată închide și transforma în camere, exact ca în cazul experimentului metabolic PREVI, Lima.

După întreruperea (care urma să devină definitivă) a programului SAAL în 1981 și până la apariția **Rural Studio** în 1993, puținele exemple de arhitectură socială participativă au apărut mai degrabă ca o continuare a decadelor anterioare și au avut o răspândire redusă, preponderent în mediul academic. Locuințele auto-construite în 1978 ale lui Walter Segal din Lewisham (Londra) (Blundell; Petrescu; Till; 2005:131), l-au influențat pe Peter Sulzer care, în timpul activității sale ca profesor la Stuttgart, a aplicat metoda lui Segal⁶⁴ împreună cu studenții pentru proiectarea legăturii

⁶⁴ Metoda de construire brevetată de Walter Segal la mijlocul anilor 1960 consta în crearea unui cadru structural din lemn care permitea amplasarea ferestrelor și ușilor la orice nivel al clădirii, precum și posibilitatea operării de modificări facile din punct de vedere al partițiilor interioare

funcționale dintre căminele studențești și spațiile publice comune. (Sulzer; 2005: 150) Centrul cultural din Landau (Germania), proiectat de Peter Sulzer în 1985-1987 și auto-construit de comunitate este unul din exemplele emblematice ale perioadei (*ibid.*:157).

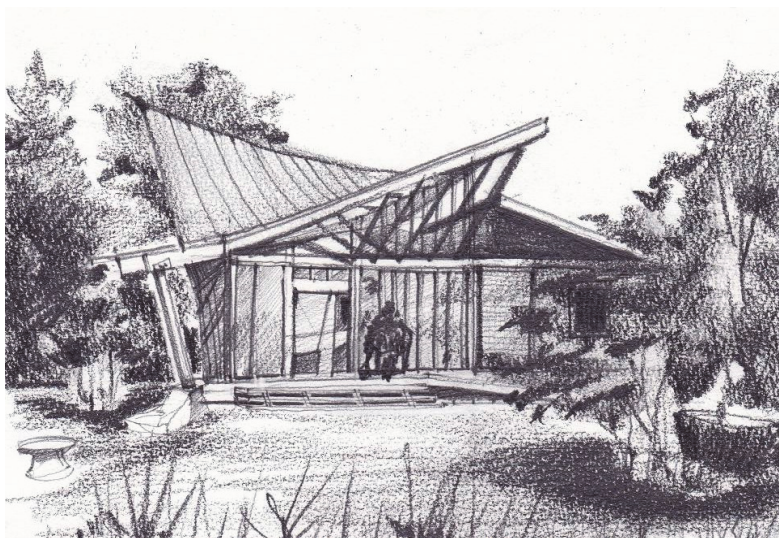

Figura 40 Rural Studio, casa Fluture, 1997, schiță de stud. arh. Andreea Nițu.

În anii 1990, în America, după reducerea drastică a fondurilor alocate de guvern, numărul centrelor de design comunitar a scăzut la 12, menținute mai ales pe lângă universități (Yale, Harvard, Princeton, Auburn etc). Parteneriatele dintre centrele de design comunitar și universități au făcut posibilă perpetuarea arhitecturii sociale participative și pregătirea unor generații de arhitecți afiliați cauzei comunitare. În prezent, mai mult de 80 de centre de design comunitar activează în America.

Începând cu anul 2000, grupul chilian de arhitectură participativă **Elemental** a început să se impună ca una dintre cele mai autorizate voci din domeniul social, nu numai prin calitatea metodei și a ansamblurilor de locuințe proiectate, ci și prin prezența în câmpul politicilor publice ale statului Chile. Prin activitatea lor, arhitecții chilieni încearcă să demonstreze că locuința socială trebuie să dobândească același atribut ca oricare locuință, și anume capacitatea de a-și crește valoarea în timp. Altfel spus, ei încearcă să mute locuința socială din câmpul cheltuielii în cel al investiției. În prezent,

și exterioare. Practic, reprezintă o adaptare la arhitectura standardizată a lemnului a metodei structurilor suport a lui John Habraken. (n.a.)

din punct de vedere investițional, o locuință socială se comportă mai degrabă ca o mașină, a cărei valoare scade continuu imediat ce a ieșit pe poarta magazinului, decât ca o locuință, a cărei valoare crește o dată cu trecerea anilor, spun Aravena și Iacobelli (2012:18).

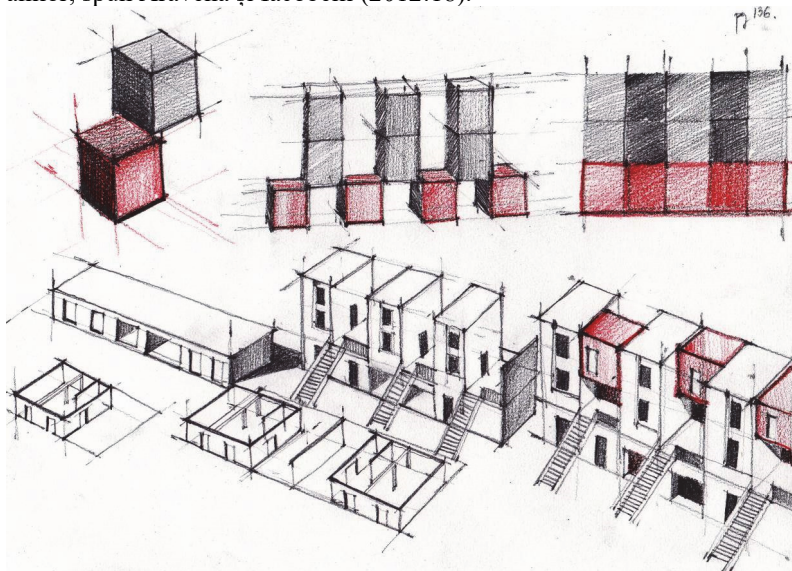

Figura 41 Tipologia evolutivă Elemental, schițe stud. arh. Andreea Nițu.

Elemental poate să însemne elementar, dar și clar, indubitabil, evident, fundamental sau esențial (ibid.: 32), iar problema pusă de Elemental, valabilă nu numai pentru Chile ci și pentru lumea întreagă, este următoarea: atunci când te confrunți cu nevoia de a construi locuințe sociale de 80mp pentru familii, dar ai buget să construiești doar 40mp, ce alternative ai? Să construiești 80mp și să scazi calitatea materialelor puse în operă, a echipamentelor și finisajelor? Să construiești bine 40mp, urmând ca familia să se descurce cumva și să se adapteze lipsei de spațiu locativ? Nici una, nici alta, afirmă Aravena. Soluția propusă de grupul chilian este construirea „jumătății de casă” și oferirea către familie a celeilalte jumătăți sub forma unei rezerve de spațiu pe care să-l poată ocupa ulterior prin extinderea spațiului construit inițial.

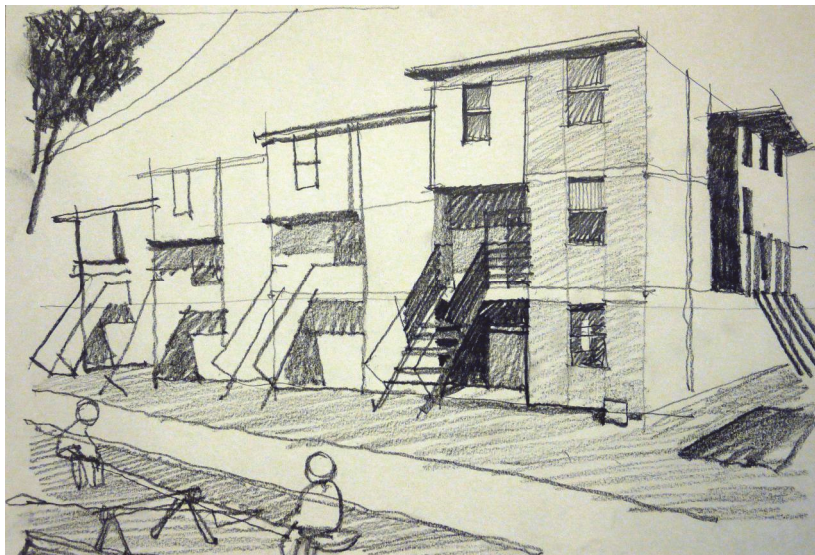

Figura 42 Elemental, Lo Espejo, Pudahuel, schiță de stud. arh. Andrei Ardeleanu.

Metoda Elemental se aplică mediului urban construit, acolo unde se concentrează din ce în ce mai multă populație⁶⁵, iar arhitectura socială propusă răspunde unui set de patru criterii esențiale:

1. „Răspunsul arhitecturii sociale trebuie să fie la scara cererii;
2. Arhitectura trebuie materializată, desenul trebuie transformat în construcție;
3. Locuința nouă trebuie să se supună regulilor pieței și nu să creeze dezechilibre pe piața cererii și a ofertei;
4. Locuința trebuie să fie rodul consultării cu beneficiarii și, mai mult, produsul muncii acestora.” (*ibid.*:30)

Manifestul Elemental este grăitor pentru viziunea grupului cu privire la arhitectură și este reflectat de ansamblurile de locuințe proiectate și construite începând cu 2003:

„Elemental este un Do Tank. Câmpul nostru de acțiune este orașul. Orașul este o scurtătură către egalitate. Lucrăm pe proiecte concrete de locuire, spațiu public, transport și infrastructură capabile să

⁶⁵ În 1800, circa 3% din populația globului locuia la oraș; în 1900, 13%; în prezent s-a depășit 50%. Se prognozează că în 2030 procentul va fi de 65% (Dejan Sudic și Ricky Burdett, *Living in the Endless City*, Londra 2000, citat în Aravena, pag. 25).

îmbunătățească în mod efectiv și eficient calitatea vieții și accesul săracilor la oportunități.” (*ibid.*:50)

Poziționându-și viziunea arhitecturală sub egida binelui comun, grupul Elemental consideră că importanța sa derivă din posibilitatea de a reprezenta grupurile defavorizate care trăiesc în excluziune socială și, consecutiv, decizională.

Grupul Elemental reprezintă poate cel mai articulat discurs contemporan cu privire la arhitectura socială participativă, iar notorietatea de care se bucură în plan mondial arată succesul unei activități de *advocacy*, elaborate, constante și fundamentate, în sensul dat de Paul Davidoff.

Concluzie

Dacă în perioada de început (anii 1960 și ulterior), arhitectura a fost produsă în noul cadru democratic incipient (indiferent dacă ne referim la perioada înlăturării dictaturii (Portugalia), ori succesiv revoltelor studențești (Europa), sau consecutiv dobândirii drepturilor civile în America și lansării programului guvernamental *Războiul contra sărăciei*, în ambianța creării unui context propice din punct de vedere instituțional și programatic, în contemporaneitate arhitectura socială participativă este produsă de personalități care și-au asumat rolul de lideri și care, prin exemplu personal și, de cele mai multe ori, charismă, reușesc să impună metoda la nivelul arhitecturii mondiale.

Triumful mișcărilor pentru libertăți și implicarea arhitecților în acestea s-a materializat în lansarea de ample programe guvernamentale de arhitectură socială participativă, cu finanțări generoase, la sfârșitul anilor 1960 și începutul anilor 1970. PREVI în Peru, SAAL în Portugalia, crearea a peste 80 de centrele de design comunitar în America, finanțate de la guvern, concursurile internaționale olandeze etc au avut o scară și un impact rămase fără precedent în istoria arhitecturii sociale participative.

Legătura strânsă dintre teorie și practică a făcut ca multe universități, în special din America, să creeze centre de design comunitar în interior, ori să colaboreze cu astfel de centre din exterior. Mai mult decât atât, unele universități au creat programe semestriale de proiectare-construire pentru studenți. Acest lucru a ajutat la supraviețuirea centrelor de design comunitar Americane după micșorarea progresivă, urmată de sistarea fondurilor guvernamentale dedicate (1996) și a generat răspândirea modelului în contemporaneitate.

Exemplele prezentate în paginile precedente pot fi încadrate în trei mari direcții care se întretaie și hibridizează⁶⁶:

***Modernul participativ**, direcție care preia de la Modernism scara intervenției, dar micșorează pasul, adaptând tipologia la nevoile comunitare și desemnând o echipă de arhitecți pentru fiecare situație urbană în parte. Proiectele folosesc în continuare master-planul ca instrument al planificării urbane, iar rolul arhitectului este decisiv pentru imaginea de ansamblu a proiectului executat. Gradul de nedeterminare asumat de arhitectura practică este mic. John Mutlow, la *Cabrillo Village*, proiectele SAAL, ale lui Alvaro Siza Vieira, José Antonio Paradela, Luis Gravata Filipe, Alvaro Costa, recentul *Transitlager Reloaded*, *The Natural Neighborhood* al

⁶⁶ Am inclus în enumerare și alte exemple de arhitectură socială participativă care, din rațiuni de întindere, nu au fost detaliate în cuprinsul lucrării (n.a.).

grupului olandez MVRDV se înscriu în această direcție a arhitecturii sociale participative.

***Structurile suport**, reprezentând o aplicare directă a conceptului dezvoltat de John Habraken, se bazează pe standardizare industrială inițială, urmată de vernacular, în limitele setate de structura suport. Gradul de nedeterminare crește, unitatea vecinătății fiind asigurată de cadrul structurii suport. Modelul încurajează atât economia *mainstream*, cât și dezvoltarea comunitară locală. Metoda *SAR* a fost aplicată de Frans van der Werf, la *Molenvliet*, Papendrecht, de Herman Hertzberger, la *Diagoon*, Delft, în 1969, de Otokar Uhl, la *Wohnen Morgen*, Hollabrunn, Austria, în 1972, de Georges Maurios, la *Les Marelles*, în Boussy-St. Antoine, Franța, 1974, de Nabeel Hamdi, la *Adelaide Road Estate*, Borough of Camden, Londra, 1979 și de Alejandro Aravena _ *Elemental*, începând cu Quinta Monroy în 2003 și continuând până în prezent. Structurile suport sunt tributare Modernismului prin modul de producție al matricei generatoare de arhitectură și tributare ideii de autonomie a mediului construit prin dezvoltarea ulterioară.

***Neovernacularul comunitar** aduce cu sine distanțarea cea mai radicală față de Modernism, prin schimbarea modului de producției al locuințelor, schimbarea rolului arhitectului și prin acceptarea unui grad mare de nedeterminare a formei arhitecturale, ca efect al autonomiei. Hasan Fathy, cu *Noul El Gourni*, pune bazele acestui curent între 1946-1952. Lucien Kroll, cu *UCL Zone Sociale*, din Woluwé-St. Lambert, Bruxelles, din 1968, Johannes Olivegren, cu proiectul *Klostermuren* în Göteborg, Suedia, 1973, Christopher Alexander, cu remarcabilul *Mexicali*, din 1975, Jean-Claude Prinz, cu *MHGA*, din rue Duméril, Paris, 1978, urmați de grupurile de arhitectură socială participativă comunitariste Americane ca Rural Studio, SEED, Architecture for Humanity, Design Corps, Public Interest Design Institute etc. fundamentează teorii ale practicii care mută accentul de pe obiectul de arhitectură pe consolidarea comunității astfel încât să genereze arhitectură.

Ralph Erskine și Vernon Gracie reușesc în 1968, la *Byker Wall* din Newcastle upon Tyne, să hibridizeze funcționalismul modernist cu neovernacularul. Helmut Schulitz, cu *T.E.S.T.* în El Centro, California, încearcă un proiect radical de vernacular ce folosește standardizarea *high-tech*. În contemporaneitate, Filipe Balestra și Sara Göransson proiectează evolutiv și participativ în marile *slum*-uri indiene și braziliene, Toyo Ito, Kumiko Inui, Sou Fujimoto, Akihisa Hirata și Mikiko Sugawara încearcă să reconstruiască satul Rikuzentakata prin proiectul comunitar și participativ *Home-for-All*, proiect distins cu Leul de Aur la Bienala de la Veneția, 2012.

Fiecare din cele trei curente își întemeiază practica printr-un set de concepte teoretice bine definit, tributari ideilor de libertate individuală și

echitate socială. În efortul de reconstruire al Portugaliei întreprins de SAAL (proiect modernist prin excelență) se poate observa concepția cu privire la evoluția socială a Școlii de la Frankfurt și, în special, a lui Marcuse și Habermas. Arhitecții portughezi realizează “contractul social” cu pătura săracă și se legitimează din consensul deliberativ stabilit în cadrul societății civile care, de această dată, include și grupurile defavorizate. Echitatea este căutată de arhitecții portughezi prin oferirea unei situații sociale corecte pentru grupurile vulnerabile (demers socialist prin excelență).

Structurile suport rămân ancorate în “imperativul industrial” modernist, ca premisă pentru exprimarea libertăților individuale, dar și ca garant al unității, ca măsură și limită. Sistemul *SAR* pune autonomia și comunitarismul în matricea planului general, al master-planului, propunând o dezvoltare a părților “controlată” de întreg.

Neovernacularul comunitar, curent radical, propune inversarea proceselor, regenerarea zonelor existente, autonomie și consolidare a comunităților. Unitatea se atinge prin concilierea deliberativă a binelui individual cu binele comun (Sandel), cu valoare de normă comunitară. Arhitectul devine un catalizator al dezvoltării sociale și un garant al transpunerii ei în construcție.

Toate cele trei curente au fost influențate de idealurile curentului anarhist în arhitectură, al cărui rol a fost extrem de important începând cu Howard, Parker și Geddes, prin balansarea normativității existente cu autonomia mediului construit și a comunităților. Anarhitectura, practică de Hundertwasser, Kroll și Olivegren, reprezintă manifestarea extremă a acestui curent.

În capitolul următor voi încerca unificarea teoriei cu teoriile practicii arhitecturii sociale participative, într-un eseu preliminar menit să creeze cadrul derulării unui program de intervenție asupra locuirii în comunități aflate în sărăcie extremă, de pe principii democratice. Numai înțelegând sistemul de relații între conceptele de bază ale teoriei arhitectura socială participativă poate construi o viziune asupra societății, conferi arhitecților misiune asumată individual sau colectiv, precum și un scop bine precizat orientat către schimbare socială.

Am ilustrat relațiile dintre filosofie, arhitectură, context istoric și politic, recompunând itinerariul ideatic al arhitecturii sociale participative în secolele XIX, XX, XXI.

SINTEZA TEORETICĂ PRELIMINARĂ

pentru o arhitectură a libertății

“Nur um der Hoffnungslosen willen ist uns die
Hoffnung gegeben.” Walter Benjamin⁶⁷

Compunând nucleul teoretic al arhitecturii sociale participative, putem observa că majoritatea conceptelor cu care operează derivă din ideea de libertate a individului ca stare, sau din ideea de abolire a privării de libertate, ca proces așezat sub egida echității și solidarității.

“Marile narațiuni” moderniste sunt abandonate definitiv în favoarea orientării arhitecturii către umanitate și, mai exact, către omul real și fizic, în carne și oase, cum spunea Miguel de Unamuno. *Siedlung*-ul, deși preluat în proiectele anilor 1970, este spart, abolit, înlocuit de jumătăți de locuințe care își așteaptă, răbdătoare, cealaltă jumătate. Contextul definește arhitectura, iar resursa o determină. Diferența devine criteriu, iar particularul categorie. Nu mai este căutat răspunsul universal la o problemă universală, ci răspunsul adecvat la fiecare problemă locală care, toate laolaltă, o generează pe prima. Beneficiarul arhitecturii este ridicat de arhitect, pentru prima oară animat de un ideal prometeic manifestat la nivel interpersonal, nu de la înălțimea eroică modernistă, ci “la firul ierbii”. Tot pentru prima oară, arhitecții încep să acționeze în sfera libertății: la sfârșitul fiecărui proiect, beneficiarii dobândesc o libertate pe care nu au avut-o niciodată înainte. Arhitectura abolește segregarea, marginalizarea, excluziunea.

Cu privire la doctrinele sociale și curente arhitecturii sociale participative, am evidențiat cele trei mari pulsații ale fenomenului. Prima, generată de ideile privitoare la autonomie și antitotalitarism ale lui Kropotkin, transpuse în urban de Howard, Unwin și Geddes, preluate de Ward și conceptualizate de Habraken, Turner și De Carlo în anii 1960.

A doua, generată de socialismul școlii de la Frankfurt care avea să-l influențeze pe Bruno Zevi și urma să fie materializată prin activitatea brigăzilor SAAL în Portugalia, după Revoluția garoafelor roșii din 1974. Arhitecții școlii de la Porto realizează puntea imaginată de Marcuse între intelectuali și categoriile defavorizate.

A treia, consolidată de doctrinele privitoare la echitate și comunitarism, începând cu Rawls și continuând cu Dworkin, Walzer, Sen și

⁶⁷ “Numai de dragul celor fără de speranță ne este dată speranța”. Citat din Walter Benjamin cu care Marcuse își încheie ultimul capitol al lucrării *Omul unidimensional*. (trad.a. din limba engleză)

Sandel, transpuse în arhitectură mai ales pe continentul american de grupuri de arhitectură socială participativă ca Rural Studio, Design Corps, Architecture for Humanity, Archeworks, Studio 804 etc.

Tabloul paralel al lui Ihab Hassan⁶⁸ cu privire la Modernism și Postmodernism, evidențiază categoriile de diferență operaționale în câmpul arhitecturii sociale participative:

Modernism	Postmodernism
(...)	(...)
Formă (conjunctivă, închisă) (...)	Antiformă (disjunctivă, deschisă)
(...)	
Design	Întâmplare
Ierarhie (...)	Anarhie(...)
Distanță(...)	Participare(...)
Centrare(...)	Dispersie(...)
Selecție	Combinație
Rădăcină, adâncime(...)	Rizom, suprafață(...)
Semnificat	Semnificant
Lizibil	Scriptibil
Narativ/ Grande Histoire	Anti-narativ/ Petite Histoire
Cod master(...)	Idiolect(...)
Tip(...)	Mutant(...)
Origine/ cauză(...)	Diferență-Diferanță/ urmă(...)
Determinare(...)	Nedeterminare(...)

Într-adevăr, forma unei locuințe care se dezvoltă treptat, prin contribuția utilizatorilor și în raport cu nevoile în schimbare ale acestuia nu mai poate fi una închisă. Consecutiv, designul, proiectul nu mai este unul definitiv și sieși suficient, “evident prin el însuși” (Davidoff), iar execuția supusă corespondenței stricte cu proiectul. Acesta devine o matrice capabilă să găzduiască gestul utilizatorului. Ierarhia uzuală autoritate-arhitect-constructor-utilizator este înlocuită cu un grup de decizie, bazat pe “deliberarea consensuală” (Habermas), ca metodă de lucru. Distanța dintre autoritatea generatoare a proiectului și comunitate este înlocuită de participarea comunității la decizii. Centralizarea datelor și a soluției propuse devine dispersie în teritoriu, la nivel grupal și comunitar. Selectarea metodelor adecvate se transformă în combinarea acestora cu cele generate de situația particulară. Arhitectura nu mai este lizibilă în sensul modernist de formă care și-a atins sensul final, fiind înlocuită cu una care se poate comunica prin gradul de răspuns la nevoile utilizatorilor. Locuința nu mai

⁶⁸ Hassan; 1987. Am păstrat în tabel doar binoamele care dau seama de concepte cu care operează arhitectura socială participativă. (n.a., trad.a.)

este definită prin “ce este”, ci prin “ce face” (Turner), mutația ontologică purtând-o din sfera obiectelor în cea a acțiunii modelatoare. Identitatea culturală locală prevalează în fața reducerii la genul proxim. În sfârșit, gradul de nedeterminare asumat este mare.

Astfel, nu este de mirare că mulți critici de arhitectură au considerat, de la bun început, fenomenul arhitecturii sociale participative ca pe un fenomen anarhic, care face recurs la o metodă fundamentală a participării utilizatorului în procesele de creație și de construcție, dar care nu poate preciza cu claritate care este această metodă și cum se poate aplica ea, pentru că este prea dependentă de fiecare situație în parte și trebuie adaptată odată cu fiecare nouă intervenție. Kenneth Frampton afirmă că

„(...)panaceul participării utilizatorului (greu de definit corespunzător, dar chiar și mai greu de realizat) a servit doar să conștientizăm în mod acut dificultatea problemei și faptul că nu poate fi probabil rezolvată eficient decât de la un caz la altul, răspunzând just la situații specifice.” (1996: 290, trad. a.)

Câtă nedeterminare poate suporta un obiect de arhitectură fără să se transforme în altceva? Nu cumva arhitectura socială participativă propune chiar renunțarea la arhitectură și la transformarea arhitectului în facilitator social? Sunt întrebări legitime care își au semnificatul lor în paradigma modernistă, în încercarea de a găsi o soluție universală la o problemă cu caracter general, dar compusă dintr-o infinitate de situații particulare.

Proiectând pentru comunitatea bordeleză de la Pessac peste 100 de “mașini de locuit”, al căror concept și nivel de standardizare ar fi trebuit să revoluționeze arhitectura cartierelor de locuit, în 1926, Le Corbusier a asistat la refuzul localnicilor de a ocupa locuințele. Eșecul acestei arhitecturi extrem de performante din punct de vedere al tehnologiei și confortului oferit a constat tocmai în negarea identității culturale, memoriei afective și autoidentificării ca factori primi în tema de proiectare a locuințelor.

Rezultatul ocupării cartierului după opt ani de către utilizatori a fost modificarea radicală a locuințelor, parazitarea formelor pure și perfecte cu balcoane, umbrare, stururi, garaje. Pe scurt, așa cum constata arhitectul francez Philippe Boudon în cursul vizitei sale din 1960, Pessac fusese “infectat de activitatea de a trăi” (AOC; 2006). Henri Lefebvre conchide:

Le Corbusier a produs un tip de arhitectură care a condus el însuși la conversii și ornamentație sculpturală. Locuitorii au luat ceea ce le-a fost oferit și au lucrat asupra lui, convertindu-l, adăugându-i. Ce i-au adăugat? Nevoile lor...(ibid.)

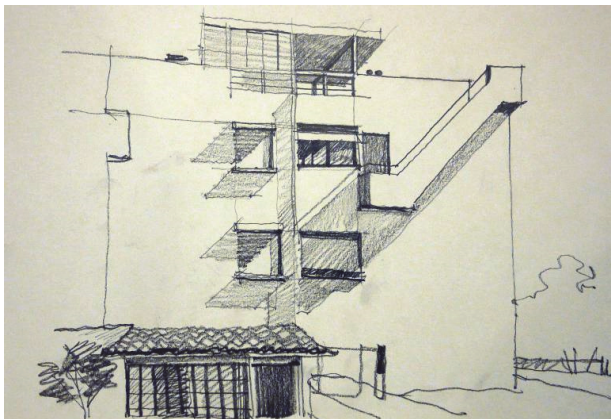

Figura 43 Traducerea vocabularului modernist în idiolect la Pessac, schiță de stud. arh. Andrei Ardeleanu.

În cazul ansamblului de la Pessac istoria a dovedit că forma arhitecturală a locuinței nu se menține în timp decât dacă este rodul unui sistem totalitar⁶⁹, ori dacă valoarea de reprezentare prevalează față de suma celorlalte valori, caz în care nu se mai poate discuta despre locuire. Oriunde utilizatorul ia în posesie locuința, o va transforma după nevoile sale. Acest lucru se petrece oricum, atât în centrele orașelor, asupra unor clădiri clasate ca monumente istorice, deci acolo unde nivelul de autoritate este maxim, cât mai ales la periferia orașelor, acolo unde se află, de regulă, așezările aflate în sărăcie extremă și unde nivelul de control al autorității publice este minim. Astfel, *nivelul de nedeterminare acceptat al arhitecturii care se inserează în sărăcie extremă este nivelul de nedeterminare al nevoilor utilizatorilor și a evoluției acestora*. Din acest motiv analiza de nevoi este unul din pașii metodologici cei mai importanți în stabilirea temei de proiectare.

Arhitectura socială participativă complică, evident, actul de creație arhitecturală și diluează gestul autorului, la o primă vedere. Cu toate acestea, în realitate, este nevoie doar de mai multă implicare, de tact, de disponibilitate la dialog și de adaptabilitatea la diverse contexte socio-umane și economice în care arhitectul social acționează. Așa cum am arătat în cuprinsul capitolului dedicat teoriilor practicii, arhitectura socială participativă a creat modele exemplare pentru arhitectura contemporană.

Se poate obiecta că o locuință, un centru social, un loc de joacă pentru copii, oricât de unice, frumoase, inteligent proiectate, adaptate nevoilor și însușite de utilizatori ar fi ele, nu pot concura cu marile proiecte

⁶⁹ Proiectate în Coreea de Nord, locuințele corbusiene ar fi rămas perfecte și pure până în prezent (n.a.)

urbane contemporane, cu arhitectura *mainstream* ale cărei modele exemplare transformă visul în realitate sensibilă. Acestei viziuni i-aș răspunde cu următoarea întrebare, reflexivă prin natura ei: ce este mai important pentru un individ trăind în sărăcie extremă: o locuință proprie, sau un stadion magnific în Beijing?

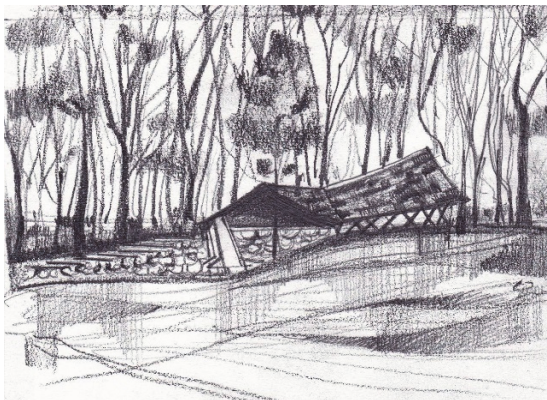

Figura 44 Capela Yancey. 1995, Auburn, arh. Samuel Mockbee, , schiță de stud. arh. Andreea Nițu.

Pledoaria pentru arhitectura socială participativă nu elimină, nici nu minimalizează creațiile arhitecturale emblematice din discursul general al arhitecturii contemporane ci reprezintă aplicarea profesiei la realitățile unei lumi care are nevoie de ea și pe care arhitectura încă nu o recunoaște. Într-un anumit sens, arhitecții sociali reprezintă pentru arhitectură ceea ce paramedicii reprezintă pentru medicină. Cu siguranță că o operație poate fi desfășurată mai bine într-un spital decât pe marginea șoselei, dar cea de-a doua, rămânând act medical, salvează viața atunci când spitalul este prea departe.

Definirea arhitecturii sociale participative

Subtitlul tezei este compus din trei termeni al căror sens este îndeobște cunoscut dar care, împreună, pot avea o multitudine *quasi* infinită de semnificații. Mă voi referi în continuare la accepțiunea pe care acest construct o are în cuprinsul prezentei lucrări.

Arhitectura

Cititorii tezei sunt familiarizați cu arhitectura și cu câteva din definițiile cele mai uzitate ale acesteia, începând cu Vitruvius. Majoritatea acestora se referă la arhitectură ca proces sau ca produs al unui proces de organizare a spațiului având ca finalitate forma (Leon Battista Alberti, Michelangelo, Palladio, Le Corbusier), ori ca material și tehnica punerii acestuia în operă (Viollet-Le-Duc, Bruno Taut, Le Corbusier), sau ca reprezentare a societății în ansamblu (Bruno Zevi). Multitudinea lor, orientarea către obiectul de arhitectură sau suma proceselor care definesc profesia, exprimarea lor denotativă sau conotativă, vorbesc despre vastitatea arhitecturii și nu fac obiectul cercetării. Aceasta privește arhitectura ca proces sau sumă de procese de adecvare, care se realizează pentru și prin intermediul utilizatorului și nu ca obiect construit.

De aceea, mă voi opri asupra definițiilor care pornesc de la satisfacerea nevoilor umane, acest domeniu fiind unul crucial în practicarea arhitecturii sociale participative. Adecvarea clădirii la nevoile utilizatorului, este un concept modern pe care Palladio îl enunță în “Cartea a doua”, spunând “O casă confortabilă va fi adecvată nevoilor aceluia care o locuiește.” (3) În secolul al XVIII-lea, Vincenzo Lamberti definește arhitectura din punct de vedere social, ca refugiu pentru odihna umană, principiile societății, diviziunea populațiilor, și fiind susținătoarea vieții umane.⁷⁰

Yoshio Taniguchi, arhitectul celebrului MoMA New York, spunea că “arhitectura este, fundamental, un recipient. Eu sper ca utilizatorii să se bucure mai degrabă de ceai decât de ceașcă”, transpunând în metaforă utilitatea arhitecturii și suma de relații pe care aceasta trebuie să le facă posibile.

Thom Mayne merge mai departe afirmând că “arhitectura este o activitate socială care are de-a face cu un fel de comunicare, sau spații de legătură, și că, schimbând mediul, se schimbă și comportamentele.”⁷¹ Tot el vorbește despre “estetica arhitecturii care trebuie să se întemeieze pe o idee mai largă asupra activităților umane ca mersul, relaxarea și comunicarea.

⁷⁰ Definiția lui Lamberti, precum și alte definiții ale arhitecturii, pot fi consultate la http://www.voorthuis.net/Pages/Definitions_of_architecture_etc.htm

⁷¹ <http://www.utc.edu/Outreach/SCEA/LearningEnvironmentsAspects.php>

Arhitectura gândește cum acestor activități li se poate aduce valoare adăugată.”(*ibid.*) Ambele definiții sugerează că arhitectura este o activitate socială care aduce valoare adăugată simplei utilizări.

Ralph Erskine, autorul proiectului de arhitectură socială participativă Byker Wall, susține că “menirea construcțiilor este să îmbunătățească relațiile interumane: arhitectura trebuie să le ușureze, nu să le îngreuneze.”⁷²

În încercarea de a defini arhitectura socială participativă, nu voi reduce sau simplifica arhitectura, ci voi diferenția diferitele câmpuri de acțiune a acesteia, fără a le separa însă de suma atributelor care ne definesc profesia. De aceea, în continuare, voi evalua următoarea definiție: *arhitectura este fenomenul modelării spațiului care aduce valoare adăugată satisfacerii nevoilor umane*. Această definiție este valabilă atunci când arhitectul proiectează pentru un client (familie, grup uman), pentru satisfacerea nevoilor acestuia, iar când ne referim la ele, putem folosi enumerarea lui Constantin Noica din *Simple introduceri la bunătatea timpului nostru*, și anume: “frica, foamea, somnul, erosul și logosul” (Noica; 1992: 9).

Deși multe definiții foarte uzuale (inclusiv DEX) privesc arhitectura ca fiind știința și arta de a construi într-un anume mod și potrivit anumitor reguli, am propus o definiție care pornește de la fenomen, acesta înglobând suma proceselor care preced și generează spațiul modelat, împreună cu cele care îi definesc existența, precum și cele care, în final, îi succed acestuia și sunt determinate de el. Am optat pentru spațiu modelat în loc de construcție, pentru că arhitectura are multiple câmpuri de manifestare, la nivelul planificării urbane, peisagisticii, restaurării, inclusiv la nivelul scrierii despre spațiu și modelării virtuale. Toate aceste discipline cuprinse în arhitectură depășesc sfera construitului, dar toate dau seamă despre modelarea spațiului, într-un anume mod. În acest sens mai larg, fenomenul arhitecturii înglobează știința de a construi, procesele de proiectare și planificare, lucrările de construire, utilizarea și transformarea, evoluția obiectului, demolarea acestuia sau refuncționalizarea, conversia lui etc.

Definirea nevoilor umane este un subiect în sine și nu face obiectul cercetării, dar un scurt excurs este necesar pentru înțelegerea acestora din perspectiva arhitecturii. Ele pot fi clasificate în funcție de perspectivă (istorică, socială, psihologică, biologică, politică etc) și pot fi supuse unei axiologii. Herbert Marcuse face distincția între nevoile reale și cele false, “suprapuse individului de interese sociale particulare în vederea reprimării lui” (1964: cap.1); satisfacerea nevoilor false creează aparența libertății, iar

⁷² <http://www.telegraph.co.uk/news/obituaries/1485887/Ralph-Erskine.html>

promovarea lor îl îndepărtează pe om de nevoile reale, făcându-l o extensie a bunurilor de consum, ca expresie redusă și reductivă a individualității umane.

Abraham Maslow operează o axiologie în ierarhizarea piramidală a nevoilor umane: la baza piramidei stau nevoile fiziologice, urmate, pe paliere succesive, de nevoile de siguranță, iubire, stimă. Vârful piramidei este ocupat de nevoia de actualizare a eului, cuprinzând morala, creativitatea, spontaneitatea etc. În modelul lui Maslow, nevoile “superioare” nu pot fi satisfăcute decât după satisfacerea celor situate pe palierul inferior. Locuința, ca manifestare a arhitecturii, trebuie să satisfacă nevoi de pe toate palierele piramidei lui Maslow: somnul, securitatea, familia, intimitatea, respectul de sine, creativitatea.

Nevoile umane pot fi obiective (foamea) sau subiective, psihologice (identitatea). Richard Sennett detaliază nevoia de respect (2003), iar Doyal și Gough privesc nevoile ca fiind “costurile pentru a fi uman în societate”, așadar indisolubil legate de context. Geoff Mulgan, directorul fundației Young, reduce numărul nevoilor umane necesare unei vieți bune la cinci, întocmai ca Noica: nevoia de familie; nevoia de comunitate; nevoia de bunuri materiale pentru susținerea vieții, împodobire și joc; nevoia de a trăi într-un mediu sănătos; nevoia împlinirii sufletești (128-129). O viață bună, spune Mulgan, trebuie să fie “satisfăcătoare și etică”.

Revenind la definiție, orice adăpost este gândit să satisfacă nevoia umană de odihnă. Dacă adăpostul, oferind o cameră și un pat, reușește să ofere ceva în plus, de natură estetică, funcțională, de confort de utilizare etc), atunci devine arhitectură. Valoarea adăugată se poate reflecta și într-o relație specială cu mediul în care construcția se inserează. Un spațiu arhitectural este acela care adaugă valoare simplei satisfaceri a nevoii. *Concepem astfel arhitectura ca pe o disciplină menită să ofere mai mult decât se așteaptă de la ea.*⁷³ Bernard Tschumi afirma în 1976 că “arhitectura supraviețuiește numai dacă neagă forma pe care societatea o așteaptă de la ea.”⁷⁴ Viziunea lui Tschumi se subsumează ideii de valoare adăugată în context reactiv, atunci când arhitectura se naște ca răspuns la o anumită cerere. Inovarea anumitor programe de arhitectură, sau crearea unora noi, poate confrunta societatea cu un obiect față de care nu avea nicio așteptare dar care, în măsura

⁷³ La proiectarea unui hotel înscris într-o rețea transnațională, arhitectul primește un caiet de sarcini gros cât o cărămidă, în care hotelul este disecat cameră de cameră, toate relațiile funcționale sunt precizate, indicii obligatorii stipulați. Dacă arhitectul rezolvă chibzuit toate ecuațiile clientului, dar reușește să adauge și ceva mai mult decât este detaliat, atunci face arhitectură; altfel, este doar un abil tehnician (n.a.).

⁷⁴ Catalogul Bienalei de arhitectură de la Veneția, 2012, pag. 42

în care reușește să satisfacă nevoile societății, este preluat și dus mai departe.⁷⁵

Independent însă de multitudinea nevoilor umane, justificate sau nu, naturale sau induse, create, rolul arhitectului este de a acționa responsabil, în cadrul regulamentelor existente (cadru legislativ, regulamente urbane generale și locale), respectând etica și sustenabil, adaptabil la viitor, fără a epuiza resursele și fără să compromită accesul generațiilor viitoare la acestea. Între nevoile umane, pe de o parte, și sustenabilitate (incluzând etica și responsabilitatea), pe de alta, se creează o dialectică menită să asigure echilibrul arhitecturii și durabilitatea acesteia. Așa cum vom vedea, arhitectura rezistă timpului nu numai prin robustețe (*firmitas*, la Vitruviu, reprezentând capacitatea arhitecturii de a rămâne neschimbată în timp, de a fi nepieritoare), ci și prin capacitatea răspunsului arhitectural de a se adapta la viitor, de a fi sustenabil, de a se dezvolta, regenera, reînnoi. Responsabilitatea și sustenabilitatea sunt incluse în valoarea pe care arhitectura o aduce. Altfel spus, nu putem discuta despre valoare adăugată în absența sustenabilității, cu componentele acesteia de etică și responsabilitate, din moment ce această valoare își produce efectele după darea în folosință a construcției, iar singurul care a gândit-o și a comunicat-o proactiv a fost arhitectul.

În mod obișnuit, arhitectura emerge din relația directă dintre client și arhitect, iar relația cea mai simplă este aceea dintre un client personal, ca reprezentant al familiei, și arhitect. În cazul relației cu o instituție care se constituie în client, arhitectul comunică cu o echipă de reprezentanți ai beneficiarului, ale căror studii și experiență îi recomandă să înțeleagă propunerile arhitectului și să monitorizeze procesul de proiectare și, ulterior, de execuție. Nevoile exprimate de client sunt transpuse în arhitectură prin filtrul responsabilității, atât a arhitectului cât și a clientului. Excesele sunt astfel evitate, prin acțiunea eticului.

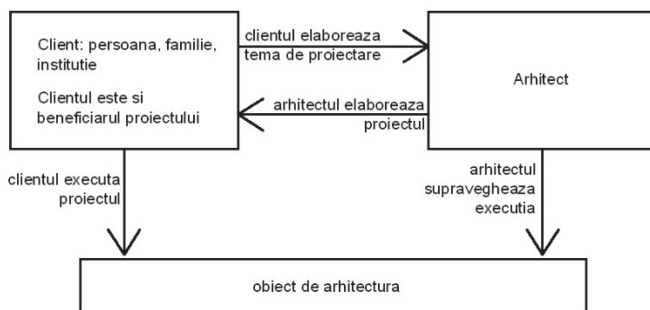
Nu am inclus estetica în definiția arhitecturii întrucât aceasta este în întregime dependentă de context. De exemplu, arhitectura poate fi frumoasă în sens aristotelic, adică să placă și să denote armonie, iar acest lucru este evident când contemplăm un templu grec. Însă, începând cu secolul al XIX-lea, mutațiile suferite de categoriile estetice au început să fie din ce în ce mai dese⁷⁶, iar începând cu perioada postmodernă, acestea au încetat să poată fi

⁷⁵ Celebra zicere “dacă îl construiești o să vină” (ilustrată de filmul “*Field of Dreams* (1972), despre construirea lipsită de orice întemeiere bazată pe cerere a unui teren de baseball în mijlocul unui câmp de porumb, acțiune donquijotească, nesăbuită, dar care, în final, dovedește că obiectul instituie nevoia) a făcut carieră Americană, apoi mondială; proliferarea programului de Mall comercial o confirmă (n.a.).

⁷⁶ Baudelaire creează “Estetica Urâtului”, publicând în 1857 volumul “*Florile Răului*”. Are loc un proces în urma căruia autorul, editorul și tipograful sunt condamnați, iar șase poezii sunt

supuse unei axiologii, unei valorizări. Piața Italiei a lui Charles Moore ar putea fi lesne considerată urâtă prin comparație cu o piața italiană renescentistă, dacă nu am fi sensibili la ironie. În sfârșit, există construcțiile care nu sunt nici frumoase, nici urâte, care răspund unor exigențe strict funcționale. Cetățile bunăoară, fără să aibă căutări estetice, sunt neîndoios arhitectură, iar o cetate izbită era aceea care aducea valoare adăugată satisfacerii exigențelor defensive. Tot astfel, ne putem imagina un auditoriu construit în interiorul unui cub uriaș, complet inexpressiv, dar a cărui acustică extraordinară face să exalte simțul auditiv într-o măsură atât de mare încât orice altceva dispare. Valoarea adăugată acusticii îl transformă în arhitectură, “muzică solidificată”, la Goethe.

Valoarea pe care arhitectura o adaugă funcțiunii este, de multe ori, o altă funcțiune. De exemplu, un pod, care îndeplinește cu succes scopul traversării unei râu sau prăpăstii, este, în sine, un obiect ingineresc, dacă tot ceea ce își propune și oferă este traversarea în siguranță a apei sau râpei. Dacă, în afară de asta, se îmbogățește cu funcție estetică (podul Mileniului, Londra), simbolică (statuară), sau devine spațiu public (podul artiștilor), devine arhitectură.

schema funcționării arhitecturii din punct de vedere al relației arhitect- client (beneficiar)

Figura 45 Schema de relații arhitectură

Satisfacerea nevoilor umane reprezintă însă un demers reactiv, care se bazează pe analiza de nevoi, deci orientat către experiențe avute deja, în timp ce arhitectura, ca proces ce include obiectul arhitectural finit, este proiectată în viitor. Această contradicție poate fi conciliată prin mutarea

eliminate din volum, interdicția de a le publica fiind menținută în Franța până în 1949, an în care a fost și anulată decizia curții (n.a.).

accentului de pe nevoi pe capabilități, definite de Sen și explicate în capitolul privitor la context. Reluând, filosoful indian diferențiază capabilitățile de “funcționări împlinite”. Astfel, în timp ce ultimele dau seama de bunăstare, primele se referă la libertatea individului de a-și atinge bunăstarea (Sen; 1992: 40). O arhitectură care împlinește doar nevoile unui client îi creează acestuia bunăstare, în timp ce, prin împlinirea capabilităților, îi asigură acestuia libertatea. Valoarea adăugată rezidă astfel în potențialul transformării bunului în acțiune ce contribuie la împlinirea personală a beneficiarului.⁷⁷ Preocupată de asigurarea libertăților individuale prin mediu construit, prin concilierea libertății pozitive a clientului cu libertatea negativă a arhitectului, arhitectura relaționează cu orașul și cu mediul în zona echității. Cu toate acestea, de-a lungul istoriei și chiar în contemporaneitate, marile monumente nu au nimic de-a face cu echitatea: piramidele de la Gizeh, palatul de la Versailles, catedralele trimit direct la libertatea de a împlini o aspirație, și nicidecum la ideile de dreptate și nepărtinire presupuse de echitate. Așa cum arătam mai devreme, echitatea se manifestă în raport cu arhitectura doar la nivelul sustenabilității și vecinătății și nu la nivel societal (la nivelul lui *Gessellschaft*).

Împlinirea capabilităților este un fenomen deschis, proiectat în viitor, care asigură îndeplinirea nevoilor prin adăugarea unor extensii necesare. Așa cum nevoia de logos poate fi satisfăcută prin mersul la școală unde se învață socotitul (demers rezolvat de liberalism prin egalitatea de șanse), capabilitatea poate înseamnă, în acest context, transformarea elevului într-un matematician renumit. Nevoia de adăpostire, ca nevoie de bază, poate fi satisfăcută prin adăpost. Locuirea reprezintă capabilitatea împlinirii personale prin adăpostire, creștere, reprezentare, identificare etc. De aceea, propun următoarea definiție: *arhitectura este fenomenul modelării spațiului pentru împlinirea capabilităților beneficiarilor*. Revizitându-l pe Turner prin prisma acestei definiții, “ce este o casă” reprezintă satisfacerea nevoilor la un moment dat; “ce face o casă” se referă la capabilități, la transformarea bunului în acțiune.

Arhitectura socială

Consecutiv, arhitectura socială este arhitectura care ia în proiect grupurile sociale care nu pot lucra direct cu un arhitect, poziționându-se, cel puțin formal, sub egida echității. Este vorba despre comunități sărace, despre tineri lipsiți de mijloacele necesare cumpărării unei locuințe, despre bătrâni,

⁷⁷ Noica face distincția între somn ca nevoie și lene ca dorință, între a dormi și a dormita. O locuință trebuie să fie locul unde poți dormita, pentru că de dormit, se poate dormi oriunde (Noica, 1992: 9)

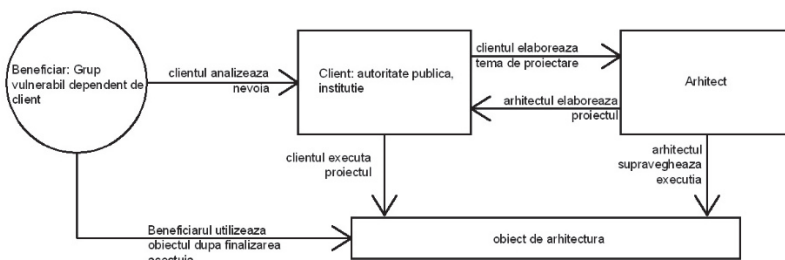
familiei monoparentale, șomeri pe termen lung, alte grupuri vulnerabile⁷⁸. Nevoile acestora sunt cunoscute la nivel statistic și programele de arhitectură necesare fac obiectul manualelor de proiectare pentru funcțiuni ca centre sociale, locuințe sociale, azile, cămine etc.

Deși, la prima vedere, clientul pare să fie beneficiarul arhitecturii (grupul vulnerabil), nu este așa. Clientul arhitecturii sociale este autoritatea publică sau instituția care comandă proiectul. Este instituția care furnizează tema de proiectare (aceasta poate fi gândită împreună cu arhitectul), care propune bugetul și care contractează serviciile de proiectare. Beneficiarul direct al proiectului, anume utilizatorii acestuia, nu au contact direct cu arhitectul.

Din acest motiv, arhitectura “oferită” astfel grupurilor vulnerabile, deși realizată în virtutea echității, le anulează acestora felurite libertăți, fiind inechitabilă prin excelență. Turner arată cum o locuință socială nouă poate fi “opresivă”, în raport cu o rulotă în care familia locuise înainte de mutare și care era “suportivă”. Habraken denunță cartierele de locuințe înșiruite în care nivelul de posesie este zero. Arhitectura socială a luat amploare în cadrul modelului statului asistențial, model care și-a încetat existența odată cu criza economică începută în 2008. Cu toate acestea, arhitectura socială continuă să existe, iar arhitecții contemporani reușesc să ducă mai departe programul rezidențial prin hibridizarea acestuia cu funcțiuni de loisir și de schimb social, cu rezerve de spațiu și, recent, cu reinterpretarea relației tradiționale locuire-muncă, așa cum se întâmplă în cazul proiectului *Transitlager Reloaded* al MVRDV, proiect aflat la limita dintre social și participativ.⁷⁹

⁷⁸ În cuprinsul *Memorandumului comun în domeniul incluziunii sociale*, secțiunea 2.6, adoptat de Guvernul României în 2005, grupurile vulnerabile sunt “copilul în situație de risc ridicat: sărăcie, vulnerabilitate la procesele de dezagregare socială, delincvența juvenilă; tinerii de peste 18 ani care nu mai sunt cuprinși în sistemul de ocrotire a copiilor fără familie; persoanele cu handicap; persoanele aparținând populației de etnie romă aflate în situații de risc ridicat; vârstnicii în situație de risc ridicat și persoanele fără adăpost.”

⁷⁹ <http://www.mvrdv.nl/#/projects/tp512transitlagerreloaded>

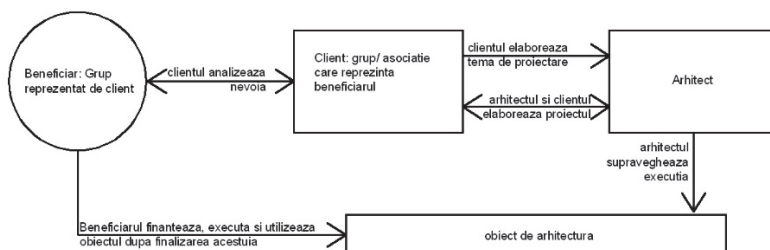
schema funcționării arhitecturii sociale din punct de vedere al relației arhitect- client - beneficiar

Figura 46 Schema de relații arhitectură socială

Arhitectura participativă

Arhitectura participativă este arhitectura practică atunci când clientul este un grup uman organizat, capabil să-și exprime nevoile și să verifice transpunerea acestora în obiectul propus de arhitect. De exemplu, o comunitate neoprotestantă care dorește construirea unei case de rugăciune se constituie în client, prin delegarea unor reprezentanți, iar arhitectul lucrează direct cu aceștia pentru proiectarea funcțiunii solicitate. Arhitectura participativă nu este gândită *pentru grup ci împreună cu grupul*. Revenind la arhitectură în general și simplificând modelul, ne putem imagina un arhitect proiectând o locuință pentru o familie fără a discuta cu aceasta numărul de camere necesar, nivelul de finisare dorit, bugetul familiei, profesia adulților, vârsta copiilor? Similar, arhitectura participativă își extrage tema de proiectare direct de la grupul pentru care proiectează, fără intermediari, ca în cazul arhitecturii sociale, acolo unde nevoia, ca și tema de proiectare sunt întocmite de terți.

Arhitectura participativă se poate referi la implicarea beneficiarilor în procesul de proiectare (situația cea mai uzuală), sau în procesul de execuție (cazul locuințelor usoniene ale lui Frank Lloyd Wright care, proiectate cu minuție de arhitect, puteau fi executate de beneficiari în vederea ieftinirii procesului), sau în ambele. Arhitectura participativă nu este obligatoriu socială, în sensul prezentei lucrări, adică grupul cu care lucrează arhitectul poate genera arhitectură, având capacitate financiară și fiind, din punct de vedere social, omogen și organizat.

schema funcționării arhitecturii participative din punct de vedere al relației arhitect- client - beneficiar

Figura 47 Schema de relații arhitectură participativă

Arhitectura socială participativă

Arhitectura socială participativă este, foarte simplu spus, arhitectura practică pentru grupuri aflate în situație de vulnerabilitate, împreună cu acestea. Ea este generată de dorința și voința arhitectului de a se implica în acest mod pentru a produce schimbare socială și obiecte de arhitectură care, altfel, nu ar fi apărut niciodată. Este produsă de capacitatea arhitectului de a se adapta realităților contemporane și de a se implica activ pentru a genera o schimbare sistemică la nivelul grupului vulnerabil. Ce aduce însă nou arhitectura socială participativă și prin ce diferă ea de cea socială sau de cea participativă?

În raport cu arhitectura socială, arhitectura socială participativă schimbă clientul, din autoritatea care reglementează, gestionează și intervine, în grupul de reprezentanți ai beneficiarilor, direcți și indirecti, ai proiectului. Practic, arhitectura socială care se realizează nu se mai face prin interpuși, prin terți, care analizează nevoile și le cuantifică, ci direct prin discuții în cadrul grupului. Din acest motiv, arhitectura socială participativă poate răspunde unei situații date și unui grup precizat, pornind de la nevoile reale existente. Întinderea unui proiect este redusă la dimensiunea grupului și a nevoilor acestuia, spre deosebire de arhitectura socială care poate opera cu grupuri mari ca dimensiune, cu asocieri de grupuri, vizibile doar la nivelul anchetelor sociologice, graficelor și recensămintelor. La nivelul planificării urbane, în situația regenerării de fond construit, acolo unde întinderea intervenției presupune implicarea mai multor teritorii și mai multor grupuri sau comunități, relația urbanist – comunități se realizează prin reprezentare democratică. Astfel, o comunitate se asociază și își delegă reprezentanții care vor acționa orizontal, împreună cu reprezentanții altor comunități, în stabilirea dialogului cu urbanistul.

Proiectând direct pentru utilizatori și împreună cu aceștia, arhitectura socială participativă, pornind de la principiul echității, vizează libertatea beneficiarilor prin posesie, implicare, apartenență. Motorul ei este solidaritatea socială dintre arhitecți, ca elită intelectuală și socială, și grupurile vulnerabile, comunități aflate în sărăcie extremă și excluziune socială, minorități discriminate etc.

Față de arhitectura participativă, arhitectura socială participativă aduce dimensiunea socială. În cazul primei, grupul are conștiință de sine, își cunoaște nevoile și lansează comanda de arhitectură, având și mijloacele de a pune proiectul în operă. În cazul celei de-a doua, grupul este cel mai adesea neorganizat, nestructurat. De multe ori lipsa educației și chiar analfabetismul sunt piedici serioase în calea comunicării. Grupul nu lansează o comandă, nu are capacitatea de a o face, nici posibilitatea de a pune în operă un proiect. Arhitectului îi revine rolul de organizator comunitar, de catalizator care generează împreună cu grupul tema de proiectare, proiectul, bugetul și accesează fondurile necesare realizării acestuia.

Sintetizând, propun următoarea definiție: *arhitectura socială participativă este fenomenul modelării spațiului pentru împlinirea capacităților grupurilor umane aflate în situație de vulnerabilitate, împreună cu acestea.* Această definiție, departe de a cuprinde tot ceea ce este arhitectura socială participativă, este o schiță care așteaptă verificarea în cuprinsul celei de-a doua părți a cercetării, precum și rafinări viitoare. Valorile fundamentale ale arhitecturii sociale participative sunt: libertatea, echitatea și solidaritatea.

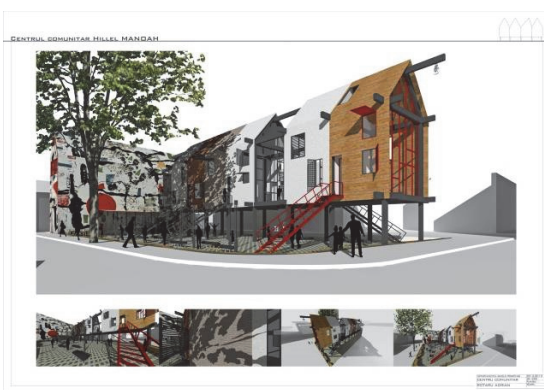
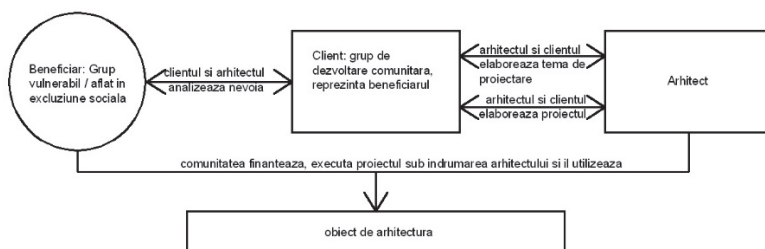

Figura 48 Centru comunitar pentru meșteșugari itineranți Hilel Mandah, autor: stud. arh. Adrian Rotaru, proiect de atelier, grupa 33B, UAUIM, prof. dr. Gabriela Tabacu, asist. Alexandru Călin și Lorin Niculae. perspectivele ilustrează posibilități de evoluție diferită a spațiului arhitectonic, generate de luarea în posesie de către utilizatori diferiți.

Libertatea arhitectului de a gândi spațiul acționează cooperativ cu libertatea beneficiarilor de a-l imagina, înțelege, adapta și transforma în acțiune și rezultat. Cele două libertăți acționează una asupra celeilalte sub aspect “negativ” (Berlin; 2001: 205), adică libertatea arhitectului nu este limitată decât de atingerea consensului cu beneficiarii, precum și din rațiuni de limbaj și coerență, explicate de Bruno Zevi. Convers, libertatea beneficiarilor de a-și concepe propria locuință este validată de arhitect, atât prin aplicarea regulilor și normelor de proiectare, cât și prin educare și mediere între toți factorii implicați în proces. Vulnerabilitatea este o variabilă care depinde de situație. Grupurile vulnerabile, definite de lege sunt: șomerii pe termen lung, minoritățile, persoanele cu handicap, persoanele izolate, femeile, familiile cu peste 3 copii etc. Însă orice persoană sau grup se poate afla în situație de vulnerabilitate, la un moment dat. Starea de boală, accidentările, ne pun pe toți în situație de vulnerabilitate și atunci putem înțelege de ce este nevoie să existe *design-ul universal*, de exemplu, adică acel concept de proiectare care face arhitectura accesibilă oricui, indiferent de gradul de mobilitate, de vâz etc. Comunitatea unui cartier poate să ajungă în situație de vulnerabilitate atunci când primăria hotărăște demolarea unor locuințe pentru lărgirea străzii, sau când decide orice intervenție asupra spațiului public fără consultarea comunității, care se vede astfel “expropriată” din spațiul vieții cotidiene.

schema funcționării arhitecturii sociale participative din punct de vedere al relației arhitect- client - beneficiar

Figura 49 Schema de relații arhitectură socială participativă

Echitatea se referă la căutarea unui sistem de egalități sociale având dreptatea ca valoare centrală. Egalitatea de șanse liberală nu funcționează atunci când individul este “situat”. Egalitatea de circumstanțe și condiții,

imaginată de socialism prejudiciază libertatea individuală. Egalitatea de drepturi, a lui Dworkin nu acționează în sfere diferite. Egalitatea din sfera arhitecturii sociale participative este o egalitate de libertăți, sau de *capabilități*, luând în discuție *variabila focală* a procesului, așa cum arată Sen (1992: 20). Este vorba de dobândirea unei egalități care nu restrânge libertatea, ci o amplifică. Prin dobândirea de libertăți de către grupurile vulnerabile, ceea ce se diminuează este doar puterea (Bobbio; 1999: 122), ori dominația. Căutarea echității sociale de către arhitecți se bazează pe solidaritatea umană, valoare fundamentală de axiologia creștină și doctrinele comunitariste contemporane, deopotrivă. Dacă libertatea este individuală, egalitatea este, prin însăși natura ei, socială.

Solidaritatea este, așa cum arată Richard Rorty:

„O abilitate de a vedea tot mai multe diferențe tradiționale (de trib, religie, rasă, obiceiuri, și altele) ca neimportante, atunci când sunt comparate cu apropierea în ceea ce privește durerea și umilința, capacitatea de a te gândi la oameni extrem de diferiți față de noi înșine ca fiind incluși în domeniul lui ‘noi’” (300).

Solidaritatea devine un atribut al unei comunități deschise. Solidaritatea arhitectului cu semenii săi are la bază *gândirea inclusivă* potrivit căreia diferențele culturale sunt neimportante, atunci când le raportăm la condițiile de locuire. Gândirea exclusivă, înrădăcinată mai ales la nivelul stereotipurilor despre romi, presupune judecata că locuirea în sărăcie extremă este un dat cultural și că în orice altă împrejurare mai favorabilă, acei oameni vor continua să locuiască la fel. Acest tip de gândire antrenează lipsa de solidaritate (“care n-are să muncească!”) și are ca efect inacțiunea.

Definiția lui Rorty impune o nuanțare importantă privitoare la manifestarea solidarității față de grupuri diferite de domeniul lui “noi”, și anume, sprijinul/ “luarea în proiect” trebuie să vină fără ștergerea elementelor de diferență, atât la nivel de proces, cât și la nivel de rezultat. Cu privire la primul, incluziunea în domeniul lui “noi” poate acționa ca o premisă pentru o intervenție care șterge diferența (“suntem solidari cu ei, intervenim cu metodele noastre pentru a-i face să fie ca noi!”). La nivelul rezultatului, o locuire neadecvată tradițiilor de locuit ale grupului țintă, deși produs al solidarității, poate șterge, cu timpul, caracterele regionale. Ambele situații expuse mai sus dau seama nu de solidaritate, de vreme ce, prin manifestarea acesteia, diferența este anulată (grupul diferit devenind inclus în “noi” și, ca atare, lipsind de obiect solidaritatea), ci de aculturație, de preluarea necritică a unei culturi diferite.

Pentru ca solidaritatea să fie reală și operantă, ea trebuie să mențină diferența și diversitatea locală, în timp ce apropie oamenii din punct de vedere al umanității lor generice. Interpretarea corectă a realității din teren, definirea corectă a domeniilor “noi” și “ceilalți” (Mihăilescu; 2007: 20), crearea cadrului unei intervenții solidare, fac necesar un efort interdisciplinar, arhitectura socială participativă având nevoie de perspectiva antropologică.

Prima valoare adăugată pe care practica arhitecturii sociale participative o aduce pentru beneficiarii aflați în stare de privare de libertăți este reducerea gradului de vulnerabilitate și, consecutiv, crearea de capabilități. Realizând o sinteză provizorie, până la triangularea informației cu practica efectivă și actuală, conceptele cheie și metodele cu care operează arhitectura socială participativă sunt prezentate în schema de mai jos.

Nu pot să închei acest capitol fără a menționa o încercare de definire a arhitecturii sociale participative de către Andrei Ardeleanu, membru senior al grupului Arhipera:

„Pentru mine arhitectura socială participativă este ramura cu adevărat frumoasă a arhitecturii - o frumusețe care nu se sprijină doar pe aspectul estetic al produsului ei, ci pe un sistem de relații, în centrul căruia se află omul și utilizarea.”

Altfel spus, *o arhitectură frumoasă este acea arhitectură care face viața frumoasă.*

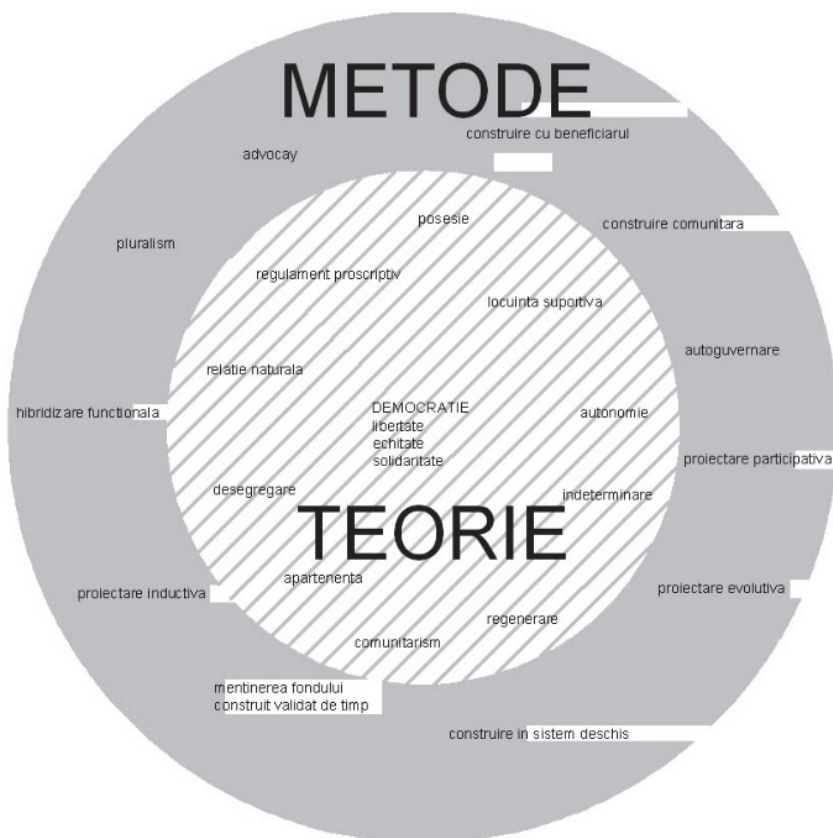

Figura 50 Concepte cheie și metode al arhitecturii sociale participative

PARTICIPARE, METODE ȘI TEHNICI

“Casele sunt scumpe. Totuși este mult mai scump să nu le construim.” Brian Bell⁸⁰

Am parcurs în capitolele precedente ale prezentei lucrări argumentele de ordin social și economic care fac necesară intervenția urbană și arhitecturală în așezările aflate în sărăcie extremă și pentru grupuri aflate în excluziune socială, precum și întemeierea conceptuală a acestora pe arhitectura socială participativă. Am prezentat dimensiunea și dinamica sărăciei în România, evidențiind impactul pe care sărăcia extremă îl are asupra condițiilor de locuire. Am realizat o schiță teoretică preliminară, iar exemplele de arhitectură socială participativă prezentate în cuprinsul cercetării au ilustrat teoriile practicii, precum și metodele utilizate de arhitecți pentru a o pune în operă.

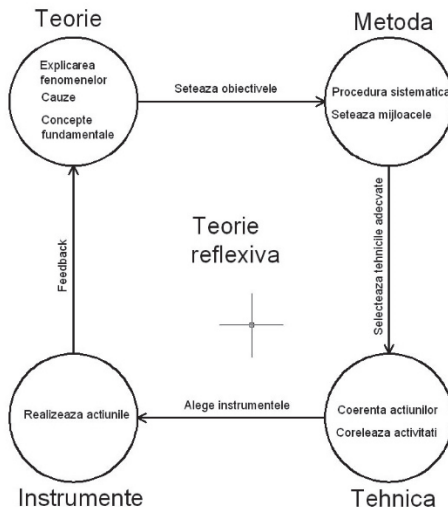

Figura 51 Schema relației dintre teorie, metodă, tehnică și instrumente în cadrul teoriei reflexive

În continuare, voi analiza ansamblul de metode specifice arhitecturii sociale participative practicate în sărăcia extremă în vederea construirii de locuințe, așa cum ele s-au redefinit și conceptualizat prin practică. În forma cuprinsă în prezenta cercetare, metodologia are la bază

⁸⁰ Bell; Wakeford; 2008, trad.a.

efortul de structurare pe care l-am întreprins pe parcursul derulării programului de construire de comunitară al Fundației Soros România între 2009 și 2012. Foarte pe scurt și fără a intra în detalii în această parte a prezentării, programul a vizat consolidarea comunităților rurale aflate în sărăcie extremă prin construirea de locuințe noi, reabilitarea unor locuințe existente, completarea matricei funcționale a așezării cu funcțiunile (de regulă servicii) absente în teritoriu și asigurarea sustenabilității proiectelor. În anii 2009 și 2010, programul a fost derulat de Fundația Soros România (FSR) în parteneriat cu Habitat for Humanity România, în Bălțești (Prahova) și Vânători (Neamț). În 2011 și 2012 proiectul a fost susținut integral de FSR și se desfășoară în Sărulești și Dor Mărunt, ambele în județul Călărași.

În prezentarea metodologiei, voi face recurs la exemple din derularea programului, astfel încât conceptele enunțate să-și găsească un corespondent din câmpul situațional real. Deși obiectul cercetării este doar arhitectura socială participativă, avem de-a face, așa cum vom vedea în cele ce urmează, de un program care integrează mai multe discipline. De aceea, voi enunța foarte succint și celelalte componente ale programului, astfel încât cititorul să poată avea imaginea completă în care să plaseze, păstrând proporțiile juste, arhitectura participativă.

Figura 52 Fotografii din timpul unei sesiuni participative din Sărulești, jud. Călărași, din 31 august 2011

În această perioadă am actualizat permanent metodologia inițială la situația din teren și am integrat feedback-ul celor trei ani de exercițiu. Cu siguranță, metodologia astfel prezentată reprezintă o etapă de parcurs, o concluzie parțială, oferind un cadru flexibil de organizare și structurare a intervenției, obligatoriu de adaptat la fiecare situație concretă din teren și obligatoriu de modificat și completat potrivit noilor date, situații, grupuri de beneficiari, schimbări legislative sau de altă natură.

Rolul metodologiei, văzută ca analiză a ansamblului metodelor specifice programului, este să structureze problematica intervenției și să

furnizeze instrumentele necesare tuturor entităților interesate de derularea unui astfel de program, fie ele ONG-uri ori agenții guvernamentale. Acest lucru este indispensabil deoarece, așa cum am arătat în capitolul dedicat definirii paradigmei arhitecturii sociale participative, premisele desfășurării unui program de construire de locuințe sociale pentru comunități aflate în sărăcie extremă sunt categoric schimbate în raport cu structura tradițională a unui program de construire de locuințe sociale.

Dar partea a doua a cercetării mai are un rol important, și anume acela de a triangula informația teoretică, verificată până acum doar de teoriile practicii. Până la acest moment, axiomele arhitecturii sociale participative au fost “extrase” din textele prime și verificate de practica de șantier, începând cu 1946 și până în prezent. În continuare, conceptele și metodele identificate în cadrul sintezei teoretice preliminare vor fi supuse unei analize critice și vor fi validate prin cercetare empirică, prin evaluarea aplicabilității lor în situație reală și, mai ales, actuală. Conceptele fundamentale ale domeniului vor fi transpuse în proiect și în managementul acestuia, demers capabil să asigure reflectarea teoriei în practică, în execuție.

Participare publică în arhitectură

Participarea cetățenească a devenit un loc comun al ultimilor ani, în special din cauza transferării modelului la nivel de directivă europeană. Toate deciziile administrative sunt girate de participarea reprezentanților societății civile și, în aparență, democrația funcționează la nivel instituțional, central sau local, mai ales sub forma audierilor publice. Însă Paul Davidoff sugera încă din 1965 nevoia ca, pentru o participare cetățenească reală în cadrul proceselor de planificare urbană, acestea să fie susținute printr-un limbaj accesibil și inteligibil, și nu folosind limbajul codificat al practicii de arhitectură.

Cea mai bună reprezentare a nivelului de participare cetățenească este dat de modelul “Scării participării”, enunțat pentru prima oară de Sherry Arnstein în 1969 (216-224).

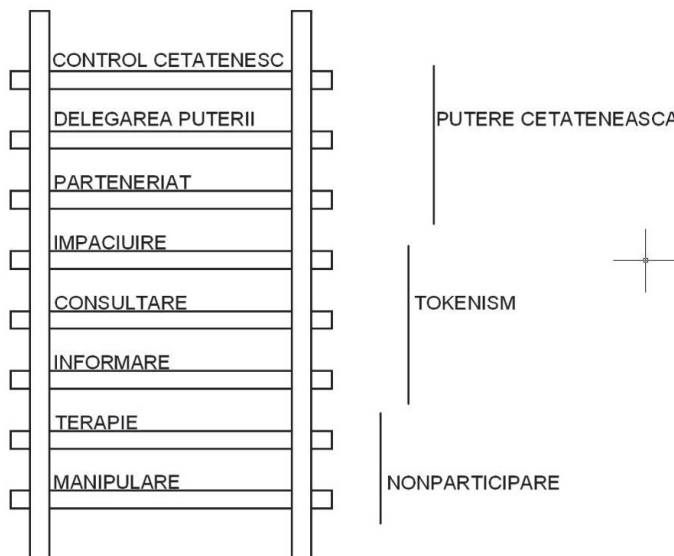

Figura 53 Scara participării, conform Sherry Arnstein (1969)

Schema scării participării, preluată din documentul consultat, arată diversele grade de participare. De jos în sus, aceasta poate “urca” de la non-participare la puterea delegată către cetățean, trecând prin manipulare, terapie, informare, consultare, împăcare, parteneriat, putere delegată, control

cetățenesc.⁸¹ Odată cu apariția și conturarea teoretică a discursului participativ, începând cu anii 1960, acesta a început să migreze din sfera publică a organizațiilor nonguvernamentale spre cea a autorităților publice, devenind prezent discursul oficial al acestora, uneori fundamentat, alteori doar pentru a masca decizii nedemocratice. De exemplu, cazul recent al strămutării romilor din Baia Mare (2011-2012) a fost instrumentat de autoritatea locală prin recursul la un limbaj în care cuvintele “parteneriat”, “consultare”, “delegare” aveau un rol central, în timp ce acțiunile desemnate prin aceste cuvinte erau, de fapt, presiuni, somații, amenințări și influență.⁸²

Figura 54 Participare reală, în Dor Mărunt, jud. Călărași, realizată de studenți ai UAUIM, membri Arhipera. 21.09.2011

Granița dintre două trepte succesive pe scara participării este una vagă; realizarea unei participări reale depinde într-o măsură foarte mare de intenția și priceperea arhitectului social care implementează proiectul. Uneori, vizând un anumit rezultat pe care îl consideră bun pentru comunitate, acesta poate reduce nivelul real al participării spre tokenism. Consultă comunitatea, creează aparența integrării feedback-ului dar, în realitate, își transpune în operă propriile idei, prestabilite. A fost critica adusă lui De Carlo în cazul proiectului de la Terni. Unul din rolurile prezentei metodologii este să prezinte tehnicile și instrumentele prin care se poate atinge o participare reală în cadrul unui proiect de arhitectură participativă.

⁸¹ Tokenism este un termen care încă nu are un echivalent românesc. În contextul dat el se referă la mimarea participării, la menținerea acesteia la un nivel pur formal și neangajat. (n.a.)

⁸² Materialul de informare publică folosit de primăria Baia Mare pentru informarea romilor din Craica, în mare parte analfabeți, deci în imposibilitate de a citi conținutul, cu privire la drepturile și obligațiile ce le revin, conține doar obligațiile, în timp ce drepturile ar putea fi căutate pe internet după articolele de lege menționate în coloana a doua. Exemplu de nonparticipare. În finalul documentului, cu o doză considerabilă de sarcasm, primăria îi invită pe romi să sune la poliție pentru mai multe informații.(n.a.)

O particularitate a participării publice este umbrela conceptuală largă pe care o desface deasupra conceptului în sine. Câtă vreme aderăm la democrație și dorim ca practica de arhitectură să fie democratică, atunci vom consulta grupurile vulnerabile pentru care proiectăm. Dar cum? Cine participă la consultări? Ce formă poate îmbrăca participarea? Exprimarea opiniilor este participare? Care este gradul de implicare al comunității care dă seama de o participare reală? Cât control poate fi transferat comunității? Transparența proceselor este, în sine, o garanție a participării, în condițiile codificării limbajului arhitecturii? Lista de întrebări poate continua, iar suma de răspunsuri posibile dă seama de dificultatea desfășurării proceselor și de greutatea unei evaluări a rezultatului participării.

Fenomenul a fost observat, așa cum am mai arătat, de Kenneth Frampton, care formulează una dintre cele mai articulate critici aduse arhitecturii sociale participative; criticul îi refuză acestuia statutul de disciplină, de vreme ce participarea cetățenească este greu de definit, imposibil de cuantificat cu precizie, iar metodele utilizate sunt, în cel mai bun caz, vagi. Într-adevăr, arhitectura socială participativă, deși a produs exemple de o mare calitate estetică (vezi SAAL, Giancarlo De Carlo), nu a produs un ansamblu de metode ale participării similare pentalogului modernist, de exemplu, ci multe exemple de participare reușită care, derivate fiecare dintr-un caz particular, au utilizat metode conjuncturale, adaptate fiecărei situații în parte. Acest particularism al arhitecturii sociale participative derivă din aplicarea acestuia la fiecare câmp situațional, la caracteristicile grupului, la natura fondului construit existent, situația economică și politică a țării, existența sau nu a unor autorități publice preocupate de locuire, existența unor surse de finanțare etc. Așa cum spunea Habraken, nu trebuie căutată o soluție universală la o sumedenie de situații particulare, ci se impune rezolvarea fiecărei situații în parte.

Cu toate acestea, rezolvarea fiecărei situații în parte, fără a avea un ghid metodologic, poate fi privită ca o loterie în care intervențiile reușite sunt rodul charismei arhitectului, implicării acestuia, ingeniozității sale și capacității de comunicare, mai degrabă decât disciplinei aplicate în sine. De exemplu, în cazul Mexicali, comentat în cadrul lucrării, ce s-ar fi întâmplat dacă arhitectul Christopher Alexander nu s-ar fi mutat pe șantier, în deșert, pentru a putea structura comunitatea zi de zi și pentru a putea organiza, zi de zi, procesul participativ? Cum s-ar fi realizat participarea în cazul Adelaide Road, Camden, Londra, dacă arhitectul Nabeel Hamdi nu ar fi avut ideea întocmirii ghidului pentru nearhitecți *Proiectează-ți singur*?

Dacă rezultatul unui proiect depinde într-o măsură atât de mare de decizia luată de arhitect la fața locului, de abilitățile lui, înseamnă că un rezultat al intervenției nu poate fi realmente anticipat. Consecutiv, un astfel

de proiect nu poate fi finanțat decât în măsura în care poate demonstra că rezultatul anticipat va fi pus în operă, iar acesta va fi rodul unei participări reale și nu uneia false, în care arhitectul convinge comunitatea de justetea propunerilor sale, în loc să integreze în proiect rodul dialogului cu reprezentanții comunității.

Totodată, dacă participarea este cel mai nesigur și greu de justificat lucru în cadrul proiectării participative, atunci cum poate fi creat un model al practicii care să poată fi extins în teritoriu? Din aceste motive, un susținut efort de structurare a venit mai ales din America, acolo unde tradiția democratică este o esență a statului, iar participarea legitimează acțiunea politică. Preocupate de o participare cetățenească reală, instituțiile Americane au definit standarde de consultare și metode de participare capabile să susțină orice inițiativă publică, de la referendum până la proiectare comunitară.

Hery Sanoff preia definiția mai generală a lui Wulz, potrivit căreia “participarea este un concept general care acoperă forme diferite de decizie de către un număr de grupuri implicate în proces.” (Sanoff; 2000: 9) Este o definiție care, în opinia mea, acoperă numai genul proxim, fără a explica în ce constă diferența specifică dintre “forme diferite de decizie”.

În 1981, Habermas publică *Teoria acțiunii comunicative*, lucrare filosofică de amploare care fundamentează participarea publică, prin aplicarea unei “raționalități comunicative”, văzută ca sumă a proceselor prin care diferite pretenții de validitate sunt aduse la un numitor comun satisfăcător, prin consens (Habermas; 1984: 75) și acționând la nivelul celor trei lumi: subiectivă, obiectivă și socială. Mai departe, Habermas definește înțelegerea dintre părți și acțiunea comunicativă astfel:

„Obținerea înțelegerii funcționează ca un mecanism pentru coordonarea acțiunilor numai prin interacțiunea participanților care ajung la un acord privind pretențiile de validitate ale afirmațiilor lor, adică prin recunoașterea intersubiectivă a pretențiilor de validitate pe care le ridică reciproc. (...) Conceptul acțiunii comunicative presupune folosirea limbajului ca mediu pentru un fel de obținere a înțelegerii, în cursul căreia participanții, relaționând cu una din lumi, ridică reciproc pretenții de validitate care pot fi acceptate sau respinse.” (*ibid.*; 99, trad. a).

Prin acțiune comunicativă, participanții își definesc un plan de acțiune, în cadrul căruia acțiunile sunt validate prin consens. Acțiunea comunicativă este “un tip de interacțiune coordonată prin acte de comunicare și care nu coincide cu acestea” (Habermas; 1987: 101, trad. a). Astfel, comunicarea se constituie în suport pentru acțiune, nu se substituie acesteia.

Critica raționalității și acțiunii comunicative vine din partea lui Michel Foucault și se bazează pe observația empirică potrivit căreia comunicarea este tributară raporturilor de putere dintre participanți. Susținerea unor pretenții de validitate de pe poziții ierarhice diferite este un non-sens (Foucault; 1987: 114), susține filosoful francez. Într-adevăr, în practica arhitecturii proiectării comunicative, am întâlnit situații în care beneficiarii, fără să înțeleagă argumentele de ordin funcțional pe care le expuneam, se supuneau argumentului autorității. Rezultatul era însușirea rapidă a ideilor mele, fără o participare reală. Această situație poate fi însă evitată printr-o consolidare comunitară eficientă și prin crearea guvernării locale, prin înființarea de grupuri de dezvoltare comunitară care să se constituie în partener de deliberare de pe *poziții de egalitate*, neierarhice.

O altă critică vine din zona fenomenologiei, care reproșează acțiunii comunicative faptul că pierde din vedere interioritatea individului, caracteristicile necomunicabile ale acestuia (Caciuc; 2007: 220).

Ambele critici însă pierd din vedere o caracteristică esențială a obiectului criticat, și anume latura praxiologică. Dacă este nevoie de schimbare socială, atunci este nevoie de acțiune socială. Ori inacțiunea, retragerea post-structuraliștilor în jocurile de limbaj ale lui Lyotard, nu poate genera schimbare socială, la fel cum nici hermeneutica nu o poate face. Atunci când este imperios necesară, acțiunea, chiar și imperfectă, este de preferat inacțiunii.

Dacă eliminăm obligativitatea participării prevăzută de cadrul legislativ european (în România participarea publică este reglementată de doar două legi⁸³), rămâne să punem în balanță ce pierdem și ce câștigăm folosind-o în cadrul situațional al prezentei teze, acela al unei intervenții de regenerare urbană sau construire de locuințe pentru o comunitate aflată în sărăcie extremă. Nerecurgând la participare publică, ne situăm de la bun început în arhitectura socială, iar metoda relaționării cu beneficiarul devine *instrumentală și normativă*, așa cum arătam în introducere. Se pierde contactul cu comunitatea, caracteristicile acesteia făcând obiectul analizelor unui aparat de cercetare străin profesiei. Procesele de proiectare devin opace pentru public, iar decizia arhitecților va fi privită cu anxietate și, eventual contestată. Ne situăm în paradigma autoritară, arhitectul devenind un

⁸³ Legea nr. 544/2001 privind liberul acces la informațiile de interes public și Legea nr. 52/2003 privind transparența decizională în administrația publică prevăd crearea condițiilor pentru ca societatea civilă să poată participa la deciziile administrației. Reglementarea obligativității participării prin lege este democrație cu forță, amintind de „munca patriotică” și „voluntarii obligați” de dinainte de 1989. Avantajul reciproc pe care participarea îl furnizează ar trebui să fie pilonul principal al introducerii acesteia în sistemul decizional administrativ din România (n.a.)

executant în subordinea autorității care coordonează procesele. Nu mai poate fi vorba despre democrație consolidată prin arhitectură.

Dimpotrivă, prin participare publică, arhitectura își asumă etica, iar *proiectul devine o rezultată a acțiunii comunicative, scopul lui fiind construirea consensului în jurul unei înțelegeri comune a grupurilor implicate cu privire la schimbarea realității. Aceasta include atât locuirea, cât și sistemul de relații care o generează.* Arhitectul își asumă astfel rolul de moderator, pe lângă acela de expert tehnic, iar acest lucru este necesar prin prisma dinamicii sociale contemporane care determină proiectarea de arhitectură pentru grupurile vulnerabile. Societatea contemporană este multiculturală, făcând obligatorie negocierea pentru realizarea de proiecte comune. Societatea civilă este activă și organizată, iar drepturile minorităților și ale grupurilor vulnerabile sunt protejate de organizații care trebuie implicate în procesul de proiectare (Sager; 2005: 3)

Astfel, din punctul de vedere al cercetării de față, *în cadrul practicii arhitecturii sociale participarea cetățenească reprezintă o sumă de acțiuni comunicative structurate într-o metodă, prin care grupul de beneficiari dobândește capacitatea reală de deveni partener în proiectare și a face uz de aceasta. Participarea favorizează spiritul comunitar și sentimentul de apartenență al cetățenilor.*

Participarea este o condiție *sine-qua-non* a acțiunii etice a arhitectului care proiectează pentru grupuri vulnerabile aflate în sărăcie extremă. Ea dă legitimitate proiectării și generează soluția de arhitectură, validată prin deliberare. Consensul colectiv cu privire la realitatea dorită, la binele comun, stabilit prin participare, consolidează libertățile și capacitățile individuale ale beneficiarilor, protejându-le dreptul la locuire, prin validarea permanentă a binelui comun cu binele individual. În cadrul arhitecturii sociale participative, participarea cetățenească se poate realiza prin mai multe metode, a căror detaliere face obiectul capitolului următor.

Metode și tehnici ale participării publice în arhitectura socială

“Soarta celor năpăstuiți depinde pe de-a întregul de tăria inițiativelor noastre politice”. Richard Rorty⁸⁴

În continuare, voi înțelege prin *metodă o sumă de procese structurate care vizează realizarea unor obiective. Tehnicile reprezintă ansambluri de procedee utilizate în aplicarea unei metode* (Robbins; 1996: 29). De aceea, în prezentarea metodelor, voi prezenta foarte succint și tehnicile aferente aplicării fiecărei metode în parte. Detalierea tehnicilor și instrumentelor aferente fiecărei metode va face obiectul unui ghid metodologic ulterior.

Necesitatea teoretizării din prima parte a lucrării derivă din relația strânsă, biunivocă, între teorie și practica arhitecturii sociale participative. Așa cum aminteam în introducere, teoria domeniului este una reflexivă, în care practica aduce feedback și modifică teoria. Din punct de vedere practic, arhitectura socială participativă ia naștere prin program⁸⁵, înțelegând prin acesta un efort de structurare a unei intervenții plasate în viitor. Pentru a gândi un program, este nevoie de o viziune coerentă, ancorată în teoria domeniului. Viziunea reprezintă o proiecție imaginativă a realității sociale, așa cum ne-o dorim. De regulă, un program este inițiat prin aplicarea unei politici publice, însă, în domeniul intervenției în sărăcie extremă, nu există, în momentul de față, politici publice românești. Din acest motiv, prin aplicarea programului și proiectelor subsecvente se vor construi politicile publice.

Acest program este în același timp reactiv și proactiv. Este reactiv în măsura în care încearcă să răspundă unei nevoi clare, identificabile și cuantificabile, anume nevoia de a locui. Este proactiv întrucât propune o abordare pornind și de la caracteristicile pozitive identificate în comunitate, de la calitățile intrinseci, de la capacitățile grupurilor de utilizatori, contează pe consolidarea acestora și, în sfârșit, militează pentru o arhitectură a interesului public în România.

Proiectul de creștere a calității fondului construit, realizat prin mijloacele arhitecturii sociale participative, este o componentă a programului de construire comunitară care reunește și integrează mai multe proiecte aflate în sinergie, în funcție de specificul fiecărui program în parte. Un proiect de arhitectură participativă poate fi derulat doar în conjuncție cu unul de economie socială, capabil să susțină comunitatea atât în efortul de construire, cât și în cel de întreținere a locuințelor; cu un proiect de asistență socială axat

⁸⁴ în *Contingență, ironie și solidaritate*, 317

⁸⁵ etimologic, cuvântul *program* înseamnă a scrie înainte (<gr. *πρόγραμμα* pro-gramma) (n.a.)

pe dezvoltarea comunitară, care include educația copiilor și adulților, formare profesională, acces la sănătate; cu un proiect de extindere de rețele în teritoriu; cu un proiect de legalizare a regimului juridic al terenurilor și locuințelor.

„Un program social este definit ca set de activități sau de proiecte orientate spre un obiectiv/grup de obiective, în care resursele umane, materiale și financiare sunt coerent organizate pentru a produce bunuri/servicii sau schimbări ale mediului, ca răspuns la anumite nevoi.” (Istrate et. al; 2004)

Scopul programului este construirea comunitară în comunitățile afectate de sărăcie extremă și crearea unui model de intervenție aplicabil la nivel național, capabil să creeze o arhitectură a interesului public în România. Intervenția integrată asupra locuirii în comunitățile studiate, adică acel gen de intervenție care privește locuirea ca entitate indisolubil legată atât de spațiul urban cât și de viața urbană, susținută de acțiuni ce vizează creșterea potențialului de autosusținere a actorilor sociali implicați (ocupare) și accesul acestora la serviciile de bază (sănătate, educație, cultură), poate antrena modificări fundamentale la nivelul modului de viață al utilizatorilor, pe termen lung. Schimbarea proiectivă a raporturilor de producție din zonă (utilizatorii se vor autosusține la finalul aplicării strategiei) generată de aplicarea programelor de intervenție va da posibilitatea unei folosiri corespunzătoare a bazei materiale create, mai exact a capitalului inițial reprezentat de o locuință. Aceste modificări sunt necesare nu numai prin prisma post-utilizării locuințelor, ci mai ales prin prisma atingerii scopului social dorit: integrarea socială și eliminarea segregării. Toate metodele folosite în cadrul unui program se subsumează scopului acestuia.

Asociația Internațională pentru Participare Publică (IAP2), fondată în 1990, distinge cinci metode de participare publică, diferențiate în funcție de gradul de implicare a beneficiarilor în proiect: Informare, Consultare, Implicare, Colaborare și Delegare decizională⁸⁶. Deși se referă la participare, rolurile atribuite de IAP2 echipei de implementare, respectiv comunității, denotă o poziție de inferioritate a comunității și o tendință spre asistare, mai degrabă decât de consolidare. Pornind de la “asistarea în înțelegerea problemei” (*ibid.*) și terminând cu angajamentul “vom implementa ce decideți” (*ibid.*), detalierea metodelor asociației mai sus menționate indică excluderea beneficiarilor de la implementare, pe lângă ideea de călăuzire. De aceea, în cele ce urmează, voi păstra denumirile metodelor, dar le voi detalia potrivit *teoriei proiectării comunicative*, experienței personale și în legătură

⁸⁶ IAP2 spectrum, 2004, consultat la <http://www.iap2.org.au/sitebuilder/resources/knowledge/asset/files/36/iap2spectrum.pdf>

cu fazele de proiectare. În cuprinsul prezentării acestora voi face referire la arhitectii și filosofii care au conceptualizat metodele și tehnicile, realizând triangularea informației cuprinse în sinteza teoretică preliminară.

Prin prisma definiției participării de mai sus, fiecare din metode este specifică unei faze a proiectului de arhitectură socială participativă, dar se aplică cu pondere diferită pe toată durata acestuia. Astfel, simplificat la nivel de proces, nu se poate realiza o consultare eficientă fără o informare prealabilă, de exemplu, dar informarea continuă și în timpul consultărilor. De aceea, în continuare, voi prezenta fiecare fază a proiectului în relație cu metoda participării publice care îi este specifică.

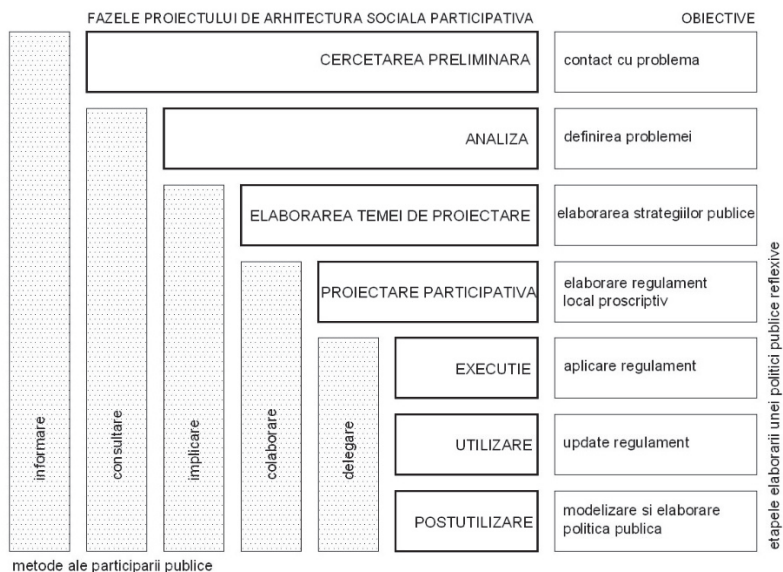

Figura 55 Schema care ilustrează întinderea folosirii diferitelor metode de-a lungul unui proiect de arhitectură, precum și sinergia cu fazele elaborării unei politici publice bazate pe acesta.

În 2001, Abelson și echipa lui de cercetare realizează o sinteză a celor mai populare și eficiente metode și tehnici de participare și consultare publică, împărțind metodele participării în deliberative și non-deliberative. Această distincție este importantă pentru că ea antrenează atât strategii, cât și rezultate diferite. Printre tehnicile deliberative se numără: juriile cetățenești, atelierelor de proiectare participativă, conferința consensuală. Dintre tehnicile non-deliberative sunt amintite: *focus group*-ul, exercițiile consensuale, audierile publice, centrele publice, comitetele de consultanță, notificările, informările, referendumul.

Metodele deliberative de implicare, colaborare și delegare antrenează o mobilizare cetățenească mai mare și produc rezultate reciproc avantajoase, atât pentru echipa de proiectare, cât și pentru beneficiari, prin prisma schimbului biunivoc pe care îl presupun.

Rolul aplicării metodelor participării publice este să legitimizeze proiectarea, să o fundamenteze pe consens și să atingă o serie de obiective necesare elaborării unei politici publice eficiente pentru schimbarea socială.

1. Informare. Cercetare preliminară. Contactul cu problema

Informarea

Are ca obiective cunoașterea reciprocă și furnizarea informației consolidate privitoare la program, într-o manieră accesibilă către comunitate. Informarea precizează scopul prezenței echipei de cercetare în teritoriu. Informarea are rolul creării unui teren comun, a unei înțelegeri comune a problemelor și posibilelor soluții. De obicei, informarea se realizează în cadrul unui program, în timpul unor activități de mapare a teritoriului și colectării datelor în vederea analizei și poate duce la declanșarea unui proiect. A utiliza însă informarea numai la acest nivel este o eroare: metoda informării trebuie aplicată pe tot parcursul derulării proiectului, mai ales atunci când se trece de la o fază la următoarea.

Tehnicile utilizate pentru informare sunt, de regulă, grupate într-un demers structurat numit *campanie de informare* și care cuprinde distribuirea de materiale informative tipărite (afișe, pliante), deschiderea de centre de informare, organizarea de expoziții, deschiderea de site-uri web, tururi de colectare și distribuire a informației, informare directă prin facilitatori comunitari și/ sau informare prin vectori de transmitere a informației.

La un nivel general, informarea are rolul de a comunica “publicului arhitecturii” (De Carlo) intențiile arhitectului social. Una din greșelile frecvente din practica informării este crearea de speranțe nerealiste și plasarea comunității în postura *de primitor, de asistat*. Campania de informare trebuie derulată sub forma unui schimb reciproc, din care ambele părți au de câștigat.

Informarea echipei de proiectare se realizează mai ales prin turul și inspectarea fizică a împrejurimilor, dialoguri și interviuri cu membrii comunității. Acestea au rolul de a familiariza arhitecții cu realitatea fizică în care se intervine, dar și cu problemele, așteptările și imaginarul colectiv al comunității.

Cercetarea preliminară

Se referă la următoarele acțiuni, detaliate în cadrul **anexei 6**:

1. Alegerea localității unde este necesară derularea unui astfel de program.
2. Evaluarea densității locuirii și maparea cazurilor extreme.
3. Evaluarea problemelor urbane și de racordare la utilități.
4. Evaluarea fondului construit existent și nevoii de locuințe noi și/ sau reabilitate.
5. Evaluarea complementării programului de construire de locuințe sociale cu alte funcțiuni cu caracter social (sănătate-igienă, educație, recreație, cultură etc). Maparea nevoilor în teritoriu.
6. Colectarea datelor cu caracter social.
7. Documentarea prin fotografii, material video, înregistrări audio.
8. Stabilirea indicatorilor de rezultat și modului de evaluare.

Figura 56 Locuințe în Grădiștea, Cunești, Bogata, jud. Călărași și Dumbrava, Podul lui Galben, Nevesteasca în jud. Prahova.

Contactul cu problema

Contactul cu problema se referă la acea etapă a cercetării preliminare în care se pornește de la o anumită realitate observată. Aceasta nu este neapărat problema din teritoriu, văzută ca sumă de factori care generează starea de fapt. De exemplu, pentru administrații, locuirea precară este o problemă. Pentru comunitate, o locuire precară nu este o problemă, ci o consecință a unei probleme, care poate fi lipsa locurilor de muncă, șomajul pe termen lung etc. Acestea, la rândul lor, pot fi efectele excluziunii sociale la care este supusă comunitatea, în cazul comunităților de romi bunăoară. Contactul cu problema nu se poate realiza decât la fața locului, folosind mijloacele de investigare enunțate în cadrul anexei 6.

Informarea echipei de cercetare cu privire la problemele din teritoriu trebuie să îmbrace forma informării biunivoce “la firul ierbii” și nu pe cea a unor rapoarte venite din teritoriu, a căror realitate și actualitate pot fi mereu puse la îndoială.

Colectarea datelor se constituie în premisă pentru *resemantizare* (Zevi: 14). Realitatea constatată în sărăcie extremă diferă substanțial de cea cu care arhitecții sunt obișnuiți, iar acest lucru este foarte ușor de observat atunci când arhitecții pășesc pentru prima oară în astfel de comunități. Scopul prezenței lor este să proiecteze o locuință. Aceasta va trebui să aibă acoperiș, uși, ferestre, ca orice altă locuință. Dar ce fel de uși, ce fel de acoperiș, care sunt gradele de libertate ale utilizării și compunerii acestora? La aceste întrebări arhitectul va putea răspunde numai după ce renunță la preconcepțiile (inclusiv formale) și resemantizează vocabularul arhitecturii pe care o va practica.

2. Consultare. Analiză comunitară. Definirea problemei

Consultarea

Consultarea reflectă un nivel de participare mai ridicat, necesar evaluării împreună cu comunitatea a analizelor preliminare, și are următoarele obiective: generarea unui feedback de conținut și analiza împreună a evaluărilor calitative și cantitative. Consultarea se desfășoară în pași succesivi, informând permanent asupra modului în care feedback-ul primit a fost integrat și a modificat rezultatul analizelor. Consultarea propune o autocunoaștere a comunității, concomitentă cunoașterii acesteia din exterior. Nu în cele din urmă, consultarea are în vedere luarea unor decizii comune cu privire la etapele de urmat, la posibilități și opțiuni. Dilema consultării este dată de întrebarea: *pe cine trebuie să consultăm?*

Figura 57 Consultări comunitare Arhipera în Dor Mărunt, stânga și Sărulești, dreapta. august 2011

Dacă informarea, ca metodă, se adresează, generic, cât mai multora, consultarea trebuie să se adreseze, structurat, cât mai multora dintre cei care pot și doresc să contribuie la schimbarea presupusă de derularea unui program. Astfel, tehnicile care deservește metoda consultării sunt dependente de o selecție a membrilor comunității în vederea participării la sesiunile consultative. Selecția se face pe bază de voluntariat, având în vedere să nu lipsească factorii cheie care pot valida sau invalida consultarea, cum ar fi liderii formali sau informali ai comunității, învățătorul, preotul etc. Totodată, atunci când unul dintre obiectivele programului este incluziunea socială și se acționează într-o comunitate aflată în excluziune socială, consultările trebuie să includă, pe lângă membrii comunității, și membri ai comunității exclusive. Am procedat astfel în Sărulești, unde programul de intervenție a vizat incluziunea socială a romilor căldărari. Am invitat la consultări și lideri ai comunității de români, ai obștii satești, iar prezența lor a influențat decisiv și pozitiv întregul proces de consolidare comunitară.

Printre tehnicile cele mai uzuale ale metodei consultării se numără *focus group*-ul (un grup comunitar format din șase-zece persoane, care, împreună cu unul sau doi facilitatori comunitari al căror rol este să mențină discuția în câmpul subiectului propus, răspunde câtorva întrebări relevante cu privire la program, în relație directă cu comunitatea), întâlnirile consultative și chestionarele. În afară de tehnica indirectă a chestionarelor, primele două angajează în consultare ambele părți și impun un dozaj critic al timpului alocat și un management eficient al resursei umane. Atât Christopher Alexander (la PREVI și, apoi, la Mexicali), cât și Ralph Erskine (la Byker Wall), au mutat consultările integral în comunitatea pentru care proiectau. Alexander s-a mutat efectiv în comunitate, iar Erskine și-a deschis un birou de consultări la fața locului.

În cadrul consultărilor are loc procesul de ajustare a valorilor cu care operează comunitatea și echipa de proiectare.⁸⁷

Analiza comunității

Analiza comunității se bazează deopotrivă pe utilizarea unor modele de analiză urbană și arhitecturală necesare pentru revitalizarea și integrarea unui țesut urban (analiza matricei funcționale, analiza SWOT, analiza indicatorilor arhitecturali și urbani), precum și pe utilizarea unor metode specifice sociologiei și psihosociologiei (analiza reprezentării sociale a locuirii pentru membrii comunității). Din acest motiv, cercetarea are un caracter multidisciplinar. Metodele utilizate se vor adecva etapelor cercetării.

Analiza matricei funcționale existente la nivel urban și a locuirii

Voi înțelege prin matrice funcțională acel sistem coordonator al funcțiunilor în teritoriu ce asigură existența urbană. Se va analiza prezența în teritoriu a funcțiunilor conexe locuirii, adică a acelor funcțiuni fără de care locuirea nu se poate desfășura în condiții normale. Acestea sunt ateliere de reparații, mic comerț, mici manufacturi, funcțiuni conexe micii industriei alimentare (moară), servicii diverse. Se va analiza localizarea acestor funcțiuni în raport cu zona studiată și se vor analiza legăturile zonei cu aceste funcțiuni. Scopul acestei analize este aflarea funcțiunilor lipsă din matricea generală a așezării. Crearea acestor funcțiuni în zona de intervenție poate atrage alte grupuri, favorizând schimburile economice și interacțiunile grupale.

⁸⁷ De exemplu, valoarea de frumos are sens de noutate pentru mulți beneficiari, în timp ce pentru arhitect are sens estetic. (n.a.)

În Sărulești, analiza matricei funcționale existente în 2011 a pus în evidență absența unui cabinet de medicină socială în comunitate, astfel încât Arhipera a proiectat și construit unul.

Figura 58 Centrul social din Sărulești. În stânga proiectul inițial. În dreapta, fotografie de șantier, 13.06.2012.

În Dor Mărunt, din studiul matricei funcționale a rezultat necesitatea construirii unui centru de educație nonformală pentru copii și formare adulți.

Figura 59 Centrul social din Dor Mărunt. În stânga proiectul inițial al Arhipera. În dreapta, fotografie de șantier din 13.06.2012.

Analiza SWOT

Unul din cele mai eficiente mijloace de analiză la nivel urban și teritorial este analiza SWOT, acest mod de analiză oferind o metodologie de sistematizare a datelor utilă în elaborarea unei strategii de dezvoltare durabilă. Vom analiza punctele tari (Strengths), punctele slabe (Weaknesses), oportunitățile de dezvoltare (Opportunities) și amenințările cu care se confruntă (Threats) fiecare zonă studiată, privită la nivel teritorial, ca parte a unei așezări, dar și din punct de vedere social. Punctele tari și punctele slabe țin de structura așezării, de factorii endogeni care se manifestă la nivelul teritoriului. O viitoare strategie de dezvoltare a așezării se va întemeia, în mod necesar, pe valorificarea “punctelor tari” și “oportunităților”, ca și pe atenuarea “punctelor slabe” și anihilarea

“amenințărilor”. Totodată, strategia va pune accentul pe una sau mai multe componente, decelate în urma analizei. Prezentăm, în cele ce urmează, domeniile de analiză SWOT susceptibile de a fi aplicate pe parcursul studiilor de caz.

Analiza SWOT la nivel teritorial a așezării sau zonei studiate presupune evaluarea multidimensională a următoarelor criterii:

- Așezare în teritoriu
- Orientare față de punctele cardinale
- Situație în raport cu albiile râurilor
- Situație în raport cu localitatea
- Legăturile cu localitatea

Analiza SWOT la nivel social ia în considerare:

- Relațiile sociale între membrii comunității
- Relațiile sociale cu instituțiile locale
- Relațiile sociale între membrii comunității și ceilalți locuitori
- Relațiile în cadrul familiei și între familii înrudite

Analiza de sistem: ierarhizare, adaptabilitate, coerență

În general, așezările studiate în cadrul cercetării prezintă o trăsătură comună, anume faptul că evoluția lor din punct de vedere urban este una vernaculară, adică dezvoltarea lor nu a ținut cont de precepte urbanistice sau arhitecturale, ci de urgența de a rezolva o situație urbană la un moment dat. Astfel, urbanismul acestor zone constituie reflectarea unor intervenții individuale și dispartate succesive, lipsite de gândire proiectivă.

Un capitol important al analizei este constituit de identificarea principiilor acestor sisteme vernaculare existente, întrucât aflarea rațiunilor care au stat la baza evoluției lor ne poate furniza indicii importante pentru ca intervenția să fie percepută de utilizatori ca o evoluție firească a sistemului existent, creat în bună măsură de ei înșiși și nu impus din exterior. Din acest punct de vedere vor fi studiate acele caracteristici sistemice ale zonei care îi asigură funcționarea.

Analiza identității culturale locale a locuirii

Un capitol esențial în cadrul analizei este analiza identității culturale locale, care dă seama de transpunerea în arhitectură a caracteristicilor regionale și locale ale comunității, cutumelor și obiceiurilor de locuire. În **anexa nr. 3** poate fi consultată o astfel de analiză a comunității Ursărie, Bălțești, jud. Prahova. În cuprinsul acesteia am evidențiat câteva din caracteristicile spațiale și constructive ale locuințelor existente în Ursărie,

care se pot constitui într-un nucleu operațional al prezentei secțiuni a cercetării: relația “vagă” dintre spațiul public și spațiul privat, parcellarul nedefinit, curtea și spațiile gospodărești adecvate unei folosiri imediate și de scurtă durată, locuința flexibilă din punct de vedere funcțional (până la limita când camerele își pierd funcțiunea sau sunt atât de polyvalente funcțional încât nu mai pot face obiectul niciunei taxonomii), lejeritatea și subdimensionarea elementelor constructive finite (ca o consecință a necesității de intervenție de unul singur sau maxim în doi). Majoritatea concluziilor studiului se pot aplica și altor comunități vizitate sau în care derulez programe de intervenție. Nu am descoperit în aceste comunități o tradiție formală anume, ci, mai degrabă, preluarea tradiției de locuit regionale. La nivel funcțional însă, fiecare comunitate are întipărită la nivelul locuirii tradiția, locuința fiind expresia acesteia. Astfel, romii căldărari din Sărulești au o cameră pentru hamuri, harnașamente, covoare, accesorii necesare migrației sezoniere de vară. Romii din Bălțești, specializați în fabricarea tuciurilor din aluminiu, au adosate locuinței ateliere de topit metalul, separat aluminiul pur și turnat în tipare.

Revenind în Ursărie, am observat un specific local (Matei; 1998) la nivelul parcellarului, unde împrejuririle au un rol simbolic; la nivelul relației spațiu public-spațiu privat, acolo unde am decelat un continuum public, un trinom funcțional *piață-stradă-curte*; în sfârșit, la nivel arhitectural, acolo unde antropometrismul joacă un rol precumpănitor atât în dimensionarea locuințelor, cât și în execuția lor efectivă, și unde flexibilitatea și vernacularul suplinesc lipsa spațiilor specializate.

Toate aceste elemente stau la baza propunerii contextualiste (Ray: 53) de intervenție la nivelul construirii de locuințe sociale astfel încât noul să vină în prelungirea vechiului, fără să-l contrazică, fără să devină, prin ruperea de modelele existente (oricare ar fi fost acestea) și conflictul astfel generat, o propunere alogenă, restrictivă și, la limită, percepută drept coercitivă de către beneficiarii ei, ținând cont de faptul că valorile existente într-o cultură derivă, mai ales, din tradițiile acesteia (Papanek: 31), iar designul poate influența și modifica aceste valori odată ce este însoțit de către utilizatori.

La acest nivel al analizei, perspectiva antropologică este vitală pentru definirea corectă a contextului, în raport cu “categoriile prescrise” (Mihăilescu; 2007: 21). De exemplu, faptul că un program de intervenție asupra locuirii se desfășoară într-o / pentru o comunitate de romi poate să facă posibilă o gândire simplistă potrivit căreia, din moment ce romii sunt impropriu considerați nomazi, nu trebuie construite locuințe definitive, ci

provizorii⁸⁸. Acest tip de gândire bazat pe șabloane, etichete și prejudecăți pierde din vedere faptul că, în România, există cel puțin 41 de grupuri culturale tradiționale de romi.

Figura 60 Locuință nouă în Ursărie, Bălțești, inaugurată în 2010. Intervenția cromatică (bleu) la prispă aparține familiei. 3 aprilie 2011. În prim plan se observă fosta locuință a familiei.

Studiul reprezentării sociale a locuirii în așezări afectate de sărăcia extremă

Reprezentarea socială a locuirii este un instrument de cunoaștere a elementelor cu caracter normativ (reguli, cutume) și a celor cu caracter funcțional, operante la nivel comunitar. Punctul de plecare al acestui segment al cercetării este identificarea, în cadrul realității sociale actuale a câmpului studiat, percepției actorilor sociali implicați asupra propriului lor mod de viață și depistarea concepțiilor și judecăților rezistente, înrădăcinate, cu privire la locuire. Modelarea ce urmează a fi propusă trebuie să țină cont, în mod necesar, de prezența acestei grile de regularizare a cognițiilor și percepțiilor. Necunoașterea ei ar însemna acceptarea unei posibile ineficiențe a demersului științific, istoria confirmând faptul că ori de câte ori intervenția arhitecturală nu a fost generată de nevoile sociale ale potențialilor utilizatori, ea nu a reușit să-i modeleze, ci a sfârșit prin a fi adaptată în conformitate cu tradițiile, obiceiurile și, nu în ultimul rând, cu rolul pe care aceștia îl conferiseră. Mai mult, o arhitectură alogenă, impusă, poate fi percepută de potențialii utilizatori ca restrictivă, rezultatul imediat fiind distrugerea ei sau alterarea acesteia până la limita dincolo de care nu mai răspunde cerințelor pentru care a fost gândită.

⁸⁸ Gândire care a generat “Campi Nomadi” în Italia, sau cartiere de locuințe de 15mp fiecare proiectate de felurite administrații autohtone (n.a.).

În cazul de față, obiectul studiat din prisma psihosociologiei este fenomenul locuirii afectate de sărăcia extremă, privit în dinamica sa, iar răspunsurile propuse la problemele și disfuncțiile decelate vor fi cele furnizate de metodele de modelare urbană și arhitecturală, atât la nivel de program, cât și la cel al spațiilor adecvate diferitelor funcțiuni. Se va urmări eficiența socială a demersului arhitectural, rezultată din corelația fidelă între conduitele sociale, stereotipurile mecanismelor cognitive de corectat și propunerile specifice de arhitectură. În **anexa nr. 4** am detaliat metodologia de studiere a reprezentării sociale a locuirii. Psihologia socială este disciplina care furnizează metodologia studierii reprezentărilor sociale, realizează cercetarea, centralizează datele colectate și le interpretează.

Analiza fondului construit existent

Identificarea corectă a gradului necesar de intervenție asupra unei locuințe sau gospodării existente poate fi încadrat în tabelul următor :

INTERVENȚIA	GRADUL 1	GRADUL 2	GRADUL 3	GRADUL 4
extindere construcție principală		*	*	
modificare construcție principală	*			
construire anexe gospodărești	*	*	*	
echipare cu utilități	*	*	*	
consolidare radicală a construcției existente			*	
desființare și reconstruire conform normelor				*

○ Gradul 1 : construcția poate fi menținută, dispune de suprafață locativă și trebuie doar modificată în vederea asigurării tuturor funcțiunilor necesare, precum și a utilităților. Se va adapta intervenția la materialele și tehnologiile folosite deja, prin prisma îndeplinirii cerințelor de calitate. Este situația cea mai favorabilă, dar și cea mai rară.

○ Gradul 2 : construcția trebuie extinsă. Acest lucru se va face numai prin consolidarea clădirii existente. În funcție de amploarea extinderii, se va

alege fie soluția creării unui rost de dilatare și seismic între cele două corpuri, fie prelungirea structurii de rezistență existente (caz mult mai rar, probabil).

- Gradul 3 : construcția necesită, pe lângă extindere, și o consolidare radicală. Acesta este cazul cel mai răspândit. Se va analiza oportunitatea păstrării construcției existente și a posibilităților de intervenție respectând principiile de intervenție enunțate mai sus.

- Gradul 4 : situația cea mai radicală. Cea mai facilă din punct de vedere arhitectural, dar cea mai dificilă din punctul de vedere al utilizatorilor. Se va asigura o locuință temporară în incinta parcelei alocate și se vor lua toate măsurile pentru ca durata execuției locuinței să fie minimă.

Definirea problemei

Definirea problemei reprezintă concluzia coroborată a diferitelor tipuri de analiză enumerate mai sus, trecută prin metoda consultării. Ea implică autocunoașterea comunității, integrarea punctelor de vedere formulate de cercetări. Foarte important, definirea problemei este o acțiune comunicativă care are la bază consensul tuturor actorilor implicați, indiferent de perspectivă. De exemplu, perspectiva unui șomer pe termen lung cu privire la problema sa este legată de asigurarea subzistenței familiei, în timp ce perspectiva administrației locale cu privire la același subiect este șomajul care afectează așezarea, colectarea de impozite și taxe la bugetul local etc. Nu în ultimul rând, identificarea punctelor tari ale comunității din analiza SWOT servește la întărirea convingerii că membrii comunității pot să-și rezolve problemele prin parteneriat și nu prin asistență socială.

Prin consultări și prin interpretarea reprezentării sociale a locuirii la nivel comunitar, arhitectul resemantizează (Zevi) limbajul arhitectural și se creează premisele dialogului necesar elaborării temei de proiectare. Asimetriile și disonanțele punctate de Zevi (18) sunt evidențiate (existența minorităților, cazurile atipice) prin analize, iar specificul local asumat.

În acest stadiu are loc definirea *variabilei focale* (Sen) care ghidează întregul proces orientat către realizarea unui *spațiu evaluativ* (Sen; 1992:20) capabil să selecteze între posibile variabile focale diferite. Comunitatea poate să încline spre o egalitate în distribuirea “bunurilor primare” (Rawls), solicitând un ajutor social, în acest caz variabila cu care operează fiind bunurile privite ca dreptate. Locuința poate fi privită ca valoare de schimb, variabila fiind în acest caz tranzacțională. E important ca evaluarea să fie orientată spre viitor, prin lentila sustenabilității, ca premisă a proiectului, în acest caz variabila focală fiind capabilitatea, având deci un caracter incremental.

Fiind vorba de un proces participativ și democratic, este posibil ca membrii comunității să aleagă altă variabilă focală decât cea care este

importantă pentru arhitectura socială participativă, ceea ce deschide două perspective : prima, oprirea proiectului și alegerea altei comunități ; a doua, continuarea programului și completarea acestuia cu cursuri de formare, cu training-uri și workshop-uri, astfel încât percepția comunității cu privire la proiect să se schimbe, dintr-una orientată către imediat, dar efemeră, în una direcționată spre viitor, dar durabilă. Indiferent de situație, decizia cu privire la obținerea egalității de capacități trebuie să aparțină comunității.

Definirea problemei este legată de cuantificarea ei, ceea ce generează estimarea bugetului previzional al proiectului. Ea antrenează și stabilirea unor direcții de urmat cu privire la implicarea unor actori care nu și-au manifestat, în prealabil, dorința de a participa : sponsori, instituții creditoare etc.

3. Implicarea. Elaborarea temei de proiectare. Elaborarea strategiilor publice

Implicarea

Implicarea beneficiarilor în proiect reprezintă deja o participare activă deși, pe scara lui Sherry Arnstein, rămâne în zona tokenismului, acest lucru datorându-se radicalismului perioadei în care Arnstein (pe atunci asistentă socială) a scris *Scara participării cetățenești*. Obiectivele implicării sunt legate de lucrul direct cu beneficiarii în vederea elaborării temei de proiectare, ceea ce presupune definirea binelui comun (Sandel) și elaborarea unui plan de acțiune comunitar. Tema de proiectare trebuie să fie în același timp reactivă, axată pe satisfacerea nevoilor existente la nivel comunitar, identificate prin tipurile de analiză propuse în secțiunea precedentă, dar și proactivă, orientată către viitor și axată pe capacități (Sen). Dacă nevoile pot fi conceptualizate de către comunitate și comunicate echipei de proiectare sau, convers, rezultatele analizei de nevoi obținute de echipa de cercetare sunt agreate împreună cu comunitatea, capacitățile sunt dependente într-o măsură mult mai mare de arhitect și de capacitatea lui de a integra în proiect capacitatea beneficiarului de a transforma bunul în acțiune și convertirea acestora în libertăți.

Tehnicile implicării sunt atelierelor (*workshops*), deliberările și acțiunile de revitalizare comunitară. Spre deosebire de focus-grup, tehnică axată pe întrebări, atelierul se concentrează pe acțiune, pe creație. O tehnică subiacentă atelierului este vizionarea, cunoscută și sub numele de *metoda scenariilor*, în care grupul trebuie să-și construiască o viziune proprie asupra realității dorite în comunitate. *Brainstorming*-ul poate fi utilizat cu succes pentru a genera cât mai multe soluții posibile și pentru a tempera criticismul care apare, de obicei, atunci când cineva gândește mai departe decât s-ar

cuvini. Atelierul poate conține și un modul de informare, folosind prezentări audio și video despre legislația în construcții, despre tipologii constructive, materiale de construcție etc. În cadrul atelierelor, observarea structurării proceselor și relațiile dintre participanți sunt de o mare importanță, acest lucru putând pune în evidență existența unui leadership local, informal sau nu. Acesta, așa cum reliefa Jacobs, poate genera o ajustare a acțiunii propuse, astfel încât participarea să nu fie monopolizată și opiniile unuia să se substituie acțiunii grupului, fără realizarea consensului.

Deliberările au ca scop realizarea consensului în vederea unificării rezultatelor diferitelor ateliere. Nu întotdeauna grupuri diferite ajung la același rezultat. De cele mai multe ori, un proiect democratic este mult mai stufos și mai dificil de coordonat decât unul realizat în paradigma autoritară, primului nefiindu-i străine complicațiile inutile, inconsecvențele de tot felul, lipsa unei structurări logice și chiar banalitatea rezultatului unui proces care consumă multe resurse.⁸⁹ Cu toate acestea, niciun astfel de proiect, derulat în sărăcie extremă, nu poate fi sustenabil decât dacă emerge din interiorul comunității. Tema de proiectare este supusă procesului deliberativ și analizată. *Feedback*-ul este integrat în temă, iar arhitectul coordonează toate rezultatele și le structurează.

Mai mult decât consultarea, implicarea consumă resursa umană a echipei de proiectare cu pregătire de arhitectură, fie că este vorba de studenți sau stagiari. Rolul coordonării și definitivării temei de proiectare îi revine arhitectului șef de proiect, împreună cu echipa.

În această etapă se poate forma grupul de dezvoltare comunitară (GDC), un grup al reprezentanților comunității care va evolua spre o formă de guvernare locală, pas important în consolidarea reală a comunității.

Elaborarea temei de proiectare

Elaborarea temei de proiectare reprezintă primul acord între entitățile participante la proiect, de aceea este important ca autoritățile locale, reprezentanții comunității, ONG-urile relevante, investitorii, sponsorii etc. să fie implicați în acest proces. Arhitectul colectează datele importante rezultate în urma analizelor, le validează cu comunitatea, integrează *feedback*-ul și propune tema de proiectare. Tema de proiectare presupune *recunoașterea intersubiectivă* prealabilă a argumentelor tuturor părților implicate și creează premisele transpunerii proiectării în practică. Rolul arhitectului este de mediator în stabilirea obiectivelor proiectului subsumate binelui comun, cu respectarea binelui individual.

⁸⁹ De aici și zicala, cu o paternitate incertă, “O cămilă este un cal proiectat de un comitet” (n.a.)

În cadrul temei de proiectare se convine consensual cu privire la *invarianți* (Zevi), adică acele percepțe de proiectare care rămân neschimbate pe durata acțiunii comunicative pentru a face transferul de libertate de la nivel conceptual la nivelul realizării proiectului și utilizării acestuia. Dintre invarianții listați de Zevi în *Codul anticlasic*, în câmpul practicii arhitecturii în sărăcie extremă, rețin inventarul și disonanța, despre care am discutat anterior, însoțite de temporalitatea spațiului (Zevi:38), adică spațiul “trăit, utilizat social, apt să primească și să pună în valoare evenimentele”(40) și de “reintegrarea edificiu-oraș-teritoriu”(43). Ultimii doi invarianți se referă la crearea premiselor pentru utilizare și funcționare, precum și efectele pe care arhitectura le generează la nivel local, urban și teritorial.

Tema de proiectare poate avansa soluții alternative, înscriindu-se în pluralismul arhitecturii sociale participative (Davidoff) sau pot fi dezbătute două sau mai multe teme de proiectare alternative, întocmite de birouri de arhitectură diferite, însoțite de ilustrările de temă aferente. Conexiunea inversă urmează să fie integrată în cadrul proiectării comunicative.

Tema de proiectare trebuie să fie adaptabilă, să poată fi modificată pe parcursul proiectării; la fel ca arhitectura socială participativă, ea se constituie într-un proces în care finalizarea (provizorie) a șantierului trimite tema de proiectare în zona elaborării de politici publice.

Nu în ultimul rând, *tema de proiectare este unică* pentru fiecare comunitate, ea fiind rezultanta analizelor realizate în respectiva comunitate, prin participarea membrilor aceleiași comunități. Încercarea de a veni cu tema de proiectare din atelier reprezintă o acțiune lipsită de etică.

Elaborarea strategiilor publice locale

Consensul cu privire la tema de proiectare dă posibilitatea administrației publice locale să elaboreze o strategie în baza finalizării analizelor și asumării obiectivelor comune. Strategia are în vedere analiza prevederilor legislative cu privire la proiect și luarea acelor decizii de Consiliu Local menite să faciliteze derularea acestuia. De exemplu, exceptarea de la plata unor taxe de autorizare a construirii proiectelor, elaborarea planurilor cadastrale, realizarea unor contracte de concesiune, extinderea de rețele și utilități în teritoriu ș.a.m.d., trebuie gândite la nivel strategic, coordonate într-un plan de măsuri și corelate cu desfășurătorul proiectului. Strategia ia în considerare modificarea bugetelor locale, elaborarea de programe de finanțare și găsirea de surse de finanțare externă pentru realizarea obiectivelor, propunând *parteneriate de tip public-privat*. În sfârșit, strategia publică locală detailează monitorizarea proceselor.

Strategia publică locală se transformă, în momentul terminării proiectului și evaluării indicatorilor de rezultat, în politică publică.

4. Colaborarea. Proiectarea comunicativă. Elaborarea regulamentului proscriptiv local

Colaborarea

Colaborarea sau parteneriatul reprezintă metoda care are ca obiectiv proiectarea participativă. Colaborarea se reflectă în decizia comună cu privire la funcțiuni, distribuția acestora, dimensionare, configurare spațial volumetrică, realizarea economiei de energie etc. Totodată, ea se reflectă în pluralism (Davidoff), adică în explorarea alternativelor la design-ul preliminar și realizarea de propuneri alternative. Comunicarea se realizează prin tehnici ce includ atelierele de lucru pe machete, utilizarea de ghiduri de proiectare simplificată (Hamdi), expunere de schițe și desene, deliberări. Informarea poate să aducă exemple de astfel de procese participative, provenind din zone sau perioade diferite, arătând și obiecte de arhitectură.

Colaborarea, “proiectarea cu utilizatorul” (Habraken), trebuie să fie una reală și nu doar una de fațadă, menită să camufleze o intervenție autoritară. Colaborarea nu înseamnă, așa cum am mai menționat pe parcursul lucrării, convingerea beneficiarilor de justetea propunerilor arhitectului, bazate pe 7 ani de studiu, 2 de stagiatură, cunoașterea normelor, normativelor, experiența în domeniu etc. O astfel de abordare reprezintă o eroare și o abatere de la principiile la care a aderat arhitectul social, privitoare la democrație. În plus, efectul pe care îl are este acceptarea necondiționată a proiectului de către comunitate, fenomen urmat de o impasibilitate dezangajantă în următoarea etapă, aceea de construire. Neluarea comunității în proiect induce ideea de ajutor, de asistență, iar comunitatea, în loc să-și *construiască potențialul de acțiune*, economic, uman și social, alege calea facilă a obținerii de ajutor, eventual de milă. Dacă decizia nu aparține comunității în faza de proiectare și nu se reflectă în proiect, atunci delegarea deciziei în faza următoare este blocată.

Proiectarea comunicativă

Andrea Rickets vede în proiectarea participativă “un proces structurat de asistare a comunităților pentru a discerne o ‘viziune’ fizică a mediului lor” (Rickets; 2008: 13), definiție pe care o resping pentru inechitate: aceasta plasează comunitatea, de la început, pe o poziție de inferioritate raportată la arhitect.

John Forester⁹⁰, preia în 1989 (la doar doi ani distanță față de traducerea engleză a lucrării lui Habermas) teoria acțiunii comunicative și o aplică la arhitectura socială participativă, orientând-o către formularea unei matrice conceptuale de aplicare. Practica proiectării, spune Forester, consistă în “*identificarea unei situații problematice, managementul argumentelor cu privire la aceasta și negocierea strategică pentru a interveni*” (1989: 207, italice în original, trad.a.). Forester mută astfel metoda de proiectare din câmpul instrumentalizării, din zona furnizării de informații și tehnici obiective pentru ca o autoritate să facă uz de aceasta, în zona negocierii legitimității, altfel spus, din zona eficienței în zona eticii și echității. Informația nu se mai întemeiază pe fapte obiective, ci pe procesul construirii consensului, așa cum arată Innes (Innes; 1998: 52). În acest sens, suma deciziilor cu privire la proiect devine *proiectare comunicativă* (Forester; 1989: 11), adică un proces structurat care implică mai multe acorduri succesive între arhitect și comunitatea pentru care proiectează, obținute prin deliberări.

Similar lui Hamdi în 1991 (Hamdi; 1995: 28-29), Forester întocmește în 1993 un tabel comparativ între paradigma instrumentală și cea a acțiunii comunicative și practice. Astfel, detașarea obiectivă specifică primei observații este înlocuită cu dezbateră critică pentru a evita interpretările eronate și bias-ul. Ideea intuitivă potrivit căreia participarea cetățenilor este o piedică în calea proiectării (idee pe care am întâlnit-o și eu, foarte frecvent, n.a.) este înlocuită cu aceea că participarea oferă o ocazie de a valida și îmbunătăți analiza. Informarea bilaterală, având ca scop clarificarea alternativelor și construirea capacității de a opta între acestea, se substituie informării cu privire la deciziile deja luate. Unul dintre efectele instrumentalismului birocratic, ale *heteronomiei* (Turner) este consolidarea poziției de dependență a grupurilor vulnerabile. De partea cealaltă, acțiunea comunicativă întărește participarea politică și *autonomia*. În sfârșit, aplicarea “soluțiilor” este înlocuită de Foster cu crearea de politici publice, expuneri de argumente și discurs politic (Forester; 1993).

Teoria *acțiunii comunicative* a lui Habermas, aplicată la *proiectarea comunicativă* de Forester, a schimbat definitiv metodologia arhitecturii sociale participative prin restructurarea sistemelor de tehnici și instrumente.

Patru concepte cheie ale acțiunii comunicative, transferate la arhitectură, generează *proiectarea comunicativă*:

1. tema de proiectare și proiectul de arhitectură sunt consensuale, rezultate în urma recunoașterii reale a argumentelor și pozițiilor pe care le au atât beneficiarii, cât și arhitectul;

⁹⁰ Șeful Departamentului de Urbanism și Planificare Regională de la Cornell University între 1998-2001 (n.a.)

2. metodele de proiectare participativă presupun acțiuni comunicative care sunt, în același timp, teleologice (orientate către un scop precis) și subsumate unor seturi de valori și norme comune. Fiind orientate către construirea comunitară, înțelegerea consensuală a acestora este un demers obligatoriu;

3. mediul realizării consensului este limbajul comun, iar acesta trebuie construit. Limbajul codificat al planurilor este inaccesibil, la fel cum este un memoriu tehnic de arhitectură pentru un beneficiar aflat în sărăcie extremă. Limbajul comun furnizează înțelegerea reciprocă și susține gândirea critică (Habermas; 1987: 119), necesare obținerii de *feedback*;

4. comunicarea se face direct, interpersonal, prin limbaj, excluzând terții și instrumentele de comunicare în masă.

Un proiect deja realizat în atelierul arhitectului, care este supus aprobării comunității, nu se încadrează într-un proces participativ, ci într-o juriere, fiind instrumentat de autoritate. Scopul participării este consolidarea comunității, stabilirea terenului de acțiune comun și a limbajului, definirii temei și proiectării efective cu beneficiarul. Aplicarea conceptului habermasian al acțiunii comunicative la arhitectură, care generează proiectarea comunicativă, este concordant cu ideea de *advocacy în arhitectură*, ca expresie a democrației, promovată de Davidoff în 1965. Explorarea împreună cu comunitatea a alternativelor de dezvoltare reprezintă confirmarea egalității de capacități și eticii demersului arhitectului.

Proiectul participativ trebuie să nu piardă în vedere faptul că întreaga colaborare servește pasului următor, acela al delegării deciziei către utilizator, iar soluțiile adoptate trebuie să facă posibil acest lucru. Tehnologia este esențială în această etapă, întrucât propunerea uneia neadecvate poate prejudicia asumarea rolului preconizat.

Elaborarea regulamentului proscriptiv local

Turner formulează trei principii pentru realizarea programelor de locuințe sociale:

1. Principiul autoguvernării. Numai atunci când producția de locuințe este determinată de familii, de instituții și antreprenori locali controlați de comunitate, se poate atinge nivelul de varietate și sustenabilitate a mediului construit.

2. Principiul tehnologiilor adecvate presupune utilizarea eficientă a resurselor existente în comunitate prin instrumente manageriale și mecanice disponibile.

3. Principiul proiectării proscriptive, prin intermediul limitărilor acțiunilor individuale și nu prin prescrierea unui set de norme obligatorii. Acesta se poate realiza prin înlocuirea planificării instrumentale (specific

modernistă), exprimată prin specificații și proceduri, cu planificarea legislativă care este o formă tradițională de planificare prin care sunt exprimate seturile de limite care nu pot fi încălcate (Turner; 1976: 102-105).

Cum poate fi elaborat un regulament proscriptiv și cine îl elaborează? În paradigma instrumentală, regulamentul prescriptiv era elaborat de autoritatea publică locală, prin comandă către un birou de urbanism. Relația dintre cele două entități era ierarhia. În paradigma participativă, ierarhia nu mai funcționează și, pentru realizarea consensului este nevoie de un alt tip de relație. Să luăm un exemplu de proiectare participativă în care, în jurul mesei, stau autoritățile locale, ONG-uri, asociații de chiriași/ proprietari, arhitecții, urbanisții, avocații etc și este supus deliberării un proiect de revitalizare urbană a spațiilor publice într-un anumit teritoriu. Votul democratic nu reprezintă consens, câtă vreme unii participanți rămân cu pretenții de valabilitate nerecunoscute. Consensul sinergic se ia nu atunci când toți sunt de acord, ci atunci când unii sunt de acord și alții nu au nimic împotriva, deci atunci când nu le sunt încălcate drepturile. Relația dintre părți nu este ierarhică, nici democratică, ci o *heterarhie decizională*, manifestată în cadrul unei *sinocrații*⁹¹, adică “unei forme de guvernare sinergice”, concepte dezvoltate de Timothy Wilken (2004).

5. Delegarea deciziei. Execuție. Utilizare. Postutilizare. Aplicare și actualizare regulament. Modelizare și elaborare politică publică

Metoda delegării deciziei

Metoda delegării deciziei este pasul ultim către realizarea obiectivelor de consolidare a comunității și realizare a obiectului de arhitectură. Totodată, constituie premisa pentru sustenabilitatea intervenției, având în vedere faptul că, de-a lungul utilizării, rolul echipei de cercetare se va rezuma la monitorizare, evaluarea rezultatelor și colectarea de *feedback*. Printre tehnicile delegării deciziei se numără juriul public, prin care proiectul este supus aprobării colective înaintea punerii în operă. Dacă participarea a fost reală de-a lungul procesului, atunci aprobarea vine de la sine. Aceasta este etapa în care grupul de dezvoltare comunitară (GDC) poate căpăta statut juridic și se poate transforma într-o asociație, capabilă să devină și să rămână partener al autorității publice locale în teritoriu. Totodată, numai prin delegarea deciziei cu privire la alegerea familiilor care să facă parte din program către comunitate se poate crea cadrul democratic al derulării

⁹¹ synocracy, în original, <http://futurepositive.synearth.net/2004/03/15/>

proiectului. Orice alt tip de selecție este netransparent pentru comunitate și prejudiciază grav rezultatele întregului proiect.

Delegarea deciziei este metoda prin care arhitectura socială participativă consfințește libertatea individuală ca valoare ultimă a democrației. Gabriel Liiceanu demonstrează în tratatul său, *Despre Limită*, faptul că “actul hotărârii este actul ontologic suprem” (2009: 39). O metodă care are ca obiectiv libertatea de a-și împlini capabilitățile oferă beneficiarului posibilitatea împlinirii ontologice a sinelui, extrăgându-l din sferele în care era plasat (Walzer) și care îi refuzau acestuia, *apriori*, posibilitatea de a decide.

Manifestându-se însă la nivel comunitar, este important ca decizia delegată să se subsumeze sistemului de valori operant în comunitate și, reflectând libertatea individuală, să dea seama și de responsabilitatea socială.

Execuție. Utilizare. Postutilizare.

Metoda delegării deciziei acționează cel mai consistent la nivelul execuției în sistem deschis (Habraken) a locuinței. Deciziile de participare la execuție, în vederea ieftinirii costurilor de producție, de înlocuire de materiale și finisaje, de modificări ale proiectului pe măsura construirii lui reprezintă, de fapt, îndeplinirea obiectivului de transformare a beneficiarului în antreprenor. La acest nivel, sub acțiunea normelor comune statuate de comunitate și GDC, se manifestă individualitatea fiecărui membru implicat în program, iar locuințele încep să dea seama de unicitatea fiecărei familii (Habraken). Mai mult decât atât, eventualele greșeli de execuție sunt mult mai ușor asumate, acceptate și corectate de către cei care le-au realizat (Turner).

Totodată, în timpul utilizării arhitectura este capabilă să preia “relația naturală” a utilizatorului cu mediul (Habraken), prin aplicarea regulamentului proscriptiv (Turner), în condițiile reintegrării edificiului-orăș-teritoriu (Zevi). Locuința poate evolua, se poate hibridiza cu funcțiuni conexe.

Figura 61 Imagini din timpul șantierului la una din locuințe din Dor Mărunt. Urmărire de șantier a studenților UAUM, membri Arhipera, care au proiectat participativ locuința. Ianuarie și mai 2012.

Postutilizarea nu începe atunci când locuința este demolată, ci atunci când evoluția acesteia, de obicei cantitativă, produce un salt calitativ și putem vorbi despre o nouă locuință. Sistemul de execuție deschis dă posibilitatea ca utilizatorii să modifice și să înlocuiască părți ale construcției inițiale, fără a o deteriora. O schimbare semnificativă a capacității economice a familiei, datorită implementării unei strategii publice privitoare la economia socială, de exemplu, poate antrena un salt calitativ semnificativ al materialelor utilizate. De exemplu, în cazul locuințelor metabolice de la PREVI, se poate discuta despre postutilizarea locuințelor, deși niciuna nu a fost demolată. Cu toate acestea, niciuna din locuințele de acum nu mai este cea proiectată în 1968.

Aplicarea și actualizarea regulamentului proscriptiv

Aplicarea și actualizarea regulamentului proscriptiv dau seama de transformarea libertății pozitive în libertate de acțiune. Prevederile inițiale trebuie adaptate la noile situații apărute în urma demarării proceselor de construire și utilizare (uneori locuințele încep să fie locuite încă din faza de șantier). Actualizarea permanentă a regulilor, prin consens, acționează și ca o informare și deliberare permanente. Acestea pot fi completate cu organizarea de cursuri de formare a adulților și educație pentru copii, privitoare la locuire, la construire și la utilizarea corespunzătoare a locuințelor noi.

Modelizare și elaborare politică publică

Implementarea unui proiect de arhitectură socială participativă într-o așezare aflată în sărăcie extremă are nu numai rolul de a rezolva o problemă

locală, a unei comunități, ci și generarea unei politici publice capabile să extindă modelul de intervenție obținut prin acțiune comunicativă la scara teritoriului național. Pentru aceasta, toți pașii metodologici ai proiectului trebuie supuși analizei prin conexiunea inversă, optimizați și transformați într-un model capabil să extragă generalul din particular, dar să se poată plia natural unei alte situații particulare, diferită de prima. În acest sens, modelul trebuie să fie adaptabil, flexibil și intuitiv.

Așa cum precizează profesorul Marius Constantin Profiroiu,

o politică publică reprezintă, deci, un ansamblu de măsuri luate de către o autoritate legală și responsabilă care vizează îmbunătățirea condițiilor de viață ale cetățenilor sau conceperea unor măsuri de stimulare a creșterii economice.⁽¹⁷⁾

Elaborarea unei politici publice de construire comunitară are două componente: un proces analitic, axat pe definirea interesului public rezultat din aplicarea rezolvării practice a problemelor și un proces politic, prin care se decide controlul proceselor care conduc la realizarea interesului public. De aceea, procesul de elaborare a politicii publice trebuie să se desfășoare în aceeași paradigmă a acțiunii comunicative, pentru a nu fi deturnată spre interese partizane și, prin urmare, invalidată. Rolul politicii publice este să creeze cadrul derulării unor programe de construire comunitară, înăuntrul cărora să se implementeze proiecte adecvate.

Modelul implementării politicii publice trebuie să fie același cu cel care a generat-o, axat pe participare publică, pluralism și reprezentare a tuturor actorilor cheie. O politică publică derivată dintr-un proiect de arhitectură socială participativă nu poate propune practicarea unei arhitecturi sociale, axate pe rezolvarea rapidă, instrumental-autoritară, a problemelor comunității.

CONSTRUIRE COMUNITARĂ

Construirea comunitară reprezintă un concept recent promovat în arhitectura socială participativă de Nabeel Hamdi și care se referă la construirea unui cadru sistemic de relații sociale și de producție la nivel comunitar capabile să susțină comunitatea, din care relația cu spațiul construit ocupă un câmp central (Hamdi; 2011). Altfel spus, pentru a înlocui realitatea sărăciei locative extreme din teritoriu cu realitatea dorită a unor locuințe corespunzătoare exigențelor de stabilitate, estetică și confort, este necesară înscrierea acestui scop într-un sistem de obiective care se susțin reciproc și care converg către sustenabilitate. Construirea comunitară integrează domeniile locuirii, ocupării, sănătății, igienei, educației și culturii. Ocuparea susține locuirea tot așa cum locuirea poate credita ocuparea. Văzută astfel, construirea comunitară prezintă o extensie a arhitecturii sociale participative, ea integrând domenii conexe. În același timp, ea creează cadrul sustenabilității.

Pionieratul construirii comunitare aparține însă Statelor Unite ale Americii, care au înființat încă din 1992 Comisia pentru Locuințe Mizere (Naparstek; 1997: 5), al cărei rol era să creeze comunități deschise, instituții comunitare, leadership autentic, capabil să întărească spiritul comunitar.

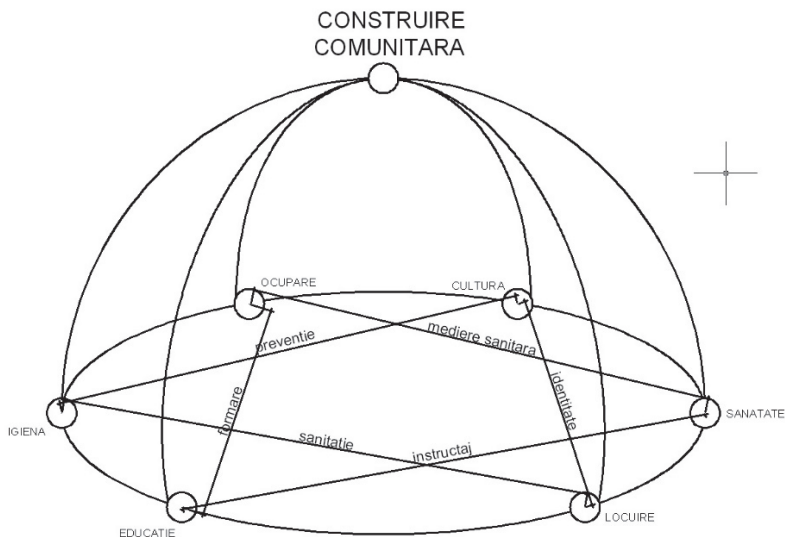

Figura 62 Schema sistemului de relații în cadrul construirii comunitare.

Putem gândi construirea comunitară ca pe un sistem emergent, adică un sistem de o mare complexitate care nu este creat și gestionat de arhitectul de sistem, ci apare și se dezvoltă prin și de către agenți locali, fiecare din ei urmărindu-și propriul set de reguli locale, simple, convenite prin deliberări consensuale.

Rolul construirii comunitare este schimbarea sustenabilă a situației sociale a comunității unde se acționează potrivit valorilor comunitarismului. În acest sens, *construirea comunitară* diferă de *dezvoltarea comunitară* care vizează o “consolidare a potențialului de acțiune”, definit ca fiind

acțiuni pentru sporirea stocului de capital uman la nivelul actorilor implicați în vederea creșterii șanselor de contribuție eficientă la realizarea proiectelor de dezvoltare, prin aplicarea unor programe judicioase de intervenție asupra locuirii. (Sandu; 2005: 215)

O comunitate tradițională poate să fie dezvoltată, dar poate să aibă un nivel de excluziune socială ridicat.

Criteriul de selecție fiind existența sărăciei extreme, comunitatea care se confruntă cu această situație este privată de capacități, “situată” într-o contingență imuabilă și supusă unor raporturi de dominație cărora nu li se poate sustrage. Schimbarea socială, fidelă valorilor de libertate, echitate și solidaritate, trebuie să transforme comunitatea prin seturi de acțiuni comunicative într-una deschisă, reprezentată democratic, având egalitate de libertăți atât între membrii comunității, cât și între membrii acesteia și membrii societății. Construirea comunitară are astfel un caracter incremental și nu tranzacțional.

Metodologia intervenției se structurează pe două axe majore ce pornesc de la obiective. Prima axă cuprinde cele cinci etape ale constituirii de capital economic: cercetarea preliminară, analiza, proiectarea, implementarea, scalarea modelului. A doua axă (ordinea enunțării nu dă seama de o ierarhizare a celor două axe, acestea fiind echivalente valoric și inseparabile, ci doar de un efort de taxonomie) cuprinde cele cinci etape ale constituirii capitalului social, dezvoltării comunitare prin proiect și anume: pregătirea comunității, consolidarea comunitară, implementarea Planului de Acțiune Comunitar (PAC), susținerea și dezvoltarea proiectului, extinderea acestuia în teritoriu.

Între cele cinci etape ale primei axe și cele cinci etape ale celei de-a doua axe există sinergie orizontală și sincronie. De aceea, le voi structura conform tabelului următor.

METODOLOGIA CONSTRUIRII COMUNITARE					
Nr	ACȚIUNI	AXA 1 CONSTITUIRE CAPITAL ECONOMIC			AXA 2 CONSTITUIRE CAPITAL SOCIAL
1	Cercetare preliminară	Colectarea datelor			Pregătirea comunității
2	Analiză	Analiză Rezolvarea problemelor legate de acte de identitate și proprietate			Consolidarea comunității Formarea Grupului local de inițiativă (GLI)
3	Proiectare participativă	Arhitectură participativă	Finanțare	Economie socială	Implementarea Planului de Acțiune comunitar Transformarea GLI în asociație Decizii și acțiuni ale asociației în vederea atingerii scopurilor social și economic
		Proiectare comunicativă Educație	Microcreditare Alocarea de terenuri Infrastructură Sponsorizări	Formare Înființarea de întreprinderi sociale	
4	Implementare	Construire în sistem deschis	Utilizarea fondurilor Obținerea de credite pentru construire, garantate prin întreprinderea socială formată.	Producție și desfacere	Susținerea dezvoltării
5	Scalare	Scalarea modelului			Extindere în teritoriu

Structurarea metodologiei pe orizontală, aplicând criteriul diferențierii obiectivelor intervenției (capital vs. social) și pe verticală (enumerând pașii obligatoriu de parcurs în vederea atingerii obiectivelor) oferă posibilitatea coordonării eficiente a acțiunilor, într-un proces adesea anevoios, scump și greu de coordonat.

Complexitatea modelului intervenției integrate necesită un management de program performant, precum și organizarea proceselor interne astfel încât corelarea activităților pe toate axele să se poată realiza în intervalele programate. În acest scop, în anul 2012 am creat, în cadrul Fundației Soros România, departamentul de Construire Comunitară, al cărui rol este derularea unui program integrat care funcționează conform structurii descrise mai sus. Acest departament coordonează activitățile programului de arhitectură socială participativă Arhipera, programul de economie socială Rures, programul de cultură și educație A.C.T., precum și programul de asistență socială Pas cu P.A.S.

Modelul construirii comunitare poate fi exportat în cadrul unor posibile Birouri Județene de construire comunitară, aceste structuri putând fi create cu fonduri europene pe lângă instituția prefectului din fiecare județ al țării.

Principii ale construirii comunitare

Încă de la început, dar mai ales pe parcursul derulării programului, câteva principii esențiale de intervenție s-au decantat și au influențat alegerea seturilor de metode. Nu este vorba de cele 7 principii directoare ale Strategiei privind îmbunătățirea situației romilor⁹², nici despre cele 19 ale Planului Național Anti Sărăcie și de Promovare a Incluziunii Sociale⁹³, deși, evident, ele împărtășesc aceleași valori de finalitate și conținut operant. Acestea includ principiile expuse de Cătălin Berescu⁹⁴, mutând însă accentul de pe normă pe metodă practică. Este vorba despre principii guvernate de democrație și drepturile omului, principii sociale, principii economice și urbanistice, aplicate “la firul ierbii” care și-au dovedit utilitatea în atingerea scopului programului. Nu le voi prezenta pe categorii, întrucât un principiu, deși ține de urbanism, are repercusiuni în plan social, iar un principiu democratic girează gestul urban. Mă voi opri în cele ce urmează asupra listării lor succinte, cu mențiunea că această enumerare nu este exhaustivă, ea realizându-se strict prin experiență teoretică și de lucru pe teren. Experiențe ulterioare sau experiențe similare derulate de alte organizații pot completa această listă. Aceste principii integrează conceptele arhitecturii sociale participative expuse în capitoul despre definirea paradigmei, adaptându-le situațiilor concrete din teritoriu.

⁹² Principii directoare ale Strategiei pentru îmbunătățirea situației romilor:

1. Principiul consensualității 2. Principiul utilității 3. Principiul diviziunii sectoriale 4. Principiul descentralizării în execuție 5. Principiul compatibilității legislative 6. Principiul diferențierii identitare 7. Principiul egalității

⁹³ Principiile Planului Național Anti-Sărăcie și Promovare a Incluziunii Sociale

19 principii pentru construirea unei societăți prospere și inclusive:

1. Principiul activizării. 2. Principiul responsabilizării. 3. Suportul social ca instrument al incluziunii sociale. 4. Principiul diversificării formelor de suport sub formă de pachete complementare. 5. Principiul abordării integrate a sistemului de protecție socială. 6. Principiul suportului personalizat. 7. Deplasarea accentului de la tratare la prevenire. 8. Principiul abordării inclusive: suport pentru cei în dificultate, simultan cu dezvoltarea societății prezente într-o societate inclusivă. 9. Evitarea discriminării celor mai puțin săraci în favoarea celor mai săraci. 10. Principiul investiției în dezvoltarea socială și umană. 11. În suportul pentru copii, depășirea abordării exclusive adulto-centric: de la suportul pentru supraviețuire, la suport pentru dezvoltare, prin multiplicarea oportunităților. 12. Principiul eliminării disparităților social-economice, prin egalizarea șanselor de dezvoltare. 13. Îmbinarea politicii economice cu cea socială. 14. Principiul solidarității cu cei în situație de dificultate. 15. Principiul folosirii integrale a resurselor de dezvoltare. 16. Principiul oferirii dezvoltării progresive a suportului social pe măsura constituirii resurselor economice necesare. 17. Principiul parteneriatului/participării. 18. Promovarea unei culturi a eficienței în politica socială. 19. Principiul promovării valorii muncii.

⁹⁴ Berescu, Cătălin; Mariana Celac, Locuirea și sărăcia extremă. Cazul romilor, editura universitară Ion Mincu, București, 2006, pag. 96-99

Intervenție de jos în sus (bottom-up)

În general, în România, intervențiile la nivelul țesutului urban se realizează de sus în jos. Sunt realizate Planuri Urbanistice Generale (PUG) sau Planuri Urbanistice Zonale (PUZ) de către birouri de urbanism, la solicitarea consiliilor Generale sau autorităților locale. Acestea nu sunt supuse analizei locuitorilor. În forma de redactare și codificare a informației nici nu ar avea cum. Din acest motiv, întregul proces este lipsit de transparență la nivelul locuitorului afectat de deciziile ce se iau la un nivel “superior”. Câteva astfel de intervenții de sus în jos, deși animate de intenții bune, au sfârșit prin a deveni odioase și nici nu și-au atins scopul. Decizii de a strămuta locuitorii unei așezări aflate în sărăcie extremă în locuințe colective de exemplu, luate fără consultarea acestora, s-au lovit mereu de împotrivirea locuitorilor care doreau să continue să locuiască în vatra așezării, oricât de mizeră ar fi fost aceasta și oricât de justă ar fi fost decizia relocării.

Dimpotrivă, o acțiune care pornește de jos, de la cetățean, implicându-l pe acesta în decizie încă din primele etape ale designului urban și arhitectural va fi privită ca o acțiune benefică, iar rezultatul acesteia va fi apreciat de beneficiari, aceștia regăsindu-se în conținutul lui. Desigur, o astfel de abordare consumă mai multe resurse și durează mai mult, necesitând acțiuni de consolidare comunitară, de lucru cu comunitatea, însă acest lucru este departe de a fi un dezavantaj; din contră, o comunitate consolidată va avea o capacitate sporită de a susține intervenția și de a continua prin forțe proprii rezultatele acesteia.

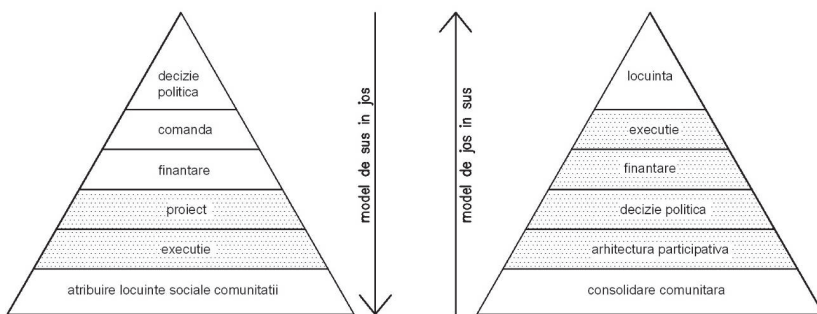

Figura 63 Schemă comparativă a modelului de sus în jos (stânga) față de modelul de jos în sus (dreapta). Se observă ponderea mult mai mare a arhitecturii și apropierea ei de nivelul decizional în cazul modelului de jos în sus.

Proiectarea participativă

Prima consecință a principiului intervenției de jos în sus este proiectarea participativă. Deciziile fundamentale cu privire la locuire trebuie să aparțină comunității participante la program. Pentru design există multe definiții care operează distincții felurite în funcție de domeniul de aplicare (design de interior, design vestimentar, design industrial). Tocmai din pricina acestei diversități este necesar să impunem o definiție pentru studiul de față, anume cea a lui Herbert Simon: “design-ul reprezintă schimbarea unei realități existente într-o realitate dorită”. Astfel conceptualizat, design-ul pornește de la revelarea atât a realității existente, cât și a realității dorite, iar aceasta nu este atât de la îndemână pe cât pare la prima vedere. În primul rând pentru că avem de-a face cu o comunitate și nu cu o individualitate. Din pornire, mijloacele colectării datelor sunt mai complexe și operează cu alți indicatori. Apoi, așa cum enunțăm în capitolul introductiv, atât variabilele realității existente, cât și variabilele realității dorite fluctuează amplu în intervale scurte de timp, în timp ce un astfel de program de intervenție se desfășoară pe termen mediu și lung. În acest sens, actualizarea permanentă a componentelor de program, prin monitorizare și integrarea feedback-ului, este o condiție sine qua non a adaptării acestuia la real. În caz contrar, avem de-a face cu blocarea într-o lipsă de adecvare.

Giancarlo De Carlo (Hatch; 1984: 3) a definit desfășurarea majorității proiectelor de investiții astfel:

Nr.	Acțiune	Responsabil
1	Stabilirea funcțiunii	Proprietar
2	Alegerea locului	
3	Finanțarea	
4	Organizarea spațială	Arhitect
5	Forma și structura	
6	Supravegherea construirii	
7	Utilizare	Utilizatori
8	Managementul construcției, reparații	Proprietar
9	Reciclare	
10	Desființare și înlocuire	

În raport cu această structură “tradițională”, în cazul programelor de construire de locuințe sociale în sărăcie extremă, procesul participativ implică atât utilizatorul, cât și arhitectul în stabilirea funcțiunii, alegerea locului, construire propriu zisă etc, făcând recurs la proiectarea

comunicativă, concept detaliat în cuprinsul cercetării. Astfel, tabloul lui De Carlo se schimbă corespunzător:

Nr.	Acțiune	Responsabil
1	Stabilirea funcțiunii	Proprietar+ arhitect+utilizator
2	Alegerea locului	Proprietar+ arhitect+utilizator
3	Finanțarea	Proprietar +utilizator
4	Organizarea spațială	Arhitect+utilizator
5	Forma și structura	Arhitect+utilizator
6	Supravegherea construirii	Arhitect+utilizator
7	Utilizare	Utilizatori
8	Managementul construcției, reparații	Proprietar+utilizator
9	Reciclare	Proprietar+utilizator
10	Desființare și înlocuire	Proprietar+utilizator

Vedem astfel că rolul arhitectului, departe de a se fi diminuat, devine mult mai important și acoperă mai multe etape din “viața” construcției decât în sistemul tradițional, însă acest lucru depinde într-o foarte mare măsură de nivelul de participare al beneficiarilor pe care arhitectul (sau expertul) îl dorește și pot să îl provoace.

Intervenție pentru incluziune socială și justiție spațială

Conceptul de justiție spațială, introdus în 1968 de Henri Lefebvre⁹⁵, se referă la spațiu, ca factor fundamental al structurării societății, în relație cu conceptul de justiție socială. Justiția spațială este un instrument democratic care reglementează, atunci când este aplicat, repartizarea echitabilă a serviciilor, facilităților de producție, utilităților în teritoriu, astfel încât să nu existe disparități la nivelul indivizilor și grupurilor de indivizi care populează teritoriul respectiv.

În general, localizarea așezărilor aflate în sărăcie extremă este ori la periferia unui oraș sau sat, ori ocupând enclave bine delimitate situate în interiorul acestora. Se va avea în vedere amplasarea locuințelor noi în zone de interferență între așezare și sat/ oraș, în vederea favorizării schimburilor sociale și incluziunii. Pe parcursul derulării programului am observat tendința unor reprezentanți ai autorităților locale de a aloca terenuri pentru construirea locuințelor noi în extravilanul localităților, ori în zone industriale sau poluate, lipsite de infrastructură. Construirea unei case reprezintă o

⁹⁵ Henri Lefebvre, *Le Droit à la ville*, Anthropos Paris, 1968.; *Espace et politique*, Anthropos, Paris, 1972.

investiție necesar să se constituie într-un capital inițial al beneficiarului. Ori, dacă terenul nu are valoare imobiliară, atunci locuința, deși nouă și bine construită, va avea o valoare imobiliară corespunzătoare scăzută, casa va fi “nevandabilă” iar capitalul inițial va fi ca și inexistent, din locuință rămânând numai valoarea de adăpost.

Un demers foarte dificil este chestionarea situației actuale, atunci când o comunitate vulnerabilă este privată de justiție spațială, iar majoritatea populației, privind problema din exterior, consideră că acest fapt este corect și necesar, fără a lua în calcul faptul că exact in justiția spațială și excluziunea socială au condus la degradarea comunității respective.

Figura 64 În stânga, in justiție spațială prin amplasament, la Fakulteta, Sofia. În dreapta, in justiție spațială prin limitarea dreptului fundamental la liberă circulație. Milano, Italia.

Figura 65 Campo nomado Chiesa Rosa, Milano, pentru romi bosniaci. Gard de 3 metri, instalație electrică de iluminat tip nocturnă.

Relevanța

Pe cât posibil, este de dorit ca intervenția să antreneze cât mai mulți membri ai comunității, sub diferite forme. O acțiune concentrată doar asupra câtorva beneficiari nu va mobiliza comunitatea și va stârni animozități. De aceea este foarte importantă selecția familiilor de cuprins în program, iar această selecție, deopotrivă cu nevoile de satisfăcut ale fiecărei familii,

trebuie făcută în mod democratic de întreaga comunitate, prin delegarea eficientă a deciziei către aceasta.⁹⁶ Totodată, pentru a implica un segment cât mai mare de beneficiari, este de dorit ca lucrările de construire de locuințe noi să fie completate de lucrări de reabilitare a construcțiilor existente, lucrări care presupun un buget mai mic decât cel alocat unei construcții noi. Lucrările de reabilitare pot viza intervenții de urgență asupra unor locuințe sau elemente constructive în pericol de prăbușire (consolidări pereți, șpraițuri, înlocuire plafoane din pământ), înlocuire de învelitori ori echiparea locuinței cu funcțiuni adecvate utilizatorilor cu handicap (băi, rampe acces). În acest fel o parte semnificativă a comunității va participa la schimbare încă de la începutul derulării programului.

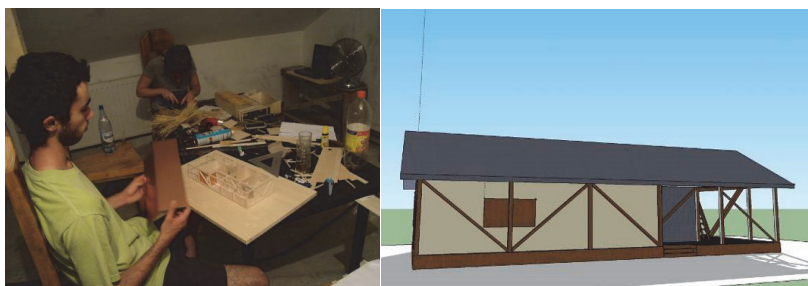

Figura 66 studenți UAUM, membri Arhipera, lucrând la macheta inițială de locuință evolutivă.

⁹⁶ În 2009-2010, programul de construire comunitară al Fundației Soros s-a derulat în parteneriat cu Habitat for Humanity România (HfH). În comunitățile din Bălțești (Prahova) și Vânători (Neamț), selecția familiilor beneficiare de locuință a fost realizată de HfH conform metodologiei interne. Decizia de selecție mai este contestată încă în comunități din cauza lipsei de transparență a procesului decizional.

Figura 67 Macheta inițială de locuință evolutivă, pe teren. Bugetul programului prevedea construirea a 2 astfel de locuințe, cu 4 camere, în fiecare comunitate din program.

Figura 68 În urma propunerilor comunităților de a introduce în program 4 familii, locuința a fost reproiectată prin reducerea volumului construit cu o travee. Prin urmare, au putut fi construite 4 astfel de locuințe în fiecare comunitate.

Echilibrul optim între suprafața locativă necesară și nivelul de finisare-echipare

Acest principiu, evidențiat de John Turner (2009: 97) reprezintă într-o foarte mare măsură un truism, atâta timp cât arhitectura se manifestă în zona “tradițională”. În zona participativă, finisarea și chiar conformarea locuinței sunt rodul unei negocieri cu o familie care ia în calcul o posibilă mărire a numărului de membri într-un viitor nu foarte îndepărtat, care are nevoie de anumite lucruri mai mult decât de altele. În general, am evidențiat acest balans optim atunci când locuința este prevăzută cu un plus de protecție la intemperii (inclusiv un acoperiș extins care să facă față unei creșteri în suprafață construită a locuinței) și cu un minus de finisaje interioare care pot fi procurate/ fabricate de familia însăși.

Locuire continuă și locuință evolutivă

Se va încerca asigurarea continuității locuirii în teritoriu. În cazul construirii de locuințe noi, în general familiile beneficiare preferă să rămână în comunitate, acolo unde funcționează relații de ajutor reciproc, relații sociale extinse ș.a.m.d. Prin practică, am ajuns la aceeași concluzie enunțată de Turner cu privire la beneficiile unui *slum upgrade* față de o strămutare, de exemplu.

Atunci când se realizează consolidări, este important ca familia să rămână în incinta gospodăriei pe durata intervenției. Acest lucru favorizează implicarea membrilor familiei în lucrările de construire sau reabilitare. Fiecare etapă de construire este vizibilă. Familia nu este supusă stresului implicat de o mutare, iar acesta este un factor foarte important de luat în calcul, cu repercusiuni nu numai psihologice, ci și economice asupra familiei câtă vreme discutăm despre o locuință din mediul rural ce se constituie în nucleul unei gospodării. De aceea se va evita, pe cât posibil, strămutarea persoanelor și bunurilor. În același timp, feedback-ul primit în timp real de la familii se capitalizează în evoluția diferită a fiecărei tipologii arhitecturale; fiecare locuință devine expresia transformărilor din cursul experienței, în sensul enunțat de Habraken, adecvându-se total utilizării.

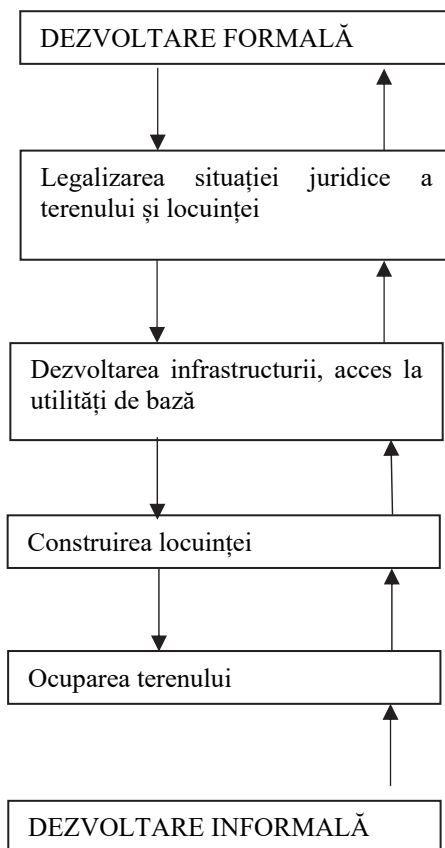

Figura 69 Schema ocupării terenului: formal și informal. Scheme comparative între dezvoltarea formală și informală a unei așezări. Nabeel Hamdi, adaptare după Ruth McCleod (Hamdi: 2011:121, trad.a.)

Pentru locuințele care au fost reabilite, am găsit soluții pentru cămășuirea pereților, termoizolarea fațadelor, înlocuirea tâmplăriei exterioare și inclusiv înlocuirea acoperișului fără a fi nevoie ca locatarii să părăsească locuința.

În cazul locuințelor nou proiectate, acestea au fost amplasate pe aceeași parcelă (în cazul în care pe terenul concesionat exista deja o locuință) sau pe parcelele concesionate de către primărie. De-a lungul a 4 ani de program, am întâlnit o singură situație în care familia desemnată să dorească să părăsească spațiul comunitar și acest lucru s-a datorat dorinței mamei de

a-și crește copiii într-un mediu ferit de infracționalitatea juvenilă care caracteriza comunitatea situată în sărăcie extremă.

Figura 70 Locuințe în Bălțești (jud. Prahova), cărora le-a fost înlocuit acoperișul fără strămutarea familiei. 2010

Construcțiile proiectate începând cu 2011 în cadrul programului de construire comunitară, fie că este vorba de locuințe ori de centre sociale, au fost gândite să se poată adapta unor nevoi în creștere, familiale sau comunitare, astfel încât odată cu modificarea structurii familiale sau creșterii gradului de utilizare comunitară să nu fie necesară abandonarea lor în favoarea unor mai mari.

Locuințele au fost prevăzute cu o suprafață de acoperiș extinsă cu o travee în raport cu spațiul compartimentat. Mărirea suprafeței construite a locuinței se poate face de către familie pornind de la structura existentă ce susține acoperișul. Efortul pus în materiale și manoperă este minim și la îndemâna familiei.

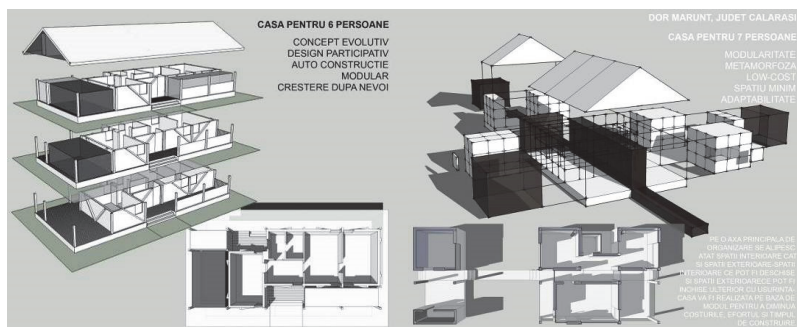

Figura 71 În stânga, locuință evolutivă Sărulești. În dreapta, locuință evolutivă Dor Mărunt. Design Arhipera 2011.

Centrele sociale sunt pavilionare, putând fi adăugate pavilioane noi în cadrul matricei de creștere prevăzute prin proiect. În acest fel, atât

investiția, cât și efortul constructiv familial / comunitar scad, iar investiția devine sustenabilă.

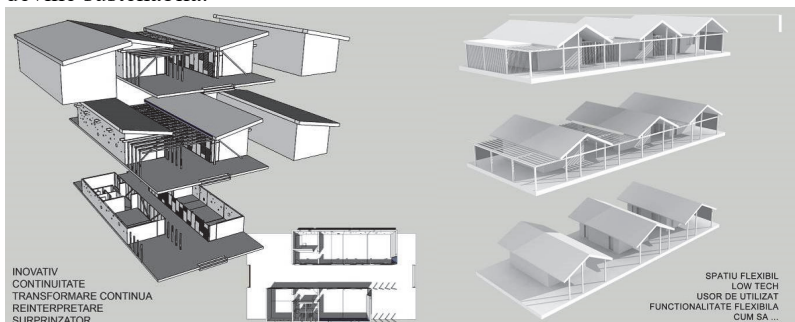

Figura 72 În stânga, centru social evolutiv Sărulești. În dreapta, centru social evolutiv Dor Mărunt. Design Arhipera 2011.

Sustenabilitatea

Sustenabilitatea intervenției se atinge prin:

- utilizare materiale locale și materiale reciclate. Reparațiile nu necesită astfel investiție.

○

Figura 73 În general, în comunitățile afectate de sărăcia extremă, construcțiile utilizează pe scară largă materiale refolosite. În Podenii Noi (Prahova), am întâlnit însă o măiestrie locală în a pune în operă aceste materiale. Cele două construcții de mai sus dovedesc un meșteșug bine stăpânit și chiar o estetică a fațadelor.

- utilizare mână de lucru și tehnologii locale. În anumite comunități, deși există resursă de materie primă valoroasă, aceasta este neglijată de localnici, iar meșteșugul prelucrării ei a fost pierdut. În această situație este necesară calificarea localnicilor, astfel încât să poată avea acces la resursă, atât pentru nevoile de locuire, cât și pentru susținerea de activități de economie socială capabile să aducă un venit constant în comunitate.

- se va realiza investiția minimă ce asigură efectul maxim. Din acest motiv, fiecare caz va fi tratat separat.

Vizibilitatea intervenției și rezultatului imediat

Debutul programului în comunitate este una din etapele cele mai dificile de implementare din cauza inerției oamenilor, dar și a autorităților locale, de a se complăce într-o situație proastă (sărăcia extremă), dar cunoscută și pentru care, în timp, au apărut adaptările necesare (economia de subzistență). Provocarea cea mai mare este, deși poate părea bombastic, crearea speranței. Aceasta este, potrivit definiției lui Paulo Fiere, “o percepție din ce în ce mai critică asupra condițiilor concrete ale realității. Societatea se dezvăluie a fi ca ceva neterminat, mai degrabă decât ceva dat inexorabil; ea devine o provocare, în loc de resemnare.”⁹⁷ De multe ori, speranța este înăbușită de către lideri informal, cămătari, proxeneți și, uneori, chiar primari, care încearcă menținerea *status-quo*-ului cu orice preț, știind că o schimbare în bine, o consolidare comunitară, poate genera schimbarea raportului de forțe existent, în care puțini câștigă de pe urma sărăciei tot mai accentuate a celor mulți. De aceea vizibilitatea intervenției este unul din motoarele cele mai puternice ale consolidării comunitare. Tergiversarea unui program antrenează, de regulă, abandonul lui de către comunitate.

Treptele locuirii, un model metaforic promovat de asociația franceză de dezvoltare urbană și integrare socială “Villes en transition”⁹⁸ este prezentat foarte sugestiv de Nabeel Hamdi (2011(2006): 28) și în teza de doctorat a lui Cătălin Berescu, împreună cu regulile ascensiunii: a saltului optim, a vizibilității, a avansului orizontal. Treptele evoluției trebuie să nu fie atât de înalte încât să nu poată fi urcate. De pe orice treaptă, rezultatul trepte succesive trebuie să fie vizibil.

Implicarea localnicilor în procesele de producție și post-producție

Acest principiu este extrem de important atât prin prisma rezultatului direct de ieftinire a investiției prin utilizarea forței de muncă locale, cât și prin efectul pe termen lung pe care îl asigură: în teritoriu rămân nu numai funcțiunile capabile să deservească locuirea, ci și personalul calificat capabil să le utilizeze.

Acest deziderat se poate atinge doar printr-o politică investițională coerentă, care trebuie să urmeze niște pași necesari, cum sunt:

- cooptarea localnicilor adulți și lipsiți de ocupație ca mână de lucru, pentru început, necalificată;

⁹⁷ Paulo Fiere, *Education for Critical Consciousness*, Continuum International Publishing Group, New York, 2005

⁹⁸ <http://www.villesentransition.org/index.html>

- aducerea în teritoriu a inginerilor, maiștrilor, tehnicienilor și muncitorilor capabili să instruiască și să califice lucrătorii necalificați;
- organizarea de traininguri și cursuri de formare și calificare a localnicilor;
- crearea unor structuri ale economiei sociale de producție de materiale de construcție (carieră pietriș, nisip, argilă), cuptoare de cărămizi, ateliere de dulgherie etc., al căror personal va fi asigurat de localnicii implicați în program, în curs de calificare;
- pe măsura derulării programului, gradul de calificare al personalului crește. Consecutiv, crește remunerația și capacitatea de a întreține locuințele nou create;
- la terminarea programului, aceste funcțiuni productive vor rămâne în teritoriu, urmând să deservească întreaga așezare în ansamblul ei și va facilita schimburile între romi și populația majoritară a așezării;
- în afară de aceste funcțiuni, la terminarea programului zona va fi locuită de un segment de populație productiv, capabil să presteze munci calificate în cadrul așezării, dar și în zonele limitrofe, și astfel se vor crea premisele capacității utilizatorilor să-și întrețină locuințele.

Cătălin Berescu numește acest principiu: *principiul cooperativ* și accentuează faptul că “implicarea directă a beneficiarilor intervenției se poate face după o evaluare corectă a capacităților lor reale de a participa la intervenție iar nu ca principiu infailibil sau ca o condiție pentru acordarea ajutorului (2010: 165).”

Cel mai important rezultat al participării localnicilor este valoarea adăugată pe care aceștia o aduc, de la primele faze ale proiectării și până la finalizarea, utilizarea și post-utilizarea arhitecturii.

Dacă proiectul este gândit și finalizat înainte de începerea șantierului, de către arhitect, atunci execuția lui de către localnici antrenează doar reducerea costurilor de manoperă. Miza este, în acest caz, pur economică. Dacă, dimpotrivă, proiectul beneficiază de aportul valoros al comunității, iar obiectul de arhitectură este deschis inovării și transformării, atunci această implicare capătă un caracter activ, creativ și generează apartenență.

Autofinanțarea

Pe parcursul derulării programului în Bălțești, am remarcat faptul că, odată cu apariția primelor locuințe noi, membrii comunității care nu au fost implicați în proiect au început să economisească și să-și consolideze/amenajeze locuințele, folosind mâna de lucru calificată și know-how-ul meșterilor aduși pentru construcții. Un fenomen similar s-a întâmplat în Sărulești și Dor Mărunt, acolo unde, deși bugetul proiectului prevedea

executarea plăcii parterului pe doar două travee, toți beneficiarii au reușit să suplimenteze, prin forțe proprii, turnarea plăcii pe 3 travee, corespunzătoare suprafeței de acoperiș proiectate, mărindu-și astfel considerabil șansele de a compartimenta și folosi a treia travee ca a treia cameră a locuinței.

Figura 74 Deși contractul cu antreprenorul prevedea turnarea a doar cca 40mp de placă, beneficiarii locuințelor au echivalat suplimentarea de 20mp cu manoperă de săpătură în spații limitate la fundații și prepararea și turnarea betonului. Imagini din Sărulești și Dor Mărunt, aprilie și mai 2012.

Complementaritatea

Se va propune, în urma analizei, completarea matricei funcționale a localității cu funcțiuni amplasate în zona studiată în conformitate cu următoarele două principii de bază:

1. principiul diferențierii: funcțiunile introduse vor fi diferite de cele existente deja în teritoriul administrativ al localității, capabile să deservească zona de intervenție. Funcțiunile vor dubla funcțiuni prezente în teritoriu doar atunci când, în urma analizei, acestea se dovedesc a fi insuficiente sau localizate deficitar în raport cu zona;
2. principiul relaționării: funcțiunile nou introduse trebuie să fie necesare nu numai comunității din zonă ci și localității în ansamblu, astfel încât să se creeze premisele unor schimburi productive între comunitate și localitate. Funcțiunile noi trebuie să fie atractive și competitive pentru localitate, în ansamblul ei.

Noile funcțiuni ce vor fi amplasate vor fi deservite exclusiv de membri ai comunității, acest lucru antrenând deopotrivă un continuu proces de formare și calificare (care va începe odată cu derularea programelor investiționale) și un proces de autofinanțare.

În imaginile de mai jos am reprezentat propunerea de completare a matricei funcționale existente în Bălțești la începutul programului. Apar astfel, în zona intervenție, Ursăria, un centru social (figurat cu o elipsă oranj), spații de servicii (patrulature galbene), precum și un spațiu destinat cultului, având în vedere distanța mare față de biserica satească și dezinteresul destul de pronunțat al preotului paroh față de soarta comunității de romi.

SINTEZA TEORETICĂ ȘI PRACTICĂ

Până în acest moment, cercetarea a realizat următorii pași epistemologici în vederea construirii teoriei domeniului cercetat:

1. a precizat problema societății - sărăcia extremă - și a avansat ipoteza potrivit căreia în astfel de situații se poate interveni sustenabil la nivelul locuirii numai prin mijloacele arhitecturii sociale participative

2. a colectat din manifestele întemeietorilor fenomenului arhitecturii sociale participative acele concepte definitorii pentru domeniul cercetat, punându-le în legătură cu conceptele filosofice în raport cu care a putut fi stabilită o filiație certă;

3. a verificat prezența conceptelor în practica arhitecturii sociale participative și în teoriile practicii enunțate de arhitecții practicieni;

4. a efectuat o sinteză teoretică preliminară a conceptelor (legilor) fundamentale, bazată pe verificarea prezenței conceptelor de la pct. 1 în cadrul practicii de la pct. 2 și le-a păstrat doar pe acelea care apar în ambele stadii ale cercetării. A propus o definiție a arhitecturii sociale participative;

5. a enunțat metodele orientate către obiective și succesiunea aplicării acestora în vederea îndeplinirii scopului programului de construire comunitară, care înglobează proiectul de arhitectură socială participativă. A triangulat informația relevantă în vederea realizării sintezei teoretice;

6. a detaliat principiile construirii comunitare care se regăsesc în toate componentele procesului, inclusiv la nivelul arhitecturii.

Funcțiile teoriei

Rolul prezentului capitol este sistematizarea conceptelor cheie triangulate în vederea structurării teoriei reflexive a arhitecturii sociale participative potrivit funcțiilor sale: *referențială, explicativă, predictivă și praxiologică*.

Funcția referențială a teoriei precizează domeniul realității sociale unde teoria acționează, și anume sărăcia extremă la nivel comunitar. Ea descrie cadrul operațional și diferitele contingente care acționează la acest nivel, precum și modelul de intervenție în vederea atingerii sustenabilității. Relația dintre teorie, practică și management, din punctul de vedere al transferului valorilor din câmpul finalității (Piaget) în câmpul randamentului și, ulterior, al tranzacționalității, este ilustrată de schema de mai jos.

SCHEMA RELATIEI DINTRE TEORIE, PRACTICA SI MANAGEMENT

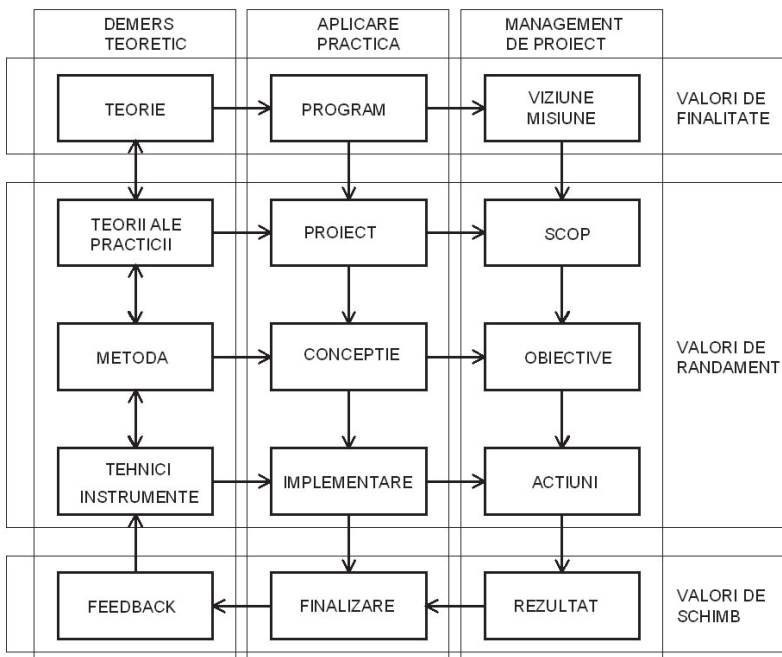

Figura 76 Schema relației dintre teorie, practică și management de proiect.

Teoria informează cu privire la curente de gândire și sistemele de valori la care aderă și care generează conceptele și principiile de acțiune.

Teoria **explicită** efectul sărăciei extreme asupra fondului construit al locuințelor prin privarea de libertate și independență a utilizatorilor “prinși” în câmpul situațional, precum și modul în care arhitectura socială participativă poate construi o egalitate de capacități între utilizatori și membrii societății prin programe de construire comunitară. Teoria explicitează relațiile dintre etapele intervenției pe verticală și între componente diferite, dar sinergice ale programului, pe orizontală.

Funcția predictivă a teoriei anticipează rezultatele și întemeiază o intervenție de arhitectură socială participativă pe rezultatele anticipate și sustenabilitatea acestora. Teoria arată cum indicele de evaluare a utilizării este net superior după un program participativ decât după unul derulat în paradigma instrumentală (vezi Anexa 2, pag. 12, Molenvliet).

În sfârșit, teoria fundamentează o **praxiologie**, un ansamblu de metode și tehnici care asigură transpunerea obiectivelor în transformări efective, observabile și măsurabile din câmpul social, economic și politic al comunității unde se intervine.

Structura teoriei

Pe parcursul cercetării, am supus “norul” de concepte extrase din literatura de specialitate unor procese de structurare și reducere, în vederea obținerii unei sinteze capabile să fundamenteze teoria prezentată. Am concentrat conceptele de bază ale arhitecturii sociale participative și relațiile dintre acestea în schema de mai jos.

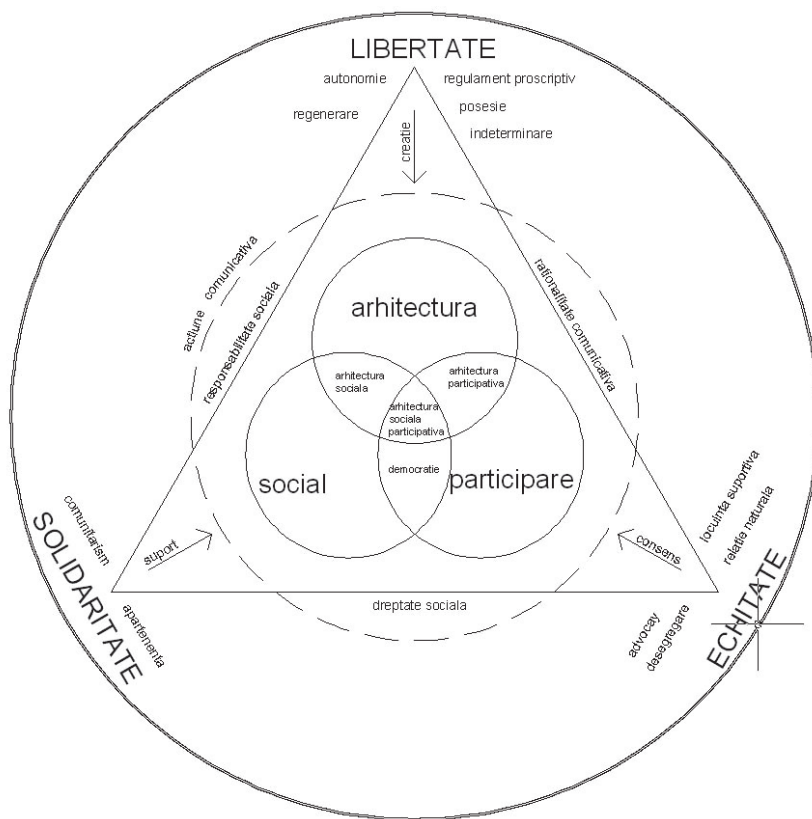

Figura 77 Schema sferei valorice a arhitecturii sociale participative.

Cele trei cuvinte care compun domeniul cercetat sunt în relație directă cu o valoare fundamentală. Astfel, arhitectura relaționează cu libertatea, pe două planuri: libertatea pozitivă a beneficiarului și libertatea negativă, libertatea de acțiune a arhitectului. Libertatea se exprimă prin autonomie, ponderată de regulamentul proscriptiv. Posesia, capacitatea de a utiliza arhitectura locuinței după bunul plac, este și ea o expresie a libertății. Prin posesie se asigură capacitatea de regenerare a arhitecturii și nedeterminarea ei. Determinarea formei finale a obiectului arhitectural de către arhitect ar însemna privarea de posesie și imposibilitatea creșterii și regenerării acestuia.

Sfera socialului relaționează cu solidaritatea, prin includerea în domeniul “noi” a celor diferiți de noi (Rorty). Acest lucru face posibilă relația dintre arhitect și grupurile vulnerabile aflate în sărăcie extremă. Participarea publică reprezintă o garanție a echității, privită ca premisă a realizării egalității de capacități (Sen) în sânul societății (*Gesselschaft*). Comunitatea solidară cu societatea, în care membrii sunt solidari unii cu ceilalți și împărtășesc aceleași valori, reprezintă esența comunitarismului (Etzioni). Ea este responsabilă de sentimentul de apartenență și identitate.

Aflată la intersecția celor trei sfere (arhitectura, socialul și participarea cetățenească), arhitectura socială participativă acționează potrivit celor trei valori fundamentale: libertate, solidaritate și echitate. Libertatea devine solidară atunci când acționează pentru sporirea libertăților grupului aflat în situație de vulnerabilitate, prin responsabilitate. Libertatea arhitecturii devine etică atunci când folosește raționalitatea comunicativă. Gestul arhitectural se eliberează de fortuit, de arbitrar și se comunică rațional către utilizatorii *luați în proiect* (Liiceanu). Când solidaritatea este atinsă sub aspect etic, adică doar atunci când produce egalitatea de capacități (Sen), putem vorbi despre dreptate socială.

Libertatea se materializează prin procesul creației arhitecturale, echitatea prin consens în definirea *variabilei focale* (Sen), iar solidaritatea prin suportul social, prin alocarea de timp, prin proiectarea *pro-bono*. Toate aceste procese se structurează într-o *acțiune comunicativă* (Habermas), al cărei scop este *recunoașterea intersubiectivă* (Habermas) a argumentelor tuturor părților implicate.

Arhitectura socială participativă pornește de la informare și consultare pentru definirea inventarului prin *resemantizarea* (Zevi) operată de arhitect ca efect al participării. Setează *invarianții* (Zevi) și oferă *alternative* (Davidoff). Construiește *spațiul evaluativ* (Sen) necesar deliberărilor în vederea atingerii consensului pentru fiecare etapă a *proiectării comunicative* (Forester, Innes) realizate *nu pentru utilizator, ci cu*

utilizatorul (Habraken). Acesta dobândește *autonomie* (Turner) și generează *regulamentul local proscriptiv* (Turner). În final, delegă decizia către utilizator, iar acesta, împreună cu arhitectul și constructorul, refac *triada originară* (Hundertwasser, Fathy, Zevi, Alexander).

Locuința astfel proiectată construiește relația edificiu-orăș-teritoriu (Zevi), dă seama de *unicitate* (Habraken), devine *expresia locuirii și este suportivă* (Turner). Relația casă-mediu și utilizator-casă devin o *relație naturală* (Habraken). Programul de *construire comunitară* (Hamdi, Naparstek), aplicat prin proiecte, generează politici publice, capabile să producă schimbarea socială.

Valori	Concepte ale arhitecturii sociale	
	paradigma instrumental-normativă	paradigma participativă
Libertate	heteronomie	autonomie
	regulament prescriptiv	regulament proscriptiv
	postutilizare/ desființare	regenerare
	finalizare a proiectului	nedeterminare, evoluție
	chirie	posesie
	proiectare pentru utilizator	proiectare cu utilizatorul/ proiectare comunicativă
	centralizarea proceselor	descentralizare
Echitate	ierarhie	heterarhie
	locuință opresivă	locuință suportivă
	soluție unică	pluralism/ advocacy
	relație contractuală	relație naturală
	decizie unică	consens sinergic
	impunere	recunoaștere intersubiectivă
	diferențiere	integrare
Solidaritate	scop predeterminat	variabilă focală
	gândire deductivă	gândire inductivă
	soluție universală	apartenență
	tipizare/ prefabricare	regionalism critic
	societarism	comunitarism
	externalizare	voluntariat/ localism

Figura 78 Tabel comparativ privitor la conceptele cu care operează paradigma instrumental-normativă și cea participativă, structurate în funcție de cele 3 valori cheie cărora li se subsumează.

Reluând definițiile propuse în cadrul sintezei preliminare, arhitectura reprezintă consensul dintre libertatea pozitivă a beneficiarului și libertatea negativă a arhitectului. Arhitectura socială apare atunci când arhitecții acționează prin prisma solidarității, iar arhitectura socială participativă se manifestă atunci când echitatea girează libertatea și solidaritatea. Cele trei concepte (libertate, echitate și solidaritate) *sunt necesare și suficiente* pentru a circumscrie atât metodele arhitecturii sociale participative, cât și produsele acesteia.

Evaluarea teoriei

În continuare, pentru evaluarea sintezei teoretice, voi utiliza cele cinci criterii ale lui Giddens pentru validarea unei teorii (Giddens; 2000 (1997): 620):

1. Teoria arhitecturii sociale participative expuse și sintetizate în cuprinsul prezentei cercetări este contraintuitivă, opunându-se simțului comun care sugerează că, prin imixtiunea unei alte părți, libertatea creatoare a arhitectului este îngrădită și împiedicată să se manifeste plenar. Dimpotrivă, teza arată că, atât din punct de vedere al raționalității, cât și din punct de vedere practic, libertatea consensuală din proiectarea participativă asigură exercitarea profesiei și, mai mult decât atât, o legitimează în raport cu grupul de beneficiari, aflat în situație de vulnerabilitate.

2. Demonstrația nu este nici doar “structurală”, nici doar “individuală”. Sinteza teoretică s-a realizat prin triangularea informației extrase din studiul bibliografic cu teoriile practicii și cu practica directă a autorului.

3. Conferă sens ideii de participare în arhitectură, dincolo de “obligativitatea” legislativă și întemeiază domeniul cercetat printr-o axiologie care se reflectă atât la nivel teoretic, cât și practic și de management de proiect. Astfel, valorile arhitecturii sociale participative care generează proiectul se regăsesc atât pe parcursul derulării acestuia, cât și în arhitectura rezultată.

4. Teoria arhitecturii sociale participative generează o reflecție asupra arhitecturii în general, prin propunerea de a o defini prin prisma capabilităților pe care le face posibile în câmpul situațional al utilizatorului. Această definiție deschide arhitecturii accesul către o axiologie orientată către libertatea individului, echitate, egalitate de capabilități și, nu în ultimul rând, bunătațe. Arhitectura devine determinată nu de forma pe care

o îmbracă la un moment dat, ca obiect, ci de suma proceselor de convertire a obiectului în acțiuni menite să conducă la împlinirea de sine a utilizatorului.

5. Teoria propusă este productivă, în sensul că aplicabilitatea ei este mare. Mai mult decât atât, aplicarea ei a produs și produce exemple de arhitectură de cea mai bună calitate, menite să schimbe comunitatea și, consecutiv, societatea în care sunt inserate. Proiectele grupului de arhitectură socială participativă Arhipera dau seama de posibilitățile nelimitate pe care teoria discutată le propune în general, dar pentru România în special, țară confruntată cu excluziune socială, marginalizare, discriminare și sărăcie extremă extinsă. Dar productivitatea teoriei poate fi probată nu numai prin aplicarea practică, cât, mai ales, prin relaționarea teoriei cu alte științe sociale, ca sociologia, psihologia, filosofia socială etc. Teoria arhitecturii sociale participative plasează arhitectura în câmpul științelor sociale. Nu în ultimul rând, îmi doresc să fie productivă și prin preluarea ei și prin generarea de noi cercetări asupra domeniului care să sporească nivelul cunoașterii; sper ca studenții membri ai Arhipera să considere această lucrare, care le este dedicată, un punct de pornire pentru propriile lor reflecții teoretice.

Noul cadru al practicării arhitecturii

Consiliul European al Urbaniștilor, 1998/ 2003, Noua Cartă de la Atena

Două documente fundamentale pentru practicarea profesiei de arhitect arată nivelul de integrare a conceptelor arhitecturii sociale participative în gândirea contemporană.

În 1998, Consiliul European al Urbaniștilor, reunit în conferință internațională la Atena, adoptă *Noua Cartă*, un gest necesar pentru plasarea profesiei de arhitect urbanist într-un cadru temporal, economic, social și politic actual. Adoptarea Cartei a venit o dată cu angajamentul ca textul acesteia să fie actualizat la fiecare patru ani, astfel încât să nu mai devină caducă precum textul original din 1933. Raportându-se la schimbările antrenate de progresul contemporan, o reevaluare din patru în patru ani nu este un deziderat hazardat; singura problemă a acestuia este capacitatea corpului profesional de a reinnoi Carta în acest ritm alert. Textul folosit în cadrul cercetării mele datează de la conferința internațională a Consiliului European al Urbaniștilor din 2003, de la Lisabona, atunci când a fost revizuit textul original din 1998. Din păcate, textul din 2003 a rămas cel mai actual, neexistând revizii ulterioare.

Importanța majoră a *Noii Carte* rezidă în abandonarea viziunii *prescriptive* a documentului din 1933 în favoarea unei viziuni *proscriptive* cu privire la menirea urbanistului umanist. Acolo unde Carta de la Atena spunea că “trebuie să dicteze (...), să impună, să interzică(...), să se demoleze(...), să se înlocuiască(...)”⁹⁹, Noua Cartă “propune(...), favorizează(...), recomandă(...), stimulează(...), asigură(...), sugerează(...), consiliază(...)”. Vedem aici materializarea într-un document oficial a viziunii lui Turner din 1976, potrivit căreia doar un sistem proscriptiv poate asigura un exercițiu democratic eficient.

Scopul *Noii Carte* este să creeze o rețea de orașe coerente, favorabile integrării sociale, culturale. Coerența se manifestă la nivel temporal, dar și social, economic, de mediu și spațial; ea încearcă să rezolve problemele urbane identificate în document, una dintre acestea fiind ostilitatea locuitorilor față de grupurile de imigranți și minorități, ostilitate provenită mai ales din decalajul economic dintre cele două categorii, dar și de teama în fața unor culturi diferite, prea puțin cunoscute.

Ocupând un loc privilegiat în cadrul viziunii, coerența socială se referă la ansamblul de oportunități sociale pe care persoana, ca individualitate, dar și ca parte a unei comunități în relație cu societatea în ansamblu, trebuie să le aibă. Coerența socială este necesară pentru a contrabalansa disparitățile produse de sistemul capitalist, de competiție, de

⁹⁹ Carta de la Atena, 1933, articolele 23-29 referitoare la locuințe, pag. 63-66

mondializare și de raporturi de putere. Orașul nu mai aparține doar locuitorilor săi cu tradiție de locuire istorică, ci și migranților, celor veniți pentru o viață mai bună, grupurilor dezavantajate, dar importante numeric, care vor avea nevoie de noi sisteme de reprezentare și participare la viața urbei. Prin participare se poate realiza integrarea nou-veniților în viața socială urbană și a *sprawl-ului* generat în țesutul urban. Astfel, se va alocă timpul necesar pentru luarea deciziilor de dezvoltare prin consultarea grupurilor beneficiare direct sau indirect de aceasta, astfel încât cetățenii, fără deosebire de situație materială sau apartenență culturală, să-și exprime punctele de vedere, opiniile și nevoile.

Referindu-se la bogăția multiculturală a orașelor europene, Carta prevede o dezvoltare durabilă a acestora prin “participarea și implicarea actorilor”(CEU; 2003: 4), singura modalitate capabilă să asigure echilibrul cultural. Identitatea socială este un concept care poate genera noi identități urbane, “mai noi și mai puternice” (*ibid.*: 5), în contextul unei migrații fără precedent.

Angajamentele urbanistilor practicanți din Europa converg spre o nouă raportare la profesie.

Se recunoaște îndeobște faptul că planificarea și strategia spațială nu constau numai în trasarea unor planuri. Este vorba totodată de un proces politic pentru a atinge echilibrul între toate interesele implicate, publice și private, cu scopul de a permite arbitrajul necesar în conflictele de interese care apar între diferitele cerințe de amenajare și programele de dezvoltare. Aceasta relevă importanța rolului jucat de urbanist ca mediator. Cunoștințele urbanistului în materie de mediere și de negociere vor deveni din ce în ce mai importante în prezent și în viitor. (*ibid.*: 13)

Noua Cartă de la Atena pune bazele unui urbanism al incluziunii sociale bazate pe participare și reprezintă transferul conceptelor arhitecturii sociale participative, din plan teoretic și profesional, în planul politicilor urbane ale mileniului al III-lea. Ea reprezintă o consfințire a disponibilității ca metodele arhitecturii participative să fie incluse în proiectarea urbană mainstream și creează premisele unui urbanism axat pe rezolvarea inechităților sociale existente, recunoscute și asumate. Angajamentele profesioniștilor urbanisti europeni cu privire la incluziunea socială și participare cetățenească reprezintă progresul pe care profesia noastră l-a făcut începând cu anii 1950 în direcția democrației și punerii ei în slujba cetățeanului.

Grupul de lucru, format din Paulo V. D. Correia (coordonator), Virna Bussadori, Jed Griffiths, Thymio Papayannis, Jan Vogelij și Maro Evangelidou, împreună cu Consiliul European al Urbanistilor și practicienii

urbaniști europeni, angajează profesia, la nivel programatic, pe tărâmul transparenței decizionale, participării cetățenești, dreptății sociale, acționând împotriva segregării sociale, marginalizării și excluziunii.

Din punct de vedere practic, *Noua Cartă de la Atena* din 2003 recomandă pentru urbaniști noi standarde de raportare la realitatea urbană, iar acest lucru este foarte necesar în România, acolo unde există profesioniști care se pun în slujba autorităților locale, suspendându-și nu numai probitatea profesională, ci și educația, cultura și, la limită, omenia, proiectând ghettouri pentru săraci și alte grupuri dezavantajate, privându-le astfel în mod conștient de un standard minim de locuire și de acces la oraș.

Modelul rețelei urbane promovat se înscrie în linia unui urbanism democratic și inclusiv, schițat de prima propunere a lui Turner, referitoare la crearea unei rețele favorabile schimburilor, circulației informației și participării; folosirea acestui model orizontal și organic reprezintă o renunțare la modelul vertical și ierarhizat promovat în trecut și dă seama de progresul gândirii contemporane raportate la utilizator.

UIA, 2011, Al 24-lea congres, Design 2050, dincolo de dezastre, prin solidaritate, către dezvoltare durabilă

Congresul, desfășurat la Tokio în lunile septembrie și octombrie 2011, la doar câteva luni de la dezastrul de la Fukushima din martie 2011, marchează un punct de referință important pentru profesia de arhitect. Cu o participare extrem de largă (5100 de participanți din peste 110 de țări) și cu contribuțiile lui Vladimir Șlapeta (Cehia), Tadao Ando, Kazuyo Sejima și Ryue Nishizawa / SANAA, Kengo Kuma, Christoph Ingenhoven (Germania), David Adjaye (Marea Britanie), Fumihiko Maki, congresul a avut trei subteme majore: mediul, cultura și viața.

A treia subtemă a furnizat cadrul dezbaterii problemelor majore ale creșterii explozive a populației globale și disparităților sociale existente care a dus mai departe tema congresului, mutând accentul de pe arhitectura de urgență pe o arhitectură a sustenabilității.

Pe 28 septembrie 2011, participanții semnează *Declarația de la Tokio*, prin care se angajează să:

- învețe din **depășirea dezastrelor** din lumea întreagă cum să răspundă provocărilor pe care alte discipline le aduc profesiei noastre, în vederea unei sustenabilități de mediu, sociale și economice;
- împărtășească, folosind media contemporană, multe inițiative globale și locale pentru mai multă **echitate și diversitate**, depășind limitele religioase și culturale, dar amintindu-și și învățând lecțiile trecutului, **prin solidaritate**,

- promoveze responsabilitatea în cadrul profesiei noastre, să susțină arhitectii și arhitectura și să îmbunătățească nivelul de viață regional pentru toți oamenii, împreună cu guvernele și cu alții, rezolvând problemele justiției sociale, lucrând în vederea **sustenabilității**.

Textul declarației face referire explicită la echitate, solidaritate și justiție socială, văzute ca valori fundamentale pentru profesia de arhitect. În 1969, Giancarlo De Carlo milita pentru echitate, pentru scoaterea arhitecturii din sfera de dominație a puterii. O arhitectură solidară nu poate fi altceva decât o arhitectură care construiește în primul rând comunități capabile să-și genereze și regenereze spațiul construit, așa cum a demonstrat Nabeel Hamdi. Nu în ultimul rând, justiția socială reprezintă un obiectiv care pune arhitectura și arhitectul, pentru prima oară, în postura de judecători. Proiectând arhitectură socială, fie că este vorba de locuințe înșiruite, cartiere rezidențiale pentru categorii cu venituri mici etc, arhitectul va trebui să se poziționeze deasupra comenzii și contingențelor economico-financiare ale proiectului și să discearnă, cu maximum de luciditate și etică, în ce măsură proiectul lui este corect și promovează justiția. Nu este o sarcină ușoară, dimpotrivă: plastica arhitecturală, expresia artistică, devin subsumate unor priorități al căror ordin produce o transgresiune profesională, imposibil de prefigurat în secolul trecut. Arhitectura, privită nu demult ca “le jeu savant, correct et magnifique des volumes sous la lumière” (Le Corbusier; 1923), devine actul uman, corect și democratic al arhitectului capabil să creeze, prin munca și geniul său, libertate, echitate, solidaritate și justiție socială pentru cei privați de ea, adică pentru grupurile dezavantajate care nu-și pot impune punctele de vedere, nici măcar nu și le pot formula.

Participând la lucrările congresului UIA de la Tokio, Ordinul Arhitecților din România a propus un răspuns autohton la tema congresului, prin *Decalog românesc pentru arhitectură responsabilă*, asumându-și prin acesta valorile promovate de declarație.

Vedem astfel preluate în proiect majoritatea conceptelor arhitecturii sociale participative de către arhitectura *mainstream*, dar, cel mai important, asumarea democrației, echității și solidarității prin ambele documente. Această asumare va constitui punctul de plecare în demonstrarea ipotezei cercetării.

Demonstrarea ipotezei

Am enunțat în introducere ipoteza cercetării, potrivit căreia, *pentru a fi sustenabile, programele de construire de locuințe sociale în așezări aflate în sărăcie extremă trebuie să urmeze principiile arhitecturii sociale participative și să se desfășoare în cadrul unui program de construire comunitară*. Totodată, am definit *arhitectura socială participativă ca fiind fenomenul modelării spațiului pentru împlinirea capabilităților grupurilor umane aflate în situație de vulnerabilitate, împreună cu acestea* și am arătat că valorile centrale ale acesteia sunt *libertatea, echitatea și solidaritatea*.

Până în prezent, am demonstrat ipoteza din punct de vedere experimental și am arătat validitatea premiselor pe care se bazează. În continuare, voi face demonstrația din punct de vedere logic.

Raționamentul care urmează pleacă de la observarea că ambele documente programatice comentate mai sus includ democrația (D), echitatea (E) și solidaritatea (S) în sfera valorică a arhitecturii (A). Altfel spus, A include D, E, S¹⁰⁰.

Putem proiecta locuințe sociale în sărăcie extremă în două paradigme:

1. în paradigma instrumental-normativă, prin practicarea arhitecturii sociale (AS) și fără participarea utilizatorilor. Așa cum am arătat, echitatea nu poate fi realizată fără consensul prealabil al tuturor părților implicate, inclusiv al utilizatorilor, în privința variabilei focale, consens obținut numai prin participarea efectivă a utilizatorilor la proces. Paradigma instrumental-normativă și, consecutiv, AS elimină consensul din ecuație. Echitate fără consens nu există. Rezultă că AS nu include E, deci nu aparține, din punct de vedere etic, sferei valorice a arhitecturii contemporane (ceea ce nu înseamnă, evident, că arhitectura socială nu poate fi echitabilă; în cadrul demonstrației importă faptul că arhitectura socială nu trebuie să fie, în mod obligatoriu, echitabilă, ceea ce creează posibilitatea unor derapaje antidemocratice).
2. în paradigma participativă, prin practicarea arhitecturii sociale participative (ASP), se asigură, așa cum am arătat în cuprinsul sintezei teoretice, atât democrația (D), echitatea (E), cât și solidaritatea (S), existând, de fapt, o suprapunere perfectă între dezideratele exprimate de cele două documente programatice și sfera valorică a ASP.

¹⁰⁰ Democrația este inclusă în echitate, dar am păstrat-o în relația de incluziune datorită menționării ei în documentele discutate (n.a.).

ASP include D, E, S.

Funcția praxiologică a teoriei arhitecturii sociale participative, ilustrată în cadrul capitolelor referitoare la teoriile practicii, metodologie și construire comunitară, furnizează ansamblurile de metode necesare și suficiente pentru practicarea unei arhitecturi echitabile, solidare și democratice pentru grupuri vulnerabile, iar exemplele proiectelor Arhipera arată că acest lucru este valabil și posibil. Din acest motiv, consider ipoteza demonstrată și aplicabilă practic.

Dar simpla demonstrare a ipotezei nu a constituit obiectivul central al tezei. De altfel, pentru mine cel puțin, ipoteza era ușor de demonstrat în câteva pagini și nu ar fi fost necesară o întreagă cercetare să o susțină. Rolul cercetării a fost să actualizeze și să sistematizeze domeniul arhitecturii sociale participative pentru a-l face operant în România în vederea construirii de locuințe în așezări aflate în sărăcie extremă. Sinteza teoretică prezintă în cel mai simplu mod cu putință atât sistemul de valori al oricărei intervenții care implică un grup aflat în situație de vulnerabilitate, cât și relațiile funcționale dintre acestea. Metodele detaliate în cuprinsul cercetării furnizează un cadru de acțiune în vederea atingerii obiectivelor capabil să genereze construire comunitară, consolidarea democrației și creșterea libertăților grupurilor vulnerabile (prin definiție private de acestea).

Recapitulând, arhitectura socială participativă se întemeiază pe libertate, echitate și solidaritate. Am văzut, în cadrul definirii arhitecturii, că aceasta trebuie să fie responsabilă pentru a fi sustenabilă. În opinia mea, conceptul de echitate include, prin asigurarea egalității de capacități, și sustenabilitatea (Su), deci, consecutiv, responsabilitatea (R). Nu se poate practica o arhitectură responsabilă, fără ca aceasta să fie sustenabilă. Arhitectura nu poate fi sustenabilă, fără să fie echitabilă, deoarece, în cazul în care nu ar fi așa, ar adânci decalajele sociale, ar segrega și mai mult grupurile sociale și, în general, ar deveni o arhitectură de clasă, adică obiectul revoltelor studențești din 1968. Invers, este de conceput o arhitectură echitabilă care să nu fie sustenabilă? Răspunsul este, evident, negativ, întrucât lipsa de sustenabilitate ar compromite accesul la resurse al generațiilor viitoare, le-ar anula capacitățile, deci, ar fi inequitabilă. A include D, E, S devine echivalent cu A include D, E (Su, R), S. Pentru a practica o arhitectură responsabilă este suficient ca aceasta să fie echitabilă.

Recuperând libertatea în discurs, suprapunerea perfectă dintre valorile centrale ale arhitecturii contemporane și cele ale arhitecturii sociale participative arată că, în funcție de domeniul de acțiune, una dintre cele trei valori de bază poate să devină prioritară în raport cu celelalte două, fără însă a le abandona. De exemplu, la proiectarea unui muzeu, libertatea de creație a arhitectului poate să fie superioară în raport cu echitatea, manifestată prin

realizarea consensului cu privire la amplasament, vecinătăți, regulament, funcțiune etc. Dar un muzeu cu acces liber, așa cum sunt muzeele de stat londoneze, dă dovadă de solidaritate și de echitate, iar asumarea dintru început a acestor valori în proiectul muzeului poate crea o gândire diferită a accesibilității acestuia, a traseelor, a legăturilor spațiale, a hibridizării cu spații publice etc. Similar, o sală de sport amplasată într-un cartier nevoiaș și accesibilă tuturor devine un pol urban care generează noi capacități pentru locuitorii zonei.

La proiectarea locuințelor sociale pentru grupuri aflate în situație de vulnerabilitate, libertatea de creație a arhitectului se poate manifesta numai după înțelegerea tuturor condițiilor impuse de echitate și solidaritate. De exemplu, mai poți proiecta o locuință a cărei conformare spațial volumetrică generează un efect estetic remarcabil, dar care presupune un buget dublu și care, prin aceasta, privează fiecare a doua familie de posibilitatea de a avea acces la locuire?

ÎN LOC DE CONCLUZIE: PROIECTUL SOCIAL ARHIPERA

“Îmi amintesc de ceea ce spunea Mircea Vulcănescu în 1946 despre casa de la Pădurea Andronache: ‘... și-a chemat prietenii și au înălțat împreună o casă’. În ultimă instanță, asta înseamnă a face cultură: îți chemi prietenii, văzuți sau nevăzuți, și faci cu ei castele.” (Noica; 1993: 131)

Manifestul Arhipera

„Arhipera este manifestarea arhitecturii în Peras (<πέρας, gr. - limită). Este intersecția dintre arhitectură și limită. Este arhitectură pe limită. Iar limita poate fi spațială, temporală, conceptuală, morală; poate fi de natură fizică, incluzând tectonicul și biologicul; poate fi impusă sau asumată; poate fi mobilă sau fixă.

Arhipera se așază pe margine, hotar, graniță, construită pe linia unde două entități separate se ating fără a se contopi. Rolul ei este să devină posibilă și să aparțină ambelor. Altfel spus, să deschidă limita.

Arhitectura are nevoie de un context care să o genereze. Arhipera se desfășoară într-un context incapabil să genereze arhitectură: așezări aflate în sărăcie extremă.

Arhitectura este funcțiune și formă. Arhipera propune o funcțiune minimală și o formă eliberată de estetizări.

Arhitectura negociază relația dintre interior și exterior. Arhipera propune un spațiu construit permeabil, permisiv și un spațiu deschis susceptibil de a fi transformat în încăpere. Ea oferă suport pentru creștere.

Arhitectura are contururi determinate, are suprafață și perimetru. Arhipera evoluează, se transformă, se metamorfozează, se hibridizează. Este o matrice de creștere. Are perimetru la un moment dat. Este o ființă vie, un organism care se dezvoltă.

Arhitectura răspunde unui program economic și social. Arhipera este generată de social și susține un program economic.

Arhitectura este concepută de arhitect. Arhipera este concepută de arhitect și comunitate, este rodul proiectării participative.

Arhitectura este dependentă de un buget. Arhipera generează bugetul necesar.

Arhitectura trebuie întreținută astfel încât să-și mențină aspectul original. Arhipera se modifică odată cu fiecare intervenție. Se reinventează în timpul utilizării.

La momentul redactării prezentei lucrări, Arhipera este animată de un grup de tineri arhitecți care îi poartă numele. Înființat la începutul anului 2011, grupul numără acum numeroși arhitecți și studenți arhitecți și este coordonat de Lorin Niculae.

Grupul a decis că România este locul și acum este momentul pentru Arhipera. Este o reacție la ghettoizarea tot mai pronunțată a României, la creșterea decalajelor sociale, la izolarea și excluziunea categoriilor vulnerabile de la viața socială.

Arhipera va acționa acolo unde este nevoie de arhitectură, dar grupul uman beneficiar al arhitecturii nu este capabil să o genereze. În această situație, Arhipera va fi capabilă să răspundă unei nevoi și să consolideze potențialul comunității” (2011).

Grupul de arhitectură socială participativă ARHIPERA

Am înființat acest grup în martie 2011, încercând să răspund la următoarea întrebare: *Dacă într-adevăr, programul de construire comunitară se va transforma într-o politică publică, atunci cine va realiza proiectarea participativă în comunități? Vor exista arhitecți conștienți de valoarea socială enormă a arhitecturii, capabili de muncă pro-bono în comunități? Și dacă vor exista, vor ști ce metode să aplice, astfel încât rezultatul să fie unul pozitiv și sustenabil?*

Răspunsul a constat în conștientizarea faptului că a proiecta comunicativ de unul singur este un demers nesustenabil și, dat fiind că la grupa profesoarei Gabriela Tabacu, unde activam atunci ca asistent, aveam în 2011 un grup de studenți excepționali din toate punctele de vedere, le-am propus celor mai buni să proiectăm împreună pentru grupuri vulnerabile. Astfel, împreună cu studenții Cătălin Caragea, Rodica Hălălaşu, Andreea Nițu și Mihăiță Stancu, am înființat grupul de arhitectură socială participativă Arhipera, al cărui nume a fost găsit după câteva anevoioase, dar foarte plăcute ședințe de brainstorming. La foarte scurt timp de la înființare, Andrei Ardeleanu, Andrei Patriche și Adrian Rotaru s-au alăturat grupului.

După prima Seară Deschisă dedicată proiectelor grupului Arhipera, arhitecții Ana-Dora Matei și Alecsandru Vasiliu au aderat și ei la grup și, din acest moment, au început să sosească tot mai multe scrisori de intenție venind din partea studenților UAUIM, dar și arhitecților absolvenți.

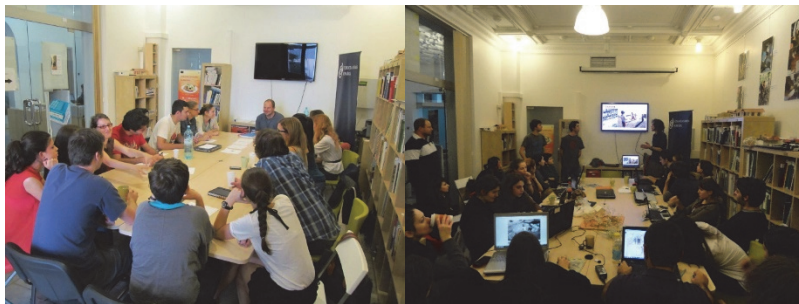

Figura 79 Fotografii din timpul cursurilor și corecturilor proiectelor Arhipera

Începând cu noul an universitar 2012-2013, am redefinit Arhipera, sub forma unui atelier de arhitectură socială participativă, care combină însușirea teoriei domeniului care a făcut obiectul acestei cercetări cu practica în comunități, atelier capabil să integreze atât arhitecții cu experiență, studenții seniori, cât și studenții nou veniți, lipsiți de experiență, dar care doresc să practice acest tip de arhitectură.

Structura atelierului este de tip arborescent, ceea ce permite integrarea noilor membri în echipele existente și, atunci când se atinge o masă critică, se formează o nouă echipă. Toți coordonatorii de echipe fac corecturi cu mine, rolul acestora fiind verificarea transferului de valori din sfera teoretică în cea practică, precum și asigurarea unui nivel general al proiectării la standardele de excelență pe care le-am fixat dintru început.

Figura 80 Proiect pentru Centru de viață independentă Dumeni

În prezent, grupul Arhipera derulează proiecte de dimensiuni mari, în țară și în străinătate și participă la conferințe și simpozioane interne și internaționale unde face advocacy pentru arhitectura participativă, realizată *pro bono* în comunități vulnerabile.

Activitatea grupului se bazează pe voluntariat, iar cererea de proiectare pentru grupuri vulnerabile este mare și diversificată. Membrii și voluntarii Arhipera participă la cursuri de teoria și practica arhitecturii sociale. Accentul este pus pe atelierele de proiectare participativă, pe experiment și pe practica în comunități.

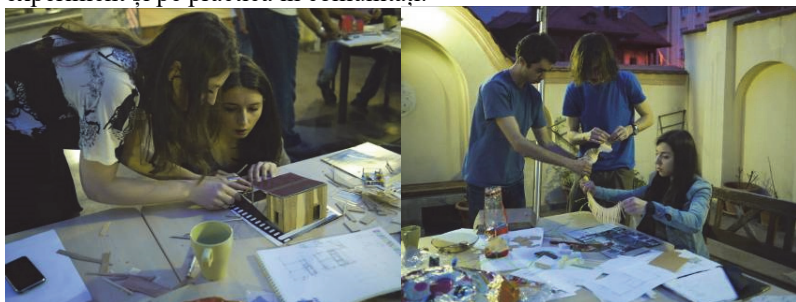

Figura 81 Membrii Arhipera în cursul unui atelier de proiectare de locuințe folosind doar materiale reciclate/ refolosite. 5 aprilie 2012.

Figura 82 Membrii Arhipera în cursul unui exercițiu de teambuilding. 21 septembrie 2012.

Grupul Arhipera militează pentru o arhitectură liberă, echitabilă și solidară cu grupurile vulnerabile și, prin proiectele deja implementate, arată că practicarea profesiei de arhitect în România poate îmbrăca această formă, cu beneficii enorme atât asupra societății în general, cât și asupra profesiei în particular.

Pentru o arhitectură a interesului public în România

Arhitectura este o disciplină care produce schimbare socială prin ea însăși, iar atunci când este practică în sistem participativ poate genera evoluția socială spre solidaritate și incluziune socială. Așa cum, pentru persoanele defavorizate care nu își permit un avocat, există instituția avocatului din oficiu, așa cum pentru oricine care suferă există un medic, tot astfel, pentru cei care nu pot lucra cu un arhitect, trebuie să existe arhitecți care să poată aduce valoare adăugată mediului construit existent, adesea precar, insalubru și ilegal în care trăiesc mase largi de oameni. Prin educația, prin creativitatea, prin viziunea lor, arhitecții și urbanistii trebuie să conlucreze cu autoritățile centrale și locale, cu cetățenii și cu toți factorii interesați în vederea suprapunerii interesului public peste binele tuturor.

Este foarte dificil, în sensul celor prezentate până acum, să faci advocacy în rândul arhitecților pentru privarea voluntară a arhitecturii de prerogativele pe care le are de șase milenii (documentate): relația directă cu autoritatea, exprimarea în arhitectură a libertății pozitive a arhitectului și legitimarea publică a acesteia prin legitimitatea cu care a fost investită autoritatea, lipsa de dialog cu utilizatorii de arhitectură socială, crearea de obiecte de arhitectură finale, de opere de artă. Așa cum arătam în introducere și cum am demonstrat pe parcursul lucrării, acestea nu mai sunt nici utile, nici legitime în cadrul democratic european și în contextul proiectării pentru grupuri vulnerabile. Însuși prefixul *arhi* din arhitect nu înseamnă altceva decât autoritate, preempțiune, primat. Putem atunci vorbi de arhitect social, de arhitect mediator și negociator de consens sinergic, ocupând o poziție de

egalitate cu celelalte foruri implicate în acțiunea comunicativă? Nu este acesta un paradox semantic? Trebuie inventat un nou nume pentru ceea ce trebuie să devină arhitectul?

În opinia mea, nu, pentru o sumă de motive. Chiar dacă ideea de consens se bazează pe egalitatea importanței diferitelor puncte de vedere, arhitectul este singura entitate care vizualizează proiectul în viitor, îi dă formă și sens. Arhitectul inițiază procesul redevine astfel întâiul dintre constructori, poziție abandonată în paradigma instrumental-normativă, acolo unde arhitectul preia o comandă de la o autoritate și întocmește un proiect pe care îl încredințează spre execuție unei antreprize specializate. De altfel, voi milita pentru eliminarea cuvântului *comandă* din vocabularul arhitecților, atunci când se referă la implicarea într-un nou proiect de arhitectură. Un client nu elaborează o comandă, ci arhitectul, împreună cu clientul și toți cei interesați elaborează o temă de proiectare, care nu reprezintă altceva decât consensul asupra variabilei focale a proiectului, în sensul celor detaliate în cadrul capitolului referitor la metode. Consensul sinergic al tuturor părților reprezintă garanția suprapunerii interesului public peste binele comun, iar arhitectura devine disciplina care garantează reflectarea acestuia la nivel spațial și tectonic.

De aceea, consider că este de datoria generației actuale de arhitecți să creeze arhitectura interesului public, o arhitectură care își redobândește înțâietatea în domeniul modelării spațiului prin importanța rolului asumat, acela de a garanta și crește libertatea, echitatea și solidaritatea sociale. Am schițat primii pași care trebuie făcuți în acest scop în România și i-am structurat în trei seturi de propuneri, fiecare având un destinatar diferit:

1. Propuneri pentru Ordinul Arhitecților din România (OAR):

-să accepte ca stagiatura arhitecților să se poată face și pe bază de contract de voluntariat, nu numai prin angajare. După 2 ani de proiectare voluntară, arhitectul dobândește un portofoliu de lucrări și o recomandare de la arhitectul senior cu care a lucrat. În acest sens trebuie modificat art. 9 din Legea 184/ 2001, art. 9., alineatul 1, după cum urmează:

Arhitectul, absolvent potrivit prevederilor art. 4 alin. (2), își poate desfășura activitatea profesională ca stagiar pe o perioadă de 2 ani, în baza unui contract individual de muncă, a unui contract de voluntariat sau a unei convenții civile de prestări de servicii, sub îndrumarea unui arhitect cu drept de semnătură.

-să folosească parțial veniturile provenite din taxa de timbru de arhitectură pentru regenerarea fondului construit din comunități dezavantajate

-să existe în Legea 184/ 2001, legea arhitecților, un capitol dedicat proiectării *pro bono*, în cadrul art. 16 care, în prezent, are un caracter privativ, în sensul

că un arhitect nu ar putea niciodată să proiecteze *pro bono* o casă unei familii fără venituri, pentru că încalcă onorariile minime. Statutul de dezavantajat se poate dovedi foarte ușor cu acte, iar proiectul poate fi depus la înregistrare la OAR.

- să excepteze de la plata cotizației anuale arhitecturii care proiectează *pro bono* pentru comunități dezavantajate, pentru a stimula solidaritatea socială. În felul acesta, arhitecturii, care au renunțat la dreptul de semnătură pentru că nu aveau ce face cu el, ar reîncepe să profeseze.

- să elaboreze, împreună cu MDRT, un proiect național de combatere a sărăciei extreme prin construirea de locuințe sociale, proiect care se poate realiza cu fonduri europene.

- să afirme, în cadrul Conferinței Naționale, angajarea OAR în efortul de eradicare a sărăciei extreme, cu mijloacele arhitecturii sociale participative. Alte organizații profesionale ne vor urma, cu siguranță, exemplul.

2. Propuneri pentru UAUM București:

- pentru studenții UAUM, un curs opțional sau/ și practica ar putea fi echivalate de un număr similar de ore de voluntariat, sau de participarea la o școală de vară de arhitectură socială participativă. În felul acesta, studenții au o miză (proiectele se construiesc), devin responsabili și solidari cu grupurile dezavantajate, iar universitatea noastră ar deveni un lider național în domeniul inovării sociale.

- crearea unui parteneriat cu grupul de arhitectură socială participativă Arhipera în vederea proiectării de locuințe și centre sociale în comunități dezavantajate. Arhipera ar putea asigura relația universității cu comunitățile și ar putea derula, în paralel, activitățile de consolidare și construire comunitară necesare sustenabilității proiectelor.

- crearea unui centru de design comunitar în interiorul universității, similar centrului de proiectare existent, dar care să deruleze proiecte în comunități aflate în sărăcie extremă. Studenții ar putea activa ca interni în cadrul centrului de design comunitar.

Un model educațional similar a fost și este aplicat de Facultatea de arhitectură a Universității din Auburn în parteneriat cu grupul Rural Studio, începând cu 1992. Studenții proiectează participativ și apoi execută locuințe, centre sociale, biserici, facilități sportive pentru grupurile vulnerabile din zonă. La sfârșitul activității, construcția este donată familiei sau comunității, după caz, iar studenții dobândesc o experiență practică extraordinară de importantă pentru viitorul lor profesional.

De altfel, multe universități de arhitectură de peste ocean dezvoltă parteneriate cu centre de proiectare comunitară, interne universității sau externe:

- University of Detroit, Mercy School of Architecture_ Detroit Collaborative Design Center
- University of Kansas_Studio 804
- The Southern California Institute of Architecture_ Blue Soup Outreach
- University of Washington Department of Architecture_Howard S. Wright Design/ Build Studio
- Yale School of Architecture_The Yale Building Project, Yale Urban Design Workshop
- Urban Design Center of Northeast Ohio_Cleveland Urban Design Collaborative

3. Propunere pentru Ministerul Dezvoltării Regionale și Turismului, în vederea înființării unei Direcții de Arhitectură Publică în cadrul Ministerului Dezvoltării Regionale și Turismului, cu următoarele atribuții:

- înființarea de Centre de Proiectare Comunitară (CPC) la nivel județean, compuse din echipe interdisciplinare de construire comunitară
- elaborarea metodologiilor și procedurilor de urmat
- monitorizarea activității CPC
- elaborarea de politici publice în vederea susținerii activității CPC
- finanțarea proiectelor CPC și crearea cadrului juridic și instituțional pentru ca CPC să poată aplica la liniile de finanțare din fondurile europene
- definirea standardului ocupațional de arhitect social
- organizarea de cursuri de specializare și instruire continuă pentru meseria de arhitect social

Toate aceste propuneri reprezintă primii pași care trebuie făcuți pentru a începe măcar să încercăm rezolvarea problemei locuirii extinse în sărăcie extremă în România, cu mijloacele democrației și respectarea drepturilor fundamentale ale omului. OAR și UAUIM, UIA, pot să devină lideri naționali în derularea de programe sociale europene destinate ameliorării sărăciei extreme din România. Pentru aceasta, este imperios necesară formarea unei generații de arhitecți care să poată să medieze, să poată să faciliteze, să poată să comunice și să se comunice grupurilor vulnerabile, să poată lucra în și cu comunități dezavantajate, pe scurt, *arhitecți sociali*. Ei vor avea capacitatea să reconstruiască România prin libertate, echitate și solidaritate, așa cum Arhipera a început, deja, să o facă.

Anexa 1 Elemente de teoria arhitecturii sociale participative

Această anexă conține câteva comentarii ale unor texte prime care au fundamentat teoria arhitecturii sociale participative. Rolul lor este să aducă originalul aproape de cititor și să detalieze conceptele enunțate în cadrul capitolului “Elemente de teorie”. Din acest motiv, vocea mea este estompată în raport cu vocile arhitecților, pe care am încercat să îi las să vorbească cât mai mult cu propriile lor cuvinte. Toate notele bibliografice se referă la pagina din lucrarea menționată în titlul fiecărui subcapitol al anexei. Traducerile îmi aparțin.

John Habraken, 1961, *Structuri Suport: o alternativă la locuirea de masă*¹⁰¹

În introducerea lucrării sale, Habraken lansează o întrebare fundamentală: “Este posibil ca lipsa de locuințe sau, mai degrabă, imposibilitatea soluționării acesteia, să fie cauzată tocmai de antiteza dintre om și metoda construirii locuințelor?” (3), prin metodă autorul înțelegând construirea în masă. Această întrebare este și ipoteza lucrării sale.

Înainte de a detalia ipoteza lui Habraken, se cuvine să fac câteva precizări de terminologie. Arhitectul olandez tratează locuirea în masă cu precădere în faza construcției. De aceea “mass housing” ar putea fi tradus în română prin “construcția de locuințe de masă” sau “procesul construirii de locuințe de masă”. În contextul olandez, construire de locuințe de masă înseamnă construire subvenționată, înseamnă construire de locuințe sociale, de vreme ce, în Olanda, 60% din fondul construit de locuințe este subvenționat, iar 80% din olandezi locuiesc cu chirie. De aceea, în comentariile la textul lui Habraken, voi folosi mai degrabă sintagma “producție de locuințe sociale” pentru “mass housing”.

Concluzia autorului, expusă încă din introducere este aceea că “reîntoarcerea la consultarea și implicarea beneficiarilor în proces, la modul cel mai literal, trebuie acceptată” (4), iar acest lucru se poate face numai dacă există o metodă alternativă, mai bună, mai modernă și, mai ales, mai umană.

Prima parte a lucrării este dedicată locuirii. Atunci când vorbești despre problema producției de locuințe sociale, această problemă trebuie precizată. Și nu este, desigur, vorba despre probleme legate de calitatea finisajelor sau a construcției, ori de caracterul impersonal al acestora, de

¹⁰¹ John Nicholas Habraken: *Supports: An Alternative to Mass Housing*, The Urban International Press, Londra, 2011, traducerea din olandeză de B. Valkenburg, a doua ediție engleză (prima ediție la Architectural Press, Londra, 1972)

rezolvările standard, ci, poate, de suma acestora, de înlănțuirea lor și de consecințele pe care fiecare din aceste probleme le are asupra locuirii. De aceea o soluție la problemă poate fi una care, rezolvând o componentă, atrage după sine rezolvarea tuturor celorlalte.

Factorii care determină producția de locuințe sociale sunt economici în primul rând, apoi urbani, tehnologici, incluzând soluția structurală, echiparea ș.a.m.d. Proiectând locuințe sociale, arhitectul se vede constrâns de utilizarea în design a unor vectori asupra cărora nu are niciun control, iar rolul său devine, de foarte multe ori, unul strict decorativ, manierist: abilitatea de a “rezolva” o fațadă din balcoane, retrageri, raport plin-gol, materiale. Din această cauză, când tratează producția de locuințe sociale, Habraken se referă la suma proceselor ce au loc și care generează suma problemelor. El nu încearcă restrângerea câmpului studiat, nu încearcă să extragă arhitectura din contextul mai amplu al producției de locuințe sociale, ci, dimpotrivă, o include în “mașinăria”, așa cum vom vedea, “oarbă”, a producției, mașinărie în care arhitectul devine doar o rotiță.

Gravitatea problemei puse de producția de locuințe sociale nu ține doar de existența fenomenului. A proiecta mai multe locuințe deodată reprezintă o metodă utilizată încă din Antichitate. Problema actuală este că producția de masă este privită doar ca singura metodă de a rezolva o cerere de locuințe, reducând beneficiarul la statistică (9).

Argumentului că lipsa de locuințe este mult prea mare pentru a se încerca soluționarea ei într-un chip manufacturier, autorul îi opune progresul tehnologic, industrializarea, care poate permite acoperirea nevoilor individului într-un interval de timp scurt, cu condiția ca nevoia să fie clar exprimată. Ori, atunci când producția de locuințe elimină individul din schemă, acesta devine incapabil să-și exprime nevoile, iar modul în care el însuși ar putea contribui la construirea sau configurarea propriei locuințe rămâne neluat în calcul. Din această cauză, beneficiarul devine străin de procesul de producție și devine doar un utilizator, un consumator al locuinței; consecutiv, locuința socială devine un produs economic pe care utilizatorul îl va folosi atât timp cât va corespunde nevoilor sale.

Încercând să răspundă nevoilor statistice ale unui grup social și să le transpună în formă arhitecturală, locuința socială va pierde din vedere tocmai acțiunile creative și productive ale beneficiarilor care nu pot fi prevăzute înainte ca acestea să aibă loc efectiv. Numai că acel loc trebuie prevăzut, ceea ce este imposibil în condițiile unui calcul economic vizând randamentul investițional maxim. Și aici autorul atinge miezul problemei: locuirea reprezintă una din expresiile definitorii ale civilizației umane, iar formele tangibile ale acesteia sunt generate de activitățile zilnice pe care oamenii le desfășoară în ambianța locuinței. Căutând esența acestui aspect

important al civilizației, trebuie răspuns la întrebările “cine” realizează o acțiune și “de ce”. Iar ocupații locuințelor sociale nu pot răspunde la niciuna din întrebările de mai sus (15).

Referindu-se la activitățile ocupanților acestor locuințe, Habraken face distincția subtilă între proprietate și posesie. Practic, deși ocupații au o formă oarecare de proprietate asupra locuințelor, aceștia au o posesie foarte limitată, întrucât nu-și pot desfășura activitățile în bune condiții, nu pot modifica locuința potrivit nevoilor, nu o pot adapta, extinde etc. O pot, cel mult, abandona, atunci când efectiv nu mai pot trăi acolo, iar acest mod de ocupare a unei locuințe se aseamănă izbitor cu sistemul primitiv al migratorului care ocupa extensiv un teritoriu, pentru a-l părăsi după utilizare în vederea ocupării unuia mai potrivit. De fapt, așa cum va demonstra mai târziu în lucrarea sa, locuințele sociale generează un nomadism al locuitorului modern care, după ce epuizează locuința, se mută în alta mai adecvată noilor nevoi, ca o consecință directă a faptului că “mediul oferit este incapabil de reînnoire (45).”

Posesia unui bun este reflectată de relația cu acel bun, de capacitatea de a personaliza bunul respectiv în așa fel încât acesta reflectă propria noastră personalitate. Dacă din relația noastră cu mediul rezultă ceva irațional și lipsit de formă, atunci avem de-a face cu barbarie. Dacă, dimpotrivă, rezultă ceva rațional și cu formă sensibilă, atunci discutăm despre civilizație. A utiliza o locuință fără a avea voie să o personalizăm, a restrânge capacitatea beneficiarului de a modifica mediul, de a-i da formă sensibilă, iată o barbarie a paradigmei Modernismului care oferă locuitorului un vacuum, un confort de utilizare justificat științific, dar golit de orice semnificație (16) și care încearcă să se substituie “relației naturale” dintre om și mediul construit. Utilizatorii devin astfel găzduiți într-un ambient construit care nu le permite posesia.

Funcția unei locuințe este un subiect esențial, pe care Habraken îl atinge și vom insista asupra lui pentru că el pune în perspectivă una din axiomele fundamentale ale arhitecturii participative statuate de John Turner 16 ani mai târziu. Pentru arhitectul olandez, utilizatorul, prin prezența lui, determină ce este o locuință. Astfel, un igloo al unui eschimos ori o colibă din bambus a unui aborigen sunt locuințe, câtă vreme ele găzduiesc toate activitățile pe care cei doi le-ar putea dori. “Noțiunea de locuință este în întregime subiectivă și, cu siguranță, nu este legată de o formă oarecare” (19), iar actul uman, actul locuirii, este singurul care determină ce este o locuință. Numai că tocmai actul locuirii nu este luat în calcul în cazul producției de masă, deoarece rezultatul trebuie prevăzut în cele mai mici și scrupuloase detalii.

Deci, ce este o locuință?, reia autorul întrebarea. Foarte greu de răspuns dacă nu este permis răspunsul că o locuință este un loc unde locuiesc oameni. Dacă am construi cotețe sau grajduri și oamenii ar veni și le-ar locui, s-ar putea spune că am proiectat locuințe? Orice formă produsă din rațiuni economice, structurale, estetice, devine locuință doar atunci când putem convinge oamenii să se mute în aceasta, conchide autorul (19).

De aceea, forma estetică ar trebui să fie expresia procesului locuirii, mai degrabă decât savante jocuri volumetrice care, oricât de elaborate ar fi, tot uniformitate creează, prin repetare la nivel urban. De fapt, producția de locuințe sociale nici nu ar trebui să fie altceva decât o arhitectură de urgență și nu ar trebui în niciun caz să se substituie unei locuiri generate de utilizator. Paradoxal, “producția de locuințe sociale este inadmisibilă în contextul locuirii la scară mare” (28), atunci când o metodă gândită să răspundă punctual unei situații de urgență ajunge să răspundă nevoilor unei comunități, excepția devenind astfel normă.

La nivel urban, un alt paradox al producției de locuințe sociale este acela că operează cu statistici, apărând astfel grupuri de utilizatori fictivi: familii mari, familii reduse, necăsătoriți, vârstnici, grupuri de gen, artiști etc., susceptibile să genereze un anumit răspuns arhitectural “personalizat”. Acest lucru se întâmplă împotriva naturii societății care niciodată nu s-a organizat în acest fel.¹⁰² Tot astfel, concepte ca “necesitate tehnică”, “cercetare științifică” și, aș adăuga eu, “anchetă sociologică” “inspiră un respect pios” (40) care împiedică o punere în discuție a mașinăriei oarbe care generează locuințe de masă. În finalul primei părți, Habraken concluzionează:

„(...) trebuie să facem posibilă crearea unor cartiere care să poată îmbătrâni fără a deveni depășite, care să poată absorbi cele mai recente idei menținând spiritul istoric. Cartiere în care populația să poată trăi generații de-a rândul și care să încorporeze și potențialul de a se schimba.” (46)

A doua parte a lucrării este dedicată tehnicii și mă voi opri în cele ce urmează asupra aspectelor care interesează prin prisma cercetării de față. În primul rând, Habraken reliefează necesitatea creării de rezerve de spațiu pentru ceea ce poate apărea în procesul de locuire și care nu poate fi prevăzut, întrezărit, la momentul proiectării.

Prefabricarea reprezintă, în opinia arhitectului olandez, una din metodele utile pentru configurarea cartierelor sustenabile (folosim acest

¹⁰² Mai mult decât atât, prin prisma cercetării mele, astfel de eforturi de taxonomie sociale generează segregare rezidențială și sunt printre cele mai nocive instrumente pentru generarea unui program de construire de locuințe sociale (n.a.).

termen deși, în 1961, el încă nu apăruse¹⁰³), iar căutarea sa vizează “formula unui proces de construire de locuințe sociale care permite confortului și demnității umane să coexiste, menținând orașul ca un agregat de clădiri (64).” Autorul nu propune o anarhie a construirii, în care fiecare utilizator își ia construirea locuinței pe cont propriu, rezultând astfel o degingoladă urbană imposibil de gestionat la nivelul de complexitate urbană contemporană. Dimpotrivă, Habraken militează pentru o locuire modernă care recuperează valorile supreme ale locuirii, oculte prin producția de masă și metodele ei. El caută o soluție care să concilieze utilizatorul și tehnologia folosită și conchide că nedeterminarea design-ului poate conduce la o libertate de expresie a utilizatorilor care va fi reflectarea nivelului de civilizație și al inteligenței societății în ansamblu.

Structura suport reprezintă răspunsul lui Habraken la problemă. Denumită astfel după criteriul funcțional, “o structură suport este o construcție care permite înăuntrul ei construirea, modificarea și desființarea unor locuințe, independente una de cealaltă (70).” O structură suport permite construirea unor locuințe care nu stau direct pe pământ, ci sunt “găzduite” de aceasta. Structura suport poate fi o matrice de cadre din beton armat care permit ocuparea unui număr de camere prin realizarea de partiții, oarecum asemănătoare cu structura unui bloc de locuințe, la o primă vedere. Diferența este de ordin funcțional: în timp ce structura blocului este parte a unui proiect care vizează realizarea unui număr de apartamente, finisate într-un anume fel, structura suport este construită ca să primească un rol și o funcție care nu poate fi prevăzută la momentul realizării ei. Structura suport este astfel rezultatul compunerii a doi vectori adesea antagonici: raționalitatea și nedeterminarea.

În continuare, Habraken detaliază posibilitățile de realizare industrială a structurilor suport, formele posibile ale acestora și modul în care structurile suport pot forma scheletul unui oraș, generând matricea unui organism complex și viu (81), ele dezvoltându-se și schimbându-se în sintonie cu ceea ce se întâmplă înăuntrul lor (94).

Cu privire la costuri, autorul subliniază eficiența modelului structurilor suport:

„Banii investiți în structurile suport o să fie bine cheltuiți: autoritățile nu vor fi nevoite să le reconstruiască. Locuințele nu vor mai fi uniforme. Ocupantul va putea să determine calitatea locuinței sale potrivit nevoilor și

¹⁰³ Cea mai utilizată definiție a sustenabilității a fost lansată de Comisia Brundtland a Națiunilor Unite pe 20 martie 1987: “dezvoltarea durabilă este dezvoltarea care satisface nevoile prezentului fără a compromite posibilitățile ca generațiile viitoare să-și poată satisface propriile nevoi”.

mijloacelor. Structurarea tipurilor de locuințe și tipologiilor familiale nu vor mai fi necesare: nu vor mai trebui consultate statistici.” (103)

În această nouă paradigmă de construcție, rolul arhitectului devine asemănător celui al unui designer industrial, de vreme ce întregul proces se reduce la doar trei sfere de bază: proiectarea structurii suport, proiectarea locuințelor produse industrial și proiectarea locuințelor individuale. Acest rol nu privează arhitectul de poezie, dimpotrivă, îi restituie acestuia rolul pierdut de artist, de poet în piatră, poezia rezultând din însuși procesul vernacular al creației arhitecturale. “Industrializarea sistemelor suport pentru locuințele sociale va însemna sfârșitul arhitectului care vrea să-și trăiască arta manipulând oameni și materiale, dar, în același timp, va pune bazele unei arhitecturi care-și extrage sevele din societate” (106-107), conchide arhitectul olandez.

Jane Jacobs, 1961, *Viața și moartea mărețelor orașe americane* ¹⁰⁴

“orașele au capacitatea să ofere ceva pentru fiecare numai dacă, și numai când ele sunt create de fiecare (238).”

Paradigmei moderniste de producție a noilor cartiere, pe care Habraken o numea foarte plastic “mașinăria oarbă”, Jacobs îi opune observația directă și studiul la firul ierbii, sau la bordura trotuarului, a vieții urbane. Nu întâmplător, capitolul al doilea al lucrării sale este dedicat trotuarului și străzii, demers similar arhitecților Team X, a căror revoltă față de prevederile Chartei de la Atena a readus strada în centrul proiectării urbane din punct de vedere al vieții pe care o susține, și nu doar din punct de vedere al susținerii traficului auto.

Recuperarea urbană a străzii se întâmplă la Jacobs prin analizarea criteriului de siguranță pe care acestea îl satisfac sau nu. De ce, întreabă autoarea, străzile unui cartier existent, oricât de sărman, sunt animate și favorizează relațiile sociale, în timp ce străzile unui nou sunt mereu pustii și nesigure? Răspunsul lui Jacobs constă în demonstrarea funcționării orașului ca un ecosistem care evoluează și se maturizează în timp, atingând echilibrul optim între componentele sale. Pentru a fi animate, străzile au nevoie de bătrâni, de negustori (154), de localnici a căror viață este legată de locuință, de liber profesioniști și cabinete de servicii, categorii excluse din

¹⁰⁴ Jane Jacobs: *The Life and Death of Great American Cities*, Vintage Books, New York, 1992 (1961)

statisticile care stau la baza producției de cartiere muncitorești, unde, atunci când lucrătorii sunt la fabrică și copiii la școală, ori când aceștia dorm, străzile se pustiesc și devin nesigure. Cu umor, autoarea relatează spusele unui prieten: “Locuiesc într-o zonă rezidențială liniștită și drăguță. Singurul zgomot care mai deranjează noaptea este țipătul ocazional al cuiva care este jefuit (30)”.

Pentru ca un cartier să aibă viață, este necesară îndeplinirea a patru condiții:

1. cartierul trebuie să deservească cel puțin două funcțiuni, capabile să asigure o prezență umană constantă de-a lungul zilei;
2. unitățile rezidențiale, blocurile, trebuie să fie de dimensiuni reduse, iar străzile scurte;
3. cartierul trebuie să aibă clădiri noi și vechi;
4. densitatea de locuire trebuie să fie ridicată. (150)

Dar, dacă dorim să facem bine unei comunități și să-i îmbunătățim condițiile de locuire, de ce să nu o întrebăm direct? Jane Jacobs, întocmai ca Habraken, consideră că proiectarea de locuințe sociale, fundamentată pe analizele experților externi, este doar o manevră în atingerea unor scopuri care nu au nicio legătură cu creșterea calității vieții oamenilor, iar arhitectul unui cartier zămislit din cifre este doar o fantoșă în mâna unor interese economice. “La fel ca în pseudoștiința lășării de sânge, în pseudoștiința reconstrucției urbane, ani de experiență și o pletoră de dogme complicate și subtile au ajuns să fundamenteze un nonsens (439).” Iar mijloacele și metodele practicii pseudoștiinței au fost rafinate în decursul anilor, devenind din ce în ce mai complicate și elaborate.

Arhitectul trebuie să observe comunitatea, să interacționeze cu aceasta, să o înțeleagă și, abia apoi, să furnizeze un răspuns adecvat. În capitolul al 15-lea, autoarea abordează subiectul reabilitărilor urbane ale zonelor sărace, a le *slum*-urilor. Strămutările de persoane dintr-o zonă în alta, pe motiv că în prima locuiau prost, iar în cea de-a doua o vor duce bine, sunt criticate prin efectele produse: distrugerea spiritului comunitar, degradarea rețelei de relații sociale stabilite în teritoriu, iar autoarea îl citează cu umor, în această privință, pe Marshall Shaffer: “Un nebun își poate pune hainele pe el mai bine decât poate să o facă un înțelept” (324). Criteriile moderniste de ordine și eficiență trebuie abolite, pentru că un oraș, la fel ca un organism viu, are nevoie de o complexitate ce reprezintă “o foarte dezvoltată formă de ordine” (432). Să distrugi un cartier existent, iată un nonsens costisitor de două ori: o dată plătești ca să distrugi ceva ce funcționează; a doua oară să construiești ceva ce oamenii o să urască.

Viziunea paternalistă de intervenție, practică la momentul respectiv, încearcă să realizeze “schimbări imposibil de profunde”, folosind

“mijloace imposibil de superficiale” (271). Pentru a putea interveni într-un *slum*, este nevoie să-i consideri pe locuitori ca parteneri capabili să-și înțeleagă interesul propriu și să acționeze pentru slujirea acestuia. Existența și perpetuarea *slum*-urilor este generată de migrația prea rapidă a rezidenților și dorința acestora de a pleca de acolo.

De asemenea, este foarte important de înțeles cum apar *slum*-urile, iar autoarea arată că ideea potrivit căreia un *slum* infectează treptat un țesut urban sănătos este falsă; primele semne că un țesut urban urmează să devină *slum*, înainte ca degradarea fizică să apară, sunt “stagnarea și monotonia” (273). *Slum*-urile permanente apar prin supraaglomerare și prin migrație, explică Jane Jacobs. Prima se produce din cauza plasării *slum*-ului într-o zonă unde se pot produce venituri. Cea de-a doua se produce atunci când locuitorii *slum*-ului reușesc să economisească și se mută de acolo într-o zonă superioară din punctul de vedere al calității vieții. Locul lor este imediat luat de și mai mulți nou veniți. În sens temporal, un *slum* permanent este mereu tânăr și instabil, iar comunități nu pot să apară din cauza permanentei migrații (278).

Un *slum* permanent poate fi revitalizat atunci când există semne că locuitorii au dezvoltat un sentiment de apartenență, că au început să-și amenajeze interioarele, atunci când adăposturile poartă germenii unei locuințe, începând să dea seama de funcția de reprezentare a unei familii și de individualizare în raport cu alta. Atunci când mai multe familii se hotărăsc să rămână, o serie de fenomene conexe apar, printre acestea numărându-se încrederea și competența.

Ca să revitalizezi astfel de zone, sau ca să proiectezi cartiere de locuințe sociale, mijloacele furnizate de urbanismul paternalist sunt total depășite, în viziunea autoarei, din cauza modului reduționist în care acționează, a suprasimplificărilor, a eliminării variabilelor, a grabei și, de foarte multe ori, a interesului investitorului divergent de al utilizatorului. Pentru a face proiectare urbană, este necesar:

1. să gândești procesul;
2. să lucrezi inductiv, judecând de la particular la general, mai degrabă decât invers;
3. să cauți indicii ieșiți din medie care implică doar cantități mici, dar care revelează cantitățile medii, de dimensiuni ample, cu care operează. (440)

Deductivitatea proceselor specifice proiectării urbane paternaliste fac să dispară particularitățile oamenilor obișnuiți, sentimentele lor identitare, de utilizare și de referențiere. Dimpotrivă, locuitorii cartierelor de revitalizat sunt cei mai buni experți informali în decelarea indicilor sub medie, dar care influențează decisiv media, la fel cum o picătură de cerneală,

deși neînsemnată cantitativ, albăstrește un pahar întreg de apă. Capcana proiectării bazată pe statistici, în loc de informații concrete și observație empirică, rezidă în eliminarea tocmai a indicilor sub medie dar care generează media, adică ignoră exact ce este vital, și anume “sufletul comunității”. Degeaba cuantifici necesarul de locuințe pentru un nou cartier rezidențial, dacă pierzi din vedere calitatea spațiului comunitar pe care ești pe cale de a-l distruge și care, el însuși, a generat locuirea din acel teritoriu specific.

Arhitectura interacțiunii cu utilizatorii, analiza cuantelor subtile ale vieții sociale sunt singurele instrumente capabile să genereze o creștere calitativă a locuirii. Prin acest mesaj, *Viața și moartea mărețelor orașe Americane* devine unul din textele prime ale gândirii fondatoare ale arhitecturii sociale participative, iar, prin capacitatea sa de a influența gândirea profesioniștilor de arhitectură și urbanism de pe continentul american, se situează printre factorii cheie care au generat schimbarea de paradigmă din urbanismul contemporan.

Paul Davidoff, 1965, *Advocacy și pluralism în proiectarea urbană*¹⁰⁵

Cu educație în drept și arhitectură, Paul Davidoff publică în Jurnalul Institutului american al Proiectanților (JAPA), articolul *Advocacy și pluralism în proiectare*¹⁰⁶, în care militează pentru descentralizarea profesiei de urbanist și practicarea ei într-un spirit similar celui în care un avocat își susține un client lipsit de mijloace, adică din oficiu. Ambele idei propuneau schimbări majore la nivelul profesiei din America acelei perioade. Davidoff considera că înregimentarea urbaniștilor în cadrul agențiilor guvernamentale de planificare urbană este o situație care dăunează practicării profesiei și care, de fapt, slujește interesul respectivele agenții mai degrabă pe al cetățenilor. Mai mult decât atât, angajarea atât de masivă a urbaniștilor în cadrul structurilor guvernamentale pune serioase probleme legate de pluralismul de expresie, câtă vreme arhitecții și urbaniștii neînregimentați nu

¹⁰⁵ *Journal of American Institute of Planners*, volumul 31, nr. 4, 1965, pag. 331-338. Am tradus titlul original “Advocacy and Pluralism in Planning” prin “Advocacy și pluralism în planificarea urbană” folosind același cuvânt “advocacy” și înlocuind “planning” cu “planificarea urbană”, din următoarele motive. “Advocacy” nu are un corespondent în limba română, reprezintă acțiunea de a susține ceva, de obicei o cauză sau un interes. Recent, a intrat ca împrumut, mai ales în sectorul ONG. Am tradus “planning” prin “planificarea urbană” prin prisma înțelesului pe care autorul îl dă termenului.: “...the unique contribution that planning can make: understanding the functional aspects of the city and recommending appropriate future action to improve the urban condition.”, LeGates, pag. 437

¹⁰⁶ consultat în Richard LeGates,; Frederic Stout editori, *The City Reader*, Routledge, New York, 2011 (1996), pag. 437-445

puteau critica proiectele elaborate în cadrul respectivelor structuri, această atitudine putând fi considerată drept nedeontologică.

Davidoff militează pentru dezbaterea proiectelor publice înainte de punerea lor în operă și nu doar ulterior, elaborarea de planuri alternative putând susține proiectarea urbană din cel puțin câteva considerente foarte importante. Primul este legat de o informare a cetățenilor cu privire la posibilitățile de dezvoltare urbană, mai degrabă decât încercarea de a-i convinge că ceea ce li se pregătește este, în mod necesar, cea mai bună alternativă. Pluralismul în proiectarea urbană ar face posibil ca urbanistii să-și susțină proiectele din convingere și nu din obligația de a nu leza interesele angajatorului, oricare ar fi acesta. Al doilea considerent este observația justă că oriunde există competiție de proiecte, există motorul necesar îmbunătățirii calității proiectării. Dacă planificarea urbană rămâne doar de competența autorităților locale sau guvernamentale, acestea au prea puține motive să-și îmbunătățească prestația. În sfârșit, al treilea motiv este prilejul pe care pluralismul l-ar constitui pentru a mobiliza urbanistii din zona criticilor la adresa intervențiilor guvernamentale spre zona proiectării de planuri alternative.

Atunci când există pluralism, urbanismul trebuie să desfășoare activitatea de advocacy. Preluată din limbajul dreptului, pe care Paul Davidoff îl cunoștea foarte bine, advocacy înseamnă suma activităților necesare convingerii unui public sau unui oponent de justetea cauzei pe care o susții. “Urbanistul, ca avocat, trebuie să pledeze pentru viziunea sa și a clientului despre o societate bună” (440) și aici Davidoff conturează ceea ce profesia de urbanist trebuie să devină: un profesionist care propune soluții specifice. Propune, nu impune. Propune și derulează activități de susținere a propunerii, adică face advocacy.

Prin practicarea acestor activități, urbanistul ca avocat va trebui să utilizeze argumente și contraargumente și, foarte important, va fi obligat să folosească un lexic accesibil, în completarea lexicului specific al profesiei, a cărui specializare și incomprehensibilitate face ca proiectele urbane “să apară ca evidente prin ele însele.” (440) Analizele costuri-beneficii trebuie completate cu un discurs din sfera valorilor, iar sistemele de evaluare trebuie să fie tot atâtea câte valori. Continuând paralela cu profesia de avocat, Davidoff subliniază că una din tehnicile pledoariei este expunerea bias-ului oponentului, ceea ce face necesară examinarea încrucișată (atât a bias-ului propriu cât și pe cel al adversarului). Transferată în urbanism, această tehnică ar aduce o mult mai riguroasă și minuțioasă cercetare preliminară, astfel încât premisele proiectării să fie de necombătut. Asumpțiile personale trebuie verificate de mai multe ori, iar simplificările periculoase trebuie eliminate.

Dar munca arhitectului avocat nu se oprește la confruntări de idei și pregătirea lor.

Arhitectul trebuie să reprezinte interesele grupului pentru care proiectează și trebuie să informeze alte grupuri, agenți, autorități, asupra problemelor urbane cu care se confruntă grupul. El trebuie să informeze membrii grupului cu privire la drepturile lor, despre regulamentele de urbanism existente, despre posibilități și restricții. Munca de educare a grupului are rolul de a-l consolida, astfel încât vocea acestuia să se contureze, ideile să se clarifice și grupul sau organizația să înceapă să conteze în sfera politicului. Nevoia cea mai mare de arhitecți avocați, la momentul publicării articolului său în 1965, dar și acum, este la nivelul organizațiilor susținătoare ale grupurilor sărace, în încercarea de a oferi acestora șanse egale prin procese de revitalizare, regenerare și dezvoltare urbană. Problema participării grupurilor sărace la proiectarea urbană este caracterul reactiv al acestor grupuri: ele reacționează atunci când drepturile le sunt încălcate, dar nu participă la elaborarea de planuri și strategii de viitor. În viziunea autorului, faptul că participarea cetățenească nu este normă reprezintă una dintre cele mai rușinoase caracteristici a societății actuale, autoproclamată democratică.

La finalul eseului său, Davidoff arată că educația urbanistilor avocați trebuie să fie una de natură superioară celei de care aceștia beneficiază în școlile americane. O educație extinsă, abordând domenii ca istoria și sociologia, dar mai ales o educație care să furnizeze instrumentele necesare coordonării unei multitudini de procese complexe trebuie să furnizeze studenților capacitatea de a desfășura activitatea de planificare urbană participativă. Filosofia contemporană, dreptul, activitatea la nivel social și științele sociale sunt tot atâtea discipline necesare proiectării urbane pluraliste. “Nu toți proiectanții trebuie să aibă cunoștințe din toate aceste domenii, dar fiecare proiectant trebuie să aibă o cunoaștere adâncă a cel puțin unui sau mai multor domenii și trebuie să fie capabil să își exprime convingător această înțelegere” conchide Davidoff, iar fraza finală vorbește despre menirea învățământului de arhitectură și urbanism: “Sarcina noastră este să pregătim o nouă generație de urbanisti care să ne depășească în capacitatea de a prescrie viitorul vieții urbane.” (445)

La fel ca Jane Jacobs, Paul Davidoff mută proiectarea în sfera valorilor și insistă asupra formării interdisciplinare a urbanistilor și arhitecților pentru înțelegerea și coordonarea unor procese extrem de sensibile și delicate la nivelul vieții urbane. Pluralismul este văzut ca o soluție la combaterea gesturilor totalitare care ignoră vocea comunităților.

În România, experiența urbanismului participativ este extrem de redusă. Mecanismele actuale de consultare cetățenească ale primăriilor sunt

mai curând instrumente de propagandă, din moment ce deciziile importante de regenerare urbană sunt luate împotriva voinței exprimate a cetățenilor. Cazul, devenit celebru, al Halei Matache este primul episod de urbanism pluralist, exceptând concursurile organizate până în prezent.

Astfel, contestând demolările masive de monumente istorice, un grup de arhitecți și urbanisti independenți, intitulat *Arhitecții voluntari*, a realizat un proiect alternativ care să nu presupună demolări și strămutări de monumente și care, dimpotrivă, să folosească patrimoniul cultural existent pentru crearea unor poli de atracție. Deși neluat în seamă de autorități, proiectul alternativ reprezintă un prim pas, timid, către democratizarea urbanismului autohton, tributar în gândire totalitarismului de până în 1989. În ciuda protestelor *in corpore* ale societății civile, opiniilor exprimate de arhitecți, urbanisti, personalități culturale etc, la ora redactării acestor rânduri, axa Buzești-Uranus își urmează traseul distructiv printr-un patrimoniu neregenerabil și printr-o comunitate disperată care și-a strigat puternic, dar inutil, dreptul la locuire. Lecția pluralismului lui Davidoff trebuie încă înțeleasă de întregul mediu cultural românesc.

Giancarlo De Carlo, 1969, *Publicul arhitecturii*¹⁰⁷

“Diversitatea care nu se dizolvă în unitate este negare. Unitatea care nu se bazează pe diversitate este tiranie.” (Blaise Pascal)

Apărut sub forma unei conferințe la Liège în 1969, manifestul lui Giancarlo De Carlo a fost publicat pentru prima oară un an mai târziu în revista italiană *Parametro*.

Importanța acestui manifest constă în analiza percutantă a fenomenului arhitecturii în general, în privirea nemiloasă, din interior, asupra tarelor arhitecturii și, mai ales, asupra relației ei cu puterea. În sfârșit, manifestul este important prin actualitatea lui, prin faptul că prea puține din idealurile exprimate au fost împlinite la peste 40 de ani de la publicare.

Mișcarea Modernă este văzută de autor prin prisma promisiunilor făcute dar nerealizate. Modernist prin convingerile sale, prin arhitectura practică, prin participarea la C.I.A.M. (Congresele Internaționale ale Arhitecturii Moderne), Giancarlo De Carlo chestionează “credibilitatea” arhitecturii prin analizarea capacității acesteia de a avea un public. Are sau nu arhitectura un public? Și dacă da, care este acesta? Clientul, finanțatorul,

¹⁰⁷ Giancarlo De Carlo: *Architecture's Public* (1969), în Blundell Jones, Peter; Doina Petrescu; Jeremy Till, *Architecture and Participation*, Taylor&Francis, Londra, 2005, pag. 3-22, publicat pentru prima oară în revista *Parametro* nr. 3:4, 1970, cu titlul original *Il pubblico dell'architettura*. Traducerea publicată în 2005 aparține lui Benedict Zucchi.

arhitectul însuși, utilizatorii, toți oamenii care folosesc arhitectura? Dacă ultimul răspuns este cel corect, atunci De Carlo vede eșecul Modernismului prin continuarea practicilor unei arhitecturi burgheze cu care, cel puțin în plan formal, Modernismul nu mai avea nimic de-a face. Deși clamau o nouă viziune asupra omului și societății în ansamblu, arhitecții moderniști au acționat în același sistem de producție ca și predecesorii lor, adică sistemul elitist al finanțatorilor, antreprenorilor, proprietarilor de terenuri, arhitecților și criticilor acestora, inițiați în arhitectura modernă. “Un domeniu construit pe rețeaua intereselor de clasă sociale și economice, ținute laolaltă de tensiunea misterioasă a unui cod cultural și estetic al clasei (7).” Fără să nege realizările exemplare ale Modernismului, nici angajamentul social al “eroilor” mișcării, și aici autorul manifestului îi numește pe Le Corbusier și pe Adolf Loos, arhitectul italian observă că preocuparea acestora pentru pături sărace ale populației a venit “de deasupra sărăciei”, fără ca “eroii” să-și abandoneze vreo secundă poziția privilegiată.

Distanțându-se de contextul social real și de mediu, Modernismul a dat posibilitatea câtorva genii sau corifei să inoveze și să creeze noul, dar, în egală măsură, a zămislit o armată oarbă de practicieni care au denaturat și, în final, redus la zero mesajul primilor prin realizarea unei arhitecturi de masă dar nu pentru mase, ci pentru clasele conducătoare.¹⁰⁸

În acest punct, Giancarlo De Carlo se apropie de descrierea lui Habraken privitoare la “mașinăria oarbă” care a ajuns să genereze proiecte de arhitectură socială lăsând pe ultimul loc utilizatorul, pe penultimul situându-se arhitectul: filosofi, economiști, finanțiști, sociologi, politicieni, istorici, educatori, tehnologi, toți formează pături de consultanți ai puterii în detrimentul utilizatorului. Discursul autorului nu este împotriva interdisciplinarității, ci împotriva multidisciplinarității ierarhizate și instrumentale, în care arhitectul ocupă un loc inferior, dictat de considerente străine profesiei și utilizatorilor, ierarhie ce duce inevitabil la alienarea arhitecturii și la lipsă de credibilitate. Menținerea arhitecturii în cercul puterii pe o treaptă inferioară o condamnă la același public ca până la Modernism, adică societățile academice, mediile de afaceri și critica de specialitate.

Într-adevăr, atât în 1969, cât și în prezent, publicațiile de arhitectură fac cunoscute mai ales operele stararhitecților, ale vârfurilor profesiei în plan internațional, apreciind noile tehnologii, noile expresii formale, inovațiile aduse programelor etc. Prea puțin contează utilitatea obiectului respectiv,

¹⁰⁸ discursul lui Giancarlo De Carlo referitor la clase este, evident, de origine neomarxistă. În ciuda faptului că în România gândirea marxistă a fost compromisă în perioada socialistă, îmi este imposibil să contest gândirea arhitectului italian, prin prisma producției de locuințe din perioada socialistă românească și rupturii acesteia de nevoile reale ale populației, ba chiar, adesea, acționând împotriva acestora. (n.a.)

relația cu amplasamentul, cu utilizatorii. Prea puține articole investighează cum trăiesc utilizatorii acelor arhitecturi, cum se prezintă obiectele la un deceniu sau două după inaugurare, ce compromisuri au fost făcute de arhitecți pentru a duce comanda la bun sfârșit.¹⁰⁹

Revenind la manifestul arhitectului italian, acuza Modernismului începe cu al doilea C.I.A.M. de la Frankfurt din 1929, dedicat lui *Die Wohnung für das Existenzminimum*, locuinței pentru existența minimală. Confruntându-se cu o acută lipsă de locuințe după primul război mondial, arhitecții participanți au încercat să răspundă întrebării “cum să construim cât mai multe locuințe minimale cu cât mai puțini bani pentru cât mai mulți utilizatori”, situându-se, din capul locului, în interiorul sistemului care a produs inechitatea și care nici nu încearcă să o rezolve, ci să o escamoteze. Într-adevăr, nimeni din cei prezenți nu și-a pus întrebarea “de ce ar trebui să facem asta?”. Ori “de ce să construim locuințe minimale, când am putea, mai degrabă, construi locuințe spațioase, confortabile și care să propună o relație optimă între utilizator și mediul construit?” Răspunsul este, ca de obicei, lipsa fondurilor și resurselor disponibile, uitându-se sumele fabuloase cheltuite anual pe armament, programe inutile, publicitate, campanii electorale, protocol, reprezentare, inovarea produselor care nu mai au nevoie de așa ceva, crearea unor noi nevoi și produse care generează nevoi, ori pentru reprimarea demonstrațiilor beneficiarilor de arhitectură socială; uitându-se totodată că lipsa locuințelor se datora industrializării forțate și aducerii la oraș a maselor de agricultori și fermieri care să genereze mâna de lucru necesară.

Astfel, arhitecții participanți au început să caute numărul minim de metri pătrați locuibili, numărul minim de metri cubi de volum construit, au încercat să reducă locuința la o valoare minimă, numită “existențială”, a suprafeței minime tolerabile, iar efectele acestei căutări erau deja vizibile în 1969, prin cartiere de blocuri inumane și uriașe suburbii abuzive. “Nimeni nu ar trebui să creadă, conform dogmelor stabilite la Frankfurt, că este o idee bună să definești limite spațiale pentru a putea prepara o omletă mai repede” conchide De Carlo (9).¹¹⁰

¹⁰⁹ Un exemplu proeminent este celebrul “Cuib de pasăre” al arhitecților Herzog și de Meuron care au pactizat și “slujit” puterea comunistă și totalitară din China pentru a putea crea un obiect emblematic pentru arhitectura secolului al XXI-lea. Abia odată cu venirea crizei creditării (2009), când grupurile marginale au fost cel mai crunt lovite și situația lor a început să preseze guvernele în căutare de soluții, au început să apară articole despre arhitectura socială participativă, despre proiecte adresate categoriilor defavorizate și grupurilor vulnerabile, iar lui Samuel Mokbee au început să i se aducă elogiile cuvenite, din păcate *post-mortem* (n.a.).

¹¹⁰ Autorul se referă la textul corbusian potrivit căruia “circulația unei locuințe consistă din funcțiuni precise într-o ordine regulată. Ordinea regulată a acestor funcțiuni constituie

A nu răspunde întrebării “de ce” înseamnă să eludezi voluntar realitatea din proiect și De Carlo furnizează cinci motive pentru care arhitectura modernă și-a pierdut credibilitatea:

1. vremea eroilor a trecut, nu mai există soluție universală; funcția nu mai generează, automat, o formă; mai puțin nu mai înseamnă mai mult; utilitatea nu mai este frumusețe.

2. există o confuzie cronică în sfera practică a arhitecturii, unde proiectarea rămâne la fel de empirică și intuitivă ca întotdeauna, în timp ce locuințele sociale rămân la fel de ineficiente ca pe vremea romanilor, în ciuda standardizării, prefabricării și taylorismului clamate de Le Corbusier. În același timp, apar mari utopii, megastructuri, sisteme universale bune doar să decoreze pereții autorităților locale și să le justifice existența (12).

3. învățământul de arhitectură eludează în mod sistematic problema socială, iar proiectele de locuințe înșiruite care ar putea familiariza studenții cu câmpul arhitecturii sociale sunt transformate în exerciții formale, lipsite de sens social.

4. publicațiile de arhitectură încurajează un aparat critic disponibil să considere arhitectură simulări împrumutate din artele figurative, construcții mentale, literatură sau paradoxuri, antrenând o suspiciune legitimă cu privire la responsabilitatea arhitecturii. Promovarea unui limbaj confuz și incomprehensibil, lipsit de sintaxă, generează incomunicabilitatea arhitecturii către utilizatorii acesteia, precum și confuzia privitoare la ideile și scopurile ei.

5. arhitectura este privită de publicațiile de specialitate ca spațiu potențial și nu spațiu real, concret, din materiale existente, locuit de oameni într-o permanentă schimbare.

Lăsând la o parte inovarea în plan formal, autorul se concentrează pe participarea utilizatorilor la procesul de creație arhitecturală, adică la abolirea proiectării “pentru utilizator” în favoarea proiectării “împreună cu utilizatorul”. În acceptarea acestui mod de operare, arhitectura ar face dovada democratizării sale și renunțării la totalitarismul judecăților de gust și inspirației, atât de folosit în câmpul puterii. În locul lui apare “consensul”, obținerea planurilor prin discuții repetate cu utilizatorii, organizați astfel

fenomenul circulației. O circulație exactă, economică și rapidă este cheia arhitecturii contemporane. Funcțiile precise ale vieții domestice necesită suprafețe diferite al căror conținut minim poate fi determinat cu precizie. Pentru fiecare funcțiune trebuie să existe un fel de “volum” minim standard, necesar și suficient (scara umană). (...) va fi evident că modul în care aceste suprafețe sunt conectate are foarte puțin în comun cu formele mai mult sau mai puțin arbitrare ale locuințelor tradiționale.” (Fragment din raportul lui Le Corbusier și Pierre Jeanneret la al doilea CIAM, reproduș din “Orașul radios”, publicat în 1933.

Text consultat la 28.12.2011, <http://modernistarchitecture.wordpress.com/2011/09/14/le-corbusier%E2%80%99s-%E2%80%99CIAM-2-1929%E2%80%9D-1929/>)

încât vocea lor să poată fi auzită și să poată avea autoritatea necesară. Consensusul colectivității cu privire la proiect devine esențial într-o lume aflată în permanentă schimbare, unde chiar și cele mai vizionare proiecte, gândite cu cea mai mare atenție și ținând cont de toți factorii existenți sau previzionali, pot deveni caduce și abandonate de colectivitate, doar pentru motivul că aceasta nu și-a însușit proiectul, nu s-a identificat cu el, nu a găsit rațiuni să-l protejeze și să-l ducă mai departe. Prin participare nu înseamnă însă că rolurile se inversează, că utilizatorul se așază la planșetă sau că dictează arhitectului cum trebuie să fie casa, iar acesta îi transpune aspirațiile în proiect. Participarea înseamnă, în primul rând, abolirea totalitarismului și instaurarea unui proces benefic pentru ambele părți: arhitect și utilizator. Utilizatorul dobândește adecvare la nevoi iar arhitectul dobândește legitimitate și durabilitatea proiectului.

Procesul participativ se compune din trei etape esențiale, potrivit lui De Carlo, între acestea stabilindu-se relații critice:

1. Descoperirea nevoilor
2. Formularea ipotezelor
3. Utilizare

Descoperirea nevoilor este procesul prin care se formulează tema de proiectare. Utilizatorul nu trebuie să fie “obținut” din media statistică, deoarece viziunea autorității centralizatoare diferă, evident, de viziunea grupului țintă. Doar imersia în grup, cercetarea in situ, pot asigura dialogul fertil în vederea elaborării temei de proiectare. Utilizatorul va fi astfel capabil să se autoexprime, iar asta va genera rezultate imposibil de anticipat, transformând proiectarea într-un sistem deschis.

Formularea ipotezelor corespunde proiectării propriu zise. În sistemul autoritar, proiectarea înseamnă transpunerea în organizare și structuri morfologice a unor obiective prestabilite. În proiectarea participativă, obiectivele se definesc în cursul procesului și sunt rolul unor perfectări continue până la atingerea echilibrului. Nedeterminarea inerentă proiectării participative trebuie asumată, ea lăsând spațiu pentru inovarea realizată de însuși utilizator, în procesul locuirii. Astfel, funcția proiectării nu este de a “îngheța” în formă sensibilă realitatea unui moment dat, ci, dimpotrivă, “de a deschide un proces dialectic în care realitatea se modifică încontinuu” (18).

Proiectarea autoritară operează cu axiome, cu judecăți de la sine înțelese. De exemplu, la proiectarea într-o zonă rezidențială bogată, pentru un public țintă înlesnit, se vor utiliza tipologii de locuire de standard ridicat, materiale nobile ș.a.m.d. La proiectarea unui cartier pentru săraci se vor folosi tipologiile cele mai ieftine, materialele cele mai ignobile, ca și când nevoia de locuire n-ar fi aceeași ca în cazul bogaților. De cealaltă parte, prin

proiectarea participativă se poate prezenta utilizatorului orice variantă de locuire adecvată, urmând ca din confruntarea tipologiei cu realitatea și din implicarea utilizatorului în design să rezulte tipologia finală.

În proiectarea participativă, obiectul arhitectural nu își atinge forma finală la finalizarea construcției, ci pe parcursul utilizării. Din acest motiv, locuința trebuie să se poată adapta noilor nevoi survenite după momentul predării, trebuie să poată crește. În proiectarea autoritară, locuința-produs este finalizată, iar, atunci când nu mai satisface nevoile consumatorilor, aceștia se pot muta, cu tensiunile și discontinuitățile implicate.

O lucrare de arhitectură nu are sens fără funcțiune și fără să fie folosită, iar De Carlo folosește analogia foarte sugestivă a unei farfurii goale care nu se poate reprezenta pe sine decât în raport cu mâncarea pe care o poartă și gura pe care o hrănește. “Plinătatea” unei locuințe vine din relația pe care o stabilește cu utilizatorul, cu mediul și cu istoria (21).

Creșterea și flexibilitatea unui obiect de arhitectură pot fi atinse numai dacă logica obiectului le permite. Calitatea obiectului de arhitectură constă tocmai în capacitatea de a integra “dezordinea” inerentă unui proces deschis și democratic într-o matrice deschisă și capabilă de regenerare. Acest proces antrenează găsirea unor noi seturi de valori și teorii ale practicii de arhitectură, odată cu ancorarea în repere ideologice și politice diferite.

...

În articolul *Construiește si fugi*¹¹¹, filosoful Bogdan Ghiu abordează subiectul arhitecturii ca fenomen cultural și social. Spre deosebire de alte domenii ale culturii, al căror consum poate să fie evitat de public, arhitectura nu se poate extrage consumului, mai ales atunci când vine vorba de locuință. Arhitectura se inserează într-un loc anume pe care are datoria să nu-l ignore, întrucât ea însăși devine loc de formare, de transformare a utilizatorului. Bogdan Ghiu constată o situație paradoxală: “pe cât de banal și de continuu formatoare, deci de importantă social, e arhitectura, pe atât e ea de ignorată și de nediscutată, de necultivată, ca rol și ca misiune civică”, această situație fiind alimentată de lipsa de comunicare a arhitecturii către public, de “nediscutarea publică a arhitecturii”. Nu este vorba de forma arhitecturală, ci despre rațiunea din spatele arhitecturii, despre politica arhitecturii și scopurile ei. Utilizatorii sunt lăsați deoparte în procesul creației arhitecturale, fiind privați de procesul-spectacol și primind doar alternativa produsului-spectacol, rezultat al unor proceduri complicate, lipsite de transparență și codificate (chiar și prin intermediul planurilor), ceea ce antrenează o suspiciune a sferei publice cu privire la intenția arhitecturii modelatoare de spațiu public și privat. Mai mult decât atât, discursul arhitecților lipsind din

¹¹¹ <http://atelier.liternet.ro/articol/11528/Bogdan-Ghiu/Construiește-si-fugi-arhitectura-cultura-arhitectura-politica.html#.TwbJx-WPlcg.email> publicat la data de 11.12.2011

câmpul social și din sfera publică, tăcerea acestora provoacă anxietatea utilizatorilor care nu știu și nu înțeleg ce li se pregătește. Autorul conchide:

„Aici e deficitul major al arhitecturii noastre: nu are, din cine știe ce neputințe ori incapacități doar presimțite sau închipuite, greu de mărturisit public, context, cadru. Cade din cer sau răsare din pământ, arbitrar, ceea ce Epoca, Secolul, iată, nu mai acceptă, taxînd în cel mai bun caz, din punctul de vedere al reactivității democratice, civice, prin neîncredere. În zdrobitoarea majoritate a cazurilor însă, dominante sînt tăcerea și ignorarea reciprocă, non-relația arhitecți-public (*ibid.*)”.

Am prezentat foarte pe scurt textul lui Bogdan Ghiu pentru că el rezonează extraordinar cu manifestul lui De Carlo, străbătând un arc de 42 de ani și punând, în aproape aceeași termeni, problema publicului arhitecturii și a responsabilității arhitecților. La fel ca De Carlo, Bogdan Ghiu insistă ca arhitecții să refuze atunci când nu sunt de acord cu o temă de proiectare și să-și facă auzită vocea în spațiul public.

John Turner, 1976, *Locuințe de oameni. Pentru autonomia mediului construit*¹¹²

Lucrarea lui Turner analizează pe rînd decidenții în problematica locuirii sociale, în special pentru aceea situată în sărăcie extremă, resursele și disfuncțiile acesteia, valoarea unei locuințe, productivitatea proceselor de producție și enunță principii de intervenție și de creare a unui program.

Cine decide? Este întrebarea care deschide seria. Dacă este normal să gîndim autorități globale capabile să gestioneze seturi de probleme globale (telecomunicații, sisteme de împrumut financiar-bancar etc), putem concepe o autoritate globală a locuirii, menită să acționeze pe toate meridianele lumii? Autorul răspunde, introducând ipoteza lucrării și anume:

„(...) din punct de vedere istoric, locuirea de bună calitate, aidoma abundenței alimentare, este mai comună acolo unde este produsă local, prin structuri de tip rețea și tehnologii descentralizate. Aceasta este teza acestei cărți și acestea sunt singurele căi și mijloace prin care bunuri și servicii satisfăcătoare pot fi produse, iar ele sunt vitale pentru o planetă stabilă.” (13-14)

Turner observă că, de multe ori, zonele de locuire tradițională, adesea modeste, exercită o fascinație pe care arhitectura modernă a

¹¹² John F. C. Turner: *Housing by People, Towards Authonomy in Building Environments*, Marion Boyars, Londra, 2009 (1976)

locuințelor a pierdut-o. Este vorba despre implicarea oamenilor în locuire și faptul că arhitectura tradițională este expresia locuirii, în timp ce arhitectura contemporană este o expresie a unei gândiri distanțate de contextul efectiv al locuirii.

Făcând referire, polemic, la “ororile lumii noastre urban-industriale și la consecințele post-industrialismului managerial” (14), autorul condamnă prefabricarea sistemelor de construcție ca fiind “cea mai neeconomică, social distructivă și instabilă din punct de vedere material” (15) metodă de construcție, distanțându-se net de viziunea lui Habraken și aceasta prin prisma observațiilor și experienței extinse pe mai multe decenii în așezări aflate în sărăcie extremă. Dacă entuziasmul juvenil al lui Habraken pentru prefabricare se poate datora faptului că el publica *Structurile Suport* la doar 32 de ani, iar în carte trata problematica locuințelor sociale globale, prin prisma experienței Europei occidentale și olandeze în particular, Turner publică “Locuințe prin oameni” la 49 de ani și după o îndelungată experiență practică în domeniu.

În cele ce urmează Turner demonstrează că, din punct de vedere al sustenabilității, numai rețele locale de producție și management al locuințelor pot avea succes fără să compromită accesul generațiilor viitoare la resurse, nu neapărat prin prisma epuizării acestora, cât prin distrugerea accelerată a mediului prin poluare excesivă. Atunci când țările subdezvoltate vor începe să consume la fel ca cele dezvoltate, atunci fragilul balans al Terrei va colapsa. Și atunci, știind toate acestea, cum poți să prescrii o arhitectură minimală pentru cei vulnerabili? Nu ar fi mai rezonabil să gândim o arhitectură a locuințelor care să satisfacă nevoile oamenilor fără a prescrie?

Răspunsul la această întrebare îl constituie menținerea balansului între autonomie și heteronomie¹¹³, decelarea limitelor în care cele două concepte se pot manifesta. Turner încearcă să demonstreze că locuirea trebuie să fie cât mai autonomă, în ciuda faptului că este, evident, dependentă de utilități, de teren, de finanțare, iar acești trei factori sunt, de obicei, tributari autorităților centrale sau locale.

De regulă, mediile construite produse de autonomie, cum ar fi orașele mediteraneene grecești, italiene ș.a.m.d. sunt mult mai plăcute decât cele proiectate (autorul dând exemplul megablocurilor moderniste ale Braziliei), ele fiind rezultatul unei creșteri și selecții naturale, unor rafinări succesive. Și atunci, dacă utilizatorii au făcut dovada că pot construi frumos și sustenabil, de ce sunt ei privați de acest privilegiu? Unul din răspunsuri este acela că, dacă paradigma actuală ar accepta această realitate, puțini arhitecți ar mai avea de lucru (26). Ironia autorului este clară și este o reacție

¹¹³ Heteronomia este antonimul autonomiei. *Auto+Nomos*, înseamnă, în greaca antică, lege proprie. *Hetero+Nomos* înseamnă legea impusă de altcineva. Normativitate, prescriere. (n.a.)

la mediul construit adesea opresiv și lipsit de perspective pentru utilizator, pe care mulți arhitecți îl proiectează, reacție întâlnită la asociațiile de utilizatori care fac autoconstrucție din Peru (Asociaciones de Padres de Familia Pro-Vivenda) sau chiar din Marea Britanie. Acest clivaj îi face pe utilizatori să nu mai perceapă avantajele colaborării cu arhitecți sau să înțeleagă beneficiile pe care o astfel de colaborare le-ar putea aduce.

Turner afirmă că limitele autonomiei trebuie să rezide în democrația unor limite ale acțiunilor mai degrabă decât în linii de acțiune. Diferența dintre cele două sisteme este că primul este proscriptiv (de exemplu: Să nu faci așa!), în timp ce al doilea este prescriptiv (de exemplu: Să faci numai așa!). (30) În practica locuințelor sociale, funcționează doar sistemul prescriptiv, evidențiat prin ierarhizarea procesului. Cum orice sistem ierarhic face să explodeze costurile, locuința socială a ajuns să depindă în totalitate de împrumuturile de capital pentru finanțare, aceasta fiind principala sursă a neajunsurilor și generatoarea cercului vicios. Atunci când construirea de locuințe sociale se face de către un sistem de management centralizat, atunci efortul se concentrează pe diminuarea costurilor, pe standardizare, pe repetitivitate și pe scurtarea timpului de execuție, ceea ce intră în conflict cu varietatea nevoilor utilizatorilor, cu prioritățile acestora, cu nevoia de autoreprezentare. Aici intervine conceptul esențial referitor la “ce face o casă versus ce este o casă” (51).

Autorul își întemeiază concluziile atât pe experiență proprie cât și pe 25 de studii de caz din zone metropolitane mexicane realizate de Tomas Sudra la MIT. Aceste cercetări au pus în vedere faptul că o baracă poate să suporte viața familiei mai bine decât o locuință socială și asta pentru o sumă de motive: baraca, alături de costurile ei de construire și întreținere minime, este așezată aproape de locul de muncă, beneficiază de relații de vecinătate și ajutor reciproc, nu necesită taxe, asigurări, impozite etc. Din contră, o locuință socială construită la periferie, necesitând costuri suplimentare de transport, este scumpă, obligă familia la rate sau chirii, costuri de întreținere mari, felurite impozite și taxe în funcție de țară și legislație. Întrucât locuința socială devine o piedică în viața economică a familiei, ea este numită de autor opresivă, în timp ce baraca este suportivă.

Figura 83 Santorini. Un mediu construit generat de autonomie, realizat cu materiale puține și precare. Icon contemporan al bucuriei de a trăi, destinație de top pentru turismul mondial. Schiță de Andrei Ardeleanu.

Valoarea unei locuințe nu este dată, prin urmare, de materialele folosite sau de aspect, ci de suma unor realități care se subtrag criteriilor arhitecturii și intră în sfera socialului. Marea majoritate a autorităților și profesioniștilor de arhitectură aplică măsuri cantitative unor realități calitative, susținând demolarea cartierelor de barăci și strămutarea oamenilor în locuințe care fie sunt sub minimul necesar, fie nu pot fi întreținute de familii. În consecință, problema locuirii depinde de cine și-o pune. Dacă locuința este privită ca un produs, atunci rezolvarea problemei implică saturarea pieței cu produse, în vederea maximizării profitului aferent investiției. Dacă se are în vedere rezolvarea problemelor sociale ale locuințelor (sau absenței acestora), atunci procesul se nuanțează, iar autoritățile locale și de management devin din autorități normative autorități susținătoare de inițiative legislative menite să creeze și să mențină un sistem de alocare echitabilă a resurselor, inclusiv a celor sociale.

În cele 25 de studii de caz mexicane, valoarea locuințelor mai mari construite de familiile foarte sărace era constant mai mare decât valoarea locuințelor mai mici închiriate de familiile care aveau venituri de circa 3 ori mai mari, din cauza faptului că acele familii cheltuiau cea mai mare parte din veniturile familiale pentru plata chiriilor (cca 50%). De aceea, multe din programele guvernamentale de construire de locuințe sociale pe care oamenii

săraci nu și le permit și pe care nici statul nu le poate subvenționa pe termen lung în perioada de utilizare nu pot fi decât falimentare.

Din punct de vedere al finanțării, este adevărat că autoritățile centrale și locale o pot face, dar cea mai semnificativă sursă de finanțare rămâne fondul de economii al populației și care se află sub controlul direct al acesteia.

Autorul conchide că doar printr-un nivel crescut al participării utilizatorilor se poate proiecta proscriptiv, iar dezirabilitatea participării locale în procesul producției de locuințe depinde în mare măsură de răspunsul la următoarele întrebări:

- Ce fonduri există pentru construirea locuințelor?
- Cine controlează aceste fonduri?
- Care este gradul dorit de varietate?
- Care este nivelul de organizare capabil să controleze această varietate?
- În ce măsură participarea crește toleranța pentru nepotrivirile dintre prioritățile utilizatorilor și casele construite? (136)

Observăm preocuparea lui Turner pentru autonomie, reflectată de varietate, dar și pentru unitate, reflectată de controlul varietății.

Concluzia lui Turner este reflectată de patru propuneri:

1. Realizarea unei rețele de comunicații internaționale pentru intensificarea accesului universal la informație și reducerea abuzurilor instanțelor autoritare.
2. Crearea unor centre unde studii de caz să fie colectate, indexate și puse la dispoziția celor care fac uz de rețeaua de la punctul 1.
3. Crearea unei școli noi a mediului construit: nu o organizație nouă, ci recunoașterea faptului că o asemenea școală există prin eforturile celor care desfășoară arhitectură democratică, participativă.
4. Inițierea unui program de creare a unui set de reguli proscriptive care să genereze forme de autoguvernare (156-159).

Christopher Alexander, Howard Davis, Julio Martinez, Don Corner, Center for Environmental Structure, Berkeley, *Producția caselor*, 1982¹¹⁴

Apărut în 1982, manifestul lui Christopher Alexander vine să întregască seria scrierilor arhitectului american și reia, sintetizând,

¹¹⁴ Christopher Alexander et. al.: *The Production of Houses*, Oxford University Press, 1982, prefața și capitolul introductiv, consultate în Hatch, Richard C., *The Scope of Social Architecture*, Van Nostrand, New York, 1984, pag. 123-131

argumentele expuse în *A Timeless Way of Building*, celebrul *A Pattern Language*, *The Oregon Experiment* și *The Linz Café*.

Încă din primele rânduri, autorul (posesor al unui Master în științele matematice) observă că “în lumea modernă, ideea de frumusețe, ideea că locuințele ar putea fi frumoase și iubite, a fost eliminată aproape cu desăvârșire.” (123) Aceasta se datorează faptului că producția de locuințe a fost redusă la rezultatul unor ecuații având ca termeni birocrăția și tehnologia, lipsite complet de umanitate. Chiar atunci când aspectul contează, acesta devine doar exhibarea unei îndemânări formale ori a unei opulențe menite să dea seama de statutul social al utilizatorului.

„Adevăratul înțeles al frumuseții _ideea de locuințe ca loc care exprimă viața utilizatorului direct și simplu, legătura dintre vitalitatea locuitorului și forma casei lui, legătura dintre forțele mișcărilor sociale și frumusețea și vigoarea locurilor unde trăiesc oamenii_ toate acestea au fost uitate și mai sunt rememorate astăzi doar vag, ca elemente aparținând unei vârste de aur.” (123)

Alexander reia astfel ideea prezentată în *Modul ancestral de a construi* (123). Autorul încearcă să redescopere frumusețea pierdută a actului de a construi, natura lui simbolică și capacitatea lui de a-l înălța pe constructor, asemănându-se cu un arheolog care, cu răbdare și minuție, scoate de sub straturi succesive de praf obiectul original inestimabil.

Problemele locuințelor sociale sunt legate de minimizarea prețului de producție, de mărirea numărului de oameni lipsiți de adăpost, de modul în care industria și tehnologia ar putea rezolva mai bine problema locuinței sociale, dar toate aceste probleme sunt tratate la ora actuală abstract, fără implicare, pe deasupra lor. Christopher Alexander încearcă sa restituie utilizatorului privilegiul de a fi constructorul propriei sale locuințe, de a simți că este vorba, într-adevăr, de locuința proprie, a lui, și nu a altcuiva, și ilustrează acest efort prin principiile care au rezultat din proiectul participativ realizat în Mexicali, în nord-estul Mexicului, proiect pe care îl voi detalia în cadrul capitolului dedicat istoricului arhitecturii sociale participative.

Plecând de la două axiome, și anume:

1. “Recunoașterea faptului că orice familie și orice persoană este unică și trebuie să-și poată exprima această unicitate;
2. “Recunoașterea faptului că orice familie și orice persoană este parte a societății și are nevoie de legături de asociere cu alte persoane (124)”,

Autorul formulează șapte principii pentru proiectarea și construirea unor locuințe adecvate:

1. “Principiul arhitectului-constructor”. Numărul mare de decizii care trebuie luate pe loc fac imposibilă comunicarea prin planuri, de aceea este importantă o prezență a arhitectului pe șantier constantă, separarea funcțiilor dintre arhitect și constructor fiind imposibilă.

2. “Principiul Curții Constructorului”. Arhitectul-constructor are nevoie de o bază de producție a materialelor de construcții și aceasta se poate realiza în mijlocul comunității, devenind o sursă de schimb de idei și transfer de know-how. Odată pusă pe roate, curtea constructorului devine nucleul creșterii și dezvoltării întregii comunități. Ea trebuie permanentizată.

3. “Principiul grupului de case”. Mai multe locuințe trebuie grupate în jurul unei curți comune care comunică cu strada. Aceasta va deveni spațiul de socializare al familiilor.

4. “Principiul proiectării individuale”. Așa cum fiecare familie este unică, locuința trebuie să reflecte această unicitate.

5. “Principiul construirii pas-cu-pas”. Construcția nu este tipizată și nu e definită de detalii tip, ea reprezentând o succesiune de operații. Chiar dacă se construiesc multe case deodată, succesiunea operațiilor este aceeași la toate, chiar dacă detaliile diferă în întregime, acest lucru contribuind la realizarea unui proces organizat, disciplinat și controlat.

6. “Principiul controlului costului”. Sistemul controlului costurilor trebuie corelat cu sistemul succesiunii operațiilor, acest lucru permițând realizarea de costuri unitare pe metru pătrat mai mici decât la construcții similare din punct de vedere al calității.

7. “Principiul ritmului uman”. Chiar atunci când locuințele sunt terminate, același proces care le-a generat se aplică și oamenilor care le locuiesc, care le repară și le întrețin. Locuința nu este finalizată cu adevărat niciodată, este mereu neterminată și imperfectă, dar străduindu-se să se desăvârșească, asemeni nouă, utilizatorilor ei. (126)

Din punct de vedere practic, cele șapte principii răspund unui număr egal de întrebări:

1. Cine răspunde de construcție?
2. Cât de apropiată de comunitate este firma care construiește?
3. Cine trasează spațiul comun dintre loturi, precum și loturile însele?
4. Cine proiectează casele?
5. Este sistemul de construire bazat pe componente standard sau este bazat pe un act de creație, care folosește procese standard?
6. Cum este controlat costul?
7. Cum este viața de zi cu zi pe șantier, pe durata construcției? (129)

Alexander propune o “viziune biologică” asupra construirii. Așa cum într-o pădure toate vietățile sunt în acord fin una cu cealaltă și toate cu întregul, tot astfel și locuințele ar trebui să fie în acord cu mediul, cu utilizatorii și cu societatea în ansamblu (125). Avem de-a face cu o reinterpretare a “relației naturale” dintre om și mediul construit pe care a statutat-o Habraken.

Ceea ce impresionează la scrierea lui Christopher Alexander este căldura discursului, implicarea arhitectului în viața comunității și în destinele oamenilor. Într-un anume sens, viziunea sa este aceea a unui arhitect-constructor-erou-civilizator al cărui destin se împletește cu acela al colectivității pe care alege să o ridice. Dar ce se va întâmpla cu oamenii după plecarea acestuia spre alt proiect? Ce se va întâmpla cu libertatea și autonomia dobândite fără reperul fizic și moral al arhitectului? Nu este oare prea mult să-i ceri unui arhitect să-și trăiască viața exclusiv pe șantiere în așezări aflate în sărăcie extremă? Și, nu cumva, o polarizare a profesiei de arhitect în arhitect social și arhitect civil, înțelegând prin a doua categorie arhitectul care proiectează hoteluri, bănci, teatre și spitale, este la fel de nedorit ca și polarizarea societății împotriva căreia arhitectul social luptă? Sunt întrebări legitime cărora contribuțiile ulterioare, în special ale lui Nabeel Hamdi, le răspund.

Nabeel Hamdi, 1995, *Locuire fără locuințe* ¹¹⁵

Housing without Houses, publicată în 1995, este urmată de Educating for Real (1996), Urban Futures (2005), The Placemaker's Guide to Building Community (2011) și Small Change, about the Art of Planning and the Limits of Planning in Cities (2011), efort editorial dublat de publicarea a numeroase articole științifice, cursuri ținute la Oxford Brookes și peste tot în lume, susținerea a numeroase conferințe și workshop-uri internaționale.

Preluând ideea lui Turner de housing ca proces de construire și utilizare și reconstruire/ modificare/ transformare în cursul utilizării, am optat echivalarea lui cu locuire, rezultând astfel traducerea “Locuire fără locuințe”. În această lucrare din 1995, Hamdi analizează, pe rând, cele două paradigme de proiectare urbană: paradigma autoritară versus paradigma participativă, menținându-se în distincția lui De Carlo cu privire la factorii de putere care influențează demersul arhitectural dar mutând discursul de la ideologie la factorii economici și administrativi ai proceselor. Astfel, din punctul de vedere al obținerii bunului numit “locuință”, sau “casă”, Hamdi analizează comparativ paradigma furnizoare și paradigma susținătoare.

Paradigma furnizoare este paradigma producției de locuințe de masă actuală, pe modelul “de sus în jos”. Era actuală în 1960, când Habraken scria “Structurile suport”, rămăsese actuală în 1995, când Hamdi scria “Locuire fără locuințe” și este mai actuală ca niciodată și astăzi.

Paradigma susținătoare este paradigma arhitecturii sociale participative care pornește de la comunitatea locală și folosește construcția de locuințe pentru a o consolida și a-i crea un potențial de acțiune autonom în raport cu sistemele economice centralizate, pe modelul “de jos în sus”. La fel ca Turner, Hamdi se referă cu precădere la aplicarea arhitecturii sociale participative în sărăcie extremă, concentrându-se pe soluțiile pe care această realitate le impune.

Obiectivele, metodele, produsele și factorii cheie ai fiecărei paradigme sunt sintetizate de autor și organizate comparativ în tabelul de mai jos (pag. 28-29):

¹¹⁵ Nabeel, Hamdi: *Housing without Houses*, Intermediate Technology Publications, Londra, 1995, (trad. a.)

Obiective	
Paradigma furnizoare	Paradigma sustinătoare
<u>Construirea de locuințe</u>	<u>Alocarea resurselor pentru populație astfel încât să-și poată organiza singură construcția de locuințe</u>
<u>Cresterea economică prin construirea de locuințe</u>	<u>Folosirea resurselor economice pentru dezvoltarea construcției de locuințe</u>
<u>Centralizarea resurselor pentru a facilita managementul și standardele de control</u>	<u>Descentralizarea resurselor pentru susținerea antreprenorialului local și construcția de locuințe</u>
<u>Crearea de organizații care facilitează inițiativele centrale</u>	<u>Crearea unui sistem de norme pentru susținerea și dezvoltarea inițiativei locale</u>
<u>Consolidarea și centralizarea producției de locuințe</u>	<u>Fragmentarea producției de locuințe și susținerea micilor constructori</u>
<u>Sectorializarea activităților de dezvoltare</u>	<u>Integrarea activităților de dezvoltare și conectarea locuirii cu sisteme urbane mai largi de ocupare a forței de muncă și producție</u>
Metode	
Paradigma furnizoare	Paradigma sustinătoare
<u>Realizarea de proiecte de mari dimensiuni pentru a rezolva problema globală</u>	<u>Construirea de programe și alocarea resurselor pentru multe proiecte mici</u>
<u>Prefabricarea locuințelor pentru o producție rapidă</u>	<u>Managementul resurselor pentru a crește volumul intervenției</u>
<u>Construcție rapidă, acțiune imediată</u>	<u>Construire rapidă prin construire treptată</u>
<u>Standardizarea proiectelor și operațiunilor</u>	<u>Promovarea varietății, improvizației, completării</u>
<u>Demolare și reconstrucție</u>	<u>Obținerea de amplasamente și servicii</u>
<u>A spune ce trebuie făcut</u>	<u>A spune cum să afli ce trebuie făcut, apoi să afli cum trebuie făcut</u>
Produse, Componente	
Paradigma furnizoare	Paradigma sustinătoare
<u>Proiecte</u>	<u>Intervenții</u> <u>Centre de suport tehnic</u> <u>Training</u>
<u>Planificare deterministă, behavioristă</u>	<u>Opțiuni pentru locuințe și pachete de împrumut</u> <u>Ghiduri, îndrumare, instrumente și metode</u>
<u>Industrializarea sistemelor de construire</u>	<u>Tehnologii potrivite</u>
<u>Plan general</u>	<u>Planuri de structură</u>

Factori cheie	
Paradigma furnizoare	Paradigma sustinătoare
<u>Consultanți</u>	<u>Familii</u>
<u>Agentii guvernamentale</u>	<u>Grupuri comunitare, chiriași, ONG-uri</u>
<u>Finantatori</u>	<u>Organizații nonprofit și de voluntariat</u>
<u>Antreprenori generali/ Dezvoltatori</u>	<u>Agentii guvernamentale</u> <u>Mici contractori</u> <u>Finantatori</u> <u>Dezvoltatori formali și informal</u> <u>apartinând comunităților private</u> <u>Consultanți</u>

Sistemul de producție diferit, bazat pe managementul resurselor și pe antrenarea unui număr mare de mici constructori, inclusiv beneficiari, este evident sustenabil în raport cu sistemul creșterii producției prin aport tehnologic care, odată terminată construcția, dispare din peisaj, lăsând comunitatea la fel de neajutorată pe cât fusese la începutul intervenției. De asemenea, acțiunea de upgrade zonal și echiparea cartierelor existente cu servicii și utilități este de recomandat în raport cu soluția demolării masive și relocării.

Noua Cartă de la Atena, 2003

Citez în continuare, fără a comenta, acele angajamente care se referă expres la domeniul cercetat:

„Urbanistul ca umanist și om de știință se angajează:

- Să facă accesibilă informația disponibilă, ținând seama de indicatorii europeni și adoptând reprezentări care facilitează dezbaterea publică și înțelegerea soluțiilor propuse și a proceselor de luare a deciziilor. (...)

Urbanistul ca proiectant și prospectivist se angajează:

- Să gândească toți parametrii care permit articularea strategiilor locale și regionale în cadrul tendințelor globale ("Gândește global, acționează local").(...)

- Să sporească posibilitățile de alegere și oportunitățile pentru toți și îndeosebi pentru populațiile defavorizate. (...)

- Să propună alternative la problemele și provocările specifice, evaluând impactul, punând în valoare identitățile locale și contribuind la dezvoltarea acestora. (...)

Urbanistul consilier strategic și mediator se angajează:

- Să respecte principiile de solidaritate, subsidiaritate și echitate în luarea deciziilor, în soluțiile pe care le propune și în punerea lor în operă. (...)

- Să sugereze și să elaboreze instrumente legislative operaționale care să asigure eficiența și dreptatea socială în cadrul politicilor. (...)

- Să faciliteze participarea publică reală și angajamentul între autoritățile locale, factorii de decizie, responsabilii economici și cetățeni în scopul coordonării dezvoltării și asigurării continuității și coeziunii spațiale. (...)

- Să coordoneze și să organizeze colaborarea între toate părțile implicate în scopul de a găsi un consens și pentru a rezolva conflictele prin deciziile pe care le pregătesc pentru autoritățile competente. (...)

- Să se angajeze în asigurarea unui înalt nivel de comunicare pentru a permite cunoașterea și înțelegerea între viitorii utilizatori. (...)

Urbanistul gestionar-administrator urban se angajează:

- Să stimuleze parteneriatul dintre sectorul public și cel privat pentru a pune în valoare investițiile, pentru a crea locuri de muncă și pentru a obține coeziunea socială. (...)

- Să beneficieze pozitiv de fondurile europene încurajând participarea autorităților locale și regionale la programele și proiectele de amenajare cofinanțate de UE. (...)" (15)

Anexa 2 Teorii ale practicii arhitecturii sociale participative

Titlu proiect	Noul El Gourn
Arhitect autor	Hasan Fathy
Beneficiari	Comunitatea satului El Gourn, Sheikh And el-Qurna
Amplasament	El Gourn, lângă Luxor, Egipt
Proiect	1946
Execuție	1946-1952
Dimensiune proiect, Buget	7000 locuitori
Tipologie, arhitectural curent	neovernacular comunitar

Ideea proiectului de la Gourn a fost lansată în 1946 de Departamentul egiptean al antichităților care dorea relocarea sătenilor din Sheikh And el-Qurna, din cauza faptului că aceștia aveau locuințele construite deasupra mormintelor regale antice și trăiau dintr-un prosper comerț cu reproduceri de artefacte din perioada faraonilor, surprinzător de bine meșteșugite, și care păreau tot atât de reale pe cât probabil și erau. Noul loc pentru cei circa 7000 de localnici se întindea pe o suprafață de cca 50 de acri lângă Luxor. În mod firesc, localnicii nu ar fi vrut să-și părăsească satul și locuințele, câtă vreme acestea erau sursa existenței lor. De aceea arhitectul a încercat să creeze o arhitectură cât mai familiară celei pe care localnicii aveau să o părăsească.

Pe lângă locuințe, Fathy a construit o moschee, o școală, o piață și un teatru în aer liber, iar experiența construirii acestui sat a sintetizat-o în lucrarea *Arhitectura pentru săraci*, scrisă în franceză.

Foarte interesant este modul în care arhitectul a obținut participarea localnicilor în cadrul analizei de nevoi. Aceștia nu au vădit un interes deosebit pentru locuință; de fapt, într-o primă fază aceștia au boicotat proiectul, în speranța că se vor întoarce în vechile locuințe ale căror pivnițe conduceau direct la mormintele regale. Atunci când arhitectul a reușit să obțină participarea sătenilor, interesul general s-a ațintit asupra unei proiectări corespunzătoare pentru grajdurile animalelor. Fathy a reușit totuși să capteze atenția localnicilor sugerându-le că descendenții lor care se întorc acasă de la școală se vor rușina să locuiască într-o casă care nu este altceva decât o anexă a grajdului. Dincolo de anecdotică, implicarea localnicilor în design a fost dificilă, mai ales pentru că acestora le lipsea vocabularul de

bază pentru gândirea în avans a casei, pentru a formula nevoile lor materiale sau pentru a face considerații referitoare la stil și frumos. Conform tradiției, ei și-ar fi putut construi singuri casele fără să le aibă desenate, într-un fel sau altul, dinainte. “Un țăran nu vorbește niciodată despre artă; o face pur și simplu.” (Fathy; 1976: 20)

Identitatea culturală a locuitorilor a fost una din preocupările de bază ale arhitectului. Acesta spunea că, dacă proiectul ar fi trebuit să fie pus în operă într-un interval de trei ani, ar fi colectat date, analizat și proiectat circa 2 ani și 8 luni. Locuințele au fost conformate spațial-volumetric și în termeni de funcțiune conform tradițiilor de locuire ale utilizatorilor și posibilităților tehnice ale materialelor utilizate.

Intervenția a integrat programe educaționale de igienă și sănătate, eradicarea unor boli, dar și cursuri de calificare a forței de muncă ca zidari (ucenici, asistenți și meșteșugari).

Nu în cele din urmă, Gournu trebuia să servească drept model de dezvoltare durabilă a comunităților din Egipt. Cum trebuia făcut acest lucru și cum să reconstruiești mii de sate fără bani? Răspunsul lui Fathy stă în reinterpretarea arhitecturii tradiționale nubiene, potrivit căreia o casă poate fi construită integral din noroi, “fără a cheltui un piastru” (*ibid.*: 64), fiind în același timp mai spațioasă, mai armonioasă și mai confortabilă decât orice locuință socială construită prin programe guvernamentale susținute de scheme de finanțare complicate și obscure. Construirea cu tehnici tradiționale și materiale locale rezolvă problema finanțării. Dacă o cameră nu costă nimic, atunci o casă, oricât de spațioasă, costă tot atât. Cea mai amplă locuință poate fi realizată doar în 3 săptămâni. Ce este mai important de construit este “dezvoltarea comunității la firul ierbii”, Fathy fiind cel care a consacrat în literatura de specialitate această expresie.¹¹⁶

¹¹⁶ “Community Development at Grassroots Level” a devenit, cu timpul, o expresie atât de utilizată încât, în prezent, nici nu mai este folosită cu ghilimele (n.a.).

Titlu proiect	PREVI_ Proyecto Experimental de Vivienda
Arhitecți autori	Peter Land, coordonator James Stirling (Anglia), Aldo van Eyck (Olanda), Metabolicii Kiyonori Kikutake, Fumihiko Maki, Kisho Kurokawa (Japonia), Charles Correa (India), Christopher Alexander (SUA), Candilis, Josic, Woods (Franța), Knud Svenssons (Danemarca), José Luis Iñiguez de Ozoño, Antonio Vázquez de Castro (Spania), Atelier 5 (Elveția), Herbert Ohl (Germania) ș.a.
Beneficiari	Locuitori cu venituri mici din Lima
Amplasament	cartier situat în nordul capitalei Lima, Peru
Proiect	1968
Execuție	1973- 2012, în construcție, în evoluție
Dimensiune proiect	1500 locuințe
Tipologie, curent arhitectural	metabolism, neovernacular comunitar

În urma concursului, au fost desemnate 3 proiecte câștigătoare (Metabolicii, Atelier 5 și Herbert Ohl), dar juriul a luat decizia construirii tuturor proiectelor participante într-o primă fază de 500 de locuințe, urmând ca restul de 1000 să fie realizate ulterior. Excepție a făcut proiectul german, care, deși câștigător, a fost considerat a fi mult prea dificil de pus în operă. Din păcate, asemănător multor altor inițiative similare, faza a doua nu a mai fost începută niciodată, acest lucru datorându-se, în cazul PREVI, destituirii lui Fernando Belaúnde Terry din funcția de președinte de către o hunță militară în 1968¹¹⁷, ceea ce ar fi antrenat, fără îndoială, abandonarea experimentului social și rezidențial, dacă acesta nu s-ar fi situat, din fericire sau din spirit vizionar, sub egida Națiunilor Unite.

¹¹⁷ După ce a aruncat țara în haos economic, hunta militară a organizat alegeri democratice, în urma cărora Belaúnde Terry a fost reales în funcția de președinte în 1980, poziție pe care a ocupat-o până în 1985, perioadă în care a continuat reformele democratice începute în timpul primului mandat. În 2002, moare la vârsta de 89 de ani și este înmormântat cu cele mai grandioase onoruri din istoria republicii, ca părinte al democrației peruviene, zeci de mii de locuitori din Lima ieșind în stradă pentru a-i aduce un ultim omagiu. În opinia mea, Belaúnde Terry a fost arhitectul care a reușit să-și depășească profesia și să schimbe radical sfera publică din țara sa și nu numai, în sensul democratizării acesteia.

Miza proiectului a constat în realizarea unor locuințe capabile să susțină amplificări ulterioare necesare adăpostirii unui număr mai mare de beneficiari decât cel pentru care fuseseră gândite inițial. Deși nu a existat o participare a beneficiarilor pe parcursul proiectării (fiind vorba de migrați care nu existau fizic sub forma unei comunități pe teritoriul unde s-a construit cartierul, aceasta formându-se doar în cursul execuției, când arhitecții au lucrat direct cu familiile), aceștia au avut permisiunea de a modifica locuințele ulterior dării acestora în folosință, iar aceste alterări, în plan și elevație, sunt surprinse în schema de mai jos, realizată de Equipo Arquitectura și publicată în 2004 în revista ARQ.

Noul cartier trebuia să facă față unei densificări progresive, pentru fiecare familie luându-se în calcul o creștere a numărului de membri de la 3 la peste 10. Practic, la momentul dării în folosință a primelor 500 de unități locative în 1973, el nu reprezenta decât o *“platformă pentru schimbare. Locuințele nu erau sfârșitul, ci începutul, matricea schimbării”*, pentru a folosi cuvintele criticului Justin McGuirk (2011). Necontinuarea proiectului PREVI cu faza a doua i-a făcut pe unii critici să-i proclame eșecul, uitând faptul că 500 de unități locative nu sunt puține niciunde în lume. Construirea a nu mai puțin de 24 de prototipuri diferite de locuințe, fiecare dintre acestea evoluând diferit, a pus problema unor costuri nesustenabile pentru economie, și a arătat imposibilitatea replicării modelului creat. În același timp, PREVI a arătat că, atunci când există voință politică, astfel de proiecte sunt realizabile, învățând din lecțiile trecutului.

Este PREVI un succes sau un eșec? După aproape 40 de ani de la darea în folosință, nicio familie nu a părăsit locuința ocupată ci, dimpotrivă, a mărit-o și a modelat-o prin prisma utilizării ei. Chiar dacă nu-și mai aduc aminte numele arhitecților, locuitorii știu că locuiesc în casa franceză sau în cea japoneză, iar la campionatele mondiale de fotbal țin deseori cu echipa țării de unde a provenit arhitectul autor al locuinței în care stau (McGuirk; 2011).

Modelul metabolic asumat la PREVI devine însă un reper important în contemporaneitate, când lipsa programatică de fonduri pentru locuințe sociale din partea guvernelor antrenează nevoia de a găsi alte modele de a gândi locuința, iar unul dintre acestea este cel al *“jumătății de casă”* al lui Alejandro Aravena la Quinta Monroy. Același model l-am aplicat și eu în cazul locuințelor sociale din Sărulești și Dor Mărunt, pe care le voi descrie în capitolele următoare.

Titlu proiect	Molenvliet
Arhitect autor	Frans van der Werf
Beneficiari	Comunitatea locală, familii cu venituri mici
Amplasament	Papendrecht, Olanda
Proiect	1969, proiect câștigător al unui concurs național
Execuție	prima etapă de construcție finalizată în 1978
Dimensiune proiect, Buget	2400 locuințe sociale, din care au fost executate 122 de locuințe pentru 350 de persoane, cu o densitate de 15 de locuințe pe hectar
Tipologie, arhitectural	curent SAR (Stichting Architecten Research), structuri suport

Molenvliet ilustrează cele 4 niveluri de decizie ale practicii SAR, și anume:

1. Decizia cu privire la amplasarea cartierului rezidențial în teritoriu, relația cu vecinătățile, artere de circulație, spații verzi și de rezervă;
2. Configurarea spațiului urban în zone construite, zone verzi și spații interstițiale;
3. Proiectarea structurilor suport;
4. Proiectarea compartimentărilor, inclusiv a fațadelor și echipării locuințelor.

Cartierul din Papandrecht a propus rezolvarea densității mari prin construirea de duplexuri cu maxim 4 etaje, cu grădini la parter accesibile direct locuitorilor primelor niveluri și prin scări și pasarele locuitorilor de la nivelurile superioare.

Structura suporturilor a fost realizată din pile de beton armat cu dimensiunea 20x140cm, așezate pe o tramă de 480cm.

În afară de pilele de beton armat, plăcile, elemente prefabricate pentru fațadă și căpriorii șarpantei, toate celelalte elemente de construcție au fost lăsate la alegerea și sub controlul beneficiarilor. De aceea planul final al locuințelor a diferit considerabil de planul inițial, utilizatorii configurându-și spațiul după dimensiunile diferite ale familiilor, vârstă, diferențe culturale și de educație, nevoile de utilizare ale persoanelor cu handicap locomotor etc.

Participarea s-a realizat biunivoc, de la beneficiari la arhitect, prin răspunsul la întrebări legate de obiceiurile de locuire, de importanța unor spații “cheie” ale locuinței, cum ar fi intrarea, despre activitățile familiei,

despre preferințele de joacă ale copiilor, despre nevoia de a adăposti alți membri ai familiei, pe o perioadă scurtă de timp; de la arhitect la beneficiari, prin familiarizarea acestora cu idei și modele noi și prin menținerea acestora în câmpul proiectului. Așa cum spunea van der Werf,

„(...) am încercat să le deschid mințile spre idei noi, să-i fac să-și exprime sentimentele legate de actul de a construi. Fiecare are povestea lui, individualitatea lui proprie. Uneori, oamenii ezitau sau nu dădeau niciun răspuns, așteptând să vorbesc eu, în calitate de specialist. În aceste situații am insistat că discutăm despre viața și locuințele lor, nu despre ale mele.” (în Hatch; 1984: 36)

Structura suport și compartimentările de la Molenvliet oferă, împreună, “o versiune contemporană a satului tradițional, cu oameni locuind laolaltă, întreținându-și casele și grădinile și adaptându-le și remodelându-le constant prin utilizarea diferitelor materiale și culori”, conchide arhitectul olandez (*ibid.*: 37).

O anchetă sociologică condusă de Ans Gotink de la Institutul sociologic al Universității de stat din Utrecht a pus în evidență un grad de satisfacție ridicat al beneficiarilor care au participat la proiect, în raport cu cei care nu au participat. Astfel, doar 7% din beneficiarii participanți și-ar fi schimbat locuința, în timp ce 23% din cei care nu au participat și-ar fi dorit acest lucru. 14% din cei care au participat nu erau satisfăcuți cu planul, în timp ce procentul celor care nu participaseră la proiect era de 43% (*ibid.*: 39).

Titlu proiect	Nuovo Villaggio Matteotti
Arhitect autor	Giancarlo De Carlo
Beneficiari	Muncitorii Combinatului metalurgic din Terni
Amplasament	Italo Balbo (i Matteotti) Terni, Italia
Proiect	1969
Execuție	1972-1975
Dimensiune proiect, Buget	72 locuințe
Tipologie, arhitectural curent	noul brutalism, Modernism participativ

Considerat unul dintre cele mai emblematice exemple de arhitectură rezidențială italiană, cartierul denumit “Noul sat Matteotti” din Terni, al lui Giancarlo De Carlo, este și o prestigioasă aplicare a metodelor arhitecturii participative.

Istoria locuirii muncitorilor metalurgiști din Terni începe în 1888, odată cu construirea blocului cu 5 nivele și 89 de apartamente de pe strada Brin. Acesta avea magazine și cantine la parter și apartamente pe cele 4 etaje, cu o concepție insalubră, bucătării neventilate, fântână în curte (până în anii 1920 când clădirea a fost echipată cu rețea de apă potabilă). Deja, la începutul secolului al XX-lea, blocul, ale cărui condiții igienico-sanitare erau oricum precare, se suprapopulase, adăpostind circa 600 de locuitori (Brunetti). În contextul politic din 1939 se ia decizia dispersării muncitorilor din oraș și se demarează construirea a 72 de locuințe semirurale la Italo Balbo (I Matteotti), menite să ofere posibilitatea practicării agriculturii în locul chermazelor pe care muncitorii le făceau la parterul imobilului¹¹⁸. Execuția de proastă calitate a acestora face necesară o primă intervenție de reabilitare în 1955, după care Societă Terni îi încredințează proiectul unui cartier muncitoresc nou lui De Carlo.

Fidel principiilor arhitecturii participative, De Carlo declanșează un proces de consultare cu viitorii utilizatori, în urma căruia formulează cele 6 principii ce generează conformarea spațial volumetrică excepțională a ansamblului și bogăția lui formală:

1. traseele pietonale separate de cele carosabile, cu intersecții cât mai rare acolo unde este strict necesar. Acces auto la fiecare poartă și echiparea adecvată cu garaje și parcaje. Trasee pietonale dimensionate conform

¹¹⁸ Faimosul “cantamaggio ternano” s-a dezvoltat chiar la parterul blocului, potrivit Sarei Brunetti.

exigențelor psihologice individuale: spații de percepție imediată, variație și sugerare de trasee, prezența naturii, finețea detaliului.

2. Fiecare apartament prevăzut cu zonă verde proprie, sustrasă cât mai mult posibil controlului colectiv. Compunerea zonelor verzi private astfel încât să poată fi percepute în cadrul complexului rezidențial ca o zonă verde masivă (privatizarea la nivelul apartamentului produce un avantaj colectiv).

3. Crearea de zone verzi comune pentru uz comunitar și de servicii.

4. La nivelul cartierului, formarea de servicii publice destinate nu numai deservirii imediate a locuitorilor, ci și atragerii interesului locuitorilor din zone învecinate.

5. Tipologia de construire nici fragmentată, nici monobloc. Soluții tipologice capabile să ofere o organizare clară a mediului, fără să limiteze spațiul privat al fiecărui nucleu social, fie el și minim.

6. Tipologia apartamentelor diferită în funcție de structura familială, organizări interioare flexibile, capabile să susțină, în chipul cel mai potrivit, schimbări ale utilizării spațiului. (Schlimme: 157-162)

De Carlo transcrie în limbaj arhitectural nevoile primordiale ale oamenilor pentru intimitate, siguranță, varietate, flexibilitate, relație cu cadrul natural și, nu în ultimul rând, calitate și frumusețe. Detractorii lui De Carlo, printre care și arhitectul german Hermann Schlimme, susțin că autorul noului sat Matteotti își formulase cele 6 puncte în atelierul său din Milano, iar ședințele participative aveau doar rolul de a-i convinge pe viitorii utilizatori de viabilitatea soluțiilor propuse de acesta. În sprijinul teoriei vine însăși imaginea ansamblului rezidențial, prea arhitecturală pentru a fi rodul unui proces participativ, afară de cazul în care acesta ar fi fost atât de bine pus la punct încât să-i fi transformat pe toți utilizatorii în arhitecți.

Independent însă de aceste considerații, De Carlo a reușit să realizeze diferențierea fiecărui apartament față de celelalte, generând 4 tipologii funcționale ale imobilelor de câte 6 apartamente, cu 45 de tipuri diferite de apartamente. Dacă interiorul a permis utilizatorilor modificări ulterioare, exteriorul a fost gândit să-și conserve aspectul inițial prin însuși contractul de punere în posesie. În acest punct, arhitectul ar putea fi acuzat de dublă-măsură: pe de o parte încurajează vivacitatea creatoare a utilizatorilor atunci când proiectează ansamblul, dar o ucide imediat după execuție. Practic, în felul acesta, noul sat Matteotti devine "înghețarea" unui moment din existența creatoare a comunității, transformările din cursul experienței de utilizare fiind limitate doar la interior. Bogăția formală a ansamblurilor vernaculare este transpusă de arhitect, odată pentru totdeauna, în volum construit, nedând credit utilizatorilor. În acest mod, arhitectul și-a

asumat rolul clasic al arhitectului, decizie contestabilă prin prisma idealurilor de democrație exprimate de autor.

Cu toate acestea, în ciuda permanenței vizuale a spațiului exterior, satisfacția utilizatorilor este mare la Matteotti chiar și în zilele noastre, datorită faptului că fiecare locuință are un aspect unic ce o individualizează în raport cu celelalte, beneficiază de un spațiu verde privat și se bucură, în cadrul ansamblului construit, de un interes vizual specific arhitecturii tradiționale. Mai mult decât atât, faptul că exteriorul nu poate fi alterat este perceput pozitiv de utilizatori care se simt la adăpost de o posibilă vervă constructivă care ar putea crește densitatea de locuire prin mansardări, închiderea teraselor și transformarea acestora în camere de locuit, închiderea porticelor etc. Să fi fost Giancarlo De Carlo atât de vizionar încât să fi limitat deliberat libertatea utilizatorilor de a construi în vederea atingerii unui scop colectiv mai înalt?

Titlu proiect	Byker Wall
Arhitect autor	Ralph Erskine, Vernon Gracie
Beneficiari	Comunitatea locală, familii cu venituri mici
Amplasament	Newcastle upon Tyne
Proiect	1968
Execuție	1969-1982
Dimensiune proiect, Buget	9500 locuitori
Tipologie, arhitectural curent	funcționalism romantic, neovernacular comunitar

Proiectul de revitalizare urbană a zonei Byker din Newcastle upon Tyne, prevedea construirea a 620 de apartamente pentru locuitorii zonei, ale căror locuințe extrem de modeste (unul din *slum*-urile apărute între cele două războaie mondiale în Anglia, cuprinzând circa 1200 de locuințe) urmau să fie dezafectate pe măsura execuției noului proiect rezidențial. Fidel ideii de implicare a cetățenilor în luarea deciziilor care îi privesc direct, Ralph Erskine și-a organizat un birou de proiectare în clădirea fostului crematoriu și a organizat un proces participativ care a antrenat numeroși membri ai comunității, care fie veneau la biroul de proiectare pentru a-și exprima opiniile, fie pentru a participa la ședințele participative organizate de arhitect.

Comunitatea locală era formată din oameni aspri, docheri și muncitori de pe șantierele navale și era recunoscută pentru îndârjirea cu care refuzase relocarea din maghernițele unde locuia. Din acest motiv, lucrarea i-a fost încredințată lui Ralph Erskine, care deja își făcuse un renume din viziunea lui socială, orientată către oameni. Strategia lui Erskine a fost axată pe conceptul de îmbunătățire a calității vieții, păstrând caracterul existent și nu pe schimbarea/ înlocuirea unui trai mizer cu unul modern și igienic. În acest scop, arhitectul a protejat amplasamentul către nord, atât împotriva intemperiilor, cât și împotriva zgomotoasei autostrăzi și liniei de metrou, folosind panta naturală a terenului pentru orientarea ansamblului, în trepte, către sud, către lumină și căldură.

Întrucât demolarea locuințelor existente se desfășura pe unități de vecinătate, familiile care s-au mutat în “perete” beneficiau de verande și curșive care legau nu mai mult de 7 apartamente, în încercarea de a păstra nealterat spiritul comunitar dezvoltat în timp și validat de acesta (McGuirk, 2010).

Străzile au fost concepute astfel încât să creeze clustere de locuințe, cu fundături, perspective interesante asupra elementelor de peisaj, iar culoarea a jucat un rol important în amenitatea spațiului urban. Tony McGuirk, revizitând Byker Wall în 2010, găsește o comunitate formată care a integrat

nou veniți aparținând altor culturi, permițându-le acestora să-și vopsească locuințele potrivit identității culturale (ibid.).

Titlu proiect	PSSHAK_ Primary Support Structures and Housing Assembly Kits
Arhitect autor	Nabeel Hamdi
Beneficiari	Comunitatea locală, familii cu venituri mici
Amplasament	Adelaide Road Estate, Borough of Camden, Londra
Proiect	1977
Execuție	1979
Dimensiune proiect, Buget	45 apartamente
Tipologie, curent arhitectural	SAR (Stichting Architecten Research), structuri suport

Lucrând pentru Greater London Council, Hamdi militează și reușește să proiecteze și să construiască cele 45 de apartamente în cadrul unui proces participativ, în care toate dorințele exprimate de utilizatori au fost transpuse în design. Ideea PSSHAK, tributară industrializării recomandate de Habraken, este însă aspectul implementării proiectului care l-a nemulțumit pe autor însuși. În prima etapă de realizare, structura suport a unui imobil era reprezentată de pereții structurali și plăcile de nivel care încorporau instalațiile principale și bransamentele de utilități, pereții fațadelor din cărămidă aparentă și acoperișurile. În a doua etapă, kiturile de asamblare erau folosite pentru conformarea spațiilor interioare potrivit cu dorințele exprimate și nevoile de locuire ale utilizatorilor. Ideea de kit de montaj genera o foarte mare flexibilitate a locuirii, permițând chiar, la limită, înlocuirea unui întreg kit cu altul nou, adică regenerarea locuinței, capacitatea acesteia de a se reînnoi, condiție *sine qua non* pentru o locuință, potrivit lui Habraken. Participarea viitorilor utilizatori a început încă din septembrie 1976 și s-a făcut în grupuri de câte 12 persoane, sub supervizarea unui arhitect din echipă. Discuțiile s-au axat pe toate aspectele legate de locuire în general, inclusiv chirie, spații parcare, locuri de joacă etc. Chiar dacă la început nu toți beneficiarii au privit cu ochi buni exercițiul de participare, unii din cauza neîncrederii, alții din pricina insolitului situației, după realizarea ansamblului cu toții erau mulțumiți de noile lor locuințe. Acest lucru s-a datorat în principal interacțiunii susținute cu arhitecții și transparenței proiectării, pentru care a și fost întocmit un ghid al proiectării pentru nearhitecți, intitulat sugestiv *Proiectează-ți singur!*

Titlu proiect	Mexicali
Arhitect autor	Christopher Alexander
Beneficiari	5 familii mexicane
Amplasament	Mexicali, Mexic
Proiect	1975-1976
Execuție	1976
Dimensiune proiect, Buget	Cluster de 5 locuințe și centru “curtea constructorului” 40.000 de pesetas/ locuință
Tipologie, arhitectural	curent neovernacular comunitar

Alexander proiectează două clustere de locuințe, dintre care primul, conținând 5 unități locative, a fost finalizat în 1976. Miza inițială a proiectului era obținerea costului celui mai scăzut și, din acest punct de vedere, arhitectul american a făcut demonstrația că o locuință se poate construi cu numai 40.000 de pesetas, echivalentul a circa 3.000 de dolari. Însă importanța celor 5 locuințe construite în nordul Mexicului depășește cu mult aspectul financiar, pe care însuși Alexander îl considera marginal în ecuația amplă a proiectului.

În lucrul efectiv pe teren, arhitectul a aplicat ideile pe care avea să le enunțe ulterior în manifestul “Producția caselor”, din 1982, pe care l-am comentat pe larg în capitolul ce tratează definirea paradigmei arhitecturii sociale participative. Cele două axiome referitoare la unicitatea familiilor și persoanelor și legăturile de asociere dintre acestea generează *clusterelor* de locuințe, asocierile de locuințe care creează cadrul dezvoltării relațiilor sociale de tip rețea. Foarte important din punct de vedere urban, locuințele își generează spațiul public comunitar necesar, nu lasă acest lucru în grija autorităților locale și urbanistilor.

Pe tot parcursul șantierului, arhitectul a participat activ la toate fazele de construcție, catalizând relațiile sociale intracomunitare și veghind asupra calității lucrărilor preconizate. Prin aceasta, el furnizează un exemplu emblematic de dăruire și aplicare, legând profesia arhitectului în mod indisolubil atât de utilizator, cât și de materialul de construcție și construire însăși. De multe ori, relația arhitectului cu proiectul este vârful creionului care trasează linii și curbe pe un plan, sau cursorul navigând frenetic pe interfața unui program de proiectare asistată. Discutând despre proiectarea de locuințe sociale, arhitectul se vede separat și mai mult de utilizator, între ei interpunându-se graficele sociologice, caietele de sarcini ale

dezvoltatorului, pe scurt “mașinăria oarbă” demascată de Habraken care îl separă pe arhitect iremediabil de universul pe care îl modelează și oamenii, familiile, pentru care își pune priceperea la lucru.

Se pot lesne observa în proiectul lui Alexander realizat, caracteristici regionale mexicane integrate locuințelor, acest lucru fiind rezultatul experimentării, trăirii directe a acestui mod de a locui de către arhitect.

Titlu proiect	El Centro
Arhitect autor	Helmut Schulitz University of California, Los Angeles
Beneficiari	Comunitatea locală El Centro
Amplasament	El Centro, California, SUA
Proiect	1977
Execuție	neexecutat
Dimensiune proiect, Buget	Matrice de dezvoltare a zonei centrale urbane
Tipologie, curent arhitectural	neovernacular high tech

Proiectul arhitectului american de origine germană Helmut Schulitz furnizează un răspuns pentru problema realizării unei arhitecturi de mare densitate și regim de înălțime scăzut pentru categoriile dezavantajate de populație din orașul californian El Centro, un oraș cu 25.000 de locuitori situat în deșert, la 10 mile de frontiera mexicană. La fel ca majoritatea orașelor Americane de provincie, El Centro se confrunta cu o densificare masivă a zonelor rezidențiale din intravilan, locuințele existente pierzându-și treptat intimitatea în raport cu locuințele învecinate, nou apărute. Soluția autorităților consta în mutarea în suburbii a celor care puteau să facă acest lucru și mutarea în tabere de rulote a celor care nu-și permiteau o locuință (Hatch; 1984: 80).

Deși proiectul lui Schulitz nu a fost executat, fiind considerat prea european pentru gustul Americanilor din provincie, devotat locuințelor individuale pe lot, el rămâne foarte important pentru metoda prezentată și teoria clară care stă la baza lui, aplicabile oriunde în lume.

Din punct de vedere arhitectural, Schulitz propune un set de reguli capabile să schimbe situația dezastruoasă creată de sărăcie în centrul orașului, și anume:

1. utilizarea diferită a spațiului exterior, prin renunțarea la curțile laterale și curțile din spatele caselor în favoarea unor terase private luminoase și accesibile;
2. renunțarea la acoperișurile în două ape specifice arhitecturii tradiționale Americane în favoarea unei arhitecturi mult mai adaptate climatului deșertic; orientarea est-vest nu mai este necesară, fiind mult mai utile curți închise, umbrite, care să formeze buzunare de aer rece. Din acest motiv, tipologiile vernaculare testate de milenii sunt mult mai utile decât cele de import;

3. fiecare locuință va fi conformată potrivit structurii familiale existente. Acest lucru va păstra caracterul zonei și îi va ajuta pe locuitori să se identifice cu propria locuință.

4. Din punctul de vedere al participării utilizatorului, Schultz își expune metoda printr-o axonometrie extrem de sugestivă care prezintă stadiile determinante ale proiectării locuinței în dialectica arhitect-utilizator, atribuind rolurile necesare fiecăruia dintre aceștia.

Locuința are la bază o structură din cadre și ferme metalice pe care se aplică panouri termoizolante de diferite tipuri, în funcție de amplasare geografică și condiții de climă. În industrializarea structurilor și materialelor de construire și finisaj, arhitectul vede o reducere substanțială a costurilor, din moment ce se renunță total la manufacturare și întregul proces se bazează pe utilizarea capacităților de producție industrială existente.

Vedem iarăși același entuziasm pentru industrializare al lui Habraken, aceeași încredere că progresul tehnologic poate fi pus în slujba unei justiții spațiale și accesului categoriilor defavorizate la o arhitectură de bună calitate.

Deși proiectul a rămas nerealizat la El Centro, Schultz și-a pus în operă metodologia în proiectarea și execuția locuinței proprii din Beverly Hills, ilustrând progresia volumetrică generată de aplicarea conceptului în situația unui teren în pantă.

Ideile fundamentale ale proiectului, referitoare la cadrul de dezvoltare și etapele participării utilizatorului rămân extrem de utile și întăresc doctrina fundamentală a S.A.R., și anume că tehnica de construire se subsumează ideii de delegare a controlului utilizatorului. În plus, ideea prefabricării totale și realizării unui catalog de variante de subansambluri structurale și elemente de fațadă high-tech, oricât de nepotrivită și utopică în contextul social și cultural din El Centro, rămâne un punct de referință în istoricul tehnicilor de interacțiune cu beneficiarii.

Titlu proiect	Cabrillo Village
Arhitect autor	John V. Mutlow, Frank Villa Lobos Barrio Planners Inc.
Beneficiari	Jaime Bordenave și Rural Community Assistance Corporation, Sacramento
Amplasament	Saticoy, California, SUA
Proiect	1975-1976
Execuție	1975-1986
Dimensiune proiect, Buget	35 locuințe noi, 1 centru social, 1,4 milioane dolari
Tipologie, arhitectural	Modernism participativ + neovernacular

Acest proiect este unul dintre cele mai interesante realizări participative pentru că a fost generat de însăși comunitatea de utilizatori. De altfel, proiectul s-a bucurat de o largă recunoaștere în epocă, primind medalia de argint a premiului Rudy Bruner în 1989 (Dietsch; 1988: 86-89).

Satul Cabrillo luase naștere în 1937, sub forma unei așezări informale de barăci și rulote destinate muncitorilor sezonieri mexicani de pe o mare plantație de lămâi și evoluase, prin adăugiri succesive, devenind un mic sat format din 90 de familii, izolat față de orașele învecinate Saticoy și Ventura, segregat spațial și social, cu surse de apă improvizate și canalizare deficitară. Locuitorii erau desconsiderați chiar și de membrii asociației mexicanilor americani, din moment ce nu aveau cetățenia americană.

În 1975, Asociația cultivatorilor de lămâi din Saticoy, proprietarul terenului, a trimis o înștiințare tuturor familiilor, prin care le soma să-și părăsească locuințele în termen de 30 de zile, oferindu-le și o despăgubire de 500 de dolari. Motivul evacuării era nevoia de asanare a zonei, găsită necorespunzătoare din punct de vedere igienico-sanitar în cadrul unui control guvernamental; pentru a soluționa problema, asociația cultivatorilor hotărâse că este mai rentabil să demoleze satul Cabrillo, decât să investească în asanarea acestuia. Decizia asociației venea pe fondul degradării progresive a relațiilor cu angajații mexicani care, în 1974, organizaseră chiar o grevă cerând mărirea salariilor și condiții mai bune de muncă (Hatch; 1984: 219).

Comunitatea a refuzat evacuarea și a început să organizeze proteste de stradă, în media, pe lângă organizațiile religioase, de ocupare a forței de muncă etc. Pe acest fond conflictual, asociația cultivatorilor de lămâi și-a trimis buldozerele să demoleze, într-o primă fază, locuințele abandonate de cei care acceptaseră cei 500 de dolari, iar în a doua fază clădirea care

funcționa ca preschool, moment care i-a făcut pe localnici să se lege cu lanțuri și să formeze un scut uman împotriva distrugerii următorului obiectiv.

În același timp, comunitatea a luat decizia cumpărării de la asociația cultivatorilor a terenului aferent satului și, în ciuda unei sciziuni cu privire la forma de organizare juridică, nou formată întreprindere socială nonprofit a reușit cumpărarea terenului chiar de ziua independenței Mexicului, în 5 mai 1976, cu fonduri provenind preponderent din împrumuturi.

În total, proiectul comunității locale prevedea construirea a 82 de locuințe noi, având un buget total de 1,4 milioane de dolari. Cum, după realizarea lucrărilor de infrastructură și utilități mai rămâneau bani doar pentru 35 de locuințe noi, comunitatea a fost pusă în situația de a decide cine primește locuință nouă și cine rămâne în cea veche. Astfel s-a ajuns la ideea reabilitării unor locuințe existente, pe lângă construirea de locuințe noi.

Proiectul a presupus patru tipuri de intervenții:

1. Reabilitarea locuințelor existente izolate, pe lot propriu (pe planul de situație, în nordul amplasamentului);
2. Locuințe înșiruite, în sud vest;
3. Clustere de câte patru locuințe, cu patio central, în sudul amplasamentului;
4. Un centru social comunitar în zona locuințelor înșiruite.

Comunitatea, prin reprezentantul ei Jamie Bordenave, a încredințat proiectul unei echipe formate din doi arhitecți de la două companii diferite: Frank Villalobos, de la Barrio Planners, o firmă cu experiență în lucrul cu comunitățile de fermieri din statul California și John Mutlow, acționar al Mutlow-Dimster Partnership, din Los Angeles, care activase cu succes în domeniul locuințelor pentru migrați.

Procesul participativ a avut în vedere identificarea nevoilor reale ale beneficiarilor, utilizând o metodologie aplicată cu succes pentru alte comunități, iar acesta a pus în evidență următoarele:

1. Păstrarea, pe cât posibil, a tipologiei de locuință unifamilială;
2. Amplasarea parcarilor în imediata vecinătate a locuinței;
3. Fiecare locuință urma să aibă o curte în față și una în spate;
4. Toate camerele de zi și dormitoarele trebuiau să fie orientate către stradă;
5. Suprafețele și geometria loturilor existente trebuiau menținute.

O problemă des întâlnită în astfel de intervenții este sustenabilitatea acestora. Mai exact, până la intervenție, familiile beneficiare nu plăteau utilitățile pentru că nu le aveau. În noul context, era vital ca facturile la utilitățile noilor locuințe să fie cât mai mici, altfel câștigurile familiale, deja foarte mici, aveau să se diminueze semnificativ. Intervenția ar fi transformat noul Cabrillo village într-o povară pentru comunitate, în sensul teoriei lui

John Turner privitoare la *“baraca suportivă vs. locuința nouă opresivă”*, prezentată în cuprinsul capitolului privitor la definirea paradigmei arhitecturii sociale participative.

Un studiu termic a arătat însă că, în condițiile de climă din Cabrillo, 60-70% din consumul aferent încălzirii putea fi economisit prin utilizarea sistemului de încălzire activă a apei și încălzirii pasive a încăperilor. Astfel, a fost depusă o aplicație de subvenționare a utilizării de sisteme fotovoltaice, care a fost aprobată.

La finalul proiectului, arhitectul John Mutlow spunea că

„(...) a fost important ca proiectul să fie atrăgător din punct de vedere cultural, estetic și eficient. (...) Impactul proiectului asupra vecinătăților consistă în faptul că aceste familii, care locuiau deunăzi în condiții substandard, au acum o comunitate viabilă, cu locuințe confortabile și un mediu sigur. Împrejurimile sunt mult mai frumoase decât fuseseră inițial, mediul construit fiind îmbunătățit semnificativ pentru comunitate în întregul ei.”¹¹⁹

Am insistat asupra acestui punct de vedere pentru că aduce o perspectivă oarecum neobișnuită pentru un arhitect care, în loc să insiste pe compoziția volumetrică, pe noutatea designului, pe creativitate, vorbește, dimpotrivă, doar despre confortul, siguranța, bunăstarea comunității și relația noului mediu construit cu vecinătățile. Este o lecție de modestie deplin asumată și, indiscutabil, pilduitoare.

¹¹⁹ Citat din Punctul de vedere al proiectantului emis la solicitarea Fundației Bruner <http://brunerfoundation.org/rba/> (n.a.)

Titlu proiect	Locuințe înșiruite
Arhitect autor	José Antonio Paradela, Luis Gravata Filipe, Alvaro Costa
Beneficiari	CHE, Curraleira
Amplasament	Curraleira, Lisabona
Proiect	1974
Execuție	1974-1981, 100 de locuințe executate și ocupate
Dimensiune proiect, Buget	760 familii
Tipologie, curent arhitectural	SAAL, Modernism participativ, minimalism

Mahalaua Curraleira era una dintre cele mai mari și mai reprezentative zone afectate de sărăcie extremă din intravilanul Lisabonei în 1974. Imediat după revoluție, locuitorii s-au organizat democratic, prin alegerea reprezentanților, într-o asociație cooperativă care unifica interesele Curraleirei cu cele ale mahalalelor adiacente Covas, Pinheiro, Carrascal. Apărută informal în urmă cu 70 de ani, Curraleira era locuită în 1974 de 760 de familii, dintre care 70% locuiau acolo de mai bine de 10 ani (Hatch; 1984: 265). Decizia asociației a fost ca noile locuințe să fie construite pe teren și nu în altă parte, iar brigada SAAL s-a conformat acestei exigențe.

Participarea a fost obținută prin întâlniri succesive care au antrenat circa 300 de participanți. Cum mulți dintre aceștia erau analfabeți, deși au fost tipărite materiale de informare, adunarea se dădea cu portavocea pe ulițe. La începutul proiectului, participarea a fost anevoioasă, nu prin absența beneficiarilor, ci prin absența unui fir călăuzitor al discuțiilor tehnice referitoare la locuire, uneori problema pe care aceștia doreau să o rezolve fiind distrugerea rozătoarelor. Din acest motiv, activitatea brigăzii de arhitecți a implicat organizarea de cursuri de scriere și citit, tipărirea și distribuirea unui ziar local informal, pe lângă discuțiile privitoare la proiectele de locuințe.

Principalii pași ai realizării proiectului au fost upgradarea utilităților, realizarea unei anchete sociologice cu privire la preferințele de locuit ale beneficiarilor, apoi modelarea planului de situație și a tipologiilor de locuințe. Unii beneficiari, provenind din mediul rural, sau care practicau meșteșuguri și aveau ateliere, au dorit locuințe înșiruite, ceea ce a întâmpinat o opoziție vie din partea serviciului de urbanism al primăriei din Lisabona, pe motivul că nu exista atâta spațiu pentru o densitate atât de mică de locuire. A fost totuși găsită o soluție de compromis pentru că, din fericire, cercetarea

sociologică a pus în evidență faptul că rezidenții nu doreau curți, ci doar locuri de joacă comune pentru copii. La interior, rezidenții nu au dorit mai mult de o baie pe etaj, deși standardele de proiectare portugheze ale momentului impuneau minim o baie și o toaletă pentru trei dormitoare la etaj; în schimb, bucătăriile au fost conformate astfel încât să ofere și un loc pentru cusut, iar locuințele au verande și balcoane pentru o utilizare de proximitate, specifică obiceiului de a locui al utilizatorilor.

Procesul participativ a debutat cu un program pilot, în care au fost testate metodele SAAL, destinat primelor 34 de familii care urmau să se mute. Întâlnirile cu femeile s-au desfășurat în grupuri mai restrânse, de patru persoane, cu care au fost discutate relațiile dintre bucătărie și camera de zi, dimensionarea spațiilor interioare și alegerea finisajelor. În planurile rezultate, se observă o comunicare între bucătărie, sufragerie și salon, de natură să contrazică tipologiile tradiționale existente la momentul proiectului în Curraleira, accentuând fie apartenența funcțională la Modernism, fie schimbarea rolurilor familiale legate de poziția și activitatea femeilor în gospodărie.

Pe parcursul derulării proiectului, asociația cooperativă și-a schimbat statutul juridic, devenind Cooperativa de Habitacao Economica (CHE), având atribuțiunea principală de a deveni proprietarul colectiv al locuințelor. CHE s-a opus proprietății individuale și autoconstruirii, argumentând că acest sistem ar continua tradiția șomajului în sectorul construcțiilor. În același timp, aceste decizii au fost de natură să demotiveze multe familii.

Din punct de vedere al execuției, proiectul a fost etapizat în trei etape a câte 250 de locuințe. Inițial a fost luată în calcul ideea utilizării de panouri prefabricate pentru a diminua costurile și grăbi execuția. Ulterior, locuințele au fost executate tradițional, acest lucru permițând licitații diferite cu mai mulți antreprenori, independența față de autoritatea locală care deținea controlul asupra liniilor de prefabricate și adaptarea superioară la realitatea din teren. Un prim contract pentru 34 de locuințe a fost semnat, urmat de un al doilea de 134 de locuințe. După o perioadă de învățare și acomodare cu metodele SAAL, CHE a preluat controlul și responsabilitatea construirii.

Titlu proiect	Locuințe înșiruite Bouça, Porto
Arhitect autor	Álvaro Siza Vieira SAAL Nord
Beneficiari	Comunitatea locală Bouça
Amplasament	Rua das Águas Feras, Rua de Boavista, Rua Merti Liberdade, Cartierul Bouça, Porto
Proiect	1974
Execuție	1974-1978, 2000-2006
Dimensiune proiect, Buget	126 locuințe
Tipologie, curent arhitectural	SAAL, Modernism participativ

Pentru confortul rezidenților, Siza a proiectat un zid protector dublu și de o înălțime considerabilă în nordul amplasamentului, pentru a-l proteja de zgomotul traficului feroviar. Aproximativ perpendicular pe acest zid au fost proiectate patru bare de locuințe înșiruite care preiau tipologia existentă numai că dublează înălțimea. Cele patru niveluri ale ansamblului sunt generate de suprapunerea a două duplexuri. Accesul la duplexul superior se realizează pe cursivă.

În 1978, proiectul a fost sistat după construirea a doar câteva fragmente. Utilitățile nu au fost aduse, sistematizarea verticală abandonată, zidul protector neterminat. Puținii rezidenți s-au adaptat condițiilor și au îndurat lipsurile enclavizării, dar și s-au bucurat de beneficiile unei libertăți lipsite de reguli, specifice traiului informal de dinainte.

Condițiile dificile de proiectare și construire, bugetul foarte limitat, calitatea precară a materialelor de construire și-au pus amprenta asupra ansamblului rezidențial care s-a degradat progresiv. În anul 2000, municipalitatea din Porto, împreună cu Institutul Național de Locuințe decid reabilitarea ansamblului și finalizarea lui la solicitarea Federației Cooperativelor, prin completarea proiectul inițial, spre surprinderea autorului care mărturisește că *“finalizarea cartierului Bouça a fost pentru mine aproape o surpriză”* (Andreșoiu; 2008: 46).

Totuși, surpriza nu venea întâmplător. Deja exista în vecinătatea amplasamentului o stație de metrou care îl făcea foarte accesibil, abolind segregarea generată de vecinătatea căii ferate. Valoarea imobiliară a sitului crescuse considerabil în ultimii ani. În 2001, Porto urma să devină capitala europeană a culturii și nu se putea prezenta cu maidane în centrul orașului. În sfârșit, acordarea premiului Pritzker lui Siza în 1992 a însemnat o

recunoaștere internațională cu un potențial financiar remarcabil pentru municipalitatea orașului Porto.

Reevaluând proiectul, Siza introduce funcțiuni adecvate locuirii moderne, cum ar fi garajele, reinterpretează relația spațiu public-spațiu privat, iar locuințele finalizate devin extrem de atractive nu pentru persoane sărace, așa cum fuseseră gândite în 1974, ci pentru familii tinere, studenți, populație tânără și mobilă, având nevoie de flexibilitate și, de ce nu, de o locuință purtând semnătura maestrului. În adaptarea designului inițial, Siza a ținut cont de modificările pe care utilizatorii le-au făcut în cursul exploatării, cum ar fi modificări asupra ușilor și ferestrelor, introducerea de porți care limitează accesul, crearea de sere pe terasele și la balcoanele duplexurilor superioare, diviziuni ale grupurilor sanitare etc. Aceste modificări îl diferențiază pe Siza de funcționalismul anilor '30 și, în special, proiectului de locuințe muncitorești de la Sunila al lui Alvar Aalto, căruia ansamblul de la Bouça îi este, evident, tribut.

Titlu proiect	Locuințe înșiruite São Victor, Porto
Arhitect autor	Álvaro Siza Vieira
Beneficiari	Comunitatea locală São Victor
Amplasament	Rua de São Victor/Rua de Palmela, Bairro da Sra. Das Dores , São Victor, Porto
Proiect	1974
Execuție	1974-1979, actualmente demolat
Dimensiune proiect, Buget	20 de locuințe, din care 12 realizate
Tipologie, curent arhitectural	SAAL, Modernism participativ, minimalism

Locuințele înșiruite proiectate, cu 2 etaje, având accesul retras față de fațadă, au fost construite cu materiale de foarte proastă calitate, expresie a pauperității Portugaliei la acel moment, din blocuri de ciment cu goluri. Tâmplăria din lemn, precară și lăsată neterminată din pricina întreruperii programului în 1976, a fost înlocuită rapid de rulouri metalice, distrugând puritatea formală a fațadelor. Planul îngust și alungit prevede o bucătărie, o cameră de zi și o bucătărie la parter, iar la etaj 2 dormitoare și o baie.

În interviul luat în 2010 lui Álvaro Siza de către Paulo Moreira, autorul afirmă că *“proiectul este despre recuperare”*, miza lui fiind restructurarea zonei din punct de vedere urban, obiectiv ratat din pricina întreruperii lucrării, neconstruirii celei de-a doua bare de locuințe înșiruite, nerealizării rețelelor de utilități și, consecutiv, privarea rezidenților celor 12 locuințe ocupate într-o primă fază de confortul necesar locuirii.¹²⁰

¹²⁰ interviu consultat la <http://www.paulomoreira.net/index.php?/moreresearch/conversation-with-siza/>

Titlu proiect	Locuințe înșiruite Quinta da Malagueira
Arhitect autor arhitect peisagist	Alvaro Siza Vieira, João Gomes da Silva
Beneficiari	Comunitățile locale Santa Maria și Nossa Senhora da Gloria, Malagueira
Amplasament	Avenida da Malagueira, Évora
Proiect	1974-1977
Execuție	1977-1998
Dimensiune proiect, Buget	1200 locuințe, 27 de hectare
Tipologie, curent arhitectural	SAAL, Modernism participativ, minimalism cu hibridizări vernaculare

Spre deosebire de primele două proiecte din Porto, cel de-al treilea și ultimul proiect rezidențial major realizat al lui Siza, Quinta da Malagueira, de dezvoltă pe un teren amplu de 27 de hectare, situat la periferia Évorei, capitala provinciei Alentejo.

Utilizatorii au modificat locuințele proiectate într-o manieră minimală față de proiectul original, în sensul reproducerii unor caractere regionale ale arhitecturii din Alentejo, cum ar fi pictarea ancadramentelor, instalarea de pergole și umbrare pe terase, aplicarea de rulouri pentru limitarea însoleierii directe etc. În timp, cartierul și-a păstrat identitatea care, așa cum afirma însuși autorul, izvorăște din contextul local și din condițiile economice și sociale ale timpului său¹²¹.

¹²¹ Roger Sherwood, descrierea proiectului Quinta da Malagueira, http://www.housingprototypes.org/project?File_No=POR003

Titlu proiect	Quinta Monroy
Arhitect autor	Elemental: Alejandro Aravena, Andrés Iacobelli, Alfonso Montero, Tomás Cortese, Emilio de la Cerda
Beneficiari	Comunitatea locală, familii cu venituri mici
Amplasament	Av. Pedro Prado, Iquique, Regiunea Tarapacá, Chile
Proiect	2000
Execuție	2004 (ianuarie-decembrie)
Dimensiune proiect, Buget	93 familii S teren = 5.772mp (657 locuitori/ ha) Sd=3.620mp Buget total proiect = 750.000 USD Cost per familie = 8.300 USD
Tipologie, curent arhitectural	Minimalist, locuință incrementală

Proiectul Quinta Monroy, din Iquique, conceput în anul 2000 de Alejandro Aravena, Andrés Iacobelli, Alfonso Montero, Tomás Cortese, Emilio de la Cerda și executat în 2004, a constituit modelul. 93 de familii s-au mutat în locuințe al căror cost nu a depășit 8300 USD. Proiectul a propus realizarea unei structuri suport care furnizează spațiul unei jumătăți de locuință, în timp ce familiile erau libere să-și realizeze cealaltă jumătate.

După succesul lui Quinta Monroy, Grupul Elemental a organizat un concurs internațional de arhitectură major, la care au participat 520 de concurenți (50% birouri de arhitectură și 50% studenți), a cărui temă era rezolvarea, pe 1mp de hârtie, a unui cartier de 150 de locuințe, distribuite pe 1ha², de câte 30mp, de câte 7500 USD per locuință.

Cele șapte proiecte câștigătoare au fost ulterior executate, sub egida Elemental, în 2005, la Renca, Valparaíso, Chiguayante, Temuco, Valdivia, Copiapó, Antofagasta, acolo unde exista o nevoie de locuințe sociale mapată de Elemental și unde erau deja configurate grupuri de dezvoltare comunitară capabile să susțină un proces participativ.

În 2008, Elemental participă cu un proiect la apelul lansat de fundația lui Brad Pitt, *Make it Right*, pentru reconstrucția orașului New Orleans, devastat de uraganul Katrina și tot în 2008 reușește să construiască un ansamblu de locuințe proiectat în 2007 la Monterey (Mexic).

Au urmat proiectele Elemental de la Pudahuel, Lo Espejo, Lo Barnechea, Pencho, Rencha 2+3, în 2006. Proiectul executat în 2011 propune

o locuire de proces pentru muncitorii companiei forestiere Arauco, în vederea facilitării accesului la locuințe definitive.

Anexa 3 Studiul identității culturale locale din Ursărie, Bălțești, 2007

O tipologie a vagului

Așa cum am enunțat anterior, locuirea în așezările aflate în sărăcie extremă se așază, din punctul de vedere al unei determinări “gravitaționale”, sub semnul “vagului”. Voi încerca să structurez, în cele ce urmează, contingențele de natură socială, economică și culturală care acționează în teritoriu determinând starea de fapt, în încercarea de a crea o metodologie coerentă și operațională de intervenție urbană și arhitecturală pentru construirea de locuințe sociale în astfel de așezări.

În continuare, voi da culturii o accepțiune deschisă, de spațiu conceptual aflat în mișcare, evoluție, transformare, mai degrabă decât unul fix, cu achiziții cuantificabile (Rosaldo; 2001). Acest lucru îmi va permite, din punct de vedere metodologic, să mă situez într-o procesualitate evenimentială adecvată cercetării. Într-adevăr, se cuvine să observăm faptul că cercetarea evoluează, se adaptează la proces: ori de câte ori o nouă variabilă este descoperită, aceasta se situează în câmpul premiselor, modificând deci input-ul și, ca atare, rezultatul și feed-back-ul. De asemenea, se impun câteva considerații cu privire la observarea fenomenului cultural prezent în astfel de localități. Orice vizită a echipei de cercetare în teritoriu este un eveniment pentru localnici și un prilej de schimb de informații. Orice vizită într-o locuință, sau chiar o simplă plimbare pe ulițe reprezintă o interferență atât la nivel spațial, cât și interpersonal. Mai mult, odată cu stabilirea dialogului, prin interviuri și întrebări deschise, apare un schimb cultural biunivoc între cercetători și localnici, susceptibil să modifice paradigmele culturale ale fiecăruia. Folosind o analogie din fizică, cu cât observarea unui fenomen se concentrează pe elemente fine, de detaliu, la nivel cuantic, cu atât interferența este mai mare; practic, pentru observarea unui nucleon, trebuie să-l “lovim” cu un fascicul de o anumită lungime de undă, care îi va modifica comportamentul. Similar, atunci când îi provocăm pe localnici să-și conceptualizeze nevoile, deja putem vorbi de o interferență, dându-le acestora o grilă conceptualizatoare. Convers, răspunsurile acestora ajustează grila cu noi categorii de specificitate, obligându-ne să integrăm “transformările din cursul experienței” (Vattimo, Rovatti; 1998: 26-46).

De aceea, atunci când voi vorbi de identitatea culturală a acestor așezări, nu mă voi referi numaidecât la o identitate substanțială, cuantificabilă și încadrabilă în categorii prestabilite, ci voi opta pentru o identitate procesuală, dinamică, multiplă, influențabilă, o identitate a apartenențelor și schimburilor deschise (Appadurai; 2001). De altfel, situația

analizată impune, prin caracteristicile specifice, folosirea unei astfel de abordări; în absența ei, cercetarea nu ar mai avea sens: s-ar trece direct la un program de investiții independent de caracterele culturale ale unei comunități sau alteia, ceea ce s-a și făcut, pe scară largă până acum, dar acest lucru nu a reușit decât să accentueze segregarea, enclavizarea, rasismul și etnocentrismul.

Deși așezările aflate în sărăcie extremă pe care le-am inclus în câmpul cercetării sunt locuite eminamente de romi, nu voi utiliza criteriul etnicității în conturarea identității culturale locale, din rațiuni legate de semnificația etimologică și conotativă a cuvântului etnie, expus în introducerea lucrării.

În general, criteriul etnicității a fost aplicat cu succes pentru acțiuni negative, vizând segregarea și excluziunea, iar astfel de atitudini și practici trebuie luate în considerare atunci când (în marea majoritate a situațiilor), așezarea aflată în sărăcie extremă din România este locuită de romi, caz în care, pe lângă excluziunea generată de sărăcia extremă, avem de-a face și cu excluziunea generată de rasism.

Pornesc așadar în unul din demersurile fundamentale ale cercetării, acela de a identifica și structura identitatea culturală locală a așezării aflate în sărăcie extremă. Pentru exemplificare, voi considera Ursăria din Bălțești, Prahova, acolo unde Fundația Soros România a derulat, în perioada 2009-2010, un program de construire a 8 locuințe sociale și reabilitarea unui număr similar de locuințe existente.

Abordând problematica locuirii, ne referim la utilizatori: mulți dintre aceștia nu posedă documente de identitate. Lipsesc cărți de identitate și, uneori, chiar certificate de naștere. Din cauza analfabetismului, unii oameni nu-și cunosc vârsta. Am întâlnit cazul extrem al unei familii cu 8 copii, în care mama nu știa numele tuturor copiilor săi și, mai grav, nu toți copiii știau cum îi cheamă cu exactitate. Această existență vagă în raport cu identitatea personală și autoritățile se transferă cumulativ către identitatea locativă: actele de proprietate asupra terenurilor și locuințelor lipsesc de cele mai multe ori. O situație comună este aceea când terenurile sunt ocupate fără drepturi de proprietate, iar acest lucru nu se putea întâmpla decât în extravilanul localității sau la limita intravilanului. Multe parcele sunt moștenite informal. Altele sunt în litigii care, din pricina imposibilității achitării tuturor taxelor judecătorești, trenează cu anii.

Situl

Ursăria este amplasată, în raport cu satul Bălțești, la limita intravilanului acestuia, câteva gospodării răsfrîndu-se în extravilan, dincolo de hotar, privit ca limită autoimpusă de comunitatea locuitoare a satului (Liiceanu; 2005). Această amplasare a fost generată de procesul de ocuparea

terenului de către romi și accentuată de decalajul material și diferențele culturale dintre romi și majoritatea românească, provocând, de-a lungul timpului, excluziune și segregare. Situată în nord-estul localității Bălțești, zona Ursărie se leagă de aceasta doar printr-un drum pietruit, ce coboară până la locuințele ce se învecinează cu albia râului, fără a fi situate însă în zona inundabilă a acestuia. Din punct de vedere morfologic, relieful așezării se prezintă sub forma unei câmpii, la orizont profilându-se dealurile subcarpatice. Așezarea nu se învecinează decât cu terenuri agricole și cu albia râului.

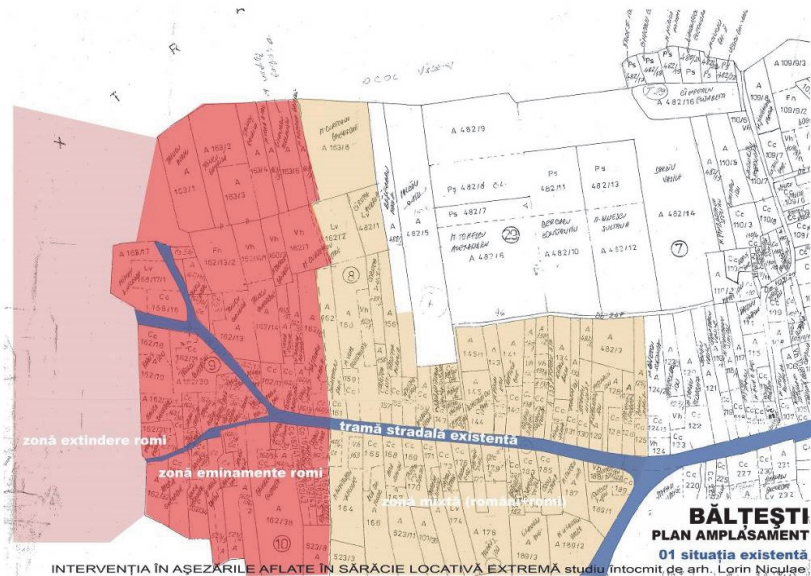

Figura 84 Cu roșu (gris închis) este figurată Ursăria, situată la limita topografică a Bălțeștiului

Așa cum observam anterior, din punct de vedere altimetric Ursăria este așezată mai jos decât Bălțeștiul, acest lucru având două consecințe: pe de o parte, la nivel topografic, deși situată în prelungirea satului, Ursăria nu se învecinează cu acesta, între cele două existând o diferență de nivel pronunțată; pe de altă parte, la nivel simbolic, Ursăria este un sit inferior celui ocupat de satul Bălțești, este situat în “groapă”, drumul către satul locuit de români fiind astfel o ascensiune topografică și simbolică. Ierarhic vorbind, situl ocupat de romi este inferior celui ocupat de români. Ocupând târziu un sit dezavantajos, un “rest” spațial, neinteresant pentru locuitorii Bălțeștiului, având o întemeiere rituală, mitologică și arhetipală (Gaivoronschi; 2002: 49-52) “slabă”, romii din Ursărie au dezvoltat, pe parcursul existenței lor, o civilizație a “restului” (*otherness*), așa cum voi vedea în continuare.

Parcelarul

Dacă în intravilan parcelele respectă aliniamentul stradal, se termină cu loturi agricole, sunt în raporturi de vecinătate una cu cealaltă, nu același lucru se poate spune despre parcelarul *extramuros* din Ursărie. Acesta este destructurat, apărut vernacular, fără cea mai mărunță intenție de sistematizare. Nu există o tramă stradală sau chiar străzi, ci doar zone mai bătătorite de roțile căruțelor sau mașinilor. Uneori delimitarea dintre uliță și parcelă nu este evidentă, multe din parcele neavând garduri, împrejmuiri. Explicația este simplă, cel puțin la prima vedere: atunci când ești atât de sărac, încât toate posesiunile tale materiale sunt niște resturi adunate de la groapa de gunoi, când nu ai animale în ogradă și nu ai absolut nimic susceptibil de a fi furat, atunci împrejmuirea se golește de semnificația defensivă, de a asigura o primă protecție a locuinței împotriva unei agresiuni. Mai rămân de analizat celelalte două semnificații ale împrejmuirii.

Atunci când nu protejează situl de pericolul exterior, real sau virtual, gardul folosește pentru a împrejmuirea ceva ce, fie este valoros dar ar putea scăpa (cum ar fi un animal de curte), fie este periculos, iar dacă ar scăpa, ți-ar face rău. Nu este cazul aici: romii din Ursărie nu cresc animale (cu mici excepții), iar caii sunt bolnavi de anemie și răpciugă. Cât despre împrejmuirea ca detenție, romii din Ursărie ar putea avea obiecții la ideea de împrejmuire și prin prisma discriminărilor rasiale care i-au trimis, pe mulți dintre ei în lagăre, în timpul celui de-al doilea război mondial. Este o traumă generațională care trebuie luată în vedere.

În sfârșit, cea de-a treia semnificație a împrejmuirii și poate cea mai importantă și mai fertilă pentru studiul de față este semnificația simbolică de întemeiere și separare rituală a unui spațiu organizat (*kosmos*) față de unul neorganizat, necunoscut și deci primejdios (*chaos*). Orice luare în posesie, fie că e vorba de oraș, fie de un teren sau casă, este însoțită de un ritual (Eliade; 1943) menit să localizeze lucrarea pe *axis mundi* și să-i consfințească limitele. Similar, ocupând un teren “al nimănui” (doar pentru că era atât de neinteresant, încât nu a existat nimeni să și-l însușească înainte), omul-fondator din Ursărie i-a trasat limitele pentru a-i da sens spațial. În raport cu o tradiție nomadă și cu lipsa posesiunilor de protejat, gardul s-a menținut în Ursărie la nivel de limită simbolică a unui teren față de spațiul nesfârșit și neorganizat exterior, fără însă să acționeze constrângător prin impunerea unei introvertiri locuitorului către locuința sa ci, dimpotrivă, menținând o deschidere, o posibilitate spre nomadism care, așa cum voi arăta în continuare, a evoluat spre un nomadism al vieții publice la nivel de colectivitate.

Spațiul public - spațiul privat

Relația spațiu public – spațiu privat este astfel una vagă (Ioan; 1998: 56-58, 87-90), lipsită de contururi precise, având drept consecință o caracteristică extrem de interesantă a vieții sociale: *nomadismul*. Într-adevăr, acolo unde nu există limite clare între mai multe parcele, acolo unde terenurile sunt neîngrădite, acolo unde între stradă și curte nu există separație, locuințele se constituie în monade, iar spațiul dintre ele formează un continuum relațional în care viața publică se desfășoară, în funcție de necesități sau împrejurări, într-un loc sau altul, mișcându-se dezinvolt de la o locuință la alta. Un spațiu nedelimitat joacă rolul unui mediu de propagare a vectorilor sociali, iar acest lucru se petrece descentralizat, aritmic și liber. Practic, avem de-a face cu un spațiu continuu și omogen, cu o piață, o *agora* în care casele sunt doar repere topografice. Nomadismul vieții sociale își are de bună seamă originea în lipsa unei ierarhii la nivel interfamilial. Dacă una din familii ar fi fost mai înstărită, înavușită, mai influentă, având posesiuni materiale de protejat, atunci ar fi apărut nevoia unei îngrădiri, ar fi apărut o ogradă. Există, ce-i drept, rudimente de împrejurări, dar acestea au, așa cum am văzut, mai degrabă un rol simbolic decât unul antiefracție, sunt discontinue, iar așezarea poate fi parcursă nu pe drum, ci prin curți, fără însă a deschide porți sau a sări garduri. Reluând ideea ierarhiei sociale, în lipsa reprezentării instituțiilor în Ursărie (aici neexistând primărie, școală sau biserică), funcția de reprezentare a acestora ar fi fost preluată de o familie mai influentă și mai puternică decât celelalte. Nu s-a întâmplat așa în Ursărie, unde nu am putut constata nici măcar rudimentele unei ierarhii, acest lucru fiind foarte vizibil la nivelul fondului construit, acolo unde nu apar accente volumetrice, nici orizontale nici verticale.

Neavând deci nicio ierarhie la nivel simbolic sau social, spațiul public al Ursăriei este un spațiu amorf, rizomatic, multiorientat, în care singurii vectori activi sunt cei sociali și economici. Mai mult, așa cum am arătat mai sus, distincția între spațiul public și cel privat e puțin semnificativă, acest lucru antrenând o reacție biunivocă: pe de o parte, spațiul public (rudimentul de stradă) împrumută caractere private (un cal se poate țesăla direct în stradă, o împrejurare parțială și temporară poate ocupa abuziv spațiul stradal, în stradă pot fi depozitate lucruri personale) și, pe de altă parte, spațiul privat al curții (deschise și contopindu-se cu strada) împrumută caractere publice ale pieței (aici se desfășoară adunările de urgență ale locuitorilor, anunțurile publice etc).

Figura 85 Bălleşti, Ursărie, 2007.

Am caracterizat relația dintre spațiul public stradal și cel privat al curții ca pe una vagă, judecând lucrurile prin prisma specificului rural românesc, unde distincția dintre stradă și ogradă este una “tare” (conform principiului “cine-mi intră-n curte pierе” care pare, la ora actuală, din ce în ce mai valabil și activ, cel puțin la nivelul jurnalelor de știri). În acest moment, se impune un moment de reflecție și relativizare a problemei. Mai putem vorbi, în cazul Ursăriei, prin prisma realității constatate de o dihotomie între stradă și curte? Altfel spus, mai este operant criteriul nostru de a privi strada și curtea prin ceea ce le separă? Mai are sens să căutăm centrul așezării, piața, atunci când continuumul spațial omogen îndeplinește funcțiunea pieței? Nu ar fi mai util să îl înlocuim cu un binom *stradă-curte* sau, si mai exact, cu un trinom *pieță-stradă-curte* ce acționează ca un spațiu public (sau spațiu semiprivat, de altfel) “moale” sau “slab” sau “vag”? Prin prisma acestei judecăți, și datorită faptului că această particularitate, acest specific local, este asumat de colectivitate (nu e nimeni care să se blindeze îndărătul unor garduri opace de trei metri), putem încadra *spațiul public vag* în categoria elementelor ce pot contribui la definirea unei identități culturale locale. Rămâne de văzut în ce măsură spațiul public din Ursărie are caracteristici unice în raport cu alte localități similare, în ce măsură este recognoscibil și în ce măsură este el reprezentativ pentru colectivitate (Matei: 1998).

Caracteristicile unice ale acestui spațiu public continuu și omogen sunt date de amplasarea și adecvarea într-un sit determinat, fizic nerepetabil, de specificul local-regional și de evoluția izolată a colectivității. Fără a întreține schimburi socio-culturale cu satul ori cu alte localități, din cauza sărăciei și enclavizării, colectivitatea din Ursărie a evoluat autonom și izolat, iar tipologia așezării s-a conservat în timp. Din acest motiv, locuințele recente (foarte puține la număr) care încearcă să reproducă modele străine, distonează cu arhitectura locului (deși e foarte greu de definit ce anume dă identitate acestei arhitecturi, voi vedea, în cadrul analizei casei, că aceasta posedă totuși caracteristici colective unice).

Recognoscibilitatea spațiului public derivă tocmai din raporturile între plin și gol (la nivel urban, între volum construit și spațiul public interstițial). Din punct de vedere spațial, acest raport precumpănește în favoarea spațiului public. Casele sunt mici, joase și izolate, dispun de terenuri mari. Imaginea creată este una a nedelimitării, a nedeterminării, a libertății.

La nivel reprezentativ, aceste raporturi nu sunt ierarhice; nu putem afirma că spațiul public este mai important decât locuințele, câtă vreme, fără locuințe, spațiul public nu ar fi existat. Nici locuințele nu precumpănesc în ecuație: cea mai mare parte a timpului este petrecută în continuumul social determinat (sau nedeterminat, așa cum am văzut) de spațiul public. Putem să ne imaginăm relația dintre spațiul public și case ca relația dintre neuroni și dendrite, a căror împletire generează o textură omogen sensibilă. Continuând analogia, observăm absența axonilor, adică acele filamente nervoase care comunică cu centrul. Într-adevăr, viața socială a romilor din Ursărie se desfășoară în spațiul public, fără a converge într-un punct sau altul, iar așezarea e ruptă de satul în care sunt amplasate primăria, biserica, școala. Nevoia unui centru social apare ca firească, ca integrator al nevoilor locuitorilor, ca receptacul al necesităților (fie că e vorba de ocuparea forței de muncă, de activități educative, de servicii sociale etc). Construirea și integrarea unui astfel de centru social constituie unul din obiectivele propuse de noi în cadrul derulării programului de intervenție asupra locuirii și *empowerment* comunitar.

Figura 86 Bălțești, Ursărie, 2007.

Curtea

Sub semnul vagului stau și gospodăriile. Casele sunt orientate indiferent față de punctele cardinale, importantă fiind relația cu accesul, foarte arbitrar, de altfel. Anexele gospodărești sunt risipite și în relație mai degrabă cu cadrul natural, luat ca sprijin, decât cu cel antropic. Astfel, un coteț profită de pe urma vecinătății cu un copac care îl susține; de pe urma alipirii la o altă anexă gospodărească ar putea rezulta, cel mult, o pagubă dublă atunci când una ar colapsa peste cealaltă.

Neexistând o tradiție constructivă a colectivității, fiecare gospodărie este un experiment care se ajustează de la un an la altul în funcție de adecvarea de care a dat dovadă în răstimp. Astfel, dacă o casă, la început unicelulară (din rațiuni economice), a fost construită cu acoperișul în două ape est-vest și, de-a lungul funcționării, utilizatorii au constatat că timpanul expus la nord s-a degradat semnificativ, atunci când survine extinderea ei prin adăugarea unei celule noi, aceasta va avea acoperișul orientat invers.

Evident, nu putem discuta despre un programatism al unei arhitecturi vernaculare prin excelență. Dar putem, și chiar avem obligația, să luăm în considerare realitatea că orice construcție a gospodăriei nu urmărește alt scop decât *adecvarea la nevoi de natură imediată* care pot fi satisfăcute într-un moment sau altul, în funcție de capacitatea financiară extrem de fluctuantă în timp a familiilor. De aici rezultă o diversitate formală și spațial volumetrică întrecute poate doar de ingeniozitatea de a rezolva lucrurile în cel mai simplu, ieftin și rapid mod cu putință.

În curte, în afara anexelor gospodărești, mai există și mici ateliere de producție, în principal cuptoare de turnat tuciuri din aluminiul recuperat de la carcasele motoarelor de mașini, acesta fiind un alt element de specific local, reprezentând chiar o tradiție a locuitorilor Ursăriei.

Tot în curte se află și locurile, mai exact gropile, din care se extrage pământul, materia primă pentru chirpici. În curte se aruncă și resturile, reziduurile, deșeurile (puține, de altfel, pentru că, de cele mai multe ori, oamenii folosesc resturile colectate din gropile de gunoi pentru a le da o utilizare). Ce rămâne după utilizarea unui gunoi este, de bună seamă, un gunoi mai mic. În atelajul tras de un cal anemic, banca de lemn a fost înlocuită, pentru confort, de o banchetă de mașină. În curte sunt risipite piese de mobilier uzat, rupt, degradat.

Casa

Ajungând, în cele din urmă, la casele propriu zise, acestea reflectă tipologia vagului atât la nivel funcțional cât și structural, tectonic. Nu toate funcțiunile sunt reprezentate, iar una îndeobște absentă este baia, toaleta, necesitățile fizice fiind satisfăcute prinprejurul casei. Bucătăria este și

dormitor, iar dormitorul bucătărie sau cameră de zi, în funcție de împrejurări. Această raportare vagă la funcțiune implică o polivalență a spațiilor de locuit și lipsa unei specializări riguroase. Responsabilă pentru aceasta stare este, desigur, supraaglomerarea generată de sărăcie. Casele nu beneficiază de o minimă echipare, cum ar fi frigiderul, deci alimentele perisabile nu pot fi stocate pe perioada verii.

Din punct de vedere tectonic, construcțiile în general și casele în special stau sub semnul vernacularului și efemerului. Lucrările sunt lipsite de soliditate, de “împământenire”. Ele “plutesc” în general pe fundații puțin adânci, realizate din diverse materiale, cum ar fi aglomerarea de piatră de râu, închegată cu pământ bătut. Suprastructura este adesea din lemn brut, din crengi fasonate rudimentar. Închiderile sunt la pereți din chirpici sau direct pământ, iar la șarpantă din tablă, țigă recuperată, folie PVC sau orice alt material susceptibil să oprească ploaia fără să fie luat de vânt. Sigur că această descriere nu dă seama de o identitate culturală locală pe care ne-am propus să o reliefăm la începutul acestui capitol. Cu toate acestea, analizând elementele constructive, realizăm o constantă, anume aceea că orice element finit al casei, structural sau închidere, are dimensiuni antropometrice și este suficient de ușor pentru a fi manevrat de un singur om. Într-adevăr, atunci când într-o locuință bicelulară locuiește o familie cu 12 membri, dintre care 8 sunt copii, doi sunt adulți iar doi sunt bătrâni, responsabilitatea locuinței cade pe umerii unuia din adulți, și anume acela apt de muncă sau prezent la momentul de necesitate, indiferent de sex. Realizând doar lucrările sau reparațiile pe care le poate face de unul singur, fără unelte și nemecanizat, întreținătorul/ constructorul își croiește casa după propriile sale puteri. Putem spune că marea majoritate a elementelor de construcție nu depășesc 30 de kilograme. Stâlpii sunt din lemn cu secțiunea de maxim 7x7cm sau, rar, 10x10cm, sau chiar crengi mai robuste curățate de ramuri, grinzile la fel. Articulațiile, nodurile sunt “moi”, uneori împletiri, alteori șaibe nerigide, realizate cu materiale improvizate. Pereții sunt din chirpici sau pământ luat chiar din curte (acest lucru generează gropi de jur împrejurul casei). Desigur că rezultatul acestor practici de construire este o locuință lipsită de soliditate care necesită, după orice furtună și în fiecare primăvară, reparații capitale, însă o caracteristică identitară emerge de la sine: absența masivității, lejeritatea construirii și, uneori, chiar eleganța locuinței ca reflectare a proporțiilor antropomorfe.

O altă caracteristică a locuințelor, de data aceasta din punctul de vedere al elementelor finite care o constituie, este, în mod paradoxal, prefabricarea. Evident, nu poate fi vorba de o prefabricare programată, în relație cu un proiect preliminar. Așa cum am constatat la casele aflate în construcție, multe din închiderile de bază ale viitoarei locuințe, cum sunt

ușile și ferestrele, sunt recuperate în prealabil din șantierul de demolări, recondiționate sau nu, și puse în operă. (fig. 6) Rezultă astfel un sincretism stilistic golit de orice intenție decorativă, deși, provenind de la locuințe vechi, elementele integrate sunt decorate, fiecare în felul său propriu, dând seama de epoci și culturi diferite. Această integrare se face fără rest, potențialul de acceptare stilistică este foarte mare, ceea ce creionează premisele pentru atingerea scopului prezentei cercetări, anume integrarea la nivel comunitar al unor modele propuse, derivând din cele existente, dar distanțându-se categorial de acestea.

Figura 87 Bălleşti, Ursărie, 2007

Din punct de vedere decorativ, există o tendință de decorare arhitecturală a caselor, în special la interior, acolo unde decorația, aplicată sub formă de pictură a unor registre înguste orizontale și verticale, ce formează ancadramente, e susceptibilă să reziste. La exterior, casele sunt uneori colorate în nuanțe de albastru și verde; la interior, domină verdele, galbenul și rozul.

În încercarea de a identifica un limbaj arhitectural al locuințelor existente în Ursărie, am întâmpinat dificultatea descoperirii unor semnificate, adică unor elemente construite care să dea seama despre tipul spațiului, natura sa, încărcătura sa simbolică. Printre puținele astfel de semnificate decelate, cel mai reprezentativ este prispa, element arhitectural semi privat și, în același timp, semi public, ce face trecerea între spațiul, așa cum am văzut mai devreme, public vag sau “slab”, al curții și pragul casei. Pe prispa se desfășoară o bună parte a activităților diurne, atunci când vremea o permite. Deși un element tradițional românesc, prispa suferă aici o mutație, se transformă dintr-un spațiu de trecere între semiprivat și privat într-un spațiu de trecere între semipublic și privat. Diferența este subtilă, de nuanță, dar ea particularizează foarte mult prispa din Ursărie prin prisma folosirii și semnificantului atribuit. Astfel, pragul casei preia acum întreaga greutate a separării public-privat și capătă valențe de reprezentare sporite.

Concluzie

Am prezentat pe larg, în capitolul introductiv al prezentei lucrări, argumentele de ordin social care susțin demersul de a construi, pe lângă locuințele sociale, și funcțiuni publice, în încercarea de a contura un spațiu comunitar reprezentativ atât pentru așezare cât și pentru utilizatori, din punctul de vedere al practicilor sociale ale acestora. În capitolul dedicat designului locuințelor voi vedea care sunt caracteristicile comunitare pe care dorim să le dezvoltăm în Ursărie, pornind de la elementele de identitate culturală identificate, astfel încât să ne situăm în continuarea acesteia. Recapitulând, am observat un specific local asumat la nivelul colectivității, un pluralism conștientizat (Matei; 1998), la nivelul parcelarului, unde împrejuririle au un rol simbolic; la nivelul relației spațiu public-spațiu privat, acolo unde am decelat un continuum public, un trinom funcțional *piață-stradă-curte*; în sfârșit, la nivel arhitectural, acolo unde antropometrismul joacă un rol precumpănitor atât în dimensionarea locuințelor, cât și în execuția lor efectivă și unde flexibilitatea și vernacularul suplinesc lipsa spațiilor specializate.

Toate aceste elemente conturează o protoidentitate culturală locală, câtă vreme, așa cum menționam la începutul textului, cultura analizată este una deschisă, mobilă, procesuală, de schimb, deschisă spre noi achiziții și, mai ales, capabilă de integrarea unor modele.

Anexa 4 Studiul reprezentărilor sociale ale locuirii în așezări afectate de sărăcia extremă

Necesitatea abordării psihosociale

Cercetarea își propune să dea un răspuns interdisciplinar problemei locuirii în așezările sau zonele omogene de așezări afectate de sărăcia extremă, unde aceasta capătă amplificări și evoluții surprinzătoare, ca urmare unor condiții specifice.

Cercetarea nu face recurs la o ideologie a momentului, singura sa întemeiere fiind, programatic, realitatea actuală și problemele sale. Pentru identificarea cât mai corectă a acesteia, am optat, pe lângă seturile de metode specifice analizei urbane și arhitecturale, și pentru metodele psihologiei sociale. Această știință studiază individul în contextul social al unui moment dat, în interacțiune cu ceilalți indivizi ai grupului aparținător, împreună cu setul de acțiuni pe care individul le întreprinde asupra mediului său imediat și asupra spațiului public. La acest nivel, analiza de psihologie socială, prin capacitatea de conceptualizare și analiză a manifestărilor grupale și ale indivizilor, prin crearea seturilor de metode pentru studiul reprezentărilor sociale ale locuirii, devine o condiție *sine qua non* pentru o intervenție urbană orientată asupra unui grup omogen de indivizi, câtă vreme menirea acestei intervenții este construirea comunitară, prin crearea cadrului construit, dar și social propice vieții, așa cum o înțelegem în Europa anului 2013. Astfel, studiul va avea două dimensiuni distincte, dar întrepătrunse:

1. dimensiunea analitică, a cărei finalitate va fi structurarea unui corpus de cunoștințe asupra domeniului cercetat, prin apropierea și actualizarea conceptelor arhitecturii sociale participative;
2. o dimensiune angajată și activă, de modelare și, în final, modificare durabilă a comunităților aflate în sărăcie extremă, prin elaborarea unui cadru de intervenție menit să transforme realitatea socială, păstrând elementele de specificitate și diferență ale grupurilor aflate în situație de vulnerabilitate.

Reprezentarea Socială

Pentru a putea studia ansamblul de percepții ale grupurilor afectate de sărăcia extremă asupra locuirii, precum și a conduitelor acestora, este necesar să utilizăm noțiunea de *reprezentare socială*. Aceasta reprezintă un

„sistem de valori, de noțiuni și de practici relative la obiecte, aspecte sau dimensiuni ale mediului social care permit nu numai stabilirea cadrului de viață al indivizilor și grupurilor, dar constituie în mod egal un instrument

de orientare a percepției situației și de elaborare a răspunsurilor (Serge Moscovici, citat în Neculau;” 1997: 8).

Importanța studierii locuirii ca reprezentare socială rezultă din valoarea pragmatică a acesteia, ținând cont de cele patru funcții ale sale, evidențiate de Jean-Claude Abric (1997: 111):

1. Funcția de cunoaștere

Cunoștințele dobândite de actorii sociali pot fi integrate într-o matrice asimilabilă, răspunzătoare de sistematizarea coerentă a acestora care permite înțelegerea realității, precum și interpretarea acesteia. Astfel, informațiile sunt incluse într-un sistem de operare (reprezentarea socială) unde sunt integrate conform principiilor de organizare internă (coerență, ierarhie, adaptabilitate etc.) și valorilor specifice. De asemenea, ele instrumentează comunicarea socială între indivizi. Din acest punct de vedere, locuirea este tributară unor stereotipuri și tipare înrădăcinate, extrem de rezistente la agenții de schimbare. Ele sunt utilizate de membrii colectivităților ca grile de “lectură” a realității, prin prisma simțului comun care “nivelează” de multe ori informația exterioară. Pentru a furniza un exemplu, atunci când un membru al colectivității ia o inițiativă, ca răspuns la o problemă comună concretă, acesta nu obține decât o desolidarizare rapidă a celorlalți membri care nu au fost părtași la elaborarea răspunsului. În acest caz stereotipurile utilizate sunt egalitarismul (“pe x îl știm de când era atâtica, să nu vină acum să facă pe deșteptul cu noi!”) și neîncrederea în ceilalți.

2. Funcția identitară constituie capacitatea reprezentărilor sociale de a instrumenta comparația socială intergrupuri, definind identitatea unui grup. Abric arată că reprezentarea unui grup este determinată de supraevaluarea unor însușiri sau caractere proprii, având ca scop “păstrarea unei imagini pozitive a grupului de apartenență” (Abric: 1997: 111).

3. Funcția de orientare a reprezentării sociale devine un îndrumar al acțiunilor și conduitelor posibile, ghidând comportamentul.

4. Funcția justificativă: permite a posteriori să se justifice luările de poziție și comportamentele

Aceasta funcție asigură coerența logică a reprezentării sociale. Rezultatul unei conduite ghidate de aceasta primește justificarea din partea grupului, validarea ca just și necesar.

Organizarea și Structura Reprezentării Sociale

În cadrul succintei prezentări a organizării și structurii reprezentării sociale, voi utiliza corpusul teoretic elaborat de Jean-Claude Abric, datorită coerenței sale logico-discursive și avantajelor metodologice pe care utilizarea sa, în cadrul anchetei sociologice, le comportă:

„Orice reprezentare este organizată în jurul unui nod central. Acest nod central este elementul fundamental al reprezentării, caci el determină în același timp semnificația și organizarea reprezentării. Nodul central - sau nodul structurant- al unei reprezentări asigură două funcții esențiale:

*o funcție generativă: este elementul prin care se creează - sau se transformă- semnificația celorlalte elemente constitutive ale reprezentării. Este lucrul prin care aceste elemente capătă sens, o valoare;

*o funcție organizatorică: nodul central este cel care determină natura legăturilor ce unesc între ele elementele reprezentării. În acest sens, el este elementul unificator și stabilizator al reprezentării.

El are, de altfel, o proprietate. Constituie elementul cel mai stabil al reprezentării, cel care asigură perenitatea în contexte mișcătoare și evolutive.

Va fi, în reprezentare, elementul ce va rezista cel mai mult schimbării. Într-adevăr, orice modificare a nucleului central antrenează o modificare completă a reprezentării. Voi afirma deci că tocmai reperajul acestui nod central permite studiul comparativ al reprezentărilor.(...)

Acest nod central este constituit din unul sau mai multe elemente care ocupă în structura reprezentării o poziție privilegiată: sunt cele care dau o semnificație aparte reprezentării. Este determinat, pe de o parte, de natura obiectului reprezentat și, pe de alta parte, de relația pe care subiectul - sau grupul - o întreține cu acest obiect.(...)

În jurul nodului central se organizează elementele periferice. Ele se află în relație directă cu acesta, adică prezența, ponderea, valoarea și funcția lor sunt determinate de către nod. Ele constituie esențialul conținutului reprezentării, partea sa cea mai accesibilă, dar și cea mai vie și mai concretă. Ele presupun informații reținute, selecționate și interpretate, judecățile formulate apropos de obiect și de mediul său, stereotipuri și credințe. Aceste elemente sunt ierarhizate, adică pot fi mai aproape sau mai departe de elementele centrale: aproape de nodul central, ele joacă un rol important în concretizarea semnificației reprezentării, mai îndepărtate - explicitează, ilustrează sau justifică aceasta semnificație.” (ibid.: 115-6)

Elementele caracteristice locuirii, în funcție de rolul lor (structural, semnificativ, identitar etc), se structurează fie în cadrul nodului central al reprezentării sociale, fie ca elemente periferice. Cercetarea va avea ca obiect, într-o primă etapă, identificarea elementelor nodului central al reprezentării locuirii afectate de sărăcia extremă și se va concentra, ulterior, pe identificarea mecanismelor de intervenție arhitecturală susceptibile să le modifice, acest lucru urmând să conducă la modelarea calitativă a reprezentării însăși.

Metodologia De Studiu

Analiza de conținut a reprezentării locuirii se va desfășura pe baza rezultatelor unei anchete sociologice, menite să pună în evidență elementele nucleului central și sistemul de relații dintre acestea. Aceasta anchetă urmează modelul utilizat de Abric în 1994 pentru a analiza reprezentarea socială, adaptat scopurilor studiului de față.

a) eșantionarea aleasă va fi *eșantionarea pe cote*; grupul de subiecți care va răspunde chestionarelor va fi selectat în așa fel încât să întrunească toate condițiile de eterogenitate a vârstei și echilibru din punctul de vedere al ponderii celor două sexe. Acest eșantion va fi compus din membri vechi ai grupului, posesori ai unei reprezentări sociale bine definite. Se va analiza posibilitatea extinderii eșantionului la un număr cât mai mare de membri ai comunității și se va acorda o atenție deosebită procedurii de completare a formularelor, având în vedere problemele legate de alfabetizare și confruntarea cu o situație inedită. Facilitatorul comunitar va avea un rol determinant în realizarea procedurii corecte de colectare a datelor.

b) chestionarul va utiliza întrebări deschise, fără a introduce condiționări de orice natură. Completarea acestuia va fi benevolă și neremunerată;

c) sistematizarea datelor anchetei va pune în evidență elementele reprezentării, diferențiate în funcție de pondere și rang. Prin coroborarea celor două se va obține scorul fiecărui element, acestea putând fi încadrate, ipotetic, în nodul central sau între elementele periferice;

d) se va verifica centralitatea elementelor desemnate prin ipoteză, utilizând metoda Moliner (*ibid.*: 125);

e) se va formula rezultatul anchetei care pune în evidență nodul central al reprezentării sociale studiate.

Anexa 5 Studiu de caz: modificări participative ale design-ului locuințelor din Ursărie

În Ursărie, toate casele se dezvoltă pe un singur nivel, cu o singură excepție (o casă cu etaj, neterminată, în care familia locuiește în singura cameră cu pereți a parterului). Locuințele propuse de noi sunt parter. Am păstrat ca element de legătură între spațiul public al curții și spațiul privat al casei, spațiul semipublic reprezentat de prispă, deși tendința observată la locuitorii așezării este de a-și închide prispele, pentru a maximiza spațiul locuibil al casei. Cu toate acestea, trebuie menționat că, propunând o suprafață construită de 60mp, respectiv 74mp, cele două tipuri de locuințe ale programului nostru sunt sensibil mai mari decât cele existente în Ursărie, la ora actuală (cu foarte puține excepții).

În afară de elementul distinctiv la nivel volumetric al prispei, casele proiectate au acoperiș în două ape egale, similar celor existente deja.

Din punct de vedere spațial, caracteristica principală a locuințelor proiectate este flexibilitatea. Astfel, în afara sasurilor de acces și băii, toate camerele pot avea folosința pe care beneficiarii le-o vor da. Accesul secundar este foarte important deoarece creează legătura cu zona de bucătărie de vară și/ sau atelier meșteșugăresc. În plus, plasează baia într-un spațiu intermediar, “în afara casei”, componentă culturală pe care am întâlnit-o în timpul cercetării, necesar de a fi respectată. În anul 2009, în condițiile construirii unui proiect realizat la comanda Habitat for Humanity România, beneficiarii acestuia au reproșat existența unui singur acces în condițiile în care multe activități ale gospodăriei se desfășoară în aer liber, în spatele casei. Din acest motiv am considerat ca justificată introducerea accesului secundar.

Bucătăria este un spațiu ceva mai amplu în care poate fi amplasat un pat, după modelul de locuire actual (de regulă bucătăria este camera cea mai călduroasă a casei). Acesta este practic răspunsul designului la componenta “vagă” a arhitecturii din Ursărie: specializând la minimum funcțiunile locuinței, acestea își vor putea însuși, pe parcursul folosirii, funcțiunea cea mai potrivită. De altfel, așa cum se observă în planuri, cele două sasuri corespunzătoare acceselor (principal și secundar) sunt echivalente ca suprafață și tratare, singura diferență fiind legătura cu prispa, pentru cel principal și legătura cu bucătăria de vară, atelierul și curtea, pentru cel secundar.

Deși casele existente nu beneficiază de vestibul, de spațiu tampon la intrare, din discuțiile cu familiile beneficiare ale proiectului a rezultat că un astfel de spațiu ar fi de dorit, în condițiile pierderilor de energie mari cauzate de o legătură directă cu exteriorul a camerelor de locuit. De altfel,

câteva familii au solicitat includerea în program prin realizarea lucrărilor de închidere a prispei și transformarea acesteia în vestibul.

În metodologia de aplicare a proiectului am introdus un pas necesar pentru implicarea familiilor beneficiare în procesul de proiectare și anume lucrul pe machetă. Am considerat acest pas necesar prin prisma derulării proiectului în sezonul trecut, atunci când, după turnarea fundațiilor și începerea zidirii pereților, beneficiarii au început să vizualizeze ceea ce urma să devină propria lor locuință și să încerce să modifice proiectul potrivit obișnuințelor de locuire pe care le aveau. Am considerat această situație inacceptabilă și am introdus în metodologia de intervenție pasul obligatoriu al consultării beneficiarului cu privire la proiect încă din faza de concepere a acestuia, modalitatea cea mai bună de comunicare fiind macheta la scara 1:50. Feed-back-ul nu a întârziat să apară, unul din membrii familiei sugerând posibilitatea ca cele două dormitoare să poată fi compartimentate ulterior, în vederea obținerii unui număr mai mare de celule de locuit. Deși Legea 114 “Legea locuinței” prevede suprafețe minime ale camerelor de locuit, nu e de neglijat faptul că, odată construită și livrată către beneficiari, casa va fi transformată potrivit necesităților acestora indiferent de legislația în vigoare; am considerat deci oportun să putem să oferim locuitorilor această posibilitate în viitor. O discuție mai amplă cu privire la nevoia de nuanțare a Legii 114 se regăsește în lucrarea “Locuirea și sărăcia extremă”, acolo unde autorii Cătălin Berescu și Mariana Celac propun revizuirea suprafețelor minimale prevăzute în lege, în vederea adecvării la situația efectivă din așezările aflate în sărăcie extremă (Berescu; Celac; 2006: 106-109).

Suprafețe

Astfel, păstrând suprafața construită de 60mp, am modificat proporțiile locuinței, astfel încât dormitorul mai mare să poată fi subîmpărțit în două dormitoare mici, fiecare cu fereastră proprie.

La proiectarea locuinței pentru 8 persoane, cu suprafața construită de 74mp, am pornit de la aceleași criterii, considerând oportună menținerea blocului funcțional reprezentat de baie și bucatărie (practic cele două funcțiuni dictează echiparea locuinței). La discuția pe machetă, beneficiarul acestei locuințe nu a avut obiecții, apreciind că, în forma prezentată, locuința îi satisface deplin nevoile familiare și de locuire.

Respectând principiile arhitecturii vernaculare, aceste tipologii propuse vor putea fi adiționate cu funcțiuni dacă numărul membrilor de familie va crește semnificativ în viitor, iar acest lucru este de presupus, câtă vreme o familie cuprinde minim trei generații (bunicii născuți în 1970, părinții în 1989 și copii în 2006, pentru a furniza doar un exemplu). Noile camere pot fi adiționate lateral, dormitorul mare al locuinței pentru 5

persoane putând fi recompartimentat într-un hol de acces către noile dormitoare și într-un dormitor mai mic.

Dimensionare

Traveele ambelor locuințe sunt de maxim 3, respectiv 4m și derivă din dimensiunile standard ale elementelor finite de lemn ce urmează să constituie structura de rezistență (suprastructura) construcțiilor. În plus, aceste dimensiuni permit montarea cadrelor din lemn de către dulgheri fără utilaje speciale, acest lucru ieftinind execuția și lăsând posibilitatea ca, pe viitor, în cursul unor intervenții de extindere, reparație, beneficiarii să poată interveni fără ajutor mecanizat. Înălțimea nivelului este de 250cm. Cota inferioară a buiandrugilor, atât la uși cât și la ferestre este de 210cm, înălțimea parapetelor fiind de 90cm. Ferestrele au fost dimensionate la un minim care să permită economia de energie prin minimizarea pierderilor termice prin ferestre. Deși în Bălțești proiectul pe 2010 a avut în vedere o suprastructură din lemn și compartimentări din pământ bătut, beneficiarii acestuia au obiectat, solicitând păstrarea tehnologiei de construcție aplicată în 2009 la primele 5 locuințe noi, anume cadre din beton armat și compartimentări din beton celular autoclavizat (BCA). Chiar dacă acest sistem constructiv reprezintă exact opusul noțiunii de sustenabilitate, el a fost aplicat și în 2010, pentru a nu prejudicia la nivel psihologic familiile de beneficiari.

Anexa 6 Colectarea datelor în vederea analizei și evaluarea preliminară

Alegerea localității unde este necesară derularea unui astfel de program

Se va realiza ținând cont de compararea nivelului de sărăcie locativă a localităților la nivel național și județean. Se vor realiza vizite în localitățile posibil de cuprins în program și se va discuta cu reprezentanții autorităților locale.

Vor fi identificate atât acțiunile autorităților locale în vederea dezvoltării așezărilor din punct de vedere urban și economic, cât și acelea care vizează în mod particular rezolvarea problemelor urbane și de locuire din zonele afectate de sărăcia extremă. Vor fi analizate Planurile Integrate de Dezvoltare Urbană (PIDU), Planurile Urbanistice Generale ale localităților (PUG), precum și Planurile Urbanistice Zonale (PUZ) care includ zonele propuse spre intervenție. Vor fi analizate proiectele în derulare și posibilități de finanțare.

Evaluarea sărăciei se poate face prin utilizarea algoritmilor Băncii Mondiale. De exemplu, pornind de la datele furnizate de recensământul romilor din 09.05.2007, întocmit de Primăria Bălțești, am constatat că larga majoritate a familiilor de romi trăiesc doar din ajutor social și alocațiile copiilor și, utilizând indicatorii Băncii Mondiale, se află mult sub pragul sărăciei extreme. Pentru exemplificare, o familie, compusă din 11 persoane din care 9 copii, cumulează un venit lunar de 389 lei, în acest caz, pragul sărăciei extreme situându-se la 805 lei/ lună. Această situație antrenează, așa cum era de așteptat, o succesiune de fenomene conexe, unul din acestea fiind o locuire precară și inadecvată unor cerințe minime de a răspunde nevoilor elementare.

Evaluarea densității locuirii și maparea cazurilor extreme

Se va face prin deplasări în localitățile alese pentru intervenție a echipei de cercetători și va cuprinde următoarele acțiuni:

- _studierea recensământului populației, acolo unde există
- _dialoguri/ interviuri cu membrii comunităților, și cu liderul comunitar (unde există)
- _analiza suprafeței locative pe familie și pe membru de familie
- _evidențierea familiilor cu membri afectați de dizabilități

Membrii comunităților vor răspunde unor chestionare și ghiduri de interviu menite să identifice nevoile de locuire. Se va facilita accesul liber al echipei de cercetători în toată zona și în toate locuințele existente, asigurând tot suportul necesar bunei desfășurări a cercetării.

Evaluarea problemelor urbane și de racordare la utilități

Din punct de vedere urban, vor fi analizate următoarele aspecte:

- _legăturile zonei studiate cu țesutul urban/ rural adiacent, din punct de vedere al conectivității infrastructurii, rețelei de drumuri;
- _legăturile spațiale între zona studiată și așezare;
- _legăturile funcționale;
- _echiparea urbană și utilitară a zonei studiate;
- _calitatea spațiului urban;
- _legăturile intergrupale ale utilizatorilor, privite prin prisma accesului la spațiul public și funcțiuni sociale de bază.

Finalitatea colectării datelor urbane va consta în realizarea unui documentar cât mai fidel al situației existente, conținând planuri actualizate ale așezării.

Evaluarea fondului construit existent și nevoii de locuințe noi și/ sau reabilitate

Din punct de vedere arhitectural, cercetarea va avea în vedere, atât la nivelul situației existente, cât și la nivel proiectiv, următoarele:

- _calitatea arhitecturii locuințelor existente, prin prisma încadrării în sistemul de cerințe privind calitatea în construcții: rezistența și stabilitatea, siguranța în exploatare, protecția la foc, sănătatea oamenilor și protecția mediului, izolația hidrofugă, izolația termică și economia de energie, protecția la zgomot;
- _echiparea locuințelor și racordarea acestora la rețelele edilitare existente;
- _posibilitățile de îmbunătățire a calității locuirii prin prisma atingerii unui beneficiu maxim, raportat la o intervenție minimă;
- _evidențierea trăsăturilor specifice și caracterelor arhitecturale existente în vederea realizării, în cadrul intervenției, a unei coerențe stilistice și arhitecturale atât cu arhitectura zonei geografice, cât și cu caracteristicile etnografice ale grupului de utilizatori, acolo unde este cazul. Se vor realiza relevee ale locuințelor care vor fi supuse intervenției, precum și fișe tehnice descriptive.

Evaluarea complementării programului de construire de locuințe sociale cu alte funcțiuni cu caracter social (sănătate-igienă, educație, recreație, cultură etc). Maparea nevoilor în teritoriu.

Această evaluare a fost ilustrată în capitolul precedent și are în vedere crearea unei rețele eficiente de servicii sociale în teritoriu, precum și repartizarea

uniformă a acestora în vederea creșterii accesibilității lor de către grupurile vulnerabile existente în teritoriu.

Colectarea datelor cu caracter social se va realiza prin interviuri cu membrii comunităților

Această parte a cercetării va urmări:

- a) identificarea percepției membrilor comunității asupra nevoilor imediate familiale și comunitare;
- b) nivelul de educație și de acces la mijloace de informare;
- c) raportarea la locuință;
- d) raportarea la spațiul comunitar;
- e) raportarea la vecinătăți și vecini;
- f) relația cu locuitorii majoritari din punct de vedere etnic;
- g) relația cu autoritățile și raportarea la autoritate;

Întocmirea documentarului fotografic, video, audio

Așezările vor fi fotografiate în ansamblu, în vederea obținerii informațiilor la nivel urban și în detaliu, întocmindu-se fișe vizuale ale locuințelor asupra cărora se va interveni, însoțite de comentarii. Acest lucru este necesar pentru întocmirea de relevée ale locuințelor care vor face obiectul intervenției arhitecturale. În plus, este important ca înainte de intervenție să fie realizată o radiografie cât mai fidelă a situației actuale, ca suport pentru analize ulterioare comparative cu privire la rezultate. Nu în ultimul rând, în afara informațiilor legate strict de arhitectura așezărilor, documentarul va încerca să surprindă și obiceiurile de locuire ale utilizatorilor. Activitatea de documentare va continua pe tot parcursul derulării programului.

Stabilirea indicatori și modului de evaluare

Îndeplinirea criteriilor de bază ale selecției localităților ce vor face parte din program va fi analizată, pe parcursul vizitelor de teren, prin prisma indicatorilor asociați, prezentați în tabelul din anexă. Scorul fiecărui indicator este estimat prin coroborarea stării și potențialului fiecăruia. Starea unui indicator se referă la situația observabilă, existentă la data vizitei. Potențialul se referă la posibilitățile de implementare a programului și de dezvoltare a localității.

Astfel, un indicator definit de stare proastă și potențial slab obține un scor mic. Un indicator definit de stare proastă și potențial bun obține un scor mare, aceasta fiind situația care justifică derularea programului de intervenție. Un indicator definit de stare bună și potențial slab obține un scor

mic. În sfârșit, un indicator definit de stare bună și potențial bun obține un scor bun, atunci când definește o resursă comunitară posibil de folosit și potențat în cadrul programului și un scor slab, atunci când definește o situație în care derularea programului nu este necesară.

Indicatori urbanistici

1. Amplasare în teritoriul satului

Pune în evidență topologia, localizarea și dispunerea așezării aflate în sărăcie extremă. O așezare segregată, dar cu posibilități de corelare la țesutul urban existent și la rețele, cu o poziție topografică avantajoasă, obține un scor bun. O așezare segregată într-o zonă de proastă calitate, cu posibilități reduse de relaționare cu orașul, obține scor slab.

2. Acces auto

Situațiile când comunitățile sunt deservite de acces auto sunt favorabile. De asemenea, au fost considerate favorabile situațiile când accesul auto, deși absent, se poate realiza și autoritățile locale sunt dispuse să extindă sistemul rutier, împreună cu rețelele publice până la comunitate.

3. Relația cu satul

Se referă la conectarea așezării cu satul la nivel rutier și de infrastructură comunicațională și funcțională (existența unor servicii și funcțiuni urbane în teritoriu).

4. Relația cu centrul

Indicator care dă seama de relația așezării studiate cu zona centrală ce include primăria, școala, biserica și alte funcțiuni importante sub aspect social, economic și simbolic ale satului.

5. Densitate fond construit existent

O densitate mică asigură posibilități de dezvoltare mai mari decât o densitate foarte ridicată. Astfel, comunitățile cu o densitate mică a fondului construit existent au obținut un scor mare.

6. Dimensiuni parcele

Așezările cu un parcelar generos permit dezvoltarea unor gospodării echipate cu anexe gospodărești. Din acest motiv au primit un scor mai bun decât așezările cu loturi subdezvoltate.

7. Existență parcele disponibile pentru construcții noi

Indicator *sine qua non* al desfășurării programului. Posibilitatea de alocare a terenurilor în zona mixtă a generat un scor bun. Idem pentru parcele disponibile în zona centrală. Posibilitatea de extindere a aşezării spre periferie a primit un scor mic.

8. Posibilitatea extinderii urbane a zonei

Este un indicator înrudit cu indicatorul topologic, legat de amplasarea în interiorul satului. O aşezare cu potenţial de creştere, dezvoltare, extindere a fost preferată uneia delimitate strict din punct de vedere spaţial.

Indicatori arhitecturali

9. Starea fondului construit

O stare proastă creează temeiul derulării programului, dacă este coroborată cu un potenţial bun.

10. Tehnologii de construcţie locale

Oriunde o tehnologie de construcţie locală a fost pusă în evidenţă, aceasta s-a constituit într-un atu în vederea formării profesionale preconizate de a desfăşura în cadrul programului.

11. Identitate culturală

O identitate locală conturată vorbeşte despre coeziunea existentă la nivelul comunităţii şi despre existenţa unor valori unanim acceptate.

Indicatori economici

12. Know-how local construcţie

Indicator care completează, din punct de vedere economic, indicatorul nr. 11. Când tehnologia de construcţie locală este asigurată de membrii comunităţii, atunci situaţia este favorabilă.

13. Posibilitate susţinere social-funcţională complementară

Indicator care evaluează posibilitatea realizării unui centru social în comunitate şi crearea de relaţii social-funcţionale la nivel intra şi inter comunitar. Legături funcţionale existente.

Analizează existenţa şi distribuţia funcţiunilor urbane în teritoriu. Propune completarea matricei funcţionale existente.

14. Echipare utilitară

Evaluează echiparea existentă a aşezării, în funcţie de binomul stare-potenţial.

15. Posibilitate extindere rețele existente
Pe lângă potențialul evaluat în cadrul indicatorului nr. 16, se referă la posibilitatea efectivă a administrațiilor locale de a extinde rețelele existente și la existența unor proiecte concrete în acest sens în derulare sau deja programate.
16. Acces servicii
Accesul la servicii de bază (asistență medicală, educație, informație, transportul persoanelor etc) se constituie într-un indicator vital pentru program, evaluat prin binomul stare-potențial.
17. Posibilități financiare program
18. Existența de meșteșuguri tradiționale
19. Existența unor piețe de desfacere a produselor
20. Potențialul înființării unor întreprinderi sociale

Indicatori sociali

21. Relații intergrupale
Indicator care evaluează relațiile existente între diferitele grupuri ce formează comunitatea. Acolo unde am constatat o lipsă de coeziune și întrajutorare la nivel grupal, am acordat un scor slab. Dimpotrivă, acolo unde am evidențiat o activitate sinergică a grupurilor, am acordat un scor bun.
22. Relația cu autoritățile
O relație bună cu autoritățile creează premisa unei bune desfășurări a componentei de dezvoltare comunitară a programului. Indicator care analizează și relația cu mediatorul rom al primăriei.
23. Disponibilitatea comunității locale pentru program
Poate cel mai important indicator.

POSTFAȚĂ LA EDIȚIA DIN 2023

La 10 ani de la susținerea tezei mele de doctorat, problematica cercetată pare mai actuală ca niciodată. Segmente largi de populație trăiesc în sărăcie locativă extremă, iar absența unor politici publice coerente, capabile să rezolve problemele sociale al căror efect este lipsa unui acoperiș deasupra capului multor familii, din România sau de oriunde, continuă să șocheze.

Cei 10 ani care au trecut au arătat, dacă mai era cazul, că problemele noi și urgente ale umanității pun în umbră vechea racilă a inechității sociale, iar faptul că mulți copii au șansa de a merge la școală, dar nu o pot valorifica rămâne marginal în raport cu oricare dintre preocupările majore ale societății. Încălzirea globală ne frământă pe toți, dar soluțiile care prevăd tranziția la automobilul electric îi exclud pe aceia care încă nu-și pot permite un automobil vechi, cu motor termic. În perioade de pandemie închidem școlile și învățăm *on-line*, uitând de aceia, mulți, care nici nu au curent electric. Încercăm să supraviețuim fiecare pe cont propriu, uitând, cu desăvârșire de ceilalți. Ne propunem să nu murim noi și ai noștri, gândindu-ne că moartea cea mai ușoară este a altuia. Războiul monopolizează guvernele în efortul creativ de a găsi politici publice eficiente pentru refugiați, iar grupurile vulnerabile autohtone trebuie să găsească singure mijloace de subzistență, ca și până acum. În fond, au antrenament, de ce l-ar pierde?

În acești 10 ani, Asociația ArhiPera a continuat să furnizeze un exemplu de bună practică în domeniul proiectării participative și construirii pentru grupuri vulnerabile. De la momentul doctoratului, publicat *on-line* ca sursă liberă, pe site-ul asociației ArhiPera, am mai proiectat și construit șase locuințe unifamiliale în Belciugatele (Călărași) și un centru comunitar în Chiojdu (Buzău), am mai organizat 10 școli de vară și am educat în vederea practicării arhitecturii sociale participative un număr mare de studenți ai Universității de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu”. Am organizat conferințe interne și internaționale pe această temă și am militat pentru o preocupare constantă față de mediul construit precar în care trăiesc mulți din semenii noștri. Din 2018, de când am scriu în rubrica „Urbe în vorbe” a revistei *Dilema veche*, am publicat numeroase articole care preiau teme dezbătute în cadrul cercetării de față, ca accesibilitatea, incluziunea socială, sustenabilitatea socială și de mediu. Părți semnificative ale doctoratului au fost deja publicate în *Revista Arhitectura* și în *Dilema veche*. Însă acum, în 2023, simțim efectele subfinanțării pe termen lung din sectorul ONG real și vedem multe asociații și fundații care se închid și se retrag, pierzându-și capacitatea de a-i ajuta pe ceilalți. Este momentul să capotăm și noi și să

renunțăm la ceva ce pare că interesează din ce în ce mai puțin autoritățile centrale? Este momentul demisiei dintr-o activitate care pare caducă și lipsită de perspectivă, atunci când amenințarea nucleară ne învelește gândirea într-o ciupercă densă și opacă?

Poate că acest moment nu a venit încă! Poate că mai este speranță! Iar faptul că ArhiPera a reușit să convingă la nivel internațional de vârf și să primească finanțare pentru a construi proiecte ce reprezintă modele de integrare sustenabilă în context, pentru sprijinirea comunităților locale, îmi dă încrederea că, poate, după un deceniu de practică, arhitectura bună, adică acea arhitectură care face bine unor comunități, începe să găsească teren fertil. Pentru aceasta, însă, este nevoie de un efort constant și coordonat, iar publicarea tezei de doctorat „ArhiPera _ arhitectura socială participativă” este un prim pas în cunoașterea fundamentelor teoretice și practice ale unui domeniu sensibil și discret, dar care are nevoie de auditoriul potrivit. Am decis să public teza așa cum a fost redactată în ianuarie 2013, fără a actualiza textul ori opera adăugiri și completări, cu excepția actualizării bibliografiei cu câteva titluri de cărți semnificative apărute între timp. Nu am eliminat din text părțile ce au mai fost publicate, căci structura tezei, care prezintă istoria fenomenului, extrage teoria din istorie și apoi o aplică la practică nu putea fi trunchiată fără a-și pierde logica discursivă și aplicabilitatea în câmpul unei atât de necesare experiențe directe, acolo unde conceptele teoretice sunt aruncate în creuzetul practicii care le verifică și le validează sau nu, în contexte sociale, politice și economice mereu schimbătoare.

Sper ca această carte să ajungă la cât mai mulți studenți, cercetători, consilieri, consultanți, primari și miniștri și ca publicul ei să găsească temeiul de a practica o arhitectură bună pentru oamenii care nu au acces la ea!

Conf. dr. arh. Lorin Niculae
octombrie 2023

BIBLIOGRAFIE

Cărți, publicații și articole

1. Aaronson, Deborah, coordonator pentru *Architecture for Humanity: Design Like You Give a Damn 2*, Abrams, New York, 2012
2. Abelson et.al.: *Deliberations about Deliberation: Issues in the Design and Evaluation of Public Consultation Processes*, McMaster University Centre for Health Economics and Policy Analysis Research Working Paper 01-04, iunie 2001
3. Abrams, Charles: *Revolution in Land*, Harper and Brothers, New York, 1939
4. Abrams, Charles: *Man's Struggle for Shelter in an Urbanizing World*, MIT Press, Cambridge, 1964
5. Abric, Jean-Claude: *Reprezentările sociale: aspecte teoretice*, publicat în Neculau, Adrian: *Reprezentările sociale*, Collegium, Polirom, Iași, 1997
6. Acton, (Lord) John: *Despre libertate*, Institutul European, București, 2000
7. Alexander, Christopher: *The Timeless Way of Building*, Oxford University Press, New York, 1979
8. Alexander, Christopher: *The Production of Houses*, Oxford University Press, 1982
9. Alexander, Christopher: *The nature of Order*, Center for Environmental Structure, Berkeley, California, 2005 (1980)
10. Allen, Irving Lewis, editor: *New Towns and the Suburban Dream: Ideology and Utopia in Planning and Development*, Kennikat, Washington, 1977
11. Anăstăsoaie, Viorel; Daniela Tarnovski: *Roma Projects in Romania, 1990-2000*, EDRC, Cluj-Napoca, 2001
12. AOC: *Has Modernism had its day?*, publicat în *Building Design*, Londra, martie 2006, consultat la http://www.theaoc.co.uk/docs/texts/Modernism_had_its_day.html
13. Anderson, Martin: *The Federal Bulldozer: A Critical Analysis of Urban Renewal, 1949-1962*, MIT Press, Cambridge, 1964
14. Andreșoiu, Bruno, editor: *Álvaro Siza, 54 de proiecte*, Igloo, București, 2008
15. Appadurai, Arjun: *Modernità in polvere*, Meltemi, Roma, 2001

16. Aravena, Alejandro; Andrés Iacobelli: *Incremental Housing and Participatory Design Manual*, Hatje Cantz, Ostfildern, 2012
17. Arnstein, Sherry R.: A Ladder of Citizen Participation, *JAIP*, Vol. 35, Nr. 4, 1969, pag. 216-224
18. Aron, Raymond: *Democrație și totalitarism*, All, 2001 (1965)
19. Bachelard, Gaston: Casa din pivniță până în pod, *Secolul XX*, nr. 1,2,3 /1999, pag. 124, extras din "La poétique de l'espace", *PUF*, Paris, 1957
20. Bambauer, Anne și alții, editori: *On Going. Students build for the community*, Herausgeber, Essen, 2017
21. Bandeirinha, José António: *Processo SAAL*, Ed. Universității din Coimbra, 2007
22. Banton, Michael: Max Weber on 'ethnic communities': a critique, publicat în *Nations and Nationalism*, 13 (1), 2007, pag. 19-35, accesat la <http://dare.uva.nl/document/50721>
23. Baron, Robert; Byrne, Donn: *Social Psychology*, Prentice-Hall of India, New-Delhi, 1999
24. Beatley, Timothy; Manning, Kristy: *The Ecology of Place; Planning for Environment, Economy and Community*, Island Press, Washington, 1997
25. Bergez, Jacques-Eric, Elise Audouin, Olivier Therond, editori: *Agroecological Transitions: From Theory to Practice in Local Participatory Design*, Springer, Cham, 2019
26. Besançon, Alan: *Originile intelectuale ale leninismului*, Humanitas, București, 1993
27. Bell, Brian, editor: *Good Deeds, Good Design: Community Service Through Architecture*, Princeton Architectural Press, New York, 2004
28. Bell, Brian; Katie Wakeford, editori: *Expanding Architecture. Design as Activism*, Metropolis Books, Bellerophon, New York, 2008
29. Berescu, Cătălin; Mariana Celac: *Locuirea și sărăcia extremă. Cazul romilor*, Ion Mincu, București, 2006
30. Berescu, Cătălin: *Locuire și sărăcie. O privire interdisciplinară asupra spațiului locuirii sărace*, Ion Mincu, București, 2010
31. Berlin, Isaiah: Două concepte de libertate (1958), publicat în Berlin, Isaiah, *Adevăratul studiu al omenirii*, antologie de eseuri, Meridiane, București, 2001
32. Blundell Jones, Peter; Doina Petrescu; Jeremy Till, editori: *Architecture and Participation*, Taylor&Francis, Londra, 2005

33. Bobbio, Norberto: *Dreapta și stânga*, Humanitas, București, 1999 (1995)
34. Booher, David; Judith Innes: Reframing Public Participation: Strategies for the 21st Century, în *Planning Theory and Practice*, Vol. 5, 2005, pag. 419-436.
35. Booher, David; Judith Innes: *Planning with Complexity: An introduction to collaborative rationality for public policy*, Routledge, New York, 2010
36. Booth, Charles, editor: *Life and Labour of the People in London*, Macmillan, Londra, 1902 (1892)
37. Borasi, Giovanna, Mirko Zardini: *What You Can Do With the City*, Montreal, 2008
38. Borella, Giacomo: *La scuola di Porto*, CittàStudi, Milano, 2003
39. Brooks, Michael: *Planning Theory for Practitioners*. Planners Press, Washington, 2002
40. Botonogu Florin, coordonator: *Comunități ascunse_Ferentari*, Expert, București, 2011
41. Boudon, Raymon, coordonator: *Tratat de sociologie*, Humanitas, București, 1997 (1992)
42. Burnett, John: *A Social History of Housing 1815-1970*, Methuen&Co, New York, 1986 (1978)
43. Caples, Sara și Everardo Jefferson: *Many Voices. Architecture for Social Equity*, RIBA, Londra, 2023
44. Carmona, Mathew; Steve Tiesdell, editori: *Urban Design Reader*, Architectural Press, Oxford, 2007
45. Carr, Stephen; Francis, Mark; Rivlin, Leanne G.; Stone, Andrew M.: *Public Space, Environment and Behaviour*, Cambridge University Press, 1992
46. Cartagena González, Alejandro: Suburbia mexicana, publicat în *Domus*, nr. 947, mai 2011, pag. 13-21, Rozzano, Milano
47. Caciuc, Cosmin: *Supra-teoretizarea arhitecturii*, Paideia, București, 2007
48. Cary, John și Public Architecture, editori: *The Power of Pro Bono*, Bellerophon, Metropolis, New York, 2010
49. Castels, Manuel: *The Urban Question: A Marxist Approach*, Edward Arnold, Londra, 1977 (1972)
50. Castels, Manuel: *City, Class and Power*, Macmillan, Londra, 1978
51. Castels, Manuel: *The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements*, Edward Arnold, Londra, 1983

52. Châtelet, François; Évelyne Pisier: *Concepțiile politice ale secolului XX*, Humanitas, București, 1994
53. CIAM IV: *Carta de la Atena*, 1933, consultată la <http://modernistarchitecture.wordpress.com/2010/11/03/ciam%E2%80%99s-%E2%80%99Cthe-athens-charter%E2%80%9D-1933/>
54. Connor, Steven: *Cultura postmodernă. O introducere în teoriile contemporane*, Meridiane, București, 1999
55. Consiliul European al Urbaniștilor (CEU): *Noua Cartă de la Atena*, 1998/ 2003 în traducerea românească a textului original publicat în limba franceză la ed. Alinea, Florența, 2003, realizată de Adrian Dan și Șerban Popescu Criveanu. http://www.rur.ro/carta_atena.pdf
56. Constant, Benjamin: *Despre libertate la antici și moderni*, Institutul European, Iași, 2006
57. Corbusier, Le: *Vers une architecture*, Ed. Crès et Cie, Paris, 1923
58. Cristea, Dumitru: *Tratat de psihologie socială*, Pro-Transilvania, orașul și anul editării neprecizate
59. Dan, Adrian, coordonator: *Situația locuirii în România*, Habitat for Humanity, UNDP România, București, 2011
60. David, Joseph James: *Alternative Methods And Forums To Optimize Public Participation In The Planning Process*, teză de Master la Universitatea Politehnică din California, San Luis Obispo, 2010
61. Davidoff, Paul: Advocacy and Pluralism in Planning, *Journal of the american Institute of Planners*, nr. 31, 1965, pag. 186-97
62. De Carlo, Giancarlo: The Housing Problem in Italy, *Freedom*, 9.12,2 și 9.13, 2, 1948
63. De Carlo, Giancarlo: An Architecture of Participation, *Perspecta*, nr. 17, 1980, pag. 74-79
64. De Carlo, Giancarlo: Architecture's Public (1969), în Blundell Jones, Peter; Doina Petrescu; Jeremy Till, *Architecture and Participation*, Taylor&Francis, Londra, 2005
65. De Lauwe, Chombart: *Uomini e citta*, Marsilio Editori, Padova, 1967
66. Derrida, Jacques: "Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences", *Writing and Difference*, Routledge, Londra
67. De Soto, Hernando: *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*, Basic Books, New York, 2000

68. Dietsch, Deborah K.: Migrants No More: Low-Income Housing, Cabrillo Village, Saticoy, California, John V. Mutlow, Architects, *Architectural Record* nr. 176, noiembrie 1988, pag. 86-89,
69. Douglass, Mike; Friedmann, John: *Cities for Citizens*, Ed. John Wiley & Sons, Chichester, West Sussex, 1998
70. Doyal, Len; Ian Gough: *A Theory of Human Need*, Guilford Press, New York, 1991
71. Dworkin, Ronald: Is Wealth a Value?, în *The Journal of Legal Studies*, vol. 9, nr. 2, martie 1980, pag. 191-226, consultat la <http://blogs.law.harvard.edu/hltf/files/2010/10/Dworkin.pdf>
72. Dworkin, Ronald: *Drepturile la modul serios*, Arc, Chișinău, 1998
73. Eijnde, Jeroen van den; Jorn Konijn: *Designing for Precarious Citizens*, ArtEZ Press, , Arnhem, 2020
74. Eliade, Mircea: *Comentarii la legenda meșterului Manole*, Publicom, București, 1943
75. Etzioni, Amitai: *The Spirit of Community. The Reinvention of american Society*, Crown Books, New York, 1993
76. Etzioni, Amitai: *The New Golden Rule: Community and Morality in a Democratic Society*, Basic Books, New Yoirk, 1997
77. Etzioni, Amitai: *The Third Way to a Good Society*, Demos, Londra, 2000
78. Etzioni, Amitai, editor: *The Essential Communitarian Reader*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham, Maryland, 1998
79. Fabietti, Ugo: *L'identità etnica. Storia e critica di un concetto equivoco*, La Nuova Italia Scientifica, Roma, 1995
80. Farbstein, Jay; Richard Wener: *Rebuilding Communities: Re-creating Urban Excellence*, Bruner, New York, 1993, consultat la <http://brunerfoundation.org/rba/index.php?page=Publications>
81. Farbstein, Jay; Richard Wener: *Building Coalitions for Urban Excellence*, Bruner, New York, 1996, consultat la <http://brunerfoundation.org/rba/index.php?page=Publications>
82. Farbstein, Jay; Richard Wener, Emily Axelrod, Robert Shibley: *Creative Community Building: 2003 Rudy Bruner Award for Urban Excellence*, Bruner, New York, 2003, consultat la <http://brunerfoundation.org/rba/index.php?page=Publications>
83. Fathy, Hasan: *Architecture for the Poor: An Experiment in Rural Egypt*, University of Chicago Press, 1976, consultată la <http://www.arvindguptatoys.com/arvindgupta/fathy.pdf>

84. Fearn, James: *Too Poor to Move, Too Poor to Stay. A report on housing in the Czech Republic, Hungary and Serbia*, LGI Fellowship Series, OSI, Budapesta, 2004
85. Fernandes, Eduardo Jorge Cabral dos Santos: *A Escolha do Porto: contributos para a actualização de uma ideia de Escola*, Tese de Doutoramento em Arquitectura, Área de Conhecimento de Teoria e Projecto, Universitatea din Minho, Facultatea de Arhitectură, 2010
86. Fiere, Paulo: *Education for Critical Consciousness*, Continuum International Publishing Group, New York, 2005
87. Fitzpatrick, Kevin; LaGory, Mark: *Unhealthy Places*, Routledge, New York, 2000
88. Forester, John: Planning in the Face of conflict, publicat în *JAPA*, 1987, pag. 433-446
89. Forester, John: *Planning in the Face of Power*, University of California Press, Berkeley, 1989
90. Forester, John: *Critical Theory, Public Policy and Planning Practice* pag. 24-29, SUNY Press, Albany, 1993
91. Forester, John: *The Deliberative Practitioner: Encouraging Participatory Planning Processes*, MIT Press, Cambridge, Londra, 1999
92. Foucault, Michel: Dits et écrits 1984, Des espaces autres, conferință la Cercle d'études architecturales, 14 martie 1967, publicat în *Architecture, Mouvement, Continuité*, nr. 5, Paris, octombrie 1984, pag. 46-49
93. Foucault, Michel: The Ethic of Care for the Self as a Practice of Freedom: an interview with Michel Foulcault on January 20, 1984, publicat în *Philosophy Social Criticism*, 1987, pag. 112-131, consultat la <http://psc.sagepub.com/content/12/2-3/112.citation>
94. Frampton, Kenneth: *Modern Architecture, a critical history*, Thames and Hudson, New York, 1996
95. Frampton, Kenneth: *Álvaro Siza Complete Works*, Phaidon, Londra, 2000
96. Gaivoronschi, Vlad: *Matricile spațiului tradițional*, Paideia, București, 2002
97. Geddes, Patrick: *Cities in Evolution*, Williams and Norgate, Londra, 1915
98. Geddes, Patrick: *Town Planning Towards City Development: A Report to the Durbar of Indore*, Holkar State Printing Press, Indore, 1918

99. Gheorghiu, Teodor O.: *Locuire și neașezare*, Paideia, București, 2002
100. Giddens, Anthony: *Consecințele modernității*, Univers, București, 2000
101. Giddens, Anthony: *Sociologie*, All, București, 2000 (1997)
102. Gilbert, Neil; Harry Specht: *Dynamics of Community Planning*, Ballinger, Cambridge, 1977
103. Glucksmann, André: *Bucătăreasa și mâncătorul de oameni*, Humanitas, București, 1991 (1975)
104. Goethert Reinhard, Nabeel Hamdi: *Un Proceso de Programacion y Desarrollo con Base en la Comunidad*, documento tecnico del IDE, Ficong, Banca mondială, Washington, 1992
105. Goodman, Robert: *After the Planners*, Penguin, Harlow, Essex, 1972
106. Gössel, Peter; Gabriele Leuthäuser: *Architecture in the Twentieth Century*, Taschen, Koln, 1991
107. Grabow, Stephen; Christopher Alexander: *The search for a New Paradigm in Architecture*, Oriel Press, Stocksfield, 1983
108. Greer, Scott: *Urban Renewal of american Cities: The Dilema of Democratic Intervention*, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1965
109. Groza, Octavian: *Teritorii (Scrieri, dez-scrieri)*, Paideia, București, 2003
110. Guallart, Vicente: *Self-sufficient Housing*, IaaC, Barcelona, 2006
111. Istrate, Ion coordonator: *Comunități în mișcare: Programe și intervenții sociale*, Agata, București, 2004, consultat prin Velea, Simona, Institutul de științe ale educației, http://www.fndc.ro/comunitate/evaluarea_programelor_sociale.html
112. Habermas, Jürgen: *Modernity: An Incomplete Project*, eseu apărut inițial ca lectură în 1980, când Habermas a primit premiul Theodor W. Adorno la Frankfurt. A fost apoi lecturat în 1981 la New York și, ulterior, publicat ca “Modernitate versus Postmodernitate” în “*Noua critică germană*”, nr. 22, 1981
113. Habermas, Jürgen: *The Theory of Communicative Action*, Beacon Press, Boston, 1984 (1981)
114. Habermas, Jürgen: *Modern and Postmodern Architecture*, MIT Press, Cambridge, 1989
115. Habermas, Jürgen: *Sfera publică și transformarea ei structurală*, Univers, București, 1998 (1990)
116. Habermas, Jürgen: *Discursul filosofic al modernității. 12 prelegeri*, All, București, 2000 (1985)

117. Habraken, John Nicholas: *Supports_An Alternative to Mass Housing*, The Urban International Press, Londra, 2011 (Prima ediție la Architectural Press, Londra, 1972)
118. Habraken, John Nicholas: *The Structure of the Ordinary*, Ed. Jonathan Teicher, MIT Press, Massachusetts, Londra, 2000
119. Hall, Peter: *Orașele de mâine. O istorie intelectuală a urbanismului în secolul al XX-lea*, All, București, 1999 (1988)
120. Hamdi, Nabeel: *Housing without Houses*, Intermediate Technology Publications, Londra, 1995 (1991)
121. Hamdi, Nabeel: *Educating for Real*, Intermediate Technology Publications, Londra, 1996
122. Hamdi, Nabeel: *Urban Futures*, ITDG, Bourton Hall, 2005
123. Hamdi, Nabeel: *The Placemaker's Guide to Building Community*, Earthscan, Londra, 2011
124. Hamdi, Nabeel: *Small Change, about the Art of Planning and the Limits of Planning in Cities*, Earthscan, Londra, 2011 (2006)
125. Hammond, Christine: *Housing in London: The Continuing Crisis*, SHAC (The London Housing Aid Centre), 1977
126. Hartman, Chester: *Cities for Sale: The Transformation of San Francisco*, University of California Press, Berkeley, 2002
127. Harvey, David: *The Urban Experience*, Basil Blackwell Ltd, Oxford, 1989
128. Hassan, Ihab: Toward a Concept of PosModernism, în "*The Postmodern Turn*", 1987, consultat la <http://www9.georgetown.edu/faculty/irvinem/theory/HassanPoMo.pdf>.
129. Hatch, Richard C.: Planning for Change, publicat în *Perspecta*, nr. 12, 1969, pag. 43
130. Hatch, Richard C.: Destroying New York In Order To Save It (Book Review), publicat în *Harper's*, nr. 1496, 1975, pag. 86
131. Hatch, Richard C., editor: *The Scope of Social Architecture*, Van Nostrand, New York, 1984
132. Hayes, Nicky; Sue Orrell: *Introducere în psihologie*, All, București, 1997 (1993)
133. Heidegger, Martin: *Originea operei de artă*, Humanitas, București, 1995, editia 1
134. Held, David: *Modele ale democrației*, Univers, București, 2000
135. Hermet, Guy: *Cultură și democrație*, Pandora-M, Târgoviște, 2002

136. Hundertwasser, Friedensreich Regentag Dunkelbunt: *Mouldiness Manifesto Against Rationalism in Architecture*, 1958/1959/1964, consultat la http://www.hundertwasser.at/english/texts/philo_verschimmelungsmanifest.php
137. IAHS: *Documentele "XXV-th IAHS Housing Congress" emphasizing Eastern Europe*, Sinaia, 1997
138. Ioan, Augustin: *Studiu comparat al discursului arhitectural și critic, 1930-1968. Cazul României*, Institutul de arhitectură "Ion Mincu, București, 1998 (1)
139. Ioan, Augustin: *Khora*, Paideia, București, 1998
140. Ioan, Augustin: *Poverism – Prolegomene*, Liternet, București, 2005
141. Innes, Judith: Information in Communicative Planning, în *Journal of the american Planning Association* nr.64, 1998, pag.52-63.
142. Iovițu, Mariana: *Bazele politicii sociale _Abordare economică_*, Eficient, București, 1997
143. Jacobs, Jane: *The Life and Death of Great american Cities*, Vintage Books, New York, 1992
144. Jenkins, Paul; Leslie Forsyth: *Architecture, Participation and Society*, Routledge, New York, 2010
145. Karim, Farhan, editor: *The Routledge Companion to Architecture and Social Engagement*, Routledge, New York, 2018
146. Krieger, Joel: *The Oxford Companion to Comparative Politics*, Oxford University Press, New York, 2013
147. Kropotkin, Pyotr: *Mutual Aid: A Factor of Evolution*, New York University Press, 1972, consultat la http://www.complementarycurrency.org/ccLibrary/Mutual_Aid-A_Factor_of_Evolution-Peter_Kropotkin.pdf
148. Krumholz, Norman; John Forester: *Making Equity Planning Work*, Temple University Press, Philadelphia, 1990
149. Krumholz, Norman; Pierre Clavel: *Reinventing Cities: Equity Planners Tell Their Storries*, Temple University Press, Philadelphia, 1994
150. Kymlicka, Will: *Liberalism, Community and Culture*, Clarendon Press, Oxford, 1989
151. Landry, Charles: *The Art of City Making*, Earthscan, Londra, 2006
152. Landry, Charles: *The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators*, Earthscan, Londra, 2008

153. Langdon, Philip: *A Good Place to Live*, The Atlantic Monthly, Chicago, 1988
154. Langdon, Philip; Robert G. Shibley, Polly Welch: *Urban Excellence*, Van Nostrand Reinhold, Bruner, New York, 1990, consultat la <http://brunerfoundation.org/rba/index.php?page=Publications>
155. Leach, Neil: *Uitați-l pe Heidegger*, Paideia, București, 2006
156. Leavy, Patricia: *Research Design*, Guilford Press, New York, Londra, 2017
157. Lefebvre, Henri: *Le Droit à la ville*, Anthropos, Paris, 1968
158. Lefebvre, Henri: *Espace et politique*, Anthropos, Paris, 1972
159. Lefebvre, Henri: *Writings on Cities*, Blackwell Publishers, Oxford, 1996
160. Lefaivre, Liane; Doll: *Ground-up City Play as a Design Tool*, Oio Publishers, Rotterdam, 2007
161. LeGates, Richard; Frederic Stout, editori: *The City Reader*, Routledge, New York, 2011 (1996)
162. Levitt, Jaqueline: *Strategic Perspectives on Planning Practice*, Lexington Books, Lexington, 1986
163. Light, Andrew; Smith, Johnathan M.: *The Production of Public Space*, Rowman&Littlefield publishers, Inc., Boston, 1998
164. Liiceanu, Gabriel: *Despre limită*, Humanitas, București, 2005 (1994)
165. Liiceanu, Gabriel: *Estul naivităților noastre*, Humanitas, București, 2012
166. Linz, Barbara: *Eco-Houses*, Tandem Verlag GmbH, Königswinter, 2009
167. Lorenz, Konrad, *Cele opt păcate capitale ale omenirii civilizate*, Humanitas, București, 1996 (1973)
168. Macaria, Claudia; Marta Herki : *Practici pozitive de dezvoltare comunitară în comunitățile rurale interetnice*, Centrul de Resurse pentru Comunitățile de Romi, Cluj-Napoca, 2006
169. Machedon, Luminița; Ernie Scoffham: *Romanian Modernism. The architecture of Bucharest, 1920-1940*, MIT Press, Massachusetts, 1999
170. MacIntyre, Alasdair: *Tratat de morală. După virtute*, Humanitas, București, 1998
171. Manaugh, Geoff: *The BLDG Blog*, Chronicle Books, San Francisco, 2009

172. Marcuse, Herbert: *One-Dimensional Man*, Beacon, Boston, 1964, consultat la <http://www.marcuse.org/herbert/pubs/64onedim/odmintro.html>
173. Marcuse, Herbert: Repressive Tolerance, în Wolff, Robert Paul; Barrington Moore, jr.; Herbert Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance*, Beacon Press, Boston, 1969 (1965)
174. Marcuse, Herbert: *An Essay on Liberation*, Beacon Press, Boston, 1969
175. Marshall, Alex: *How Cities Work*, University of Texas Press, Austin, 2000
176. Maslow, Abraham: *Motivation and Personality*, Longman, New York, 1987 (1954)
177. Matei, Adriana : *Identitate culturala locala a patrimoniului construit ca resursa a dezvoltarii regionale_curs*, Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca, facultatea de arhitectura și urbanism, 1998
178. Mathew, Carmona; Steve Tiesdell, editori: *Urban Design Reader*, Architectural Press, Oxford, 2007
179. McGuirk, Justin: Previ: The Metabolist Utopia, în *Domus*, nr. 946, aprilie 2011, consultat la <http://www.domusweb.it/en/architecture/previ-the-metabolist-utopia/>
180. McGuirk, Tony: Byker, Ralph and me: BDP's Tony McGuirk on Ralph Erskine's Byker Wall, în *Architects Journal*, martie 2010, consultat la <http://www.architectsjournal.co.uk/culture/byker-ralph-and-me-bdps-tony-mcguirk-on-ralph-erskines-byker-wall/5215836.article>
181. Mearns, Andrew: *The Bitter Cry of Outcast London: An Inquiry into the Condition of Abject Poor*, James Clarke, Londra, 1883
182. Mess, Carolin, *Participatory Design and Self-building in Shared Urban Open Spaces*, Springer, Cham, 2017
183. Michaelis, Laurie: *Ethics of Consumption*, Oxford Centre for Environment, Ethics&Society, 2000
184. Mihali, Ciprian: *Inventarea spațiului*, Paideia, București, 2001
185. Mihali, Ciprian: *Altfel de spații, studii de heterotopologie*, Paideia, București, 2001
186. Mihăilescu, Adina: *Minimul de trai și costurile sociale: concepte operaționale în analiza calității vieții*, A'92, Iași, 2004
187. Mihăilescu, Vintilă: *Antropologie. Cinci Introduceri*, Polirom, Iași, 2007

188. Morell, Dan: *Who Is Poor?*, Harvard Magazine, ianuarie-februarie 2011
189. Moss, David; Gail Trechsel: *Samuel Mockbee and the Rural Studio: Community Architecture*, Birmingham Museum of Art, Birmingham, 2003
190. Mulgan, Geoff: Timeless values, în Christie și Nash, editori, *The Good Life*, Demos, Londra, 1998
191. Mumford, Lewis: *The Culture of the Cities*, Routledge, Londra, 1998 (1938)
192. Murcutt, Glenn: *Thinking Drawing/ Working Drawing*, TOTO Shupapan, Tokyo, 2008
193. Naparstek, Arthur J., Denis Dodley, Robin Smith: *Community Building in Public Housing*, Department of Housing and Urban Development, Washington, 1997
194. Nay, Olivier: *Istoria ideilor politice*, Polirom, Iași, București, 2008
195. Neculau, Adrian: *Psihologie socială. Aspecte contemporane*, Collegium, Polirom, Iași, 1997
196. Neculau, Adrian: *Reprezentările sociale*, Collegium, Polirom, Iași, 1997
197. Niculae, Lorin; Mihăiță Stancu, Cătălin Caragea, Rodica Hălălău și Andreea Nițu: Manifestul Arhipera, publicat în *Argument* nr. 5, București, 2013 (2011)
<http://argument.uauiim.ro/numere/5/110/>
198. Nisbet, Robert: *The Quest for Community*, The Institute for Contemporary Studies Press, San Francisco, 1990 (1953)
199. Noica, Constantin: *Simple introduceri la bunătatea timpului nostru*, Humanitas, București, 1992 (1)
200. Noica, Constantin: *Eseuri de Duminică*, Humanitas, București, 1992
201. Noica, Constantin: *Carte de înțelepciune*, Humanitas, București, 1993
202. Oppenheimer Dean, Andrea; Timothy Hursley: *Rural Studio. Samuel Mockbee and the architecture of decency*, Princeton Architectural Press, New York, 2002
203. Oppenheimer Dean, Andrea; Timothy Hursley: *Proceed and Be Bold. Rural Studio After Samuel Mockbee*, Princeton Architectural Press, New York, 2005
204. OSCE, ODIHR: *Roma Housing and Settlements in Sout-Eastern Europe*, Varșovia, 2006

205. Palladio, Andrea: *Cele patru cărți de arhitectură*, Ed. Tehnică, București, 1957
206. Patrușiu, Radu: *Locuința în timp și spațiu*, Ed. tehnică, București, 1975
207. Pawley Martin: *The Perfect Barracks and the Support Revolution, Interbuild Arena*, octombrie 1967
208. Pawley Martin: *Mass Housing: The Desperate Effort of Pre-Industrial Thought to Achieve the Equivalent of Mass Production*, *Architectural Design*, ianuarie 1970
209. Păcurariu, Dan: *Arhitectura contemporană și celelalte arte*, Pontica, Constanța, 1995
210. Pearson, John; Mark Robbins: *University- Community Design Partnerships*, Princeton Architectural Press, New York, 2002
211. Petrescu, Doina și Kim Trogal, editori: *The Social (Re)Production of Architecture*, Routledge, New York, 2017
212. Pierce, Neal R.; Robert Guskind: *Breakthroughs. Re-creating the american City*, Center for Urban Policy Research, Bruner, 1993, consultat la <http://brunerfoundation.org/rba/index.php?page=Publications>
213. Pisier, Éveline, sub direcția: *Istoria ideilor politice*, Amarcord, Timișoara, 2000
214. Popper, Karl: *Mizeria istoricismului*, All, București, 1996
215. Popper, Karl: *Filosofie socială și filosofia științei*, antologie de David Miller, Trei, București, 2000
216. Porterfield, Gerald A.; Kenneth B. Hall, Jr.: *A Concise Guide to Community Planning*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, Mc Graw-Hill, New York, 1995
217. Preoteasa, Ana Maria; Sorin Căce, Gelu Duminiță coordonatori: *Strategia națională de îmbunătățire a situației romilor: vocea comunităților*, Expert, București, 2009
218. Profireoiu, Marius Constantin; Elena Iorga: *Manual de politici publice*, IPP, Ed. Economică, București, 2009, consultat la <http://www.ipp.ro/library/Manual%20Politici%20Publice%20IP.P.pdf>
219. Ray, Nicholas: *Resursele formei arhitecturale*, Paideia, București, 2000
220. Rawls, John: *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Londra, 1971
221. Ricketts, Andrea: *Participation in place-making: Enhancing the wellbeing of marginalised communities in Aotearoa/New Zealand*, teză de Master în Arhitectură, Victoria University of

- Wellington, 2008, consultată la <http://www.chranz.co.nz/pdfs/a-ricketts-participation-in-place-making.pdf>
222. Riis, Jacob: *How the Other Half Lives*, 1890, consultată la <http://www.authentichistory.com/1898-1913/2-progressivism/2-riis/index.html>
 223. Robbins, Edward: Thinking practice: urban theory and practical method; publicat în Hamdi, Nabeel, editor, *Educating for Real*, Intermediate Technology Publications, Londra, 1996
 224. Rorty, Richard: *Contingență, ironie și solidaritate*, All, 1998 (1989)
 225. Rosaldo, Renato: *Cultura e Verità*, Meltemi, Roma, 2001
 226. Rughiniș, Cosima: *Cunoaștere incomodă. Intervenții sociale în comunități defavorizate în România anilor 2000*, Printech, București, 2004
 227. Sachs, Jeffrey D.: *The End of Poverty*, Penguin Press, New York, 2005
 228. Sandu, Alexandru: *Termeni de arhitectură și urbanism*, Simetria, București, 1984
 229. Sandel, Michael: *Le libéralisme et les limites de la justice*, Paris, Seuil, 1999 (1982)
 230. Sadler, Simon: *The Situationist City*, MIT Press, Massachusetts, Londra, 1999
 231. Sager, Tore: Communicative Planners as Naïve Mandarins of the Neo-liberal State? , publicat în *European Journal of Spatial Development*, decembrie 2005, consultat la - <http://www.nordregio.se/EJSD/>
 232. Sancez, Jose: *Architecture for the Commons*, Routledge, Oxon, New York, 2021
 233. Sandu, Dan: *Dezvoltare comunitară. Cercetare, practică, ideologie*, Polirom, Iași, 2005
 234. Sanoff, Henry: *Designing with Community Participation*, McGraw Hill, New York, 1978
 235. Sanoff, Henry: *Participatory Design: Theory and Techniques*, Raleigh: School of Design, North Carolina State University, 1990
 236. Sanoff, Henry: *Visual Research Methods in Design*, Van Nostrand Reinhold, New York, 1991
 237. Sanoff, Henry: *Community Participation Methods in Design and Planning*, John Wiley & Sons, Inc, New York, 2000
 238. Sanoff, Henry: Multiple Views of Participatory Design, în *Archnet-IJAR*, vol. 2, nr. 1, martie 2008, pag. 57-69, consultat la

http://archnet.org/gws/IJAR/8821/files_8181/2.1.04%20-h.sanoff-pp57-69.pdf

239. Schlimme, Hermann: The 'Nuovo Villaggio Matteotti' in Terni by Giancarlo De Carlo, 1969-1975, publicat în *Travel, Space, Architecture*, editori Jilly Traganou și Miodrag Mitrasinovic, Ashgate Publishing, Farnham, Surrey, 2009, pag. 157-162
240. Schuringa, Leida: *Community work and Roma Inclusion*, SPOLU, Utrecht, 2005
241. Scott, Allen: *The Cultural Economy of Cities*, Sage, Londra, 2000
242. Selznick, Philip: Foundations of Communitarian Liberalism, în Etzioni, Armitai, editor, *The Essential Communitarian Reader*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., Lanham, Maryland, 1998
243. Sen, Amartya: *Poverty and Famines. An essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, New York, 1981
244. Sen, Amartya: *Commodities and Capabilities*, Elsevier Science Publishers, Amsterdam, 1985
245. Sen, Amartya: *Inequality Reexamined*, Oxford University Press, New York, 1992
246. Sen, Amartya: *Development as Freedom*, Oxford University Press, New York, 1999
247. Sennett, Richard: *The Uses of Disorder: Personal Identity and City Life*, Norton, New York, 1992 (1970)
248. Sennett, Richard: *The Conscience of the Eye, The design and Social life of Cities*, Norton, New York, 1990
249. Sennett, Richard: *Respect in a World of Inequality*, Norton, New York, 2003
250. Servier, Jean: *Istoria utopiei*, Meridiane, București, 2000 (1967)
251. Shibley, Robert; Jay Farbstein, Richard Wener, Emily Axelrod: *Commitment to Place: Urban Excellence and Community*, Bruner, New York, 1999, consultat la <http://brunerfoundation.org/rba/index.php?page=Publications>
252. Shibley, Robert; Jay Farbstein, Richard Wener, Emily Axelrod: *Reinventing Downtown: 2005 Rudy Bruner Award for Urban Excellence*, Bruner, New York, 1999, consultat la <http://brunerfoundation.org/rba/index.php?page=Publications>
253. Simonsen, Jesper și Toni Robertson, editori: *Routledge International Handbook of Participatory Design*, Routledge, Londra și New York, 2013
254. Sinclair, Cameron; Kate Stohr coordonatori pentru Architecture for Humanity: *Design Like You Give a Damn*, Metropolis Books, New York, 2006

255. Sloterdijk, Peter; Chris Luebke: *Architecture of Change 2_sustainability and humanity in the built environment*, Ed. Freiss, Berlin, 2009
256. Smith, Adam: *The Wealth of Nations*, Bantam Classic, New York, 2003 (1776)
257. Sobrero, Alberto: *Antropologia de la citta*, NIS, Roma, 1993
258. Soros, George: *Open Society. Reforming Global Capitalism*, Public Affairs, New York, 2000
259. Stamm, Gunther: *The Architecture of J.J.P. Oud 1906-1963*, Tallahassee: The University Presses of Florida, 1978, fragment consultat la http://www.greatbuildings.com/buildings/Weissenhof_Row_Houses.html
260. Stohr, Kate: 100 Years of Humanitarian Design, în *Design Like You Give a Damn*, Metropolis Books, New York, 2006
261. Sulzer, Peter: Notes on Participation, în Blundell Jones, Peter; Doina Petrescu; Jeremy Till, editori, *Architecture and Participation*, Taylor&Francis, Londra, 2005
262. Surowiecki, James: *The Wisdom of Crowds*, Doubleday, New York, 2004
263. Tanaka, Jennifer: *Strengthening Local Partnerships and Action Plans to Combat Poverty and Roma Exclusion*, Beta Nyomda, Budapesta, 2007
264. Tanaka, Jennifer: *Handbook on Participatory Local Action Planning to Combat Poverty and Roma Exclusion*, Pakiv, C7C Ltd., Bulgaria, 2007
265. Taylor, Charles: *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Harvard University Press, Cambridge, 1989
266. Team X: *Team 10 Primer*, MIT Press, Cambridge, 1974, consultat la <http://www.team10online.org/>
267. Temple, Nicholas și Soumyen Bandyopadhyay, editori: *Thinking Practice*, Black Dog Publishing, Londra, 2007
268. Tocqueville, Alexis (de): *Despre democrație în America*, vol.1 și 2, Humanitas, București, 2005
269. Tönnies, Ferdinand: *Community and Civil Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001 (1887)
270. Tucker, Priscilla: Poor Peoples' Plan, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series*, 27, 1969, consultat la <http://www.spatialagency.net/database/how/empowerment/community.design.centres.cdcs>
271. Turner, John F. C.: *Housing by People, Towards Authonomy in Building Environments*, Marion Boyars, Londra, 2009 (1976)

272. UIA, Al 24-lea congres: *Design 2050, dincolo de dezastre, prin solidaritate, către dezvoltare durabilă*, Tokio, 2011, Text consultat la http://www.uia-architectes.org/texte/england/News/111005_eDeclaration.html
<http://www.uia2011tokyo.com/en/>
273. Unwin, Raymond: *Town Planning in Practice. An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*, T. Fischer Unwin, Londra, 1909
274. Valle, Esther: Sense of Community: A Comparative Study of Two Design Methods- New Urbanism and Participatory Design, în *Focus*, vol.5, 2008, pag. 37-40
275. Vattimo, Gianni, Pier Aldo Rovatti, editori: *Gândirea slabă*, Pontica, Constanța, 1998
276. Voicu-Dorobanțu, Roxana; Ana-Maria Martinoiu; Florin Botonogu: Social Housing: an Economic Issue, în *Romanian Economic Journal*, anul XI, nr. 29, 2008
277. Von Eckardt, Wolf: *A Place to Live. The Crises of the Cities*, Seymour Lawrence, Delacorte Press, New York, 1967
278. Voye, Liliane: *Ville et transactions Sociales*, L'Harmattan, Paris, 1996
279. Walzer, Michael: *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*, Basic Books, New York, 1983
280. Ward, Colin: *Housing: an anarchist approach*, Freedom Press, Londra, 1976
281. Ward, Colin: *Anarchy in action*, London Freedom Press, Londra, 1996 (1973)
282. Ward, Colin: *Anarchism. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York, 2004
283. Ward, Colin: *Cotters and Squatters, Housing's Hidden History*, Five Leaves Publications, Nottingham, 2002, 2009
284. Weber, Max: *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, Antet, București, 2003 (1920)
285. Wener, Richard; Emily Axelrod, Robert Shibley, Jay Farbstein, Polly Welch: *Placemaking for Change: 2001 Rudy Bruner Award for Urban Excellence*, Bruner, New York, 2001, consultat la <http://brunerfoundation.org/rba/index.php?page=Publications>
286. Wener, Richard; Emily Axelrod, Robert Shibley, Jay Farbstein, Polly Welch: *Reinventing Downtown: 2007 Rudy Bruner Award for Urban Excellence*, Bruner, New York, 2007, consultat la <http://brunerfoundation.org/rba/index.php?page=Publications>

287. Wener, Richard; Emily Axelrod, Robert Shibley, Jay Farbstein: *Urban Transformation: the 2009 Rudy Bruner Award for Urban Excellence*, Bruner, New York, 2009, consultat la <http://brunerfoundation.org/rba/index.php?page=Publications>
288. Whitehead, Christine; Kathleen Scanlon, coordonatori: *Social Housing in Europe*, LSE Londra, 2007
289. Whitehead, Christine; Kathleen Scanlon, coordonatori: *Social Housing in Europe II A Review of Policies and Outcomes*, LSE Londra, 2008
290. Wieviorka, Michel: *Spațiul rasismului*, Humanitas, București, 1994 (1991)
291. Wolff, Robert Paul; Barrington Moore, jr.; Herbert Marcuse: *A Critique of Pure Tolerance*, Beacon Press, Boston, 1969 (1965), consultat la <http://www.marcuse.org/herbert/pubs/60spubs/65repressivetolerance.htm>
292. Wood, Phil; Charles Landry: *The Intercultural City. Planning for Diversity Advantage*, Earthscan, Londra, 2010
293. Workshop for Civic Initiatives Foundation: *Community Development, vol. 1&2*, Sofia, 2006
294. Worpole, Ken: *Towns for People*, Open University Press Buckingham, Philadelphia, 1993
295. Wright, Frank Lloyd: *When Democracy Builds*, University of Chicago Press, 1945, consultată la <http://www.scribd.com/doc/111370586/Excepts-From-When-Democracy-Builds-FrankLloyd-Wright>
296. Wright, Frank Lloyd: *In The Realm of Ideas*, culegere de texte editată de Bruce Brooks Pfeiffer, Southern Illinois University Press, Illinois, 1988
297. Zevi, Bruno: *Codul anticlasic*, Paideia, București, 2000, în traducerea excepțională a doamnei profesoare Gabriela Tabacu

URL

1. 10x10 Ten Houses for Ten Families Sustainable Housing and Community Development Program: http://openarchitecturenetwork.org/projects/10x10_housing
2. Aravena, Alejandro: <http://alejandraravena.com/obras/vivienda-housing/elemental/>
3. Architecture for Humanity: <http://architectureforhumanity.org/>
4. Argument: <http://argument.uauim.ro/>

5. Arhipera: www.arhipera.ro www.facebook.com/arhipera
6. Art and Architecture: <http://www.artandarchitecture.org.uk/search/results.html?creators=%22ULAN6399%22&display=May%2c+Ernst>
7. Bartle, Phil: *Manualul pentru mobilizatori*, 2005, <http://www.scn.org/mpfc/siteru.htm>
8. Brunetti, Sara: *Cultura e condizioni di vita degli operai a Terni*, Istituto per la Cultura e la Storia D'Impresa, consultat la http://www.icsim.it/nuovo%20sito/beni%20culturali/dispense_culturavitaoperai.pdf
9. Bruner, Rudy Award: <http://brunerfoundation.org/rba/>
10. Building Living Neighborhoods: <http://www.livingneighborhoods.org/ht-0/bln-exp.htm>
11. Centro de Documentação 25 de Abril, Universidade de Coimbra: <http://www1.ci.uc.pt/cd25a/wikka.php?wakka=HomePage>
12. Clare's Research Trip 2010-2011: <http://clare-research-trip.blogspot.ro/2011/02/lihir-island-housing-analysis-and.html>
13. Community Builders: <http://www.communitybuilders.ro/>
14. Company Towns: <http://www.companytown.net/>
15. Correa, Charles: <http://www.charlescorrea.com/Main.htm>
16. Craterre: <http://craterre.org/>
17. Cruz, Teddy: <http://estudioteddycruz.com/>
18. Defeat Poverty: <http://www.defeatpoverty.com/>
19. Design Corps: <https://designcorps.org/resources/>
20. Elemental: <http://alejandroaravena.com/obras/vivienda-housing/elemental/>
21. Flexible Housing: <http://www.afewthoughts.co.uk/flexiblehousing/index.php>
22. Galisky: *Reisley House, 44 Usonia Road, Pleasantville* <http://www.galinsky.com/buildings/reisley/index.htm>
23. Ghiu, Bogdan: *Construieste și fugi*, Linternet, 2011, consultat la http://atelier.linternet.ro/articol/11528/Bogdan-Ghiu/Construieste-si-fugi-arhitectura-cultura-arhitectura-politica.html#.TwbJx-WPlcg_email
24. Graham Foundation PREVI Award: <http://www.grahamfoundation.org/grantees/4838-the-un-experimental-housing-project-lima-peru-previ>
25. Habitat for Humanity România: <http://www.habitat.ro/>
26. Habraken, John Nicholas: http://www.habraken.com/html/about_john_habraken.htm

27. Hampstead Garden Suburb Trust:
<http://www.hgstrust.org/history/index.html>
28. Heylen, Margaret; Barbara Chapell, Local Government Association (LGA) of South Australia: *Community Engagement Handbook*, 2008, consultat la
http://www.localgovt.sa.gov.au/data/assets/pdf_file/0006/68955/Community_Engagement_Handbook.pdf
29. Housing and Microfinance:
<http://housingandmicrofinance.blogspot.ro/2009/07/turners-3-laws-and-housing-microfinance.html>
30. Housing Prototypes São Victor:
http://housingprototypes.org/project?File_No=POR002
31. International Association for Public Participation:
<http://www.iap2.org/>
32. Leonardo Finotti: <http://www.leonardofinotti.com/projects/quinta-da-malagueira/image/05404-081114-003d>
33. MediaPan: fotografii Pessac de Eric Lucas,
<http://mediapan.free.fr/galerie1.php?ima=images/photos/serie209/image1>
34. Mockbee, Samuel: <http://samuelmockbee.net/>
35. MoMA: *Small Scale Big Change*, 2010-2011, New York
https://www.moma.org/interactives/exhibitions/2010/smallscalebigchange/projects/casa_familiar
36. Moreira, Paulo:
<http://www.paulomoreira.net/index.php/?moreresearch/conversations-with-siza/>
37. Open Building: <http://www.openprototype.com/openbuilt.html>
38. Orașe grădină:
<http://ocw.mit.edu/ans7870/11/11.001j/f01/lectureimages/6/image27.html>
39. Ordos 100: <http://www.designboom.com/tag/ordos-100/>
40. Perspecta:
<http://www.architecture.yale.edu/drupal/publications/perspecta>
41. Public Interest Design Institute:
<http://www.publicinterestdesign.com/>
42. Ramalho, Pedro:
http://sigarra.up.pt/up/en/WEB_BASE.GERA_PAGINA?P_pagina=1005748
43. Rural Studio: <http://apps.cadc.auburn.edu/rural-studio/Default.aspx>

44. Salingeros, Nikos; Federico Mena-Quintero: *A Brief History Of P2p-Urbanism* (Version 4.0), 2010 consultat la http://p2pfoundation.net/Brief_History_of_P2P-Urbanism
45. Scott Brown, Denise: London. Is the Future in the Past?, *Europaconcorsi*, 2006, <http://Europaconcorsi.com/stories/49608-London-Is-the-future-in-the-past->
46. SEED: <http://seednetwork.org/>
47. Soros România, Fundația: www.soros.ro
48. Spatial Agency: <http://www.spatialagency.net/>
49. Team X online: <http://www.team10online.org/>
50. The Responsive Community: http://www.gwu.edu/~ccps/rcq/rcq_index.html
51. Urbaninform: <http://www.urbaninform.net/>
52. Wilcox, David: *The Guide to effective Participation*, Delta Press, Brighton, <http://www.partnerships.org.uk/guide/index.htm>
53. Wilken, Timothy: *Consensus & Consent*, 2004, <http://futurepositive.synearth.net/2004/03/15/>
54. World Habitat Awards: <http://www.worldhabitatawards.org/?!lang=00>

LISTA ILUSTRAȚIILOR

<i>Figura 1 Inovație spațială la Casa Capră, arh. Samuel Mockbee, Rural Studio, schiță de stud. arh. Andreea Nițu</i>	21
<i>Figura 2 Sărăcie extremă în Bălțești, Ursărie, jud. Prahova, 2007</i>	27
<i>Figura 3 Tablou ilustrând etapizarea unui proiect de construire de locuințe sociale în cele două paradigme</i>	30
<i>Figura 4 Propunerea pentru rezolvarea problemei lipsei de locuințe sociale în municipiul Constanța. Urmău să fie amplasate în 2012, într-o primă etapă, 1000 de containere în cartierul Tomis Nord. Locuința socială devine “modul social”. “ schiță de stud. arh. Rodica Hălălău.....</i>	31
<i>Figura 5 Concept ARHIPERA pentru o locuință socială evolutivă în Sărulești (jud. Călărași). schiță de stud. arh. Andreea Nițu.</i>	32
<i>Figura 6 Aplicarea teoriei reflexive în practica de arhitectură. Tablou de relații.</i>	35
<i>Figura 7 Exemplul negativ furnizat de primăria municipiului Baia Mare cu propunerea pentru realizarea de locuințe sociale înșiruite începând cu 2012. Este vorba de unități prefabricate de 2,5m x 6m ce oferă posibilitatea de a fi montate în trei variante: un singur modul, pentru o familie mică; două module pentru o familie mai numeroasă; trei module pentru familii extinse. Vedem aici o încercare autoritară de a crea spațiul existenței minime criticat de Giancarlo De Carlo în 1969 în care o familie poate trăi în 15mp, având doar o ușă de acces, o fereastră și dormind în bucătărie. Schiță de stud. arh. Rodica Hălălău.....</i>	37
<i>Figura 8 Casa Lucy, 2002, Samuel Mockbee. Exemplu pozitiv de locuință socială în sărăcie extremă unde creativitatea spațial-volumetrică se îmbină cu ingeniozitatea reciclării, ca rezultat al practicării arhitecturii sociale participative. schiță de stud. arh. Andreea Nițu.</i>	38
<i>Figura 9 Proiect de locuință experimentală, evolutivă, ecologică, Arhipera, autori: arh. Anca Rusu, Silvia Gigoï.....</i>	39
<i>Figura 10 Proiect de cantină socială, autor stud. arh. Ana Ivan Gurzu, proiect de atelier, grupa 33B, UAUIM, prof. dr. arh. Gabriela Tabacu, asist. Alexandru Călin și Lorin Niculae</i>	44
<i>Figura 11 Centru comunitar Hala de vechituri, autor stud. arh. Silvia Gigoï, proiect de atelier, grupa 33B, UAUIM, prof. dr. arh. Gabriela Tabacu, asist. Alexandru Călin și Lorin Niculae.....</i>	49
<i>Figura 12 Centru comunitar de resurse romani, autor stud. arh. Diana Chițulescu, proiect de atelier, grupa 33B, UAUIM, prof. dr. arh. Gabriela Tabacu, asist. Alexandru Călin și Lorin Niculae</i>	50
<i>Figura 13 Craica, Baia Mare, 2011</i>	54
<i>Figura 14 Poluarea mediului în care cresc copii din felurite comunități vulnerabile din România</i>	61
<i>Figura 15 Alejandro Aravena, Locuințe sociale Monterey. schiță de stud. arh. Rodica Hălălău</i>	63
<i>Figura 16 Baia Mare, str. Horea, imobil social locuit preponderent de romi. 2011.</i>	64
<i>Figura 17 Bălțești (Prahova), locuință construită de Fundația Soros și Habitat for Humanity România, tot pentru o familie de romi. Se poate vedea grija utilizatorilor</i>	

de a menține locuință curată prin amplasarea unui preș-covor la intrare și lăsarea încălțăminte în exterior. Interiorul curat și aerisit. La ferestre au fost montate perdele. Fotografie din august 2011. Locuința inaugurată în mai 2010.	65
Figura 18 Structuri suport executate la Les Marelles, Boussy-St. Antoine, Franța, arh. Georges Maurios, 1974-1975. Schițe de stud.arh. Rodica Hălălău.(pagina precedentă și aceasta)	83
Figura 19 Open2. Schiță de stud.arh. Rodica Hălălău.	84
Figura 20 Alejandro Aravena, structuri suport la Quinta Monroy, Iquique, Chile, schiță de stud. arh. Andreea Nițu.	84
Figura 21 Anarhitectură: UCL Zone Sociale Woluwe-St. Lambert, Bruxelles; . Hotel Iveria, Georgia, convertit în apartamente pentru nevoiași. Schițe stud. arh. Rodica Hălălău.	87
Figura 22 plan al unei clădiri de tip “halteră”, schiță de stud.arh. Rodica Hălălău.	92
Figura 23 casa Reily, construită în 1948 de familia Reily, după planurile lui Frank Lloyd Wright, din banii strânsi la nuntă. Schiță de stud.arh. Rodica Hălălău.	93
Figura 24 Proiectul Pruitt-Igoe, arh. George Hellmuth și Minoru Yamasaki 1956-1976. Moartea Modernismului, demolarea ansamblului Pruitt-Igoe. Schițe de stud.arh. Rodica Hălălău.	97
Figura 25 Noul El Gourn, schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.	104
Figura 26 PREVI, casa Charles Coreea în stânga, casa Metabolicilor în dreapta. Schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.	106
Figura 27 PREVI, panoramă de stud. arh. Rodica Hălălău.	107
Figura 28 Molenvliet, schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.	108
Figura 29 Nuovo Villaggio Matteotti, schiță de stud. arh. Rodica Hălălău.	109
Figura 30, Byker Wall, schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.	110
Figura 31 Camden, schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.	111
Figura 32 Mexicali, schițe de stud. arh. Rodica Hălălău.	113
Figura 33 Reinterpretare modernă a vernacularului local la El Centro, schiță stud. arh. Andreea Nițu.	114
Figura 34 Casa Schultz, schiță stud. arh. Andreea Nițu.	115
Figura 35 Recondiționarea barăcilor existente la Cabrillo Village,Cabrillo 2, schițe de stud. arh. Andreea Nițu.	116
Figura 36 Recondiționarea barăcilor existente la Cabrillo Village,Cabrillo 2, schițe de stud. arh. Andreea Nițu.	117
Figura 37 Imagini ale sărăciei și ruinării Portugaliei de după Revoluție, schiță stud. arh. Andreea Nițu.	119
Figura 38 Insulă tradițională stânga; proiectul lui Siza de la Bouça, dreapta, schiță stud. arh. Andreea Nițu.	122
Figura 39 São Vitor sus și Malagueira, jos , schițe stud. arh. Andreea Nițu.	123
Figura 40 Rural Studio, casa Fluture, 1997, schiță de stud. arh. Andreea Nițu.	124
Figura 41 Tipologia evolutivă Elemental, schițe stud. arh. Andreea Nițu.	125
Figura 42 Elemental, Lo Espejo, Pudahuel, schiță de stud. arh. Andrei Ardeleanu.	126
Figura 43 Traducerea vocabularului modernist în idiolect la Pessac, schiță de stud. arh. Andrei Ardeleanu.	134

Figura 44 Capela Yancey. 1995, Auburn, arh. Samuel Mockbee, , schiță de stud. arh. Andreea Nițu.	135
Figura 45 Schema de relații arhitectură.....	140
Figura 46 Schema de relații arhitectură socială.....	143
Figura 47 Schema de relații arhitectură participativă.....	144
Figura 48 Centru comunitar pentru meșteșugari itineranți Hilel Mandah, autor: stud. arh. Adrian Rotaru, proiect de atelier, grupa 33B, UAUIM, prof. dr. Gabriela Tabacu, asist. Alexandru Călin și Lorin Niculae. perspectivele ilustrează posibilități de evoluție diferită a spațiului arhitectonic, generate de luarea în posesie de către utilizatori diferiți.	146
Figura 49 Schema de relații arhitectură socială participativă.....	146
Figura 50 <i>Concepte cheie și metode al arhitecturii sociale participative</i>	149
Figura 51 Schema relației dintre teorie, metodă, tehnică și instrumente în cadrul teoriei reflexive	150
Figura 52 Fotografii din timpul unei sesiuni participative din Sărulești, jud. Călărași, din 31 august 2011	151
Figura 53 Scara participării, conform Sherry Arnstein (1969).....	153
Figura 54 Participare reală, în Dor Mărunt, jud. Călărași, realizată de studenți ai UAUIM, membri Arhipera. 21.09.2011	154
Figura 55 Schema care ilustrează întinderea folosirii diferitelor metode de-a lungul unui proiect de arhitectură, precum și sinergia cu fazele elaborării unei politici publice bazate pe acesta.....	161
Figura 56 Locuințe în Grădiștea, Cunești, Bogata, jud. Călărași și Dumbrava, Podul lui Galben, Nevesteasca în jud. Prahova.	164
Figura 57 Consultări comunitare Arhipera în Dor Mărunt, stânga și Sărulești, dreapta. august 2011	165
Figura 58 Centrul social din Sărulești. În stânga proiectul inițial. În dreapta, fotografie de șantier, 13.06.2012.	167
Figura 59 Centrul social din Dor Mărunt. În stânga proiectul inițial al Arhipera. În dreapta, fotografie de șantier din 13.06.2012.	167
Figura 60 Locuință nouă în Ursărie, Bălțești, inaugurată în 2010. Intervenția cromatică (bleu) la prispă aparține familiei. 3 aprilie 2011. În prim plan se observă fosta locuință a familiei.	170
Figura 61 Imagini din timpul șantierului la una din locuințe din Dor Mărunt. Urmărire de șantier a studenților UAUIM, membri Arhipera, care au proiectat participativ locuința. Ianuarie și mai 2012.	181
Figura 62 Schema sistemului de relații în cadrul construirii comunitare.....	183
Figura 63 Schemă comparativă a modelului de sus în jos (stânga) față de modelul de jos în sus (dreapta). Se observă ponderea mult mai mare a arhitecturii și apropierea ei de nivelul decizional în cazul modelului de jos în sus.....	188
Figura 64 În stânga, injustiție spațială prin amplasament, la Fakulteta, Sofia. În dreapta, injustiție spațială prin limitarea dreptului fundamental la liberă circulație. Milano, Italia.....	191
Figura 65 Campo nomado Chiesa Rosa, Milano, pentru romi bosniaci. Gard de 3 metri, instalație electrică de iluminat tip nocturnă.....	191

Figura 66 studenți UAUIM, membri Arhipera, lucrând la macheta inițială de locuință evolutivă.....	192
Figura 67 Macheta inițială de locuință evolutivă, pe teren. Bugetul programului prevedea construirea a 2 astfel de locuințe, cu 4 camere, în fiecare comunitate din program.....	193
Figura 68 În urma propunerilor comunităților de a introduce în program 4 familii, locuința a fost reproiectată prin reducerea volumului construit cu o travee. Prin urmare, au putut fi construite 4 astfel de locuințe în fiecare comunitate.	193
Figura 69 Schema ocupării terenului: formal și informal. Scheme comparative între dezvoltarea formală și informală a unei așezări. Nabeel Hamdi, adaptare după Ruth McCleod (Hamdi: 2011:121, trad.a.)	195
Figura 70 Locuințe în Bălțești (jud. Prahova), cărora le-a fost înlocuit acoperișul fără strămutarea familiei. 2010.....	196
Figura 71 În stânga, locuință evolutivă Sărulești. În dreapta, locuință evolutivă Dor Mărunt. Design Arhipera 2011.....	196
Figura 72 În stânga, centru social evolutiv Sărulești. În dreapta, centru social evolutiv Dor Mărunt. Design Arhipera 2011.	197
Figura 73 În general, în comunitățile afectate de sărăcia extremă, construcțiile utilizează pe scară largă materiale refolosite. În Podenii Noi (Prahova), am întâlnit însă o măiestrie locală în a pune în operă aceste materiale. Cele două construcții de mai sus dovedesc un meșteșug bine stăpânit și chiar o estetică a fațadelor.	197
Figura 74 Deși contractul cu antreprenorul prevedea turnarea a doar cca 40mp de placă, beneficiarii locuințelor au echivalat suplimentarea de 20mp cu manoperă de săpătură în spații limitate la fundații și prepararea și turnarea betonului. Imagini din Sărulești și Dor Mărunt, aprilie și mai 2012.....	200
Figura 75 Propunere de completarea matricei funcționale a intravilanului, Bălțești.	201
Figura 76 Schema relației dintre teorie, practică și management de proiect.....	203
Figura 77 Schema sferei valorice a arhitecturii sociale participative.	204
Figura 78 Tabel comparativ privitor la conceptele cu care operează paradigma instrumental-normativă și cea participativă, structurate în funcție de cele 3 valori cheie cărora li se subsumează.....	207
Figura 79 Fotografii din timpul cursurilor și corecturilor proiectelor Arhipera	218
Figura 80 Proiect pentru Centru de viață independentă Dumeni.....	219
Figura 81 Membrii Arhipera în cursul unui atelier de proiectare de locuințe folosind doar materiale reciclate/ refolosite. 5 aprilie 2012.	219
Figura 82 Membrii Arhipera în cursul unui exercițiu de teambuilding. 21 septembrie 2012.	220
Figura 83 Santorini. Un mediu construit generat de autonomie, realizat cu materiale puține și precare. Icon contemporan al bucuriei de a trăi, destinație de top pentru turismul mondial. Schiță de Andrei Ardeleanu.	244
Figura 84 Cu roșu (gris închis) este figurată Ursăria, situată la limita topografică a Bălțeștiului.....	282
Figura 85 Bălțești,Ursărie, 2007.	285
Figura 86 Bălțești,Ursărie, 2007.	286
Figura 87 Bălțești,Ursărie, 2007	289

INDEX

A

Abric, Jean-Claude, 295, 297, 309
Adjaye, David, 214
Alexander, Christopher, 81, 95, 98,
99, 106, 108, 114, 115, 116, 132,
158, 169, 209, 249, 251, 258, 268,
269, 309
Alexandru, Călin, 16, 322
Ando, Tadao, 214
Andreşoiu, Bruno, 277, 309
Appadurai, Arjun, 283, 309
Aravena, Alejandro, 326
Elemental, 58, 64, 85, 100, 128,
129, 132, 259, 281, 310, 326
Ardeleanu, Andrei, 26, 129, 137, 151,
221, 247
Arhipera, 13, 15, 16, 26, 29, 35, 39,
151, 157, 168, 170, 184, 189, 195,
199, 200, 211, 217, 219, 220, 221,
222, 223, 225, 226, 327
Arnstein, Sherry R., 156, 176, 310

B

Bachelard, Gaston, 310
Bakema, Jacob, 77
Balestra, Filipe, 132
Bandeirinha, José Antoni6, 310
Banham, Reyner, 76
Barker Hall, Paul, 76
Bauhaus, 75
Behrens, Peter, 109
Belaúnde Terry, Fernando, 107, 258
Bell, Brian, 43, 95, 100, 153, 310

Benjamin, Walter, 134
Benson, Tedd, 84
Berescu, Căţălin, 56, 57, 58, 190, 201,
202, 299, 310
Berlin, Isaiah, 19, 72, 149, 310, 324
Biciuşcă, Florin, 91
Bobbio, Norberto, 19, 25, 150, 311
Bond, Max Jr., 97
Booth, Charles, 71, 72, 311
Bordenave, Juan Diaz, 95, 272, 273
Bruner, Rudy, 272, 313, 325, 326
Burgeois, Victor, 109
Bussadori, Virna, 214

C

Caciuc, Cosmin, 311
Candilis, Georges, 77
Caragea, Căţălin, 221
Castels, Manuel, 311
Castro, Antonio Vázquez de, 108, 258
Celac, Mariana, 57, 190, 299, 310
Cerde, Emilio de la, 281
Chişulescu, Diana, 50, 51
CIAM IV, 312
Consiliul European al Urbaniştilor
(CEU), 312
Corbusier, Le, 37, 74, 75, 76, 77, 83,
84, 96, 108, 109, 116, 136, 139,
215, 239, 241
Correa, Charles, 258, 327
Correia, Paulo, 214
Cortese, Tomás, 281
Costa, Alvaro, 131, 275

D

Davidoff, Paul, 95, 97, 102, 130, 135,
156, 178, 179, 181, 208, 235, 236,
237, 238, 312
De Carlo, Giancarlo, 32, 38, 70, 76,
77, 86, 87, 88, 90, 99, 102, 111,
112, 122, 134, 157, 158, 165, 192,
193, 215, 238, 239, 241, 242, 243,
244, 252, 262, 263, 264, 312, 323
De Soto, Hernando, 43, 44, 312
Dickens, Charles, 71
Docker, Richard, 109
Doyal, Len, 141, 313
Dworkin, Ronald, 51, 79, 99, 135,
150, 313

E

Eckardt, Wolf von, 96
Elemental, 127, 128, 129, 130, 132,
281, 327
Eliade, Mircea, 313
Etzioni, Amitai, 50, 51, 52, 208, 313,
323
Evangelidou, Maro, 214
Eyck, Aldo van, 77, 86, 108, 258
Eyck, Aldo Van, 77, 78

F

Fabietti, Ugo, 29, 313
Fathy, Hasan, 81, 105, 106, 107, 120,
132, 209, 256, 257, 313
Fernandes, Eduardo Jorge Cabral dos
Santos, 121, 314
Fiere, Paulo, 201, 314
Filipe, Luis Gravata, 131, 275
Forester, John, 180, 208, 314, 317
Fotino, Ruxandra, 16
Foucault, Michel, 43, 79, 160, 314
Frampton, Kenneth, 75, 77, 136, 158,
314

Frank, Josef, 109
Frear, Andrew, 95, 100
Fritsch, Theodor, 73
Fujimoto, Sou, 132
Fundatia Soros România
Centrul Public, 13, 16, 154, 284

G

Gaivoronschi, Vlad, 314
Gans, Deborah, 32
Garnier, Tony, 72
Gaudi, Antoni, 81
Geddes, Patrick, 40, 74, 76, 134, 314
Ghiu, Bogdan, 243, 244
Giddens, Anthony, 58, 210, 315
Gigoi, Silvia, 40
Glucksmann, André, 16, 66, 315
Goodman, Robert, 95
Göransson, Sara, 132
Gotink, Ans, 261
Gracie, Vernon, 112, 132, 265
Griffiths, Jed, 214
Gropius, Walter, 109

H

Habermas, Jürgen, 70, 78, 79, 133,
159, 180, 181, 208, 315
Habraken, John Nicholas, 49, 64, 70,
81, 82, 83, 84, 86, 91, 99, 102,
110, 112, 113, 114, 116, 122, 127,
132, 134, 145, 158, 179, 183, 197,
209, 227, 228, 229, 230, 231, 232,
233, 239, 245, 251, 252, 267, 269,
271, 316, 327
Hackney, Rod, 88, 89
Hălălău, Rodica, 26, 32, 38, 64, 84,
85, 88, 93, 94, 98, 106, 108, 110,
112, 113, 116, 221
Hamdi, Nabeel, 70, 76, 83, 84, 91,
102, 111, 112, 113, 114, 115, 118,
132, 158, 179, 180, 186, 198, 201,

209, 215, 251, 252, 267, 315, 316,
322
Hassan, Ihab, 135
Hatch, Richard C., 83, 97, 110, 115,
121, 122, 192, 249, 272, 275, 316
Hertzberger, Herman, 84, 132
Hilberseimer, Ludwig, 109
Hirata, Akihisa, 132
Hobbes, Thomas, 74
Hobrecht, James, 72
Howard, Ebenezer, 72, 73, 74, 80,
134, 226, 249
Hundertwasser, Friedensreich
Regentag Dunkelbunt, 81, 82,
106, 209, 317
Hunziker, Christian, 81

I

Iacobelli, Andrés, 58, 128, 281, 310
Ingenhoven, Christoph, 214
Innes, Judith, 180, 208, 311, 317
Inui, Kumiko, 132
Ioan, Augustin, 16, 91, 317
Ionescu, Marica, 16
Istrate, Ion, 163, 315
Ito, Toyo, 132
Ivan Gurzu, Ana, 45

J

Jacobs, Jane, 56, 91, 95, 96, 97, 99,
102, 177, 232, 233, 234, 237, 317
Jeanneret, Pierre, 109, 241
Jelacic, Matthew, 32
Johnson, Lindon, 94
Jurov, Cosma, 16

K

Kikutake, Kiyonori, 258
Kroll, Lucien, 81, 87, 132

Kropotkin, Pyotr, 68, 72, 74, 76, 80,
102, 134, 317
Kuma, Kengo, 214
Kurokawa, Kisho, 258
Kymlicka, Will, 317

L

Lamberti, Vincenzo, 139
Land, Peter, 107, 258, 309
Langdon, Philip, 318
Le-Duc, Viollet, 139
Lefebvre, Henri, 136, 193, 318
Liiceanu, Gabriel, 18, 19, 42, 183,
208, 285, 318
Lorenz, Konrad, 70, 318

M

MacIntyre, Alasdair, 51, 91, 318
Maki, Fumihiko, 214, 258
Marcuse, Herbert, 78, 79, 121, 133,
134, 140, 319
Marx, Karl, 71
Maslow, Abraham, 58, 141, 319
Matei, Adriana, 319
Matei, Ana-Dora, 221
Maurios, Georges, 84, 132
Mayne, Thom, 139
McGuirk, Tony, 265, 319
Mearns, Andrew, 71, 319
Meyer, Hannes, 75
Mihăilescu, Vintilă, 16, 151, 172, 319
Mihali, Ciprian, 61, 319
Mockbee, Samuel, 21, 39, 95, 100,
104, 138, 320, 328
Montero, Alfonso, 281
Moore, Charles, 143, 319, 326
Moses, Robert, 96, 97
Moura, Souto de, 125
Mularidis, Gheorghe, 16
Mulgan, Geoff, 141, 320
Mumford, Lewis, 76, 80, 320

Mușetescu, Ileana, 16
Mutlow, John, 95, 119, 120, 131,
272, 273, 274, 313
MVRDV, 132, 145

N

Naparstek, Arthur J., 58, 186, 209,
320
Nay, Olivier, 53, 99, 320
Neculau, Adrian, 295, 309, 320
Niculae, Lorin, 1, 220
Nisbet, Robert, 50, 320
Nishizawa, Ryue, 214
Nițu, Andreea, 21, 26, 33, 39, 85,
117, 118, 120, 122, 125, 126, 127,
128, 138, 221
Noica, Constantin, 14, 25, 68, 140,
141, 144, 219, 320

O

Ochinciuc, Mircea, 16
Ohl, Herbert, 108, 258
Oppenheimer Dean, Andrea, 320
Oțoiu, Anca, 16
Oud, Jacobus Johannes Pieter, 74,
109, 324
Owen, Robert, 71
Ozoño, José Luis Iñiguez de, 108, 258

P

Palladio, Andrea, 139, 321
Papayannis, Thymio, 214
Paradela, José Antonio, 131, 275
Parker, Barry, 72
Pascal, Blaise, 238
Patriche, Andrei, 221
Patrulius, Radu, 321
Pawley, Martin, 81, 82, 321
Petrescu, Gabriel, 126, 238, 310, 312
Petrescu, Gabriel George, 16

Poelzig, Hans, 109
Pop, Gabriela, 16
Popescu, Cristina, 312
Popescu, Marian, 16
Portas, Nuno, 121, 122
PREVI, 108, 109, 116, 126, 131, 169,
184, 258, 259, 327
Price, Cedric, 76
Profiroi, Marius Constantin, 185,
321

R

Rading, Adolf, 109
Rădulescu-Andronic, Daniela, 16
Ralph Erskine, 112, 132, 140, 169,
265, 319
Rawls, John, 79, 99, 135, 175, 321
Ricketts, Andrea, 321
Riis, Jacob, 92, 322
Robbins, Edward, 100, 162, 321, 322
Rohe, Mies van der, 109
Rorty, Richard, 150, 162, 208, 322
Rosaldo, Renato, 283, 322
Rotaru, Adrian, 221
Rousseau, Jean-Jacques, 74
Rowntree, Benjamin Seeböhm, 71
Rusu, Anca, 40

S

Sachs, Jeffrey D., 54, 55, 69, 322
Sandel, Michael, 51, 79, 99, 133, 135,
176, 322
Sandu, Alexandru, 60, 187, 322
Sanoff, Henry, 94, 97, 159, 322
Scharoun, Hans, 109
Schlimme, Hermann, 263, 323
Schneck, Adolf Gustav, 109
Schulitz, Helmut, 116, 117, 118, 132,
270, 271
Sejima, Kazuyo, 214

Sen, Amartya, 52, 53, 55, 79, 99, 102,
135, 144, 150, 175, 176, 208, 323
Sennet, Richard, 99
Sennett, Richard, 141, 323
Silva, João Gomes da, 280
Sinclair, Cameron, 75, 84, 100, 107,
110, 323
Siza, Álvaro, 124, 125, 126, 131, 277,
278, 279, 280, 309, 314
Šlapeta, Vladimír, 214
Smithson, Peter, 77
Soria y Mata, Arturo, 72
Stam, Mart, 109
Stancu, Mihăiță, 221
Stirling, James, 108, 258
Stoian, Mariana, 16
Sudra, Tomas, 246
Sugawara, Mikiko, 132
Sulzer, Peter, 126, 127, 324
Svenssons, Knud, 108, 258

T

Tabacu, Gabriela, 16, 18, 79, 221,
326
Taniguchi, Yoshio, 139
Taut, Bruno, 109, 139
Taut, Max, 109
Taylor, Charles, 51, 79, 238, 310, 312,
324
Team X, 34, 77, 105, 108, 111, 232,
324, 329
Tocqueville, Alexis (de), 102, 324
Tönnies, Ferdinand, 49, 50, 51, 324
Tschumi, Bernard, 20, 141
Tureanu, Gabriel, 16
Tureanu, Ileana, 16
Turner, John, F. C., 43, 70, 76, 77, 82,
83, 89, 90, 102, 107, 108, 110,
114, 118, 119, 134, 136, 144, 145,
180, 181, 182, 183, 197, 209, 212,

214, 229, 244, 245, 246, 248, 252,
274, 324

U

Uhl, Ottokar, 84, 132
UIA, 214, 215, 226, 325
Unamuno, Miguel De, 134
Unwin, Raymond, 72, 73, 105, 134,
325

V

Vasiliu, Alexandru, 221
Vattimo, Gianni, 283, 325
Veiller, Lawrence, 92
Villa Lobos, Frank, 119, 272
Vitruvius Pollio, Marcus, 142
Vogelij, Jan, 214
Von Eckardt, Wolf, 325

W

Walzer, Michael, 51, 79, 99, 135, 183,
325
Ward, Colin, 68, 76, 77, 80, 88, 89,
90, 102, 105, 112, 134, 325
Weber, Max, 51, 310, 325
Werf, Frans van der, 84, 110, 111,
114, 118, 132, 260, 261
Wieviorka, Michel, 50, 326
Wright, Frank Lloyd, 79, 92, 93, 94,
97, 98, 105, 146, 226, 326

Z

Zevi, Bruno, 19, 70, 79, 80, 89, 94,
102, 134, 139, 149, 167, 175, 178,
183, 208, 209, 326